

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Humanistyczny

Instytut Literaturoznawstwa

mgr Monika Szafrńska

***Raptus puellae* w literaturze polskiej XVI–XVIII wieku**

**Między życiem a literaturą**

Rozprawa doktorska

Praca napisana pod kierunkiem  
prof. dr hab. Marii Barłowskiej

Katowice 2025

# Spis treści

|                                                                                        |          |
|----------------------------------------------------------------------------------------|----------|
| <b>Wprowadzenie .....</b>                                                              | <b>4</b> |
| <b><i>Raptus puellae</i> w prawie i obyczaju</b>                                       |          |
| Rapt w prawie świeckim .....                                                           | 10       |
| Rapt w prawie kościelnym .....                                                         | 14       |
| Mechanizmy funkcjonowania raptu – przegląd spraw .....                                 | 19       |
| Uzupełnienie do obyczajowej tradycji raptu .....                                       | 34       |
| Między życiem a literaturą .....                                                       | 35       |
| Uwagi końcowe .....                                                                    | 39       |
| Katalog spraw o rapt.....                                                              | 40       |
| <b>Źródła – reprezentacje raptu w kulturze Europy</b>                                  |          |
| Rapt jako złożony problem badawczy .....                                               | 48       |
| Porwanie w Biblii .....                                                                | 50       |
| Porwanie w literaturze grecko-rzymskiej .....                                          | 53       |
| Recepcja tradycji śladem erudycji humanistycznej .....                                 | 58       |
| Egzemplaria – ślady utrwalenia .....                                                   | 71       |
| Uwagi końcowe .....                                                                    | 110      |
| <b>Staropolskie narracje romansowe o porwaniach</b>                                    |          |
| Romans jako przedmiot zainteresowania badaczy .....                                    | 114      |
| Zakreślenie materii badawczej .....                                                    | 118      |
| Porwanie jako element fabularny w miłosno-przygodowej odmianie romansu polskiego ..... | 123      |
| Narracje o raptach – uwagi wstępne .....                                               | 125      |
| Romansowi bohaterowie .....                                                            | 129      |
| Emocje w momencie raptu .....                                                          | 131      |
| Kobiety – aktywne bohaterki romansu .....                                              | 132      |
| Zmiany imion postaci a rapt .....                                                      | 135      |
| Śmierć z miłości .....                                                                 | 136      |
| Realizacja toposu <i>quinque gradus amoris</i> jako element narracji o rapcie .....    | 138      |
| Spojrzenie .....                                                                       | 139      |
| Rozmowa .....                                                                          | 141      |

|                                                                                                                                                                          |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Pocałunek .....                                                                                                                                                          | 147 |
| Dotyk .....                                                                                                                                                              | 148 |
| Akt miłosny .....                                                                                                                                                        | 149 |
| <i>Quinque gradus amoris</i> – podsumowanie .....                                                                                                                        | 152 |
| Mechanizm funkcjonowania porwania w romansach .....                                                                                                                      | 154 |
| Przyczyna i cel .....                                                                                                                                                    | 154 |
| Miejsce .....                                                                                                                                                            | 162 |
| Pora .....                                                                                                                                                               | 166 |
| Sposób .....                                                                                                                                                             | 168 |
| Pomocnicy .....                                                                                                                                                          | 172 |
| Plan .....                                                                                                                                                               | 174 |
| Reakcja innych bohaterów na rapt .....                                                                                                                                   | 176 |
| Finał perypetii porwanych .....                                                                                                                                          | 178 |
| Egzemplary w narracjach o rapt .....                                                                                                                                     | 181 |
| Uwagi końcowe .....                                                                                                                                                      | 185 |
| <b>Ślady raptus puellae w staropolskim utworze elegijnym</b>                                                                                                             |     |
| Zakreślenie materii badawczej .....                                                                                                                                      | 190 |
| <i>Lament Strusowny</i> – żale czynione zbyt późno .....                                                                                                                 | 191 |
| Uwagi końcowe .....                                                                                                                                                      | 200 |
| <b>Boronowska opowieść, czyli uzupełnienie literackiej tradycji raptu</b>                                                                                                |     |
| Charakterystyka źródła .....                                                                                                                                             | 202 |
| Nowiniarska opowieść o porwaniu .....                                                                                                                                    | 209 |
| Ślady jawne i ukryte .....                                                                                                                                               | 219 |
| Uwagi końcowe .....                                                                                                                                                      | 227 |
| <b>Zakończenie</b> .....                                                                                                                                                 | 229 |
| <b>Aneks</b>                                                                                                                                                             |     |
| <i>Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka, opisany przez J[ego]m[ości] P[an]a Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego</i> ..... | 235 |
| Zasady transkrypcji .....                                                                                                                                                | 241 |
| Komentarz edytorski .....                                                                                                                                                | 242 |
| <b>Bibliografia</b> .....                                                                                                                                                | 243 |
| <b>Wykaz skrótów nazw archiwów i bibliotek</b> .....                                                                                                                     | 259 |
| <b>Streszczenie</b> .....                                                                                                                                                | 260 |
| <b>Summary</b> .....                                                                                                                                                     | 262 |

## Wprowadzenie

Rapt stanowi ważny temat w kulturze europejskiej już od jej początków, pozostaje też zagadnieniem interdyscyplinarnym, poruszonym w ramach różnych dyskursów, m.in.: prawnego, społecznego, religijnego czy psychologicznego. Rozkwit badań nad nim zapoczątkowała w latach 70. XX w. określana jako pionierska praca Susan Brownmiller pt. *Against Our Will. Men, Women and Rape*. Szeroki wachlarz literaturoznawczych analiz badawczych, publikowanych głównie przez autorów z krajów anglojęzycznych<sup>1</sup>, odnosił się nawet częściej do gwałtu niż do porwania, jako że oba rodzaje agresji są ze sobą powiązane. Fundamentalne znaczenie mają prace prezentujące przykłady pochodzące ze źródeł starożytnych i Biblii, a więc kanoniczne, kształtujące postrzeganie *raptus puellae* na przestrzeni dziejów. Na gruncie polskim nie tylko brak tłumaczeń tychże prac literaturoznawczych i historycznoliterackich, ale i w ogóle rodzimych prób podjęcia tematu raptu w literaturze polskiej. Taki stan wzbudził potrzebę przyjrzenia się tradycji *raptus puellae* w literaturze polskiej epoki nowożytnej, kluczowej dla dalszego rozwoju literackiego i kulturowego, a jednocześnie opartej na solidnym fundamencie antyku.

Celem niniejszej dysertacji jest próba odpowiedzi na pytanie: jaka jest literacka tradycja raptu w literaturze polskiej XVI–XVIII w.? Rozprawa nie wyczerpuje jednak tematu, lecz otwiera pole do dalszych, szczegółowych analiz literaturoznawczych. Częściowe wyniki prowadzonych w jej ramach obserwacji zaprezentowano również jako efekty realizacji projektu Preludium pt. *Raptus puellae – między życiem a literaturą. Nieznany wiersz z sylwy Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego, jako nowe źródło do literackiej tradycji raptu* (nr 2020/37/N/HS2/03660), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Porwanie czy gwałt z góry narzucają użycie siły, nawet jeśli motywacje sprawcy pozostają uzasadnione, na co nieraz wskazują omawiane w dysertacji przykłady. Taki też ślad odcisnął rapt w języku. Wyraz *rapt* pochodzi od łacińskiego czasownika *rapio*, -ere, *rapui*, *raptum*, a jego znaczenia ogólnie określały czyny gwałtówne, poczynając od chwycenia, wyrwania i pociągnięcia, poprzez zabranie, porwanie, nakłanianie kogoś do zrobienia czegoś (w tym powleczenie go przed sąd lub na miejsce kary), aż po rabowanie, plądrowanie, niszczenie i pustoszenie. Porwać kogoś mogła również śmierć i choroba. To od *rapere* pochodzą formy takie jak: rzeczowniki *raptum*, -i ‘łup’, *raptio*, -onis ‘porwanie, uprowadzenie’, czasownik *rapto*, -are, -avi, -atum oznaczający po pierwsze prowadzenie kogoś w pośpiechu i po drugie – rabowanie i łupienie, aż w końcu rzeczownik *raptus*, -us nazywający szarpnięcie, oderwanie czy mocne

---

<sup>1</sup> Tytuły najważniejszych publikacji podano w dalszej części dysertacji.

uderzenie i pociągnięcie, a przede wszystkim ‘uprowadzenie, uwiedzenie, rozbój, rabunek i grabież’. Jedyne leksy, które wprost nawiązywały do porwania kobiety, to rzeczowniki *rapta*, *-ae*, czyli ‘branka’<sup>2</sup>.

*Rapt* funkcjonował już w staropolszczyźnie i podobnie jak w łacinie, stanowił ogólną nazwę na porwanie i uprowadzenie<sup>3</sup>. Inne leksy o takim samym znaczeniu to *porwać* ‘gwałtownie chwycić, *rapere*, zabrać, unieść z sobą, *secum ferre, asportare*’<sup>4</sup>. Do uprowadzenia panny w najdawniejszej polszczyźnie odniesiono się jednak konkretnie dopiero pod hasłami: *uniesienie* ‘porwanie, uprowadzenie, *actus rapiendi, abducendi*’ i *unieść* 1. ‘dźwignąć w górę, rozciągnąć nad czymś, *tollere, extendere super aliquid*’; 2. ‘niosąc zabrać z sobą, *portando secum auferre*’, w przykładzie: „o uniesieniu dziewczki”<sup>5</sup>.

*Słownik polszczyzny XVI wieku* zdefiniował pojęcie raptu nieco szerzej – jako ‘gwałt, bezprawie, rozbój, też sprawę sądową o takiż występki’. Do *raptus puellae* odnosiło się jednak hasło *raptor* (też *inwazor*) ‘najeźdźca, napastnik, grabieżca’ – „raptor dóbr”, „porywacz”, czy właśnie „gwałciciel panny” w przykładzie: „Pannę kto gwałtownie ułapi, niech będzie bezecny”<sup>6</sup>.

Jan Mączyński w *Lexicon Latino Polonicum* [...] z 1564 r. wyjaśnił znaczenie *raptus*, *huius raptus* jako ‘porwanie, pochwycenie, też zachwycenie, też uniesienie’ i jako jedyny leksykograf wyróżnił szczególny rodzaj porwania: ‘*raptus virginis* – uniesienie panny’<sup>7</sup>.

Najbogatsze objaśnienie *raptu* pojawia się u Samuela Bogumiła Lindego, który za łaciną przetłumaczył ogólnie *rapt* jako ‘porwanie kogo, uwięzienie’, podając jednak przykład: „U nas z szród rynku rapty czynią, z kościoła dziewczki na swawolę biorą”<sup>8</sup>. Więcej o różnych raptach napisał Linde pod hasłem *porwać* ‘porywać co, kogo, zachwyciwszy unosić’, przytaczając przykłady: „Dwaj się wadzą, a trzeci porwał”, „Porwał Zosię w taniec”. Dopiero jako druga pojawiła się przy tym hasle definicja ‘porwanie kogo, uniesienie, uprowadzenie’. Obie definicje nie odnoszą się jednak wyłącznie do raptu – porwać i unieść można było do tańca,

<sup>2</sup> *Słownik łacińsko-polski*, pod red. M. Plezi, t. 4, Warszawa 1974, s. 449–450.

<sup>3</sup> *Rapt* pojawia się wyłącznie w elektronicznej wersji *Słownika staropolskiego*. Zob. *Rapt*, w: *Słownik staropolski*, [www.staropolska.pl](http://www.staropolska.pl) (online, 5.07.2021).

<sup>4</sup> *Porwać*, w: *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka et al., t. 6, Wrocław 1970–1973, s. 413.

<sup>5</sup> *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka et al., t. 9, Wrocław 1982, s. 404.

<sup>6</sup> *Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. K. Wilczewskiej, L. Woronczakowej, t. 35, Warszawa 2011, s. 131.

<sup>7</sup> Do porwania Grzegorz Knapski nawiązał w *Thesauri Polono Latino Graeci* w hasłach: *rapacida* ‘porywacz’, *rapacitas* ‘drapieżność, wydzieranie, wydzierstwo’, *rapax* ‘drapieżny, porywacz, bystry, łakomy, drapieżca’, *rapidus* ‘porywczy, bystry, prętki’, *rapina* ‘drapiestwo, drapież, wydzierstwo’, *rapinator* ‘wydzieracz, porwacz’, *rapio* ‘porywam, unoszę, właczę’, *rapior* ‘unoszę się, porywam się, biorę’, *raptim* ‘porywacze, urywco, naprętcie, duszkiem’, *raptio* ‘porwanie’, *raptio* ‘szarpam, właczę, szamocę’, *raptor* ‘porywacz, drapieżca, wydzieracz, unosiciel’, *raptum* ‘wydzierstwo, drapież’ i jako *raptus* ‘porwanie, zachwycenie, drapiestwo’, ale też ‘skurczenie’. Zob. G. Knapski, *Thesauri Polono Latino Graeci* [...], t. 2, Kraków 1644, s. 652.

<sup>8</sup> *Słownik języka polskiego*, pod red. S.B. Lindego, t. 5, Lwów 1859, s. 28.

porwać mógł ós rzady, jak podaje Linde, porwać mogła kogoś nędza albo też groźby czy życzenia: „Niech go kaci porwą [wezmą – M.S.], z jego bałamuctwa”, „Niechże mię też teraz wszyscy porwą kaci, jeżeli nie prawda”, „Pijacy klną się, żeby mnie diabli porwali, jeżeli wrócę więcej do szynkowni” albo „Żeby cię lichy ciężkie porwało”. Jako trzecie Linde podał metaforyczne znaczenie *porwania* ‘porywać kogo, unosić, zachwycać, gwałtownie poruszać’; ktoś mógł lub coś mogło być też ‘porywające, powabne, zachwycające’. Kolejne znaczenie odnosiło się zaś do chorób (*de morbis*), które mogły ‘porwać kogo, napaść, brać kogo’ („Skoro to usłyszał, mdłości go porwały”). *Porywać* wyjaśniono ‘się zkąd abo dokąd’ („Ocknie się i porywa”, „Porwać się na nogi”), a następnie ‘porwać się na kogo, rzucić się nań, targać się nań, popędzać się’, ‘popędzać się do czego, rzucać się do czego’ („Jak się porwie do szpady”). *Porwanie*, *porywanie*, *poryw* to również ‘uderzenie nawalne wiatru’. Ktoś mógł lub coś mogło też zostać *porwan*, *porwon*, *zarwan*. O porwaniu człowieka przez kogoś mowa dopiero przy hasle *porwaniec* (ma znaczenie czynne i bierne) ‘porywacz, który porywa’ („Nasłał porwańców swoich, aby go pojмали”, „Nasłał na mię na gospodę swoich porwańców, chcąc mnie i konie ze wszystkim zagrabić”). *Porwaniec* to też ‘porwaniec, którego porwano’. Jedyne hasło, jakie odnosi się konkretnie do raptu na kobiecie, to *porwanka* ‘którą porwano, wykradziono, uwięziono, uniesiono’, ‘branka’. Linde podał przykłady: „Porwanka Plutona Prozerpina”, „Już ani słysząc, ani już ją widno, tak on popędził z tą porwanką biedną”, „Śrogi to jest wstyd i sromotne wzmianki, Domową gardzić, a lubić porwanki”<sup>9</sup>. Do porwania panny odnosiło się również hasło *uniesić* ‘unosić co, mieć z to siły, zdołać temu, być w stanie niesienia, udźwignienia tego’, ale także ‘Unosić kogo, co, wytrzymywać, znosić, cierpieć’. *Unosić* to też ‘z miejsca jakiego na insze zanosić, przenosić’ – już bliższe porwaniu kobiety, a w końcu ‘unosić, porywać kryjomo, smykać’ i *uniesiony*, *ukradziony*: „Unosić pannę, żonę czyją, uwieźć (...)”, „Ci, którzy cudze żony albo panny unasają...”, „Gdyby kto cudzą żonę albo pannę mocą wziął i uniośł...”, i mitologiczny przykład: „Parys Helenę uniośł od męża”. Z kolei *uniesionka* to ‘porwanka, uwięziona kobieta (...)’, co Linde udokumentował kolejny raz przykładem jednego z najśłynniejszych porwań: „Bracia uniesionki onej Menelausowej żony”<sup>10</sup>.

Współczesna polszczyzna kwalifikuje *rapt* jako wyraz dawny, w tym *Słownik języka polskiego PWN* jako pierwsze znaczenie podaje właśnie ‘porwanie kobiety’, a drugie – ‘napad, najazd’<sup>11</sup>. *Wielki słownik języka polskiego* w ogóle nie notuje już tego leksemu, zawiera jednak cztery pochodne *rapere*, z których trzy funkcjonują w polszczyźnie do dziś. Są to: *raptem I*

<sup>9</sup> *Słownik języka polskiego*, pod red. S.B. Lindego, t. 2, cz. 2, Warszawa 1811, s. 932–933.

<sup>10</sup> *Słownik języka polskiego*, pod red. S.B. Lindego, t. 6, Lwów 1860, s. 142–143.

<sup>11</sup> *Rapt*, w: *Słownik języka polskiego PWN*, [www.sjp.pl](http://www.sjp.pl) (online, 5.07.2021).

‘tak, że nie można się było tego spodziewać’ (uprzysłówkowiona postać dawnego rzeczownika *rapt* ‘porwanie’, na wzór *gwałt* i *gwałtem*)<sup>12</sup>, przysłówek *raptownie* ‘nagle’ (również przymiotnik *raptowny* ‘nagły’)<sup>13</sup> i określony jako przestarzały rzeczownik *raptus* ‘osoba reagująca na różne sytuacje szybko i gwałtownie, pod wpływem impulsu’<sup>14</sup>. Poszczególne znaczenia ukazują tym samym to, co było dla raptu kluczowe, a więc porywczość tego czynu, jego gwałtowność i nagłość. Warto zachować w pamięci podane wyżej słownikowe przykłady, gdyż w dalszej części dysertacji potwierdzają one i powtarzają to, co o rapcie mówi się na kartach literatury. Niemniej jednak należy stwierdzić, że język zawsze odnosi się do życia, odzwierciedlając potrzeby użytkowników polszczyzny, którzy pragną jak najprecyzyjniej określić otaczającą ich rzeczywistość. Czy obecnie można odnaleźć egzemplifikacje odnoszące się do przedstawionego wyżej zbioru leksemów i ich definicji? Wydaje się, że owa raptowność zajmuje stałe miejsce w polszczyźnie, co można obserwować w określeniach używanych przez współczesnych użytkowników języka, takich jak: „wyrwać/poderwać kogoś” czy „zdobyć kogoś/czyjeś serce”. Wszystkie dzisiejsze odpowiedniki słowa *rapt* z konieczności bazują na formach wykształconych w epoce staropolskiej, która była okresem formatywnym dla literatury polskiej. To właśnie wczesnonowożytne wzorce, zawierając konkretny obraz raptu, przekazały go kolejnym pokoleniom twórców. Językowy ogląd zjawiska nie stanowi jednak osobnego zagadnienia niniejszej rozprawy, a pole do badań nad rozwojem leksemu należy oddać współczesnym językoznawcom.

Struktura pracy wiąże się z dwoma sferami funkcjonowania raptu – życiem i literaturą<sup>15</sup>. To one wyznaczają podział materii. Pierwsza część, na którą składają się początkowy rozdział (*Raptus puellae w prawie i obyczaju*) oraz funkcjonujący w jego ramach katalog spraw o rapt, ma wprowadzić czytelnika do tematu oraz zarysować tło historyczno-kulturowe zjawiska w oparciu o przykłady rzeczywistych porwań na terenach I Rzeczypospolitej. Wyciągnięte na jego podstawie wnioski w dalszej perspektywie służą porównaniu sposobów funkcjonowania porwania w rzeczywistościach empirycznej i literackiej. Dopiero całościowy ogląd zjawiska pozwala podjąć próbę odpowiedzi na postawione na wstępie pytanie: jak literatura ma się do życia? Jego ogólność wymaga doprecyzowania, a więc np.: czym charakteryzuje się porwanie

---

<sup>12</sup> *Raptem II* pojawia się już wyłącznie jako wykładnik oceny ilościowej – ‘tego, o czym mowa, jest niespodziewanie mało i przez to to, o czym mowa, nie ma takiego znaczenia, jak można by sądzić’. Zob. *Raptem I*, w: *Wielki słownik języka polskiego*, [www.wsjp.pl](http://www.wsjp.pl) (online, 5.07.2021); *Raptem II*, w: *Wielki słownik języka polskiego*, [www.wsjp.pl](http://www.wsjp.pl) (online, 5.07.2021).

<sup>13</sup> *Raptownie*, w: tamże (online, 5.07.2021).

<sup>14</sup> *Raptus*, w: tamże (online, 5.07.2021).

<sup>15</sup> Nie są to oczywiście jedyne przestrzenie badawcze, o czym napisano więcej w dalszej części pracy, jednak z oczywistych względów w tej rozprawie omawia się zagadnienie raptu z perspektywy literaturoznawczej.

rzeczywiste, a czym literackie? Jak na tym tle wyróżnia się literatura? Co pozostaje możliwe na kartach literatury, co nie jest możliwe w życiu?

Istotną kwestią analizy materii badawczej okazuje się oddzielenie raptu od jego literackiej realizacji. Bez względu na to, czy dany utwór opiera się na rzeczywistym wydarzeniu, czy nie, rządzą nim kulturowe wzorce, kształtujące każdy z omawianych tekstów, dlatego też druga część dysertacji, rozpoczynająca się rozdziałem *Źródła – reprezentacje raptu w kulturze Europy*, jest znacznie obszerniejsza. Pierwszą, niezwykle liczną grupę analizowanych utworów, stanowi poezja polska od XVI do połowy XVIII w. Analizę źródeł uzupełniono obserwacją tradycji judeochrześcijańskiej (Biblia) oraz grecko-rzymskiej, które stanowią fundament kształtujący kulturowe wyobrażenia dla twórców nowożytnej Europy. W odniesieniu do powyższego postawiono pytania badawcze: jak funkcjonuje erudycja humanistyczna, która pozostaje wspólna dla twórców renesansu i baroku? Jak funkcjonuje *raptus puellae* w poezji polskiej od XVI do poł XVIII w.?

Drugą grupę badanych tekstów, omówionych w osobnych rozdziałach, stanowią reprezentacje konkretnych gatunków – romansu (*Staropolskie narracje romansowe o porwaniach*), lamentu (*Ślady raptus puellae w staropolskim utworze elegijnym*) i nowiny (*Boronowska opowieść, czyli uzupełnienie literackiej tradycji raptu*). Wymagającą część badań, zwłaszcza z uwagi na obszerność materiału i jego dostępność stanowiły zwłaszcza romansowe narracje o porwaniach. Ogólne pytanie, postawione w ramach tych trzech rozdziałów, brzmi: jak rapt funkcjonuje w konkretnych gatunkach?

Refleksja nad literaturą przeszłości daje nam wgląd w świat współczesny, jego problemy, kulturę i historię, a także pozwala omawiać współczesne zagadnienia w odniesieniu do przeszłości i jej paradygmatów. Często to wzorce wykształcone we wcześniejszych stuleciach determinują wciąż aktualne paradygmaty społeczno-kulturowe. Dlatego też interpretacja i adaptacja dawnych tekstów przez kolejnych odbiorców może być cennym źródłem do badania przemian w obszarze szeroko pojmowanej humanistyki. Niniejsza dysertacja stanowi pierwsze omówienie tematu raptu w literaturze polskiej od XVI do połowy XVIII w. Na gruncie polskim przybliży również z reguły nieznane, a liczne prace autorów zagranicznych, którzy omówili wyczerpująco zagadnienie przemocy seksualnej w Biblii i literaturze Grecji i Rzymu z użyciem różnorodnych metodologii oraz wielu perspektyw, zwłaszcza literaturoznawczej. Ponadto przeprowadzone badania umożliwiają wpisanie analizowanych źródeł w szerszy kontekst zjawiska *raptus puellae* w kulturze europejskiej, co pozwala również na ustalenie miejsca tego typu odniesień w ogólnej recepcji tradycji judeochrześcijańskiej i klasycznej. Odnalezione materiały archiwalne, uzupełniając zbiór rzeczywistych porwań o nowe sprawy, stanowią z asumptu do

dalszych rozważań. Wśród źródeł literackich szczególne znaczenie ma nowiniarski utwór pt. *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka, opisany przez J[ego]m[ości] P[an]a Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego*, wydobyty z rękopisu i wydany po raz pierwszy w trakcie pracy nad rozprawą, który wpisuje się w nurt badań regionalnych nad historią Górnego Śląska.

## *Raptus puellae* w prawie i obyczaju

### Rapt w prawie świeckim

Porwanie, praktykowane już w czasach plemiennych jako jeden ze sposobów zawierania małżeństwa (obok kupna i formalnej umowy), w okresie wczesnego średniowiecza przeobraziło się w środek prowadzący do zaślubin<sup>16</sup>. Możliwe przyczyny, przez które dochodziło do raptów, z biegiem lat pozostawały jednak niezmiennie. Po pierwsze, pannę porywano, kiedy opiekunowie nie godzili się oddać jej ręki starającemu się; po drugie, jeśli celem było oszczędzenie podarków ślubnych; w końcu po trzecie – gdy para należała do dwóch antagonistycznych grup<sup>17</sup>.

Rapt już w średniowieczu funkcjonował w obrębie prawa sądowego i karnego i mieścił się w grupie przestępstw dochodzonych na podstawie skargi prywatnej<sup>18</sup>. Porwanie (tzw. zgwałcenie), obok rabunku na drodze publicznej, podpalenia, najścia albo najazdu cudzego domu, wymieniono w czterech artykułach grodzkich (*quatuor articuli iudicii castrensis*). Zgwałcenie traktowano jako przestępstwo z użyciem siły (*violentia*), dopuszczenie się różnego rodzaju przemocy na osobie. Sam termin miał kilka znaczeń – mógł to być zarówno gwałt w rozumieniu dosłownym, jak i porwanie (w tym m.in. uwięzienie) bądź gwałt połączony z porwaniem<sup>19</sup>. Jeśli sprawa dotyczyła kobiety, gwałtem można było określić również wydanie za mąż wbrew jej woli, poślubienie jej w wyniku przymuszenia, pobicie z użyciem gwałtu, zranienie, spoliczkowanie, a ponadto innego rodzaju zmuszanie do określonych czynności<sup>20</sup>. W prawie sądowym polskiego średniowiecza miarą prawną, która porządkowała system nakładania kar, był mir (inaczej ręka pańska), który odnosił się głównie do wykroczeń o charakterze publicznym. W razie jego złamania na winowajcę nakładano karę państwową i nakazywano

---

<sup>16</sup> W. Abraham, *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, Lwów 1925, s. 67–78.

<sup>17</sup> Tamże, s. 67–69.

<sup>18</sup> Pozostałe przestępstwa to: mężobójstwo, uszkodzenie ciała, obraza czci, gwałty na majątku i osobie, podpalenie oraz kradzież. Zob. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2009, s. 178–180.

<sup>19</sup> Gwałty różnego rodzaju pojawiają się w średniowiecznych kronikach – w *Kronice wielkopolskiej* przytoczono opowieść o rapcie za zgodą Helgundy, córki króla Franków, przez Waltera Mocnego (Udalego) i pościgu urządzonym przez narzeczonego Helgundy, syna księcia Alemanów. W narracji pojawia się również fałszywe oskarżenie o porwanie pod przymusem. Z kolei Anonim zwany Gallem i Thietmar z Magdeburga wspomnieli o księciu Bolesławie I, który podczas wyprawy wojennej na Ruś, wkroczywszy do Kijowa, miał najpierw zgwałcić Peredslawę, córkę księcia, a następnie uprowadzić ją. Zob. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, oprac. M. Plezia, Wrocław 1989, s. 23–24; A. Krawiec, *Seksualność w średniowiecznej Polsce*, Poznań 2000, s. 161; *Kronika wielkopolska*, tłum. K. Abgarowicz, Kraków 2010, s. 91–97.

<sup>20</sup> M. Pawlikowski, *Sądownictwo grodzkie w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, Strzałków 2012, s. 89–94.

zadośćuczynienie. Mir dzielił się na miejscowy – obejmował miejsca (publiczne, jak drogi, targi, ale także prywatne, jak domy) i kategorie osób, m.in. kobiet<sup>21</sup>.

W *Księdze elbląskiej* (z XIII/XIV w., znanej też jako *Najstarszy zwód prawa polskiego*) porwanie i gwałt: „tworzyły (...) odpowiednik łacińskiego terminu *raptus* w jego ówczesnym rozumieniu (to znaczy, ściśle rzecz biorąc, współzycie z kobietą bez zgody jej rodziców lub opiekunów)”<sup>22</sup>. Przepisy gwałtu i porwania powiązano w zapisie jedynie częściowo, natomiast w dalszej części zgwałcenie występowało już samodzielnie. W *Najstarszym zwodzie prawa polskiego* wysokość kary za porwanie bądź gwałt zależała od statusu społecznego kobiety, a także miejsca, w którym doszło do przestępstwa<sup>23</sup>, pomijano tym samym status społeczny gwałciciela<sup>24</sup>. Niemal całkowita bezkarność oprawcy mogła mieć związek ze schadzками miłosnymi, na które najprawdopodobniej i panny, i mężatki uczęszczały do miejsc ustronnych<sup>25</sup>. Kara za rapt na szlachciance (pannie i mężatce) stanowiła jedną z najwyższych<sup>26</sup>: „jeśli kto zgwałci dziewczynę albo uprowadzi ją wbrew woli, za to płaci sędziemu karę pięćdziesiąt grzywien, a dziewczynie [tyle], ile sędzia orzecze za jej pohańbienie”<sup>27</sup>; cena za gwałt na chłopce wynosiła już tylko sześć grzywien<sup>28</sup>; jeszcze niższą, wynoszącą około jedną piątą kary sześciu grzywien<sup>29</sup>, orzekano dla tego, kto zgwałcił dziewczynę w miejscu odludnym<sup>30</sup>.

W ugodzie o jurysdykcji w sprawach o przestępstwa, zawartej w 1359 r. pomiędzy Siemowitem II i arcybiskupem gnieźnieńskim Jarosławem, pośród przestępstw wyróżniono również „napastowanie dziewic”, nie sprecyzowano jednak wysokości kary nakładanej na winnego tego czynu<sup>31</sup>. O zbrodni gwałtu i porwania panny w celu jej poślubienia była mowa także w statucie księcia czerskiego Janusza I, wydanym w Zakroczymiu w 1387 r. Dokument omawiał przede wszystkim rapt i jego skutki w zakresie dziedziczenia, kwestię gwałtu pozostawiając skrótownemu opracowaniu. Odwoływał się ponadto do prawa odwetu danego krewnym ofiary:

---

<sup>21</sup> Wyróżniano również mir mieszany, otaczający osobę arcybiskupa, sędziego i sądu, urzędników i ich miejsca pobytu. Zob. J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1965, s. 320–322.

<sup>22</sup> A. Krawiec, dz. cyt., s. 168.

<sup>23</sup> Tamże, s. 168–171.

<sup>24</sup> Tamże, s. 171.

<sup>25</sup> M. Winawer, *Najdawniejsze prawo zwyczajowe polskie*, Warszawa 1900, s. 198; A. Krawiec, dz. cyt., s. 172–173.

<sup>26</sup> Była jednak niższa w porównaniu do kary za kradzież konia ze stadniny władcy, gdyż ta wynosiła siedemdziesiąt grzywien. Zob. A. Krawiec, dz. cyt., s. 169.

<sup>27</sup> Tamże, s. 168.

<sup>28</sup> *Najstarszy zwód prawa polskiego*, tłum. i oprac. J. Matuszewski, Warszawa 1959, s. 194: „Jeśli pójdzie jakaś dziewczka [służąca], albo żona chłopca do lasu, albo na jagody, albo na jabłka, albo po inne rzeczy i tam zostanie zgwałcona, za to płaci się karę 6 grzywien. Jeżeli należy się od tego odprzysiąc, trzeba to zrobić samotrzeć”.

<sup>29</sup> A. Krawiec, dz. cyt., s. 172.

<sup>30</sup> *Najstarszy zwód prawa polskiego*..., s. 82: „Jeśli zaś pójdzie sama córka na pole albo do lasu po jabłka, albo po inne rzeczy i zostanie zgwałcona, za to się płaci karę trzysta, ponieważ nie powinna tak [sama] chodzić. Jeśli zaś winien się od tego [oskarżony] odprzysiąc, musi to zrobić samowtór”.

<sup>31</sup> A. Krawiec, dz. cyt., s. 175–176.

Jeśli zaprawdę w trakcie zatrzymywania [porywacza] zdarzyłoby się rodzicom albo przyjacielom [porwanej] tego przestępcę okaleczyć, za takie zranienie albo okaleczenie żadnemu jego przyjacielowi nie wolno się mścić na winnym tego okaleczenia. Jeśli zaprawdę ktoś odważyłby się przekroczyć nasz statut, mszcząc takiego przestępcę, ten przekraczający taką samą karą główną przez tego pana księcia powinien być ukarany<sup>32</sup>.

Prawo odwetu ograniczono jednak już w statucie sochaczewskim z 1377 r. wyłącznie do osoby mężobójcy i podlegało ono przedawnieniu, określonym z kolei przez statut plocki z 1421 r. na dwadzieścia lat. Prawo zakazywało odwetu na krewnych panny, którzy dokonali mężobójstwa na jej porywacz lub gdy mężobójstwo popełniono, lecz winnym rozpoczęcia konfliktu był zabity. Statut zakroczymski z 1387 r. przedstawiał również inne konsekwencje porwania. W chwili uprowadzenia panna traciła cały należny jej posag, prawa majątkowe odzyskiwała jednak wraz ze śmiercią małżonka-porywacza. Surowa była również kara dla oprawcy, któremu odbierano prawo do uzyskania azylu w kościołach, a jego majątek przechodził po połowie w posiadanie rodziny porwanej i księcia. Gwałcieł podlegał również innej, określonej przez księcia karze, np. dożywotniemu wygnaniu. Karano także tych, którzy sprzyjali porwaniu i oddawali swojemu krewnemu albo przyjacielowi cudzą pannę wbrew woli jej opiekunów prawnych. Musieli oni zapewnić pannie posag o takiej wysokości, jaka normalnie by jej przysługiwała. Statut Janusza I, w przeciwieństwie do *Księgi elbląskiej*, warunkował już karę za gwałt z rozróżnieniem na status społeczny nie tylko ofiary, ale i porywacza. Jeśli chodzi o osoby stanu szlacheckiego, ustawodawca wyróżnił kilka przypadków gwałtu: szlachcianki przez szlachcica, nieszlachcica bądź wieśniaka, a także nieszlachcianki przez szlachcica. Najwyższa kara, a więc śmierć, groziła wieśniakowi za gwałt bądź usiłowanie gwałtu na szlachciance, a później także na kobiecie równej mu społecznie<sup>33</sup>. W myśl małopolskiego statutu Kazimierza Wielkiego oskarżony, który pozbawił cudzą żonę bądź pannę czci, był sądzony według prawa polskiego. W razie udowodnienia mu winy jego życie miałoby być na łasce tej dziewczki i jej przyjaciół<sup>34</sup>. Podkreślono jednak, że jeśli oskarżony działałby za zgodą panny, a następnie para taka wstąpiłaby w związek małżeński, kobieta traciła prawo do posagu. Podobnie określał statut wielkopolski tegoż władcy, w którym podtrzymano prawo krewnych do zemsty, przy czym karę o charakterze publicznym wymierzał król, z kolei wysokość zadośćuczynienia była już zależna od

---

<sup>32</sup> A. Krawiec, dz. cyt., s. 176–178.

<sup>33</sup> Tamże, s. 179–182.

<sup>34</sup> *Statuta polskie króla Kazimierza w Wiślicy złożone*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1847, s. 32, 55–56.

woli sądu<sup>35</sup>. Dodatkowo gwałt pana na wieśniacze stanowił jeden z trzech przypadków, w których poddany mu lud mógł opuścić wieś bez jego zgody<sup>36</sup>.

Począwszy od XV w., wyraźnie rozróżnia się dwa przypadki raptu – za zgodą panny i wbrew jej woli. Ofiary dzieli się przede wszystkim na dziewice, mężatki, wdowy<sup>37</sup>, dodatkowo wymienia się jeszcze zakonnice, służebne, nierządnice<sup>38</sup>. Konstytucje (tj. ustawy sejmowe), przeciwnie do dawniejszych statutów, nie zawierają już jednak zapisu wskazującego, że przynależność ofiary do stanu szlacheckiego albo chłopskiego czy miejsce napaści byłyby kluczowym czynnikiem przy wyznaczaniu wysokości kary (wyłącznie zapis z 1607 r. wyróżnia uprowadzenie panny szlachcianki)<sup>39</sup>. Podkreśla się natomiast coraz większą liczbę przypadków raptu<sup>40</sup>. Niezależnie od tego, gdzie doszło do porwania bądź gwałtu – „w polu, w lesie, w domostwie albo gdziekolwiek indziej”<sup>41</sup>, istotne dla uznania winy pozostaje potwierdzenie zeznań złożonych przez ofiarę:

virgo seu mulier evadens violentiam oppressoris, etsi infra triduum ad villam viciniorem veniens, seu in villa existens ad villanos elamaverit, plorando vel lachrymando, narrado sibi violentiam esse illatam, et signa oppressionis in ea apparuerint manifesta, et subsequenter juraverit, in gratia nostra amicorumque ejus clamore dicti villani fuerint protestati.

[dziewica albo niewiasta, uciekając od przemocy napastnika, jeśli w ciągu trzech dni przybędzie do najbliższej posiadłości albo, będąc w posiadłości, do mieszkańców zawoła, zwodząc lub płacząc, opowiadając, że został jej zadany gwałt i widoczne na niej będą wyraźne znaki przemocy, a następnie złoży przysięgę, niech ten napastnik wystawi się na łaskę naszą i jej bliskich, ale jeśli o jej wołaniu zaświadczą rzeczeni mieszkańcy posiadłości]<sup>42</sup>.

<sup>35</sup> A. Krawiec, dz. cyt., s. 184–185.

<sup>36</sup> Pozostałe to: odmowa pogrzebu kmiecia, gdy pan przebywał pod ekskomuniką, a także obarczenie winą wieśniaków za przestępstwa ich pana. Tamże, s. 186–187.

<sup>37</sup> *Volumina Legum*, t. 1, wyd. J. Ohryzki, Petersburg 1859, s. 20, 249.

<sup>38</sup> J. Łaski, *Commune Incliti Poloniae regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque...*, Kraków 1506, k. 48 verso.

<sup>39</sup> *Volumina Legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzki, Petersburg 1859, s. 444: „Ktoby płeć białogłowską niedoroslą stanu szlacheckiego, z mocy ojców i opiekunów własnych wziął, o to czynić mogą ci, którym z prawa należy, *pro liberatione* takowych osób, tak jako jest konstytucja opisana *de captivis, in terminis Castrensibus* onego powiatu, w którym się takowy gwałt stanie”.

<sup>40</sup> *Volumina Legum*, t. 3, wyd. J. Ohryzki, Petersburg 1859, s. 326: „Iż się wiolencyj i raptów wiele zageściło: postanawiamy, aby *inposterum, in causa raptus, scrutinia*, jako w inszych sprawach kryminalnych, odprawowane były, *per proximiores de linea paterna vel materna protestatione praecedente*: z których gdzieby się gwałt *et violentia* pokazała, ma bydź raptor na konwikcyją skazany”.

<sup>41</sup> *Volumina Legum*, t. 1..., s. 20; zob. też J. Łaski, dz. cyt., k. 48 verso. Tłumaczeń fragmentów *Volumina Legum* cytowanych po łacinie dokonał T. Sapota.

<sup>42</sup> Tamże; zob. też s. 249.

Poza odebraniem honoru prawo konstytucyjne nakładało na winnego napaści inne kary, wynikające z obowiązujących wcześniej statutów, uznane w obowiązującym prawie za znane i oczywiste, a tym samym pominięte w zapisach. Jedynie w *Statucie Łaskiego* wymieniono konkretne kary – utratę głowy i przejęcie majątku oprawcy przez ofiarę w ramach zadośćuczynienia<sup>43</sup>. Inaczej rzecz miała się w przypadku raptu za zgodą bądź fałszywego oskarżenia o porwanie bądź gwałt. Fałszywie oskarżony zachowywał honor, w przypadku zgody kobiety pozbawiano ją „na zawsze wszystkich dóbr spadkowych i wszelkich innych rzeczy, które jej przynależą, oraz wieczystego wiana”<sup>44</sup>.

Należy zaznaczyć, że zebrane w niniejszym rozdziale przykłady spraw o rapt nie dotyczą ziem litewskich, z tego powodu nie omawia się praw obowiązujących w Wielkim Księstwie Litewskim, które mimo prób kolejnych władców, zarówno przed, jak i po unii lubelskiej, nie zostały w pełni ujednolicone z systemem prawnym Korony Polskiej<sup>45</sup>.

## Rapt w prawie kościelnym

W dokumentach soborów powszechnych (do soboru trydenckiego) kwestia porwania pojawia się dwukrotnie, jednak zawsze przy okazji rozpatrywania sakramentu małżeństwa i jako przeszkoda do jego zawarcia. Pierwszy raz rapt krótko i ogólnie omówiono w ramach soboru chalcedońskiego (451 r.) w *Kanonie XVII – Nie wolno zmuszać kobiety przemocą do wspólnego zamieszkania*. Ojcowie Kościoła czyn ten określili jako porwanie pod pretekstem poślubienia, nie uszczegółowili jednak, czy zawarty pod przymusem sakrament pozostaje ważny. Głównym celem postanowienia było wyznaczenie kar grożących za rapt na pannie i zmuszenie jej do wstąpienia w związek małżeński. Na osoby świeckie i duchowne – tak na porywacza, jak i tych, którzy służyli mu pomocą czy aprobowali sam zamiar, nakładano karę wyłączenia ze społeczności wiernych, duchowni tracili zaś urząd<sup>46</sup>. Problem raptu podjęto również w ramach soboru trydenckiego (1545–1563) i opisano go w *Kanonach o reformie małżeństwa*, w których zawarto mieszczące się w rozdziale szóstym *Sankcje na porywaczy*<sup>47</sup>. W przeciwieństwie do postanowień chalcedońskich uściślały one, że do raptów mogło dochodzić zarówno wbrew woli panny,

---

<sup>43</sup> J. Łaski, dz. cyt., k. 48 verso.

<sup>44</sup> *Volumina Legum*, t. 1..., s. 20: „[...] et faemina rapi se consentiens bonis omnibus haereditarijs et quibuscunque alijs ipsam concernentibus rebus, doteque perpetua privetur perpetuis temporibus”; zob. też s. 249 i t. 3, s. 326.

<sup>45</sup> Zob. np. Ł. Bednarski, *Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 3 (2012), s. 29–40.

<sup>46</sup> *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 1, tłum. T. Wnętrzak, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ, Kraków 2002, s. 248–249.

<sup>47</sup> *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4, tłum. ks. A. Baron, M. Karas, A. Maniecka, ks. H. Pietras, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ, Kraków 2005, s. 728–729.

jak i za jej zgodą. Głosiły, że uprowadzona nie może poślubić porywacza, póki przebywa razem z nim, jednak gdyby została oddzielona od niego i w miejscu bezpiecznym oraz wolnym wyraziła wolę jego poślubienia, małżeństwo mogłoby zostać zawarte<sup>48</sup>. Zgoda nie anulowała jednak kary za rapt, bowiem zarówno porywacz, jak i wspierający go podlegali ekskomunice, utracie honoru i wieczystemu zakazowi przyjęcia godności<sup>49</sup>. Zgodnie z decyzją sądu porwana kobieta miała zostać przez winnego jej uprowadzenia „stosownie uposażona” bez względu na to, czy została później jego żoną<sup>50</sup>, przy czym panna, która zgodziła się na rapt i wyszła za mąż w sekrecie, traciła posag i prawo dziedziczenia po rodzicach. Dodatkowo w rozdziale dziewiątym *Władcy świeccy i zarządcy nie mogą gwałcić wolności zawierania małżeństw* teolodzy odnieśli się również do kwestii małżeństw zawieranych pod przymusem i presją wywieraną przez władców i zarządców świeckich, którzy w celu wzbogacenia się zmuszali poddanych im do poślubienia wybranych kandydatów. Sobór określił taki czyn jako zły, gwałcący wolność i naruszający dobrowolność sakramentu małżeństwa i nałożył karę ekskomuniki na tych, którzy by się go dopuścili<sup>51</sup>.

Choć związek małżeński poprzedzony porwaniem był ważny, to sam rapt określano jako jedną z przeszkód do małżeństwa. Zasadniczą przeszkodą, wyróżnioną już podczas soboru laterańskiego I (1123 r.), która mogła prowadzić do raptu, było pokrewieństwo narzeczonych. W *Kanonie IX. Krewni nie mogą zawierać związku małżeńskiego* ojcowie Kościoła, powołując się na prawa Boże i ludzkie, pod groźbą infamii zakazali zawierania związków pomiędzy krewnymi bez względu na stopień pokrewieństwa. Podjęto również kwestię konsekwencji płynących z posiadania potomstwa zrodzonego z takiego związku<sup>52</sup>. Rosnącą liczbę przypadków tego typu potwierdzono w dokumentach soboru laterańskiego II (1139 r.) w *Kanonie XVII. Żeby krewni nie zawierali związku małżeńskiego*<sup>53</sup>. Z uwagi na narastający problem ojcowie Kościoła,

---

<sup>48</sup> Jeszcze w połowie XII w. papież Gracjan zaznaczył, że małżeństwo pomiędzy porwaną i porywaczem może dojść do skutku wyłącznie wtedy, kiedy branka zostanie oddana ojcu, a ten wyrazi zgodę, jednak już od drugiej połowy wieku kanoniści, m.in. Robert z Flamesbury, uznawali małżeństwo pomiędzy osobą porwaną i porywaczem za ważne, jeśli ofiara zgodzi się na ślub. Kwestia wolnej woli kobiety porwanej była też tematem zapytania skierowanego przez biskupa krakowskiego Pełki do papieża Innocentego III na końcu 1199 lub na początku 1200 r., które brzmiało: „Utrum si puella rapta et in aliam delata dioecesis in ecclesiae facie consenserit in raptorem, matrimonium huiusmodi legitimum sit habendum” [„Czy będzie ważne małżeństwo, gdy dziewczyna porwana i do innej diecezji przeniesiona, zgodziła się w obliczu kościoła na małżeństwo z tym, który ją porwał”]. Zob. W. Abraham, dz. cyt., s. 72–74.

<sup>49</sup> *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4..., s. 728–729.

<sup>50</sup> Tamże, s. 728–729.

<sup>51</sup> Tamże, s. 730–731.

<sup>52</sup> *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 2, tłum. ks. A. Baron, ks. H. Pietras, T. Wnętrzak, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ, Kraków 2003, s. 124–125: „W ten sposób postępujących, jak i rodzących się z takich związków, Prawa Boże nie tylko odrzucają, lecz nawet nazywają przekłętymi. Prawa zaś świeckie nie uznają ich za pozabawionych czci i wykluczają z dziedzictwa”.

<sup>53</sup> Tamże, s. 154–155.

powołując się na Pismo Święte, już w trakcie soboru laterańskiego IV w *Konstytucji 50. O ograniczeniu przeszkód do małżeństwa* podjęli ostatecznie próbę dostosowania prawa kościelnego do zmieniających się obyczajów<sup>54</sup>. Ustanowiono, że zakaz zawierania małżeństw nie powinien przekraczać czwartego stopnia pokrewieństwa i powinowactwa, gdyż w innym wypadku egzekwowanie prawa nastęrczałoby trudności. Dozwolono też zawierać małżeństwa pomiędzy powinowacymi drugiego i trzeciego stopnia, jak również między „dziećmi urodzonymi z drugiego małżeństwa a krewnymi kognacyjnymi ze strony pierwszego męża”. Zawarcie związku wbrew zakazowi stanowiło zaś grzech, tym cięższy, im dłuższe pożycie małżeńskie<sup>55</sup>.

Kwestię przeszkód najobszerniej poruszono podczas soboru trydenckiego<sup>56</sup>, zakazując proboszczom udzielania sakramentu do czasu wyjaśnienia sprawy, sprawozdania jej biskupowi ordynariuszowi oraz uzyskania zgody do asystowania narzeczonemu podczas ceremonii<sup>57</sup>. Za zawieranie małżeństw pomiędzy krewnymi groziła kara dożywotniej separacji, nakładana na tych, którzy świadomie wstąpili w taki związek i dopełnili go. Narzeczeni, którzy nie wiedzieli o istnieniu przeszkody wynikającej z pokrewieństwa i zaniedbali „odbycie ceremonii wymaganych przy zawieraniu małżeństwa”, mieli szansę uzyskania dyspensy, jeśli już „po urządzeniu odpowiednich uroczystości [okazało się – M.S.], że istniała jakaś przeszkoda, co do której człowiek pozostawał prawdopodobnie w niewiedzy”<sup>58</sup>. W razie gdyby wina za niedopełnienie obowiązków spoczywała na proboszczu, ten podlegałby karze wyznaczonej przez biskupa ordynariusza<sup>59</sup>. Przy okazji uściślenia kwestii pokrewieństwa duchowego zmieniono też ograniczenia wynikające z przeszkody uczciwości publicznej (związanej z zakazem poślubienia wstępnych i zstępnych wybranka/wybranki) do pierwszego stopnia pokrewieństwa w przypadku ważnych zaręczyn i całkowitego zniesienia jej, jeśli zaręczyny byłyby z jakiegoś powodu

---

<sup>54</sup> Tamże, s. 290–291: „Nie należy uważać za rzecz godną potępienia, że ze względu na to, iż zmieniają się czasy, zmieniają się też czasami prawa ludzkie, zwłaszcza gdy wymaga tego nagła konieczność lub oczywistość lub oczywista korzyść. Sam Bóg w Nowym Testamencie też zmienił niektóre rzeczy, które ustanowił w Starym”.

<sup>55</sup> Tamże.

<sup>56</sup> Teolodzy nałożyli klątwę na tych, którzy głosili, że małżeństwo zostało wymyślone przez człowieka, a sam sakrament nie niesie za sobą łaski. Klątwę nakładano również na opowiadających się za bigamią, twierdzących, że małżeństwo można rozwiązać „z powodu herezji, uciążliwości pożycia lub ciągłej nieobecności małżonka”, jak również na głoszących, że niedopełnione małżeństwo nie rozwiązywały „uroczyste śluby zakonne jednego z małżonków”. Teologowie nakazali jednocześnie, by z ostrożnością podchodzić do małżeństw tułaczy porzucających pierwszą żonę i nieposiadających stałego miejsca zamieszkania, którzy wstępują w związki małżeńskie z kolejnymi kobietami, mając ostatecznie dwie bądź więcej żon jednocześnie. Sobór uznał taki czyn za chorobę i nakazał władzom świeckim nakładanie surowych kar na winnych czynu wielożeństwa.

<sup>57</sup> *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4..., s. 716–717, 728–729.

<sup>58</sup> Tamże, s. 716–717, 726–727: „Niewiedza nie wystarczała jednak do obrony w przypadku zaistnienia przeszkody pokrewieństwa duchowego, zawieranego (i potwierdzonego w księgach parafialnych) podczas chrztu i bierzmowania. W pierwszym wypadku następowała ona pomiędzy chrzestnymi, chrzczonym i jego rodzicami, a także między chrzczonym, jego rodzicami i kapłanem, w drugim – pomiędzy bierzmującym, bierzmowanym, jego rodzicami i świadkiem sakramentu (kładącym rękę na bierzmowanym)”.

<sup>59</sup> Tamże, s. 724–725.

nieważne. Z kolei przeszkoda trwała, unieważniająca zawarte małżeństwo pomiędzy pozostającymi w związku powstałym „wskutek nierządu” ograniczona została do drugiego stopnia<sup>60</sup>. Rapt, pokrewieństwo i powinowactwo, ale też inne przeszkody do zawarcia małżeństwa, takie jak przyjęcie święceń, profesja zakonna, bycie już zamężną czy żonatym, różnowierstwo, pokrewieństwo duchowe, publiczna uczciwość i przyzwoitość *de facto* nie unieważniały małżeństwa – mogły zostać uprawomocnione poprzez uzyskanie dyspensy od danej przeszkody bądź za sprawą konwalidacji. Dopiero gdy dana przeszkoda była nierozzerwalna, małżonkowie musieli się rozejść.

Próby wstępowania w związki małżeńskie mimo przeszkód zrywających przyczyniły się do narastania problemu tajnych małżeństw, do których nierzadko dochodziło za sprawą raptu. Teologów katolickich, rozpatrujących kwestię sakramentu małżeństwa w ramach soboru trydenckiego, podzieliły dwie heretyckie tezy. Pierwsza z nich głosiła, że małżeństwo zawarte w tajemnicy jest nielegalne i nieprawdziwe. Istotną rolę w przypadku takiego związku odgrywali jednak rodzice. To od ich decyzji zależało uznanie małżeństwa za nieważne, jeśli nie akceptowali decyzji o potajemnym ślubie, bądź za ważne, jeśli para, która go zawarła, uzyskała pozwolenie *post factum*, czyli „uprosiła” opiekunów o wydanie zgody na zaślubiny. Druga teza Lutra odnosiła się już do kwestii cudzołóstwa, którego dopuściła się kobieta, i rozvodu. Głosiła, że kobieta, w momencie gdy „połączyła się” z innym („nie swoim”) mężczyzną, przestała być żoną. Obydwojgu małżonkom przysługiwałoby jednak prawo poślubienia tego, kogo by chcieli – „zwłaszcza temu, który nie dał powodu do rozvodu”. Zaznaczono również, że mąż, który „oddalił” żonę ze względu na to, że dopuściła się cudzołóstwa, a następnie zawarł nowy związek małżeński, nie popełnił nierządu<sup>61</sup>. Z postanowień soborowych wynikało, że z powodu cudzołóstwa pod groźbą klątwy nie można rozwiązać małżeństwa, jak i wejść w nowy związek małżeński. Teologowie przedstawili swój stosunek do kwestii potajemnych małżeństw w *Podsumowaniu odpowiedzi ojców na powyższe tezy dotyczące małżeństw potajemnych i rozwodów*, gdzie pojawiły się głosy nie za całkowitym odrzuceniem tez, ale za poddaniem ich ograniczeniom. Prawie wszyscy ojcowie zgodzili się, że wstępujący w związek małżeński nie pozostają pod władzą rodziców i ich zgoda nie jest wymagana przez prawo kanoniczne<sup>62</sup>.

---

<sup>60</sup> Tamże, s. 726–727.

<sup>61</sup> *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski*, t. 4/1 tłum. ks. A. Baron, A. Caba, ks. H. Pietras, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras, Kraków 2007, s. 420–421.

<sup>62</sup> Niektórzy duchowni twierdzili, że zgoda narzeczonych nie jest wystarczająca do zawarcia sakramentu małżeństwa, podtrzymując za Ewarystem wymóg zgody i prawomocnego wyrażenia woli, które zawierało w sobie również akceptację rodziców. Zob. tamże, s. 422–423.

Zwrócono jednak uwagę na ostatecznie nierozwiązalny problem potajemnie zawieranych związków małżeńskich – nie tylko prawny, ale i obyczajowy<sup>63</sup>:

tego rodzaju małżeństw należy na nowo zakazać pod ciężkimi i większymi niż dawniej karami z powodu skandali, jakie wywołują; jednakże zawarte nie powinny i nie mogą być unieważnione ani anulowane<sup>64</sup>.

Nakazano jednak, zanim sakrament zostanie zawarty, aby przez trzy kolejne dni świąteczne proboszcz urzędujący w parafii, w której dojdzie do zaślubin, ogłosił podczas Mszy świętej publiczne zapowiedzi. W razie braku przeszkód małżeństwo mogło zostać zawarte w obecności proboszcza lub kapłana i dwóch lub trzech świadków, oczywiście po uprzednim wyrażeniu woli narzeczonych. Dodatkowo proboszcz powinien był odnotować w przechowywanej w parafii księdze małżeństw imiona małżonków i świadków, a także datę i miejsce ceremonii. W razie gdyby narzeczeni próbowali wstąpić w związek małżeński inaczej niż w obecności proboszcza lub kapłana posiadającego zgodę proboszcza bądź biskupa, a także świadków, są „niezdolni do zawarcia takiego małżeństwa” i jak określił sobór, tak zawarte małżeństwo pozostawało nieważne<sup>65</sup>. Sobór przewidywał też karę zawieszenia do odwołania dla proboszcza lub innego kapłana, który udzieliłby błogosławieństwa lub małżeństwa narzeczonym z innej parafii wbrew lub bez wiedzy proboszcza tamtej parafii<sup>66</sup>.

Powyższe omówienie jasno wskazuje, że rapt pozostawał problemem stale funkcjonującym i wymagającym od legislatorów ciągłej refleksji nad tym zjawiskiem społeczno-kulturowym. Z pewnością na zmiany regulacji prawnych, dyskutowane przez władze świeckie i duchowne, wpływały wciąż ewoluujące normy obyczajowe.

---

<sup>63</sup> *Dokumenty Soborów Powszechnych*. Tekst łaciński i polski, t. 4/2, tłum. ks. A. Baron, A. Caba, ks. H. Pietras, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras, Kraków 2007, s. 720–721: „Skoro zaś święty sobór zwraca uwagę, że tamte zakazy już nie przynoszą korzyści, z powodu ludzkiego nieposłuszeństwa, oraz bierze pod uwagę ciężkie grzechy, mające swój początek w tych tajnych związkach, a zwłaszcza u tych osób, które pozostają w stanie potępienia, gdy po porzuceniu pierwszej żony, z którą zawarli tajny związek, jawnie wiążą się z inną [kobietą], żyjąc z nią w ustawicznej rozpuście; temu złu Kościół nie jest w stanie zaradzić, gdyż spraw tajnych nie może osądzać, chyba że zostanie zastosowany jakiś skuteczniejszy środek zaradczy.

<sup>64</sup> Część teologów za nielegalne i nieprawomocne uznała potajemnie zawarte związki małżeńskie, podając przy tym argument, że sakrament małżeństwa, aby był ważny, poza wyrażeniem woli i zgody wymaga również religii, wiary i Kościoła. Zob. *Dokumenty Soborów Powszechnych*. Tekst łaciński i polski, t. 4/1, s. 422–423.

<sup>65</sup> *Dokumenty Soborów Powszechnych*. Tekst łaciński i polski, t. 4/2, s. 720–723.

<sup>66</sup> Tamże, s. 722–723.

## Mechanizmy funkcjonowania raptu – przegląd spraw

Obyczaj nierzadko bywał silniejszy od prawa<sup>67</sup>, a rapt stanowił nieraz jedyną możliwość poślubienia danej panny. Prawo świeckie i kościelne, regulujące kwestię *raptus puellae*, przenikając się wzajemnie z obyczajem, pojawiało się wielokrotnie w tle rzeczywistych wydarzeń, których centrum stanowiło porwanie.

Ślady spraw o rapt skrywają po dziś dzień źródła pisane – zarówno akta prawne, jak również księgi sądowe, memuarystyka<sup>68</sup>, heraldyka<sup>69</sup>, epistolografia, a nawet dzieła literackie. Spektrum materiału źródłowego jest szerokie i pozwala spojrzeć na porwanie z różnych perspektyw. Dokumenty prawne zwracają uwagę na postrzeganie raptu przede wszystkim w kategorii przestępstwa, z kolei w centrum zainteresowania źródeł narracyjnych znajdują się poszczególne przykłady porwań, zsubiektywizowane przez tych, którzy je przywołują. W kontekście niniejszej rozprawy najbardziej interesujące okazują się literackie przykłady *raptus puellae*, niemniej jednak należy mieć na uwadze, że inspirację do ich powstania często stanowiły rzeczywiste wydarzenia, pozostające w ścisłym związku z prawem świeckim, kościelnym i ówczesną obyczajowością.

---

<sup>67</sup> M. Borkowska OSB, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Kraków 2017, s. 47.

<sup>68</sup> Albrycht Stanisław Radziwiłł w czerwcu 1645 r. opisał tragiczną w skutkach sprawę nieznaną z nazwiska panny i dwóch służących magnata. Zob. A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 451: „Pragnę w tym miejscu uczynić wzmiankę o prywatnym zdarzeniu, ale w Polsce nie spotykanym. Pewien magnat miał u siebie pokojowca, szlachcica dobrego rodu, drugiego nieszlachcica, zdatnego do pisania listów. Ci z pewną dziewczyną z fraucymeru małżonki pana często sobie żartowali. W końcu między nią i pisarzem niskiej kondycji doszło do tego, że wzajemnie obiecawszy sobie zostać małżeństwem, często w nadziei przyszłego związku wyprzedzali uroczystości zaślubin. Tymczasem gdy ona nocą oczekiwała swego przyszłego, drugi pokojowiec, podpisawszy sobie więcej niż zwykle, skłaniał pannę różnymi sposobami do uległości. Nie dopuściła go i broniła się, aż więc zaczęli wzajemnie walczyć na pięści i targać się za włosy. Drugi, pisarz, czy to umyślnie, czy z obawy przed pokojowcem, wiele znaczącym u pana, wyszedł z komnaty, zostawiając oboje walczących. Ruch obudził innych, więc dziewczyna porwała się do ucieczki i umknęła”.

<sup>69</sup> W herbarzu Kaspra Niesieckiego porwanie pojawia się trzykrotnie, przy czym przykłady opisują również zdarzenie z okresu, którego nie obejmuje niniejsza rozprawa. Są to: dwukrotnie wspomniany rapt Krystyny, żony Mściława z Buzenina, zlecony przez Bolesława Śmiałego („żonę Krystynę, uwiedziony jej pięknnością i obyczajów układnością, [...] Bolesław Śmiały [...], gdy ani Mściława ostrożności oszukać, ani Krystyny pocziwości, królewskimi upominkami sobie zniewolić nie mógł, gwałtem w dom jego zbrojnych nasławszy ludzi, porwał”); „Król [...] dowiedziawszy się o urodzie Krystyny, Mściława z Buzenina żony, a nie mogąc jej do swojej chuci darami królewskimi nakłonić, gwałtem ją z domu męża swego porwać kazał, z którą sprośnie żyjąc, i potomstwo z niej spłodził, luboć nie bez oczywistej kary Boskiej, bo się dzieci rodziły ułomne, szpetne, i gdy dorosły, szalone”); incydent wspomniany jedynie jako porwanie Elżbiety Łucji, córki Anzelma Gostomskiego h. Nałęcz (od 1584 r. wojewody Rawskiego) i jego trzeciej żony, Zofii Szczawińskiej, kasztelanki sochaczewskiej („w trzynastu leciech pannę, że od matki porwać chciano, ta umyśliła ją do królowej Anny Jagiellonowny oddać”). Informacja ta pojawia się też w żywocie Elżbiety Sieniawskiej. Zob. *Żywot Jaśnie Wielmożnej, a wielce pobożnej Pani, Jej M[oi]ści Pani Elżbiety z Leżenice Sieniawskiej, Marszałkowej Koronnej; Starościny Ratyńskiej, etc. Pisany przez ks. Wawrzyńca Susłigę Societatis Jesu*, Kraków 1629; *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 2, Lipsk 1839, s. 370–371; *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego...*, t. 4, Lipsk 1839, s. 231; *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego...*, t. 7, Lipsk 1841, s. 513.

Funkcjonowanie w poszczególnych typach źródeł przykładów porwań świadczy przede wszystkim o powszechności tego czynu, awanturniczego i nierzadko znajdującego zakończenie w sądzie. Stanowi również ślad typowego ludzkiego zainteresowania sprawami sensacyjnymi czy megalomaniami. Słynną ucieczkę Krystyny Strusiówny, córki Mikołaja Strusia h. Korczak (starosty chmielnickiego i kasztelana kamienieckiego)<sup>70</sup>, z Adamem Kalinowskim h. Kalinowa (rotmistrzem królewskim, starostą braclawskim, winnickim, lubeckim i łojowskim)<sup>71</sup> przywołał w swojej korespondencji Jakub Sobieski<sup>72</sup>. Listownie Karol Stanisław Radziwiłł dowiedział się od swojego sługi Kazimierza Sarneckiego, że 11 sierpnia 1695 r. Elżbieta Modrzejewska, podskarbianka koronna, uciekła z Aleksandrem Łaszczem, żołnierzem, starostą grabowieckim. Dla korespondujących sprawa ta była jedynie ciekawostką, nowiną zasłyszaną nie wiadomo gdzie i od kogo<sup>73</sup>. Zapośredniczone opisy raptów o uogólniającym charakterze wyróżniał pewien dystans do sprawy, gdyż celem było samo przekazanie informacji o zdarzeniu i skomentowanie go. To z jednej strony teksty pisane ku pamięci, z drugiej – powtarzające najistotniejsze dla korespondujących zasłyszane szczegóły, których nie sposób potwierdzić:

Widząc, że matka Chomentowskiemu, wojewodzie braclawskiemu, onę już deklarowała, *ad haec violentia media* udał się. Panna naprzód miała do niego osobliwą inklinację podobno i z namowy jej konfidentek, które dobrze *muneribus* pan młody osypał, tak się dała namówić. O północy porwała się z łóżka, na którym matka z nią spała, która gdy poczuła, że wstaje, pyta się: dokąd wstajesz? Odpowiedziała: „*Opus naturae*”. Zawołała na dziewczynę: „Idź za panną”. Dziewczyna ochotnie uczyniła, bo i ta *pretio* była namowiona. Wyszła z panną, która głowę sobie zawiąawszy chustką i płaszcz na się włożywszy, *in albis* boso poszła do karety<sup>74</sup>.

W oparciu o źródła opisujące porwania panien, jak gdyby były one zdarzeniami noszącymi znamię sensacji, pisano również przy okazji charakteryzowania dawnej obyczajowości<sup>75</sup>. Wyjątkowo przedstawiono też studia przypadku – szczegółowe dzieje niektórych spektakularnych spraw i znaczących rodów<sup>76</sup>. Systematycznych przeglądów spraw o rapt w oparciu

---

<sup>70</sup> M. Nagielski, *Struś Mikołaj z Komorowa h. Korczak*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 44, pod red. A. Romanowskiego, Warszawa–Kraków 2006–2007, s. 472–476.

<sup>71</sup> Z. Spieralski, *Kalinowski Adam z Husiatyna h. Kalinowa*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, pod red. E. Rostworowskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 452–453.

<sup>72</sup> BOssol, sygn. 400/II, k. 8 recto–verso.

<sup>73</sup> A. Sajkowski, *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiętników*, Poznań 1981, s. 173.

<sup>74</sup> Tamże.

<sup>75</sup> Zob. np. Z. Kuchowicz, *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*, Łódź 1972; A. Sajkowski, dz. cyt.; Z. Kuchowicz, *Miłość staropolska. Wzory–uczuciowość–obyczaje erotyczne XVI–XVIII wieku*, Łódź 1982.

<sup>76</sup> Zob. np. J. Mycielski, *Porwana z klasztoru. Kartka z dziejów obyczajowych Polski XVII wieku*, Kraków 1886; S. Zagórska, *Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami*, Warszawa 2006.

o protestacje zawarte w aktach sądowych opublikowano jednak niewiele. Powstały zaledwie dwie prace historyków zbierające i porządkujące materię do badań nad raptem w XVII w., wyodrębnioną w pełni spośród źródeł archiwalnych – świeckich i kościelnych. Pierwsza z nich, fundamentalna, stanowi niechronologiczny przegląd przykładów opowiedzianych przez Władysława Łozińskiego w *Prawem i lewem* – zbiorze opowieści z życia szlachty osiadłej na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w. Łoziński spośród „licznych przykładów wykradnięcia panny”<sup>77</sup> przytoczył tylko dwanaście wybranych<sup>78</sup>, nie wiadomo więc, ile spraw o rapt tak naprawdę pojawiło się w dokumentach przeanalizowanych przez badacza. Materia obejmowała akta grodzkie: przemyskie, halickie, lwowskie i sanockie. Łoziński nie włączył jednak do przykładów sprawy uprowadzenia Felicjany Stadnickiej; ta pojawiła się w dalszej części wywodu, przy okazji obszernej opowieści o rodzie Stadnickich h. Szreniawa<sup>79</sup>. Publikacja Łozińskiego pozostaje nieoceniona ze względu na zawarty w niej materiał źródłowy, dziś niedostępny dla badaczy. Mimo że autor nie wyróżnił kryterium, którym kierował się przy wyborze przykładów, treść wskazuje głównie na ich różnorodność i sensacyjność. Zebrany i przeanalizowany materiał źródłowy Łoziński przedłożył czytelnikowi w formie interesujących historii, przybliżających temat *raptus puellae*. Niestety, nie wszystkie przykłady zawierają komplet informacji o porwaniu – personalia ofiary i składającego protestację, miejsce, czas i sposób raptu, oraz informacje na temat zakończenia sprawy (czy każda porwana poślubiła swojego porywacza albo czy małżeństwa były długotrwałe). Przy części opisów nie sposób również wywnioskować, czy do poszczególnych raptów doszło za zgodą panny bądź jej krewnych. Ten stan może wynikać przede wszystkim z niepełnych informacji w źródłach opracowywanych przez Łozińskiego, czego jednak nie da się zweryfikować, gdyż opracowanie badacza stanowi jedyny znany i dostępny ślad tych spraw.

Inaczej sprawy o rapt przedstawia artykuł Pawła Klinta, który stanowi nie tyle opowieść, ile syntezę spraw o rapt, wyekscerpowanych spośród zapisów zawartych w wielkopolskich księgach grodzkich z lat 1630–1670<sup>80</sup>. Autor przeanalizował szesnaście przykładów z lat 1605–1662, opierając się na kilku podstawowych elementach związanych z porwaniem panny. Postawił zasadnicze pytania o fakty: skąd dowiadujemy się o tych sprawach; czy znamy ich

---

<sup>77</sup> W. Łoziński, *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, oprac. J. Tazbir, Warszawa 2005, s. 227.

<sup>78</sup> Nie przy wszystkich przykładach Łoziński podał datę raptu, jako najwcześniejszą można więc wymienić sprawę z 1601 r., najpóźniejsza miała zaś miejsce ok. 1645 r.

<sup>79</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 623–637.

<sup>80</sup> Historyk podczas poszukiwań oparł się również na materiałach Włodzimierza Dworzaczka, zob. P. Klint, *Sprawy o rapt w księgach grodzkich wielkopolskich w XVII wieku*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. 18, Wrocław 2006, s. 8.

zakończenia; jaki był status porywacza, a jaki porwanej (kto porywał kogo); kto najczęściej występował z protestacją i jaki stopień pokrewieństwa łączył go z panną. Badacz przyjrzał się również samym protestacjom, próbując wyróżnić cechy poszczególnych relacji o rapt, sposoby opisu zająć i osób przez składających protest, a ponadto elementy strategii porywaczy. Na potrzeby niniejszej rozprawy zaczerpnięto od Klinta przywołaną powyżej metodę badawczą, a odpowiedzi na stawiane pytania określono jako mechanizmy funkcjonowania raptu.

O *raptus puellae* w okresie staropolskim napisała też Edyta Bezzubik<sup>81</sup>, artykuł ten nie stanowił jednak kolejnego systematycznego przeglądu przykładów, lecz w gruncie rzeczy powielał opowieść o opisanych już sprawach zaczerpniętych z *Prawem i lewem* oraz innych wybranych opracowań na temat obyczajowości. Należy jednak zaznaczyć, że autorka uzupełniła zbiór raptów o dwa nowe przykłady, opierając się na aktach z Archiwum Diecezjalnego we Włocławku, Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu i Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Przykłady te dotyczyły spraw z lat 1585 i 1652. Bezzubik jako jedyna zarysowała też kwestię funkcjonowania *raptus puellae* w prawie świeckim i kościelnym.

Podstawę materiałową czynionych dalej uwag stanowi pięćdziesiąt przykładów raptów, uporządkowanych również chronologicznie w dołączonym do rozdziału aneksie. Zbiór ten pozostaje otwarty, gdyż z pewnością można natrafić na kolejne ślady spraw, opierając się na schemacie działania wymienionych badaczy. Zakres czasowy materiału rozciąga się od drugiej połowy XVI do drugiej połowy XVIII w. – najwcześniejszą sprawę datuje się na r. 1553, najpóźniejszą na 1765, co daje aż 212 lat. Mogłoby się wydawać, że kilkadziesiąt przykładów to spora liczba, w rzeczywistości prezentują one jedynie wycinek rzeczywistości, ograniczony ramami obszaru i czasu, jednak wystarczający, by zaobserwować sposoby funkcjonowania raptu w prawie i obyczaju. Stan zachowania informacji o poszczególnych raptach charakteryzuje się niejednorodnością – najkrótszy przykład to ledwie wzmianka o uprowadzeniu przez chłopą, umieszczona w liście pisanym z zupełnie innej przyczyny<sup>82</sup>. W takim przypadku nie można właściwie dowiedzieć się niczego poza odnotowanym faktem. Porwania, co potwierdza przykład, można więc dzielić nie tylko wedle kategorii „za zgodą” bądź „wbrew woli”, co odnosiłoby się wyłącznie do przebiegu spraw, ale również ze względu na to, czy rapt stanowi główną przyczynę powstania źródła (tak funkcjonuje najczęściej), czy funkcjonuje w nim na zasadzie dodatkowej informacji, podanej przy okazji (zdarza się rzadko). Na stan zachowania źródeł znaczny wpływ ma charakter sprawy – im budząca większe zainteresowanie ówczesnych, tym większa szansa,

---

<sup>81</sup> E. Bezzubik, *Rapt w okresie staropolskim*, „Studia Podlaskie”, t. 9, Białystok 1999, s. 65–72.

<sup>82</sup> Zob. *Katalog spraw o rapt*, nr 34. Sprawę zaprezentowano w podrozdziale *Uzupełnienia do obyczajowej tradycji raptu*, wprowadzającym nowe przykłady porwań.

że albo została solidniej przedstawiona, albo wystąpiła w więcej niż jednym źródle. Sensacyjność raptu ściśle wiązała się również z rodzinami, których dotyczyła sprawa – im zacniejsze rody, tym głośniejsza. Taki stan rzeczy zwiększał szanse na utrwalenie przebiegu zdarzeń nie tylko w aktach sądowych, lecz również w korespondencji, na kartach pamiętników, a nawet w utworach literackich. Znaczna większość analizowanych przykładów pochodzi jednak z protestacji złożonych w urzędzie grodzkim i z relacji z położenia pozwu, a więc dokumentów wskazujących na wszczęte postępowanie sądowe<sup>83</sup>.

W szlacheckich staropolskich księgach sądowych rzadko można natrafić na wpisy dotyczące porwań panien<sup>84</sup>. Już pobieżny ogląd materiałów archiwalnych pozwala zauważyć, że sprawy o rapt są wyjątkowe i giną gdzieś pomiędzy licznymi codziennymi sporami, przede wszystkim majątkowymi (o prawa do spadku czy ziemi, o niespłacony dług czy niewypłacone należności), a także tymi wynikającymi z trudnych stosunków społecznych (bójki, zajazdy sąsiedzkie, kradzieże). Protestacje, jeśli już występowały, były relacjami jednostronnymi – sprawę zawsze przedstawiała strona poszkodowana, co wpływało na nieobiektywność opisu zdarzenia. Brakowało relacji osób oskarżonych o rapt, z tego powodu w większości przypadków można jedynie snuć domysły na temat rzeczywistych motywacji sprawcy. Jak prawo świeckie i kościelne, tak dokumenty sądowe ukazywały rapt jako przestępstwo, jednak sama retoryka protestacji, w gruncie rzeczy subiektywna i perswazyjna, służyła już przekonaniu o bezwzględnej winie porywacza, stawianego w złym świetle, przy jednoczesnym oczyszczeniu z wszelkich możliwych podejrzeń osoby składającej wniosek i porwanej<sup>85</sup>:

Dnia 15 lutego [1629 r. – M.S.] w godziny ranne [...] byłam z córką swoją, panną Anną, lat natenczas ledwie 12 mającą, w kościele u oo. dominikanów w Busku, żadnej około siebie czeladzi nie mając, jako niemłoda i spokojna wdowa [...] Wiedział o mnie w Busku i o mojej nie potędze p. Jakub Żołczyński, i upatrzył czas sposobny, w którym by zamysł swój nieprzystojny mógł wykonać, na który z mojej i dziecięcia mego strony żadne nigdy podobieństwo nie wyszło. Nagotowawszy się na to dobrze, stanął Żołczyński w Busku na Nowym Mieście przy kościelnej drodze u Rygera, mieszczanina, gdzie miał sanie gotowe w cztery konie zaprzężone, a przy nich czeladź swoją. Wysłałam z kościoła do gospody swojej zwyczajnej, Żołczyński zastąpił mi na drodze, a jakoby w sposób przyjacielski począł mi służby, a potem rękę oddawać, któremum ja, zdrady się nie spodziewając, rękę także podała, ale to przywitanie zdradliwe było, bo wzięwszy

---

<sup>83</sup> P. Klint, dz. cyt., s. 8.

<sup>84</sup> Tamże.

<sup>85</sup> Tamże, s. 9.

mnie za rękę krzyknął na swoich ludzi, ażeby porwali pannę, którą zaraz Jurek, woźny jego, porwawszy, na sanie rzucił<sup>86</sup>.

W protestacjach emocje miały budzić zwłaszcza opisy daremnych prób wyrwania się z rąk porywacza, które ukazywały płęć kobiecą jako słabszą, delikatną, a kobiety napadnięte jako bezbronne, muszące zmierzyć się z męską siłą, agresją, przebiegłością i bezwzględnością porywaczy. Właśnie w ten sposób przedstawiła zajście wdowa Podhorecka: „Wydzierałam się długo z rąk jego za córką, także córka z płaczem wydzierała się z rąk oprawców, ale trudno się było wydrzeć, ujechał z panną do Białego Kamienia”<sup>87</sup>.

Z dostępnych przykładów wynika, że do raptów dochodziło przede wszystkim pośród szlachty osiadłej, rzadziej nieosiadłej albo dzierżawiącej majątek. Pośród kilkudziesięciu przykładów tylko kilka spraw dotyczyło porwania przez chłopą, mieszczanina czy uniesienia mieszczanki. Niewiele można dowiedzieć się na temat ofiar porwań, z reguły podaje się ich imię, jednak występują przede wszystkim jako czyjeś córki, synowice, krewne. W momencie porwania nie zawsze pozostawały pannami na wydaniu, wszak niektóre opisane w niniejszym rozdziale ofiary raptów były przed lub po święceniach zakonnych albo po ślubie, a rapt mógł stanowić w tego typu przypadkach próbę odebrania żony, która według porywacza należała do niego. Trudno mówić o jakiegokolwiek aktywności bohaterek spraw – wyjątek mogą stanowić niemal wyłącznie panny unoszone za zgodą bądź te, które usiłowały zapobiec małżeństwu czy porwaniu siłą, szukając pomocy, ukrywając się czy siłując bezcelowo z porywaczami. Z prezentowanego materiału źródłowego wyłania się przede wszystkim obraz kobiet biernych, bezsilnych, zastraszonych, traktowanych z obojętnością, nieraz właściwie „niewidzialnych” w obliczu całej relacji. Uniesienie panny stanowiło zaledwie początek całej sprawy – istotną kwestią było nakłonienie jej do ślubu za zgodą, którą niekiedy usiłowano zdobyć szantażem, groźbami czy więzieniem porwanej. Jakub Żółczyński, porywając dwunastoletnią Annę, razem z Piotrem Suskim usiłował:

nakłonić pannę, by udzieliła zgody na ślub: „rozmaitymi sposobami wiódł ją do tego [...], ukazując jej rozmaite przykłady, że takowe raptory na wielu miejscach uchodziły, ale się tych osób nie mianuje dla dobrej ich sławy [...]”. Kiedy perswazja nie pomagała, grozili dziewczynce, że spotka ją „lekkość od p[ana – M.S.] Żółczyńskiego”<sup>88</sup>.

---

<sup>86</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 232.

<sup>87</sup> Tamże.

<sup>88</sup> Tamże, s. 232–233.

Więcej informacji, co oczywiste, negatywnych, pojawia się na temat oprawców, jak już wspomniano, przebiegłych i zachłannych. Nie zawsze porywał sam zainteresowany bądź jego pomocnicy. Panny unosili także opiekunowie i krewni panien czy porywacza. W 1643 r. Teofila Chmielecka z Chocimirskich, wdowa po Stefanie Chmielewskim, uwiozła za zgodą przyszłą synową:

Łukasz [Chmielecki – M.S.] starał się o zamożną i urodziwą pannę Katarzynę Sokołowską. Ojciec jednak nie chciał wojewodzica, cieszącego się niestety opinią utracjusza i hulaki. Pannie kawaler się wszakże podobał, pani Teofila [...] przygotowała popa, panna była bowiem prawosławna, a synowi kazała czekać w cerkwi o umówionej godzinie. Sama zaś pojechała do Sokołowskich, pod jakimś pretekstem wprosiła się na noc, tam porozumiała się z panną i o świcie obie umknęły z dworu, pozorując porwanie. Ślub został natychmiast zawarty. Ojciec panny młodej wprowadzić się dąsał, lecz wobec faktu dokonanego uznał zaślubiny<sup>89</sup>.

Z kolei porwanie w 1601 r. Heleny, Elżbiety i Krystyny z Czarnolasu Kochanowskich, córek nieżyjącego Mikołaja „Filipka” Kochanowskiego (brata stryjecznego Jana Kochanowskiego) i Barbary z Sarnowa Gniewoszówny, stanowiło efekt zawiązanego w tym celu rodzinnego spisku<sup>90</sup>. Helenę wydano w tym samym r. za Bartłomieja Kazanowskiego, podstarościego lubelskiego, sama sprawa raptu pojawiła się zaś w aktach Rzeczypospolitej Babińskiej w formie facecji o ezopowym zabarwieniu. Jak wskazał Dariusz Chemperek, opowieść ta pozostaje wyjątkowa nie tylko ze względu na jej alegoryczny sens, ale i fakt, że przytoczyła ją kobieta:

94. *Anno 1614 die 22 Septembris* [W r. 1614, dnia 22 września]. Jej Mość pani Helena z Czarnolasu Kazanowska, podstarościna lubelska, w Babinie przed panem burgrabią babińskim i niektórymi urzędnikami powiedziała, iż o tym słyszała, że kruk jeden był taki, który przyleciawszy do wielu śklenic, w których były rozmaite konfekty, skosztował wszystkich konfektów, i obrawszy sobie jeden wedle smaku, wziął śklenicą i zaniósł na wierzch domu i postawił śklenicę, a konfekty wyjadł<sup>91</sup>.

<sup>89</sup> Z. Kuchowicz, *Wizerunki niepospolitych niewiast...*, s. 199.

<sup>90</sup> J. Gacki, *O rodzinie Jana Kochanowskiego, jej majątnościach i fundacjach. Kilkanaście pism urzędowych*, Warszawa 1869, s. 93–95, 103–107; H. Barycz, *Z zaścianka na Parnas. Drogi kulturalnego rozwoju Jana Kochanowskiego i jego rodu*, Kraków 1981, s. 30–31, 356; M. Barłowska, *Pochwała Kochanowskich – raz jeszcze*, w: *Studia o literaturze i książce dawnej*, pod red. R. Ociecek, M. Jarczykowej, Katowice 2009, s. s. 79–80; D. Chemperek, *Rzeczpospolita babińska. Monografia staropolskich źródeł literackich*, Warszawa 2023, s. 276. Por. A. Kuś, *Rzeczpospolita Babińska – parodia i utopia*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 47, 2003, s. 140.

<sup>91</sup> D. Chemperek, dz. cyt., s. 120.

Ze względu na brak relacji porwanych panien i porywaczy nieraz trudno odpowiedzieć na pytanie o motywy działania sprawców, zasadniczym celem porwania były jednak, na co wskazują przykłady, jak najszybsze zaślubiny i uprawomocnienie małżeństwa. Dochodziło również do raptów na tle wyłącznie rabunkowym, jednak w materiale źródłowym tego typu sprawy funkcjonują jako wyjątkowe – w 1631 r. Walenty Chlewski porwał z dworu w Bogusławicach Agnieszkę, córkę zmarłego Jana Bogusławskiego Budki. Na rabunkowy charakter napaści może wskazywać brak jakiejkolwiek informacji o zamiarach poślubienia panny przez porywacza. Chlewski nie tylko uprowadził pannę, ale przede wszystkim, co potwierdzono podczas wizji lokalnej, wywiózł skrzynie pełne srebra, naczynia albo narzędzia żelazne, garderobę, zboże i nasiona<sup>92</sup>.

Z materii źródłowej wyłaniają się dwie zasadnicze kwestie stanowiące przyczynę raptów: uczucia i przede wszystkim finanse. Działania wbrew woli rodziców przyczyniły się w 1654 r. do porwania i poślubienia Teodory Warzyskiej przez Wojciecha Charszewskiego, za co w 1655 r. wyrokiem trybunału piotrkowskiego oboje zostali skazani na dwanaście (porwana) i dwadzieścia cztery (porywacz) tygodnie więzy oraz karę pieniężną o wysokości 240 zł<sup>93</sup>, brak ponadto jakichkolwiek późniejszych informacji na temat rozvodu czy unieważnienia małżeństwa. Chęć wzbogacenia się przez opiekunów panny czy porywacza niejednokrotnie stanowiła przyczynę porwania, zwłaszcza zaś, jeśli panna była posażna albo choć połowicznie osierocona<sup>94</sup>. Raptury tego typu zdarzały się również pośród magnaterii – pochodzenie, dziedziczony majątek, a przede wszystkim działania opiekunów i krewnych Elżbiety „Halszki” Ostrogskiej, córki księcia Ilii Ostrogskiego i Beaty *de domo* Kościeleckiej Ostrogskiej<sup>95</sup>, opierające się na ich przebiegłości i chęci realizacji własnych interesów, bezpośrednio przyczyniły się do jej nieszczęść, zapoczątkowanych porwaniem przez Dymitra Sanguszkę. Celem porwania Felicjany Stadnickiej, córki Stanisława „Diabła” Stadnickiego, przez braci było niedopuszczenie do możliwego zamążpójścia siostry i przejęcie dziedziczonych przez nią majątności, które ojciec zapisał w testamencie<sup>96</sup>. Również ze względów majątkowych raptu dopuścił się Aleksander Koniecpolski, najpierw poślubiając Zofię Dembińską, a potem unosząc ją z klasztoru św. Agnieszki w Krakowie, który stanowił dla panny ostatnią i jedyną nadzieję na

---

<sup>92</sup> P. Klint, dz. cyt., s. 20.

<sup>93</sup> Tamże, s. 23.

<sup>94</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 226.

<sup>95</sup> R. Żelewski, *Górkowa Elżbieta*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 8, pod red. W. Konopczyńskiego, Wrocław 1959–1960, s. 424.

<sup>96</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 628–629.

unieważnienie nieskonsumowanego jeszcze związku małżeńskiego i wstąpienie do zakonu<sup>97</sup>. Jak wskazują wybrane przykłady spraw, odmowa ręki panny nie stanowiła wystarczającej ochrony przed porwaniem. Również Jan Przysecki w 1660 r. porwał dla posagu i wbrew woli Konstancję Grzebską. Najpierw przez około rok usiłował przekonać do siebie rodziców panny, a potem w wyniku odmowy postanowił ją wywieźć, jednak udało mu się to dopiero za drugim razem. Ojciec panny, świadomy zamiarów porywacza, odesłał po pierwszym ataku córkę do krewnych w Poznaniu, u których przebywała prawie rok. Przez ten czas Przysiecki naprzykrzał się i groził Grzebskim, że zrealizuje swój zamiar, choćby miał umrzeć. W końcu uwiózł Konstancję, napadając z grupą uzbrojonych ludzi na Grzebskich wracających z kościoła<sup>98</sup>. Przykłady spraw o rapt obrazują świat charakteryzujący się brutalnością, oparty przede wszystkim na kalkulacjach i zachłanności nie tylko porywaczy, ale także opiekunów i krewnych panien, chcących przechwycić majątek przez nie dziedziczony, konkurujących w knowaniach i starających się osiągnąć zwycięstwo każdym kosztem. Na próżno szukać pośród przykładów wzmianek na temat kierowania się dobrem jakiegokolwiek panny, której atut stanowił jej posag, czego dobitny dowód stanowią dzieje Salomei Nagórskiej, posażnej sieroty wychowywanej przez dziadka Mikołaja Pełkę:

Do opieki nad panienką rościł sobie [...] prawo jej szwagier, ożeniony z jej siostrą, Jacek Krasowski [...]. Wiedziony chciwością, chciał koniecznie odebrać Pełkom pannę Salomeę, bo upatrzył dla niej męża, Gabriela Boratyńskiego, który deklarował się kontentować trzecią częścią posagu panny, a z dwóch trzecich kwitować Krasowskiego. Kiedy raz Pełczyna z panną była na mszy w kościele franciszkańskim w Sanoku, wpadł Krasowski z zbrojną czeladzią do świątyni i nie zważając na nabożeństwo, właśnie przy samym podniesieniu porwał Salomeę przemocą i zawiózł ją do Grabownicy. Aby faktem dokonany ubiec krewnych, przyspieszył termin ślubu z Boratyńskim, nie zważając na łzy i prośby panny, która serce swoje oddała już była [Stanisławowi – M.S.] Przedwojowskiemu. Zbliżył się dzień fatalny; już pannę młodą stroić poczęto do ślubu, kiedy nagle [...] wpada do dworu w Grabownicy Stanisław Przedwojowski z kilku towarzyszymi [...], porywa Salomeę, unosi ją na koniu do przygotowanych nieopodal kolas, w których czekają już na nią jej druga siostra i jej ciotka [...] wraz z bratem stryjczym<sup>99</sup>.

---

<sup>97</sup> Dembińska, chcąc uniknąć ślubu z Koniecpolskim i wstąpić do klasztoru, prowadziła korespondencję ze Stolicą Apostolską, prosząc w listach Pawła V i kardynała Roberta Bellarmina o pomoc i protekcję. Zob. J. Mycielski, *Porwana z klasztoru. Karta z dziejów obyczajowych Polski XVII wieku*, Kraków 1886, s. 82 i nn.

<sup>98</sup> P. Klint, dz. cyt., s. 16–17, 21, 25.

<sup>99</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 230–231.

O ile przyczyn i celu można dochodzić, o tyle konkretniejsze informacje pojawiają się w protestacjach na temat miejsca, czasu, sposobu czy planu porwania, a także pomocników porywacza. Napadano zarówno w przestrzeni prywatnej, jak i publicznej, niezależnie czy chodziło o szlachciankę, czy mieszczkę, przy czym próba wykradnięcia pierwszej z nich wymagała z pewnością od porywacza więcej wysiłku. Panny unoszono jednak najczęściej z domu, zwłaszcza jeśli wyrażały one zgodę na rapt. Samuel Pawłowski, szlachcic ziemi przemyskiej, porwał w 1601 r. Halszkę Lutosławską – najpierw wskoczył przez okno do pokoju, następnie chwycił pannę, podał ją pomocnikom przez okno, a w końcu sam wyskoczył i uciekł<sup>100</sup>. Nierzadko porywano również panny znajdujące się na polu, pod lasem czy na drodze. W 1639 r. Krzysztof Żórawiński uniósł Annę, córkę Jana Załęskiego, lwowskiego mieszczanina i pisarza sądowego miejskiego, gdy rodzina wyszła poza mury miasta<sup>101</sup>. Z kolei ustronne miejsce i niedostateczna opieka ułatwiały sprawcy działanie:

W napuszystej i makaronizmami do zbytku przeplatanej żali się Stanisław Szpadowski na Jana Strzeleckiego, „iż on nie oglądając się, że *crimina raptus in virginem perpetrata*, familie *denigrantur*, przyjaźnie *desoluntur*, pominąwszy sposoby przystojne, porzuciwszy *solennitates decentes*, najechawszy *modo illicito* ze wsi Meżyhorzec do wsi Pasznik, pogranicznej majątkowi protestującego, przez dwa dni szpiegując Zofię, córkę jego, a trzeciego dnia zasadziwszy się w lesie chocimirskim, obaczywszy córkę, że wyszła z panną służącą, Krystyną Zaleską, do robotnic, które konopie brały, wypadł z lasu z kolasą na to przygotowaną, onę gwałtownie pobrał i z tą panną służebną na kolasę wrzucił i z nimi do domu ojca swego do Chocimierza o mil sześć z przedkością ujechał i w nim się ku żalowi wielkiemu i hańbie *protestatis* trzyma, czaty i straże rozstawiwszy”<sup>102</sup>.

Panny, o czym już wspomniano, porywano również z kościoła czy klasztoru. Największą i najśłynniejszą tego typu sprawą pozostaje uprowadzenie siłą z klasztoru sióstr Zofii i Doroty Dembińskich przez Aleksandra Koniecpolskiego. Sensacyjność raptu, o którym wieści miały dotrzeć nawet do Rzymu<sup>103</sup>, wynikała zarówno ze sposobu, w jaki go dokonano, jak i tego, że porywaczem był Aleksander Koniecpolski h. Pobóg, piastujący liczne urzędy syn Stanisława

---

<sup>100</sup> Tamże, s. 227.

<sup>101</sup> Tamże, s. 234.

<sup>102</sup> Tamże, s. 227.

<sup>103</sup> J. Mycielski, dz. cyt., s. 18.

Przedbora Koniecpolskiego, podkomorzego sieradzkiego<sup>104</sup>, z kolei porwana, córka bogatego Kaspra z Dembian, podkomorzego mielnickiego, wywodziła się z dawnego rodu Rawiczów<sup>105</sup>. O spektakularności napaści świadczą nie tylko akta urzędowe<sup>106</sup>, ale i m.in. dwudziestostronicowa broszura o charakterystycznym sprawozdawczym tytule: *Obrona Panien Klasztoru S. Jagnieszki w Krakowie na Stradomiu: Przeciwno Politikom, którzy zapomniawszy uczciwego sumnienia, Boga, mówią, iż dobrze uczynił Aleksander Koniecpolski, który gwałtownie najechał klasztor tychże Panien w wielki tydzień (kiedy wierni boży niewinną mękę Pańską rozmyślają, a nawiększy złoczyńcy pokutują) o piątej godzinie w noc pedardą klasztor rozbiwszy, kościół zwiolował, panny Bogu wszechmogącemu ślubami obowiązane wziął gwałtem, a zatym prawa wszelakie zgwałcił. Przez Jana Miłopolskiego, szlachcica polskiego wydana w Krakowie roku pańskiego 1612*<sup>107</sup>.

Powodzenie raptu wiązało się nie tyle ze szczęściem, ile wynikało z realizacji konkretnych, zaplanowanych wcześniej działań. Mogłoby się zdawać, że noc stanowiła najdogodniejszą porę na porwanie za zgodą, porywacze decydowali się jednak na porwanie również za dnia. Odpowiedni czas nie wiązał się z porą dnia, lecz wynikał ściśle ze sprzyjających okoliczności, kiedy panna była jak najmniej chroniona i pozostawała w zasięgu ręki oprawcy, który łatwo mógł ją uwięzić. Nierzadko porywano w ostatnim już momencie, np. gdy panna miała przyjąć oblóczyny bądź wyjść za mąż. Takiego raptu dopuścił się m.in. Samuel Kurdwanowski, w 1634 r. unosząc za zgodą chorążankę wyszogrodzką Leonorę Szczawińską z klasztoru przemyskich dominikanek. Panna, której ojciec zmarł, zdążyła już złożyć profesję i przyjąć imię Franciszki, oczekiwała jedynie oblóczyn, opóźniających się ze względu na przyjazd jej matki. Pozyskując zgodę wybranki i akceptację jednej z zakonnic, która pomogła w ucieczce z klasztoru, porywacz uwięził Szczawińską do miejsca swego zamieszkania, gdzie oczekiwali na nich ksiądz oraz świadkowie. Zaślubiwszy pannę i pozostawszy z nią przez resztę nocy, rankiem odwiózł ją do klasztoru. O rapcie dowiedziano się dopiero kilka miesięcy później, jednak mimo to oblóczyny odbyły się z racji uznania ślubu zawartego w tajemnicy za nieważny. Kurdwanowski uniósł więc wybrankę po raz drugi i mimo protestacji matki, a także spraw w trybunale i sądach konsystorskich, biskupstwo zaniechało dochodzenia<sup>108</sup>.

---

<sup>104</sup> Zob. np. S. Przyłęcki, *Pamiętniki do Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*, Lwów 1842, s. 163; J. Mycielski, dz. cyt., s. 31–61; Z. Libiszowska, *Koniecpolski Aleksander h. Pobóg*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, pod red. E. Rostworowskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 512–513.

<sup>105</sup> J. Mycielski, dz. cyt., s. 65–91.

<sup>106</sup> Tamże, s. 17–20.

<sup>107</sup> S. Przyłęcki, dz. cyt., s. 163; J. Mycielski, dz. cyt., s. 19–20.

<sup>108</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 229–230.

Powodzenie raptu, co obrazują powyższe przykłady, zależało w dużej mierze od planu – sprawca musiał rozeznąć możliwości, zaobserwować zwyczaje panny i rodziny, obrać drogę ucieczki, zabezpieczyć się przed pościgiem, przygotować pojazd czy schronienie. Porwanie byłoby jednak nieraz niemożliwe bez uzyskania pomocy krewnych, znajomych albo sług, częstokroć czynnie uczestniczących w napaści, nie miałyby już zupełnie sensu bez zapewnienia sobie wsparcia duchownego, który odważyłby się wbrew prawu udzielić ślubu parze, ryzykując utratę godności:

W sprawie uprowadzenia czternastoletniej Doroty Żychlińskiej przez Marcina Krąkowskiego stryj panny Adam Żychliński wspomina o tym, jak Krąkowski kilka dni przed porwaniem pożyczł od Marcina i Zofii Tokarskich kolasę z kobiercami i ustalił z nimi, że po porwaniu panna będzie przetrzymywana w ich majątku w Lubieni. W tym samym czasie Krąkowski polecił swej siostrze Annie, aby pod pozorem odwiedzin pojechała do majątki Żychlińskich i wszelkimi namowami próbowała nakłonić Dorotę na wspólną przechadzkę w okolicznym sadzie, gdzie w umówionym miejscu miał czekać porywacz ze swoimi współnikami<sup>109</sup>.

Zdarzało się jednak, że działanie porywacza opierało się na spontanicznej decyzji, co miało miejsce w przypadku nieudanej próby uniesienia Konstancji Grzębskiej przez Jana Przysieckiego, który razem z pomocnikami został w efekcie zmuszony do wycofania się i opuszczenia wsi<sup>110</sup>.

Losy porywanych panien nieraz były burzliwe, pełne zwrotów akcji i tragicznych zakończeń. Wojciech Pamiętowski z Rozłucza aż trzykrotnie napadł na dwór w Boberkach. Za pierwszym razem włamał się do dworu w celu odnalezienia i poślubienia Katarzyny, córki Maruchny Dwernickiej, która odmówiła mu jej ręki, obiecując pannę Remigianowi Tyszkowskiemu. Znalazszy dziewczynę, rozkazał sprowadzić popa i pod groźbą udzielić sakramentu. Po ceremonii odjechał, pozostawiając Katarzynę z Boberkach. Jakiś czas później matka wyprawiła córcę i Tyszkowskiemu wesele, na które wtargnął Pamiętowski, ranił szablą pana młodego i uwięził pannę młodą do Rozłucza. Niespodziewanie odwiózł jednak kobietę z powrotem do matki i prawowitego męża. Jednak za cztery tygodnie trzeci raz najechał dwór i kolejny raz porwał już Tyszkowską. Mąż kobiety pojechał po nią do Rozłucza, gdzie zginął z rąk porywacza, który odciął mu głowę, a następnie strzelał do niej z łuku<sup>111</sup>. Brutalnym można określić wspomniany już rapt panien Dembińskich (a właściwie Zofii Koniecpolskiej i Doroty Dembińskiej) przez

---

<sup>109</sup> P. Klint, dz. cyt., s. 17.

<sup>110</sup> Tamże.

<sup>111</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 233–234.

Konieczpolskiego. Nocą z 16 na 17 kwietnia 1612 r. Konieczpolski w otoczeniu uzbrojonych jeźdźców wszedł na teren klasztoru i po nieudanej próbie wyniesienia sióstr po drabinie przez okno ich celi, zdecydował o wysadzeniu drzwi:

Siostry „strachem okropnym osłupiały kryją się”, gdzie mogą, mówi wdający się w te szczegóły akt urzędowy, „oni je gwałtem wyciągają, święte wela z głów im zdzierają, habit każdej przetrząsają”. Zakonnice „padają przed nimi na kolana „z rękami załamanymi i Boga błagając w górę wyciągniętymi, proszą, by Konieczpolski zaprzestał takiego gwałtu miejscu świętemu i kościołowi czynić”. [...] On jednakże z krzykiem dzikim odpowiada już tylko: „Oddajcie mi żonę!”. [...] „Ja już życie moje i honor na niebezpieczeństwo naraziłem, niechaj po tem, co się stało, gorsze jeszcze rzeczy nastąpią!”<sup>112</sup>.

Konieczpolski wyniósł ofiary siłą z jednej z cel, o czym wspomniano w aktach sprawy. Zofię, która „na wpół umarła” upadła na podłogę, znieśli towarzysze porywacza po schodach, „podtrzymując bez wszelkiego uszanowania”<sup>113</sup>. Dorotę, przerażoną i „na wpół nagą”, Konieczpolski wyciągnął spod łóżka, przyprowadził na dziedziniec i przekazał w ręce pomocnikom: „jeden niósł ją za głowę, drugi za nogi” [...], jeden z żołdaków bił pięścią, zapewne by ratunku już nie wołała”<sup>114</sup>.

Większość spraw miało jednak łagodniejszy przebieg i kończyło się ślubem, w wielu przypadkach nie da się jednak ustalić, czy do zaślubin doszło pod przymusem, czy za zgodą<sup>115</sup>. Jeśli porywano za cichym przyzwoleniem panny i jej opiekunów, ci zwykle nie dochodzili swojej szkody. Z kolei napaść wbrew woli opiekunów (niekoniecznie wbrew woli panny) wyraźnie wyróżniały podejmowane pościgi, próby odbicia porwanej, sprawy mogły zakończyć się zaś wyrokiem skazującym, a nawet śmiercią oprawcy. W wyniku pogoni brutalnie zamordowano Dymitra Sanguszkę, porywacza Halszki Ostrogskiej – najpierw go pobito, znęcano się nad nim i przetrzymywano, a w końcu zamordowano i zbezczeszczono zwłoki. Ciało pozwolono wydać do pochówku dopiero po kilku dniach, a działania sprawców wywołały oburzenie zarówno miejscowej ludności, jak i władz, w tym króla czeskiego Ferdynanda i Zygmunta Augusta<sup>116</sup>.

---

<sup>112</sup> J. Mycielski, dz. cyt., s. 141–142.

<sup>113</sup> Tamże, s. 141–147.

<sup>114</sup> Tamże, s. 148.

<sup>115</sup> P. Klint, dz. cyt., s. 20.

<sup>116</sup> A. Przeździecki, *Jagiellonki polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich*, t. 2, Kraków 1868, s. 90–91; R. Żelewski, *Górkowa Elżbieta*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 8..., s. 425; Z. Kuchowicz, *Wizerunki niepospolitych niewiast...*, s. 115–116; M. Machynia, *Sanguszko Dymitr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 34, pod red. E. Rostworowskiego, Wrocław 1992, s. 473; T. Kempa, *Dzieje rodu Ostrogskich*, Toruń 2002, s. 67–68; S. Zagórska, dz. cyt., s. 42.

Wdowę po Sanguszcze, wtedy piętnastoletnią, zwrócono pod opiekę matki. Opiekunowie poza porywaczem w protestacji mogli również obciążyć winą córkę, co uczynili bracia Eufrozyny Mniszchówny, oskarżając ją o kradzież; w efekcie trybunał nałożył na nią karę utraty połowy posagu. Córka zmarłego wojewody sandomierskiego uciekła w 1629 r. z dworu w Dembowcu, gdzie mieszkała z matką. Nocą panna opuściła dwór w podstawionej karecie, uciekając z Hermoleusem Jordanem z Samokłesk, mieszkającym po sąsiedzku, wywożąc przy okazji z domu złoto, srebro, klejnoty i garderobę<sup>117</sup>. Niestety, rzadko pojawiają się informacje o wyrokach ogłoszonych w ramach procesów. Dlaczego tak się dzieje? Z jednej strony dokumenty te mogły nie przetrwać do naszych czasów albo materia ta wciąż czeka na swoich badaczy; z drugiej – zdarzało się też tak, że po pierwszej protestacji krewni wycofywali się z różnych powodów z dalszej walki o sprawiedliwość bądź nie przeprowadzano śledztwa mimo ich nacisków. Było tak choćby przy okazji sprawy porwania w 1608 r. Katarzyny Domaradzkiej, córki Jana Domaradzkiego, przez Dawida Włostowskiego. Para pobrała się w tymże roku, stryj porwanki, Stanisław Domaradzki, złożył protestację, ale już rok później w księgach grodzkich pojawił się zapis o kwitacji pewnych spraw między stryjem i porywaczem. Podobnie zdarzyło się po rapcie Elżbiety ze Słup Wałdowskiej, córki Adama ze Słup Wałdowskiego i Anny z Wojanowa, wdowy po nim. W 1638 r. Stanisław Baliński, syn Jakuba, sędziego ziemskiego malborskiego, uprowadził z dworu we Włoszczyborzu Elżbietę. Protestację złożył brat panny, Piotr Wałdowski, jednak najprawdopodobniej wraz z matką zaakceptował małżeństwo siostry, bo w latach 1638, 1645 czy 1647 w aktach znalazły się zapisy o transakcjach między Wałdowskimi a Balińskim, w tym informacja o oprawieniu Elżbiecie 5000 zł posagu<sup>118</sup>.

Analizowane w niniejszym rozdziale sprawy, zawarte również w uzupełniającym go aneksie, dotyczyły z reguły porwania w celu poślubienia, niedopuszczenia do małżeństwa z danym kandydatem (np. rapt Salomei Nagórskiej przez Stanisława Przedwojowskiego) czy dla zysku (porwanie Felicjany Stadnickiej przez braci). Inny charakter miała sprawa Gertrudy z Komorowskich Potockiej, poślubionej w 1770 r. w tajemnicy przez Stanisława Szczęsnego Potockiego h. Pilawa. Już w roku następnym rodzice Potockiego, Franciszek Salezy Potocki i Anna Elżbieta z Potockich, przeciwni synowej i popełnionemu przez parę megaliansowi, skłonili go do otwarcia procesu o unieważnienie małżeństwa. Mieli również zlecić porwanie synowej, w trakcie którego doszło do jej śmierci – wyrok z 1774 r. skazywał za porwanie i utopienie

---

<sup>117</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 228–229.

<sup>118</sup> P. Klint, dz. cyt., s. 18, 24.

Gertrudy służących Franciszka Salezego Potockiego<sup>119</sup>. Tragiczna w skutkach sprawa Potockiej z Komorowskich, zapoczątkowana romansiem, potajemnym ślubem, ciążą, a zakończona uniesieniem i śmiercią, pozostaje znana i utrwalona w literaturze XIX w. – choćby w *Marii Antoniego Malczewskiego* (ukończonej w 1825 r.)<sup>120</sup> czy w *Gertrudzie Komorowskiej*, trzytomowej powieści Marii Pomezańskiej (wydanej w 1853 r.)<sup>121</sup>.

Na marginesie omawianych spraw należy wspomnieć również o fałszywych oskarżeniach o rapy, do których w rzeczywistości nie doszło. Anna Stadnicka z Ziemeckich, wdowa po Stanisławie „Diable łańcuckim” Stadnickim, matka dwukrotnie porwanej Felicjany, 15 września 1614 r.<sup>122</sup> wyszła za mąż za Ludwika Poniatowskiego<sup>123</sup>, żołnierza nazwanego przez hetmana Żółkiewskiego „herschtem swawolnych kup żołnierstwa, [...] grasantem, łupieżcą i opryskiem”<sup>124</sup>. Porywacz „wrzekomo ją gwałtem brał, ale z jej to wolą było”, co podkreślił Samuel Maskiewicz<sup>125</sup>. Opinię tę podchwycił Łoziński, komentując zachowanie Poniatowskiej, która „zdaje się, [...] wstydziła się swego kroku i [...] zamaskowała go ułożoną z góry komedią, dając się wykraść czy wziąć niby gwałtem zuchwałemu żołnierzowi”<sup>126</sup>. O rapt i poślubienie pod przymusem Agnieszka Machówna, chłopka podająca się za szlachciankę Aleksandrę ze Zborowskich, miała oskarżyć (w skardze i podczas audiencji u cesarza Leopolda) swego drugiego męża, austriackiego oficera wojsk cesarskich, szlachcica Kolattiego. Notabene w momencie poznania Kollatiego i małżeństwa z nim była żoną wciąż żyjącego Bartosza Zatorskiego. Kollati porzucił oszustkę i bigamistkę, jednak

Agnieszka wygotowała [...] sążnistą skargę [...], przedstawiając się jako córka polskiego magnata, którą Kollati wykradł z klasztoru i zmusił do małżeństwa. Twierdziła również, że Kollati otrzymał później od jej rodziców okazały posąg, w złocie i klejnotach, żaląc się oczywiście, iż

---

<sup>119</sup> E. Rostworowski, *Stanisław Szczęśny Potocki h. Pilawa*, w: Internetowy Polski Słownik Biograficzny, [www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-szczesny-potocki-h-pilawa-1751-1805-wojewoda-ruski](http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-szczesny-potocki-h-pilawa-1751-1805-wojewoda-ruski) (online, 20.06.2024).

<sup>120</sup> A. Malczewski, *Maria*, oprac. R. Przybylski, Wrocław 1958.

<sup>121</sup> M. Pomezańska, *Gertruda Komorowska*, t. 1–3, Warszawa 1853.

<sup>122</sup> Maskiewicz informację o ślubie Stadnickiej i Poniatowskiego zapisał pod r. 1613, co powtórzył Kuchowicz. Łoziński jednak, w oparciu o Akta grodzkie sanockie (Agr. sanockie, t. 143, s. 327), podał datę 1614. Sajkowski powtórzył za Łozińskim datę ślubu w przypisie do *Pamiętników Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów*. Zob. *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, Wrocław 1961, s. 184; Z. Kuchowicz, *Miłość staropolska...*, s. 271; W. Łoziński, dz. cyt., s. 627–628.

<sup>123</sup> *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów...*, s. 184; Z. Kuchowicz, *Miłość staropolska...*, s. 271; W. Łoziński, dz. cyt., s. 627.

<sup>124</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 627.

<sup>125</sup> *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów...*, s. 191.

<sup>126</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 627–628.

po opuszczeniu jej przez męża nie ma środków do życia. Przedstawiła się jako zniewolona, ograbiona i porzucona polska arystokratka<sup>127</sup>.

Za nakazane wyrokiem sądu zadośćuczynienie, które Kollati wypłacił Agnieszce, ta odbyła podróż po Europie, ścięto ją dopiero w 1681 r. za zbrodnię wielomęstwa i krzywoprzysięstwa, jej poczynania trafiły jednak nawet na karty literatury<sup>128</sup>. Do udowodnienia fałszerstwa dotyczącego raptu i oszustwa matrymonialnego znacząco przyczyniła się Anna Barbara z Rupniewskich Szembekowa, żona Franciszka Szembeka, starosty bieckiego – jej zmarły brat, Stanisław Rupniewski, był trzecim z kolei mężem Agnieszki. Szembekowa, przy okazji procesowania się o spadek po Rupniewskim, ostatecznie doprowadziła do ujawnienia nieścisłości metrykalnych, dotyczących roku narodzin oszustki i jej pochodzenia<sup>129</sup>.

### Uzupełnienia do obyczajowej tradycji raptu

Dwóch zupełnie nowych przykładów do możliwych badań nad raptem na terenie XVII-w. Śląska dostarczają materiały Archiwum Państwowego w Katowicach, do których należy zbiór dokumentów byłego Archiwum Miejskiego miasta Bytomia. W półstronicowym liście z 29 kwietnia 1651 r. Stanisław Haubitz, mieszkaniec Tarnowskich Gór, zawiadomił burmistrza miasta Bytomia o niejakej Warównie, zmarłej w Dąbrówce Wielkiej, prosząc o przekazanie rzeczy pozostałych po niej matce i siostrze. Jako istotny szczegół autor listu już na jego początku odnotował fakt, że Warówna została porwana z Piekar Niemieckich przez chłopca Jaśka<sup>130</sup>. Najprawdopodobniej ze względu na cel listu, a także czas, który zapewne upłynął od samego porwania, i stan chłopski, do którego należeli przedstawieni w liście, brak dodatkowych szczegółów odnoszących się do samego raptu. Więcej informacji zawierają materiały na temat drugiej sprawy – najazdu na dwór w Radzionkowie 29 lutego 1629 r. i uprowadzenia znajdujących się tam Włoszek. W porwaniu, do którego doszło o północy, uczestniczył podstarość krakowski<sup>131</sup>

---

<sup>127</sup> Z. Kuchowicz, *Wizerunki niepospolitych niewiast...*, s. 256.

<sup>128</sup> J. Gawiński, *Mowa ostatnia, umierającej przez miecz Jadwigi z Kolbuszowa, w Lublinie dekretem trybunalskim anno 1681 pokonanej*, w: tegoż, *Sielanki z gajem zielonym*, oprac. E. Rot, Warszawa 2007, s. 110–114, 304; D. Chemperek, *Z chłopki księżna. Historia wielkiej mistyfikacji z XVII wieku*. Jan Gawiński, *Mowa ostatnia, umierającej przez miecz Jadwigi z Kolbuszowa*; Wespazjan Kochowski, *Epitaphium inscriptum M. D. Domaszewska*, Lublin 2000, s. 41–45;

<sup>129</sup> Z. Kuchowicz, *Wizerunki niepospolitych niewiast...*, s. 252–266.

<sup>130</sup> APK, sygn. 12/650/327.

<sup>131</sup> Brak informacji na temat personaliów podstarościę krakowskiego z 1629 r. Wiadomo jedynie, że od 1631 r. był nim Jan Komorowski h. Korczak. Według publikacji *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1992, s. 237: „Jan psta Krak. 1631–37, pcz. Beł. 1622–39 [...] burgrabia Krak. 1629–37, pkom. Beł. 1639–42 [...]”. Należy mieć też na uwadze, że powstanie materiałów na temat najazdu na dwór w Radzionkowie dzieli od napaści całe dwadzieścia lat.

w licznej asyście, m.in. hajduków i jazdy. Napastnicy „strzelali do okien z izby wielkiej na dole. Potym drzwi do sieni wywarzyli”, siłą uprowadzili mieszkające we dworze Włoszki, ukradli również wyposażenie, w tym „złoto, srebro, klejnoty, kosztowne szaty, [...] wszelkie lepsze domowe sprzęty”, także żywność znajdującą się w spiżarni<sup>132</sup>. O sprawie wspomniał też Andrzej Cellari w liście napisanym 2 sierpnia 1649 r. do Jana Koszembora, starosty ziemskiego bytomskiego, prosząc o dostarczenie protokołu incydentu:

W pewnych sprawach dla pokazana samy istotny prawdy, jako niejaka pani Hippolita Marliani, Włoszka, przy skończeniu dni miesiąca februarii roku 1629, we wsi moi Radzionkowie i dworze moim własnym, przez najechanie gwałtowne z wielką kupą ludzi z Polski wzięta mocą jest<sup>133</sup>.

Przykładem wartym szerszego rozpoznania pozostają akta sprawy założonej przez Zofię Kiszczankę, ksienię drohicką, dotyczące sporu o spadek po podlaskiej linii Kisków. Zbiór materiałów archiwalnych pochodzi z Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów wchodzącego w skład Archiwum Głównego Akt Dawnych. Ponad czterysta stron niepełnych akt pisanych w językach polskim i łacińskim zawiera różnego typu materiały z lat 1621–1643: korespondencję, notatki, protestację, pozew, dekret, skargi, plenipotencje, zapisy majątkowe i innego typu dokumenty<sup>134</sup>. Zofia Kiszczanka, ksieni benedyktynek drohickich, wystąpiła z oskarżeniem przeciwko Janowi Chądyńskiemu, staroście nurskiemu, i Jakubowi Iwanowskiemu o zawarcie małżeństw w jej siostrami bez zgody opiekunów, co wyraźnie nazwała raptem na tych pannach<sup>135</sup>.

## Między życiem a literaturą

Najburzliwsze losy porywanych szlachcianek wzbudzały największe zainteresowanie, na karty literatury XVII i XVIII w. trafiły jednak tylko nieliczne sprawy. Dzieje Krystyny Strusiówny i Adama Kalinowskiego przedstawił ks. Herman Drobiszewski w utworze *Opisanie Kalinowskich: Jerzego stuprum, Strusowny fuga, ojcowski żal, obu stron zawziętość i inwencyje*

---

<sup>132</sup> APK, sygn. 12/650/270.

<sup>133</sup> APK, sygn. 12/650/3012. Roman Sękowski stwierdził, że Hipolita Merliani [sic!] najechała dwór Cellariego pod koniec września 1649 r. Odwołał się przy tym do jednego z tomów *Dokumentu Górnośląskiego* Bernarda Szczecha, jednak Szczech w żadnym miejscu publikacji nie podał, że do najazdu doszło w tym r. Materiały archiwalne poświadczają zaś jednoznacznie, że do najazdu i raptu doszło 29 lutego 1629 r. Zob. B. Szczech, *Dokument Górnośląski 1646–1649 ze zbiorów byłego Archiwum Miejskiego w Bytomiu*, Zabrze 1997, s. 16; R. Sękowski, *Nielatwe sąsiedztwo. Szkice i wypisy źródłowe do dziejów stosunków sąsiedzkich na pograniczu śląsko-polskim w XVI i XVII wieku*, Opole 2012, s. 57.

<sup>134</sup> AGAD 1/354/0/5/6775, 1/354/0/10/482, 1/354/0/10/483, 1/354/0/10/484, 1/354/0/10/485, 1/354/0/10/486, 1/354/0/10/487, 1/354/0/10/488, 1/354/0/10/489.

<sup>135</sup> AGAD 1/354/0/10/485.

dowcipne, decyzja wydania pięciu osób, które z Strusowną uciekły<sup>136</sup>. Do raptu nawiązuje również anonimowy *Lament Strusowny, co z Kalinowskim, bratem ciotecznym rodzonym, starostą winnickim, braclawskim, z Halicza, od rodziców, zjechała anno 1626*<sup>137</sup>. Sprawę tę, znaną dobrze z różnych źródeł zarówno ówczesnym, jak i badaczom, omówiła Teresa Kruszevska, publikując w 1960 r. oba utwory<sup>138</sup>. Wyjątkowo jednak można natrafić na teksty literackie, które stanowiłyby jedyny ślad porwania, a tym samym podstawowe źródło do badań nad konkretną sprawą. Dwa takie utwory wierszowane włączono do niniejszej rozprawy, są to: *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka, opisany przez J[ego]m[ości] P[an]a Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego*<sup>139</sup> oraz anonimowy *Rozwód J[ej]m[ości] Panny Kossówny z P[anem] Rolbieckim, nazywanym, Smok, Szwarz, Gnat*<sup>140</sup>.

Prezentowane utwory o różnej objętości – od kilkunastu do kilkuset wersów – zapisano w sylwach między różnymi materiałami, charakterystycznymi dla tego typu książki rękopiśmiennej, a więc kopii listów czy mów, co podkreślało ich wyjątkowość i unikalność. Inspirację do ich powstania zawsze stanowiła okoliczność – prawdziwe wydarzenie, jednak spisane *post factum* utwory czasem dzieliło od porwań nawet kilkadziesiąt lat. Poszczególne teksty datuje się w przybliżeniu w oparciu o inne materiały umieszczone w sylwach, poprzedzające utwory o raptach i następujące po nich. *Opisanie Kalinowskich*, opowiadające o sprawie z 1625 r., Kruszevska datowała na lata 80. XVII w., *Lament Strusowny* określiła zaś jako utwór z połowy XVII w. W latach 70. XVII w. mógł powstać *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej*, z kolei *Rozwód J[ej]m[ości] Panny Kossówny z P[anem] Rolbieckim*, który przybliży sprawę z połowy XVIII w., spisano między 1733 a 1769 r. Z racji funkcjonowania aż kilku odpisów wiersza<sup>141</sup> nie można jednak podać pewnej daty powstania oryginału. Poszczególne teksty, jedynie wymienione w niniejszym rozdziale, wymagają rozpoznania z perspektywy właściwej konkretnym gatunkom, w związku z tym omówiono je w kolejnych rozdziałach dysertacji.

Z uwagi na niejasność i rysującą się dopiero możliwość otwarcia dyskusji na osobne omówienie zasługuje – *Rozwód J[ej]m[ości] Panny Kossówny z P[anem] Rolbieckim*<sup>142</sup>. Tytuł

---

<sup>136</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie*, „Ze Skarbca Kultury”, 1(12), 1960, s. 187–223.

<sup>137</sup> Tamże, s. 194.

<sup>138</sup> Artykuł Kruszevskiej to właściwie edycja krytyczna *Opisania Kalinowskich*, tekst *Lamentu* badaczka – jak sama wskazała – jedynie przytoczyła we wstępie, stanowił on więc materiał dodatkowy i nie omówiono go. Zob. T. Kruszevska, dz. cyt., s. 194.

<sup>139</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść. Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka [–] – edycja utworu*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” (online, dostęp: 02.06.2024), t. 65, s. 275–295.

<sup>140</sup> J. Maciejewski, *Z problematyki badań nad okolicznościową poezją polityczną lat 1763–1788 (rekonesans)*, „Przegląd Humanistyczny” 3 (30) 1962, s. 119.

<sup>141</sup> Tamże.

<sup>142</sup> Sprawa wymaga pogłębionych badań, dlatego też w niniejszym rozdziale jedynie zarysowano jej kształt.

wskazuje, że traktuje on o rozwodzie, jednak utwór zdaje się literackim świadectwem raptu. Niniejsza sprawa pozostaje praktycznie nieznana, nie została też omówiona całościowo i metodycznie, można jednak natrafić na ślad zainteresowania badaczy tym tematem. Wiersz opublikował w 1962 r. Janusz Maciejewski przy okazji rozważań nad okolicznościową poezją polityczną lat 1763–1788 jako ciekawostkę reprezentującą interesujący zdaniem autora dział sylw – okolicznościową poezję społeczno-obyczajową<sup>143</sup>.

Trudności badawczych nastrocza tekst literacki *Rozwód J[ej]m[óś]ci Panny Kossówny z P[anem] Rolbieckim*, będący jedynym śladem możliwych wydarzeń, stanowiący tym samym punkt wyjścia do poszukiwań faktograficznych. Przede wszystkim mimo braku dowodów, zarówno Maciejewski, jak i Wojciech Jerzy Podgórski i Bezzubik sprawę *a priori* potraktowali jako zaistniałą w rzeczywistości<sup>144</sup>. Poza pewnymi różnicami (np. podaje się dwa różne imiona ojca Kossówny) ich sprawozdania pozostają tożsame. Autorzy starali się natomiast odtworzyć przebieg sprawy wyłącznie na podstawie informacji zawartych w wierszu, sprawiających wrażenie konkretnych, tj. nazwisk czy piastowanych urzędów i godności. Taki stan wskazuje jednoznacznie na potrzebę pogłębionych badań nad utworem, w tym poszukiwań archiwalnych i genealogicznych. Sensacyjny charakter wiersza w tym wypadku wynika nie tyle z porwania, ile z tego, że sprawcą raptu szlachcianki za jej zgodą byłby chłop: „Śluby i związki małżeństwa nierówne / Złączyły z chłopem Rolbieckim Kossównę”<sup>145</sup>. W przypadku zgodności wiersza z rzeczywistością *Rozwód J[ej]m[óś]ci Panny Kossówny* stanowiłby jedyny przykład literacki prezentujący porwanie magnatki przez chłopą.

Kierunek możliwych poszukiwań faktograficznych wyznaczają wybrane passusy wiersza, w których umieszczono pewne elementy konkretyzujące. Odnoszą się one do chłopskiego pochodzenia porywacza oraz godności ojca porwanej („Z pługą i prostej wywiódłszy się chaty / Podkomorzego córkę brać w traktaty?”), ograniczają też krąg poszukiwań do Prus Królewskich („Nazbyteś śmiały! Na klejnot szlachecki / Pruskich ziem panów sołtysie Rolbiecki”). W wierszu sugeruje się ponadto istnienie wyroku trybunału nakazującego parze rozstanie i skazującego porywacza na gardło:

Mądry trybunał publicznym wyrokiem  
Rozkazał Pannie rozłączyć się z Smokiem

<sup>143</sup> Nie powołując się na Maciejewskiego, wiersz niezależnie opublikował w artykule popularnonaukowym Wojciech Jerzy Podgórski. Jego tekst wykorzystała z kolei Edyta Bezzubik. Zob. W. J. Podgórski, *Ryzyko podrywacza w dawnej Polsce*, „Prawo i Życie”, R. 11, nr 8, 1966, s. 8; E. Bezzubik, dz. cyt., s. 69.

<sup>144</sup> J. Maciejewski, dz. cyt., s. 119–120; W. J. Podgórski, dz. cyt., s. 8; E. Bezzubik, dz. cyt., s. 69.

<sup>145</sup> BJ 1047, k. 257 recto; J. Maciejewski, dz. cyt., s. 119.

[...]

Dociągnął aktu sprawy Koss uczony.

Tenor dekretu, żeś jest osądzony

Za rapt na gardło”<sup>146</sup>.

Rzeczywiście w ziemi chełmińskiej mieszkały rodziny Kosów (Kossów) i Rolbieckich, co potwierdza genealogia<sup>147</sup>. Istotne wskazówki na temat możliwego połączenia rodzin za sprawą małżeństwa Kossówny z Rolbieckim zawierają księgi wieczyste, w których wymieniono kolejnych właścicieli wsi Lorki i Mortęgi, należących pierwotnie do rodziny Kossów. Lorki w 1780 r. odziedziczył Antoni Rolbiecki, a w 1797 r. jego synowie – Adam Marcellus, Jakub Gabriel i Cyprian Antoni. Wieś hipotetycznie mogły odziedziczyć również zamężne już siostry Józefa Kossa – Angela Łykowska i Anna Rolbiecka<sup>148</sup>. Podobnie Mortęgi – po Janie Kossie odziedziczył jego syn, Józef Belno-Koss, po wypłaceniu zadośćuczynienia siostronom Angeli Łykowskiej i Annie Rolbieckiej. W 1784 r. wieś przeszła w posiadanie Antoniego Rolbieckiego, po którym przejęli ją jego synowie – Adam, Jakub i Cyprian<sup>149</sup>. Nie wiadomo jednak, czy Anna Rolbiecka i Antoni Rolbiecki byli małżeństwem. W wierszu kilkakrotnie prezentuje się Rolbieckiego jako chłopa, rodzinę tę opisano jednak w polskich i niemieckich herbarzach. Istnieją więc przesłanki wskazujące na to, że ów porywacz, choć o kwestionowanym chłopskim pochodzeniu, jednak był szlachcicem. Rolbieccy, przez długi czas uważani za chłopów, musieli wywieść szlachectwo:

21.02.1736 roku, na wniosek trzech braci Rolbieckich: Wojciecha, Macieja i Jana [...], zapisanych jako *Generosi* [sic!] wpisano do akt sądowych w Chojnicach dokument poświadczający genealogię i szlacheckie pochodzenie panów Rolbieckich<sup>150</sup>.

---

<sup>146</sup> BJ 1047, k. 257 recto.

<sup>147</sup> Zob. np. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 5, Lipsk 1840, s. 262–266; L. F. von Ledebur, *Adelslexicon der Preussischen Monarchie*, t. 1, Berlin 1854, s. 468–469; L. F. von Ledebur, *Adelslexicon der Preussischen Monarchie*, t. 2, Berlin 1855, s. 306; *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 744; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 11, cz. 1, Warszawa 1907, s. 331–333; *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski, A. A. Kosiński, A. Włodarski, t. 7, Warszawa 1910, s. 254–255; *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski, A. Włodarski, t. 15, Warszawa 1931, s. 234; P. Pragert, *Herbarz szlachty kaszubskiej*, t. 2, Gdańsk 2007, s. 98–101, 254–255; P. Pragert, *Herbarz szlachty kaszubskiej*, t. 4, Gdańsk 2015, s. 257–261, 405–407.

<sup>148</sup> *Der adel und der adlige grundbesitz in Polnisch-Preussen zur zeit der preussischen besitzergreifung*, pod red. M. Bära, Lipsk 1911, s. 214.

<sup>149</sup> Tamże, s. 215.

<sup>150</sup> P. Pragert, *Herbarz szlachty kaszubskiej*, t. 4..., s. 258.

Wiersz byłby więc świadkiem nastrojów społecznych i prezentowałby stanowisko tych, którzy szlachectwa Rolbieckich nie akceptowali, na co wyraźnie wskazują niektóre wersy utworu. Należy również pamiętać, że Rolbieckiemu, oskarżonemu o rapt, groziłyby inne konsekwencje w zależności od tego, czy byłby chłopem, czy szlachcicem. Wiersz, co istotne, kończy się na ogłoszeniu wyroku skazującego porywacza, nie zaś na jego wykonaniu. W momencie jego powstania Rolbieccy nie mieli również potomstwa („Dosyć, że Rolbiecka / Z krwi tego chama nie spłodziła dziecka”)<sup>151</sup>. Sprawa ta, co już zaznaczono, wymaga jednak osobnych, dalszych i szczegółowych poszukiwań archiwalnych, które pozwoliłyby wyjaśnić nieścisłości i – jeśli do raptu naprawdę doszło – uzupełnić literackie świadectwo zdarzenia o jego rzeczywiste odzwierciedlenie.

## Uwagi końcowe

Tytuł rozdziału – *Raptus puellae w prawie i obyczaju* – skłania do postawienia dwóch zasadniczych pytań badawczych, stojących u podstaw niniejszej rozprawy: jak prawo ma się do raptu? Jak obyczaj ma się do prawa? Opisywana materia pozwala jednak zauważyć, że najbliższa perspektywie społeczno-kulturowej pozostaje literatura jako część szeroko ujmowanej obyczajowości. *Raptus puellae*, jak wskazuje wyraźnie prawo świeckie i kościelne, to zjawisko z biegiem lat coraz częstsze. Średniowieczne normy niezmiennie stanowiły podstawę późniejszych ustaw, jednak wciąż zaostrzające się przepisy i kary nie likwidowały problemu. Prawo okazywało się kluczowe w przypadku napaści brutalnych, wbrew woli porwanej, zakończonych gwałtem, jego rola zmniejszała się zaś przy okazji porwań za zgodą panny czy rodziny, zakończonych najczęściej ślubem i ugodą. Kilkadziesiąt przeanalizowanych przykładów, pośród których wiele jest niekonwencjonalnych, prezentuje wyraźnie mechanizmy funkcjonowania raptu w obyczaju – schemat powtarzalny i typowy. Elementy w nim zawarte, takie jak miejsce, pora, sposób działania czy wsparcie pomocników porywacza, znalazły stałe miejsce w omawianych w kolejnych rozdziałach utworach literackich, w których występuje *raptus puellae*. Dla narracji o raptach kluczowe okazują się nie tylko bogate zasoby europejskiej tradycji literackiej, ale również charakterystyczne dla obyczaju elementy, dzięki którym w literackich świadectwach odwzorowuje się przebieg porwania. Dopiero na tym tle, ze świadomością prawa i tradycji, można rozważać temat funkcjonowania *raptus puellae* w literaturze, ściśle i niezaprzeczalnie związanej z życiem i przedstawiającej jego obraz.

---

<sup>151</sup> BJ 1047, k. 257 recto.

## Katalog spraw o rapt

Tabela zawiera podstawowe informacje na temat rzeczywistych raptów z XVI–XVIII w., analizowanych w pierwszym rozdziale rozprawy. Przykłady uporządkowano chronologicznie (jeśli występują, to w kolejności: data dzienna, miesięczna, roczna, część wieku), a w przypadku niemożności datacji podano je na końcu danego przedziału czasowego. Zawartość tabeli wygląda następująco: numer porwania, personalia porwanej i porywacza, data i miejsce porwania, sposób porwania, zgoda panny bądź uniesienie pod przymusem, zakończenie sprawy, źródło, dodatkowe uwagi. Pośród przykładów spraw, o których wspomina się również na kartach literatury, wymieniono wyłącznie porwanie Krystyny Strusiówny przez Adama Kalinowskiego. Jak wynika z treści rozdziału, dotychczas nie uzyskano jednoznacznego potwierdzenia, że rapt panien Dzierżanowskiej i Kosówny, których ślad stanowią wyłącznie źródła literackie, wydarzyły się naprawdę – z tego powodu nie włączono ich do katalogu. Chociaż w treści rozdziału wspomniano o fałszywych oskarżeniach i raptach udawanych, do których nie doszło – kłamstwie chłopki Agnieszki Machówny o jej porwaniu z klasztoru przez zamożnego szlachcica Kollatiego, a także uniesieniu Anny *primo voto* Stadnickiej, *secundo voto* Poniatowskiej przez Ludwika Poniatowskiego – przykłady te pominięto w tabeli. Ze względu na przebieg sprawy Gertrudy z Komorowskich Potockiej (porwanie zlecone przez rodziców męża w celu wywiezienia synowej na czas sprawy o unieważnienie małżeństwa) jej także nie włączono do katalogu.

Z uwagi na ograniczenia druku w aneksie zastosowano skróty, jednak w przypisach do niniejszego podrozdziału dla wygody czytelnika wyjątkowo umieszczono pełne adresy bibliograficzne. Źródła, z których zaczerpnięto przykłady – opublikowane i nieopublikowane, jak również drukowane i rękopiśmienne – są następujące<sup>152</sup>:

### 1. Archiwa:

- A. Grodzkie (Agr): halickie, krakowskie, lwowskie, poznańskie, przemyskie, sanockie;
- B. Państwowe: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD); Archiwum Państwowe w Katowicach (APK); Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP) – Kcynia, Konin, Nakło, Poznań, Wschowa;
- C. Kościelne: Archiwum Archidiecezji Krakowskiej (AArchK), Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AArchP), Archiwum Archidiecezjalne we Włocławku (AArchW), Archiwum ss. Bernardynek w Krakowie u Św. Józefa (ABernJóz).

### 2. Biblioteki: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (BOssol).

---

<sup>152</sup> W tabeli zastosowano wprowadzone skróty.

### 3. Źródła drukowane:

- A. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, t. 4, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1839, s. 231 (w aneksie: Niesiecki);
- B. *Kronika benedyktynek toruńskich*, wyd. W. Szoldrski, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej” 1934;
- C. W. Nekanda Trepka, *Liber generationis plebeanorum (Liber chamorum)*, oprac. R. Leszczyński, Wrocław 1995 (w aneksie: *Liber chamorum*);
- D. *Kronika benedyktynek sandomierskich, czyli Dzieje klasztoru sandomirskiego od roku 1615. 30 października spisane w roku 1763 za przełożęństwa P. Maryanny Siemianowskiej ksieni 13.*, wyd. A. Szylar, t. 1, Sandomierz 2005.

Do źródeł dołączono informację, za kim podawano przykłady (wybrane inicjały pojawiają się również bądź wyłącznie przy okazji dodatkowych informacji): Henryk Barycz (HB)<sup>153</sup>, Edyta Bezzubik (EB)<sup>154</sup>, Małgorzata Borkowska OSB (MB)<sup>155</sup>, Dariusz Chemperek (DCh)<sup>156</sup>, Władysław Chomętowski (WCH)<sup>157</sup>, Józef Gacki (JG)<sup>158</sup>, Paweł Klint (PK)<sup>159</sup>, Teresa Kruszewska (TK)<sup>160</sup>, Zbigniew Kuchowicz (ZKa<sup>161</sup> lub ZKb<sup>162</sup>), Iwona Kulesza-Woroniecka (IK-W)<sup>163</sup>, Władysław Łoziński (WŁ)<sup>164</sup>, Aleksander Przeździecki (AP)<sup>165</sup>, Stanisław Przyłęcki (SP)<sup>166</sup>, Alojzy Sajkowski (AS)<sup>167</sup>, Teresa Zielińska (TZ)<sup>168</sup>. Brak inicjałów oznacza, że źródło odnalazła autorka niniejszej rozprawy.

---

<sup>153</sup> H. Barycz, *Z zaścianka na Parnas. Drogi kulturalnego rozwoju Jana Kochanowskiego i jego rodu*, Kraków 1981.

<sup>154</sup> E. Bezzubik, *Rapt w okresie staropolskim*, „Studia Podlaskie”, t. 9, Białystok 1999, s. 65–72.

<sup>155</sup> M. Borkowska OSB, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Kraków 2017.

<sup>156</sup> D. Chemperek, *Rzeczpospolita babińska. Monografia staropolskich źródeł literackich*, Warszawa 2023.

<sup>157</sup> W. Chomętowski, *Przypadki księcia Marcina Lubomirskiego*, Warszawa 1888.

<sup>158</sup> J. Gacki, *O rodzinie Jana Kochanowskiego, jej majątnościach i fundacjach. Kilkanaście pism urzędowych*, Warszawa 1869.

<sup>159</sup> P. Klint, *Sprawy o rapt w księgach grodzkich wielkopolskich w XVII wieku*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. 18, Wrocław 2006, s. 7–26.

<sup>160</sup> T. Kruszewska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie*, „Ze Skarbca Kultury”, 1(12), 1960, s. 187–223.

<sup>161</sup> Z. Kuchowicz, *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*, Łódź 1972.

<sup>162</sup> Z. Kuchowicz, *Miłość staropolska. Wzory–uczuciowość–obyczaje erotyczne XVI–XVIII wieku*, Łódź 1982.

<sup>163</sup> I. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*, Poznań–Wrocław 2002.

<sup>164</sup> W. Łoziński, *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, oprac. J. Tazbir, Warszawa 2005.

<sup>165</sup> A. Przeździecki, *Jagiellonki polskie w XVI. wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I. i Zygmunta Augusta, Królów Polskich*, t. 2, dodatki VI, Kraków 1868.

<sup>166</sup> S. Przyłęcki, *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII. wieku*, Lwów 1842.

<sup>167</sup> A. Sajkowski, *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiętników*, Poznań 1981.

<sup>168</sup> T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997.

| Nr | Personalia porwanej                                                                                                                                                                                                                                               | Personalia porwacza                                                                                                                                                                                                                                                    | Data           | Miejsce                                                             | Zgoda/<br>przymus      | Zakończenie<br>sprawy                                         | Źródło                                                                                                       | Dodatkowe informacje                                                                        |
|----|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------|---------------------------------------------------------------------|------------------------|---------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1  | Elżbieta „Halszka” Ostrogska, córka Ilii Ostrońskiego i Beaty Ostrońskiej z Kościelec-<br>kich                                                                                                                                                                    | Dymitr Sanguszko, książ-<br>z linii niesuchejsko-ł-<br>kackiej, starosta żyto-<br>mierski, kaniowski i<br>czerkaski                                                                                                                                                    | 6.09.1553      | Ostróg, dwór Ostro-<br>skich                                        | Pod przymusem          | Ślub, śmierć po-<br>rywacza w wy-<br>niku pogoni              | Np. Agr. poznańskie, <i>Liber In-<br/>scriptionum castr. Posnan. ex an.</i><br>1554, f. 169 (AP, s. 278–279) |                                                                                             |
| 2  | Justyna, wdowa po sę-<br>dzim grodzkim brze-<br>skim Grzegorz Wyso-<br>kim                                                                                                                                                                                        | Stefan Wichrowski                                                                                                                                                                                                                                                      | 22.07.1585     | Pola folwarku Wyso-<br>czyno                                        | Pod przymusem          | Ślub (z Wójcie-<br>chem Wichrow-<br>skim bratem<br>Stefana)   | AArchW, <i>Acta Sententiarum</i><br>1586–1588, f. 17–19, 22, 40, 57,<br>61–62 (EB, s. 70–71)                 | W protestacji oskarżono obu braci Wi-<br>chrowskich – Stefana i Wojciecha (EB,<br>s. 70–71) |
| 3  | Elżbieta Łucja, córka<br>Anzelma Gostomskiego<br>herbu Nałęcz, od 1584<br>roku wojewody Raw-<br>skiego i jego trzeciej<br>żony, Zofii Szczawiń-<br>skiej, kasztelaneki socha-<br>czewskiej                                                                        |                                                                                                                                                                                                                                                                        | 2. poł. XVI w. |                                                                     |                        |                                                               | Niesiecki, t. 4, s. 231                                                                                      |                                                                                             |
| 4  | Halszka Lutosławska                                                                                                                                                                                                                                               | Samuel Pawłowski,<br>szlachcic ziemi przemy-<br>skiej                                                                                                                                                                                                                  | 1601           | Dziewiętnie (dwór<br>Jana Płazy, starosty lu-<br>baczowskiego)      |                        |                                                               | Agr. przemyskie, t. 317, s. 1435<br>(WŁ, s. 227)                                                             |                                                                                             |
| 5  | Helena z Czarnolas-<br>Kochanowskie, córka<br>Mikołaja „Filipka” Ko-<br>chanowskiego i Barbary<br>z Samowa Gniewo-<br>szówny                                                                                                                                      | Adam i Marcin z Sy-<br>cyny, Stanisław, Jan i<br>Hieronim z Baryczy,<br>Piotr i Krzysztof z Po-<br>licznych Kochanowsy,<br>Łukasz Lędzki, Filip<br>Owadowski, Jan Firlej z<br>Dąbrowicy, Bartłomiej<br>Kazanowski (ten ostatni<br>wymieniany jako<br>sprawca porwania) | 1601           | Strykówice, dwór za-<br>mężnej siostry panien,<br>Doroty Boguszowej | Wbrew woli pa-<br>nien | Ślub Heleny<br>Kochanowskiej<br>z Bartłomiejem<br>Kazanowskim | Arch. Gł. Conv. 13, f. 1013,<br>1025 (JG, s. 93–95, 104–107;<br>HB, s. 30–31, 256; DCh, s. 276)              |                                                                                             |
| 6  | Elżbieta z Czarnolas-<br>Kochanowskie, córka<br>Mikołaja „Filipka” Ko-<br>chanowskiego i Barbary<br>z Samowa Gniewo-<br>szówny<br>Krzyszyna z Czarnolas-<br>Kochanowskie, córka<br>Mikołaja „Filipka” Ko-<br>chanowskiego i Barbary<br>z Samowa Gniewo-<br>szówny | Paweł, szewczyk z Pro-<br>szowic (później Dałow-<br>ski – przyjął nazwisko<br>żony)                                                                                                                                                                                    | 1602           | Okolice Bochni, dwór<br>krotnego Dałowskiej                         | Za zgodą panny         | Ślub                                                          | <i>Liber chamonum</i> , nr 340, s. 116–<br>117 (ZKb, s. 463)                                                 |                                                                                             |
| 7  | Anna, córka Adama Że-<br>lickiego                                                                                                                                                                                                                                 | Piotr Łącki                                                                                                                                                                                                                                                            | 1605           |                                                                     |                        |                                                               | APP, Konin Gr. 36, k. 52v (PK, s.<br>14)                                                                     |                                                                                             |

|    |                                                                                                                                 |                                                                    |                          |                                                                 |                                 |                                   |  |                                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                       |
|----|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------|--------------------------|-----------------------------------------------------------------|---------------------------------|-----------------------------------|--|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 8  | Cecylia, córka Gwidona Borsia                                                                                                   | Maciej Linowski <i>sive</i> Bębowski                               | 1607                     | Wieś Suche Sioło, dwór wdowy po Oswaldzie Świszczu              |                                 |                                   |  | APP, Kcynia Gr. 78, k. 307–308 (PK, s. 11–12, 18)                                                                                                                     |                                                                                                                                                                                                                                       |
| 9  | Katarzyna Domaradzka, córka Jana Domaradzkiego                                                                                  | Dawid Włostowski                                                   | 1608                     |                                                                 |                                 | Ślub                              |  | APP, Poznań Gr. 663, k. 234–234v (PK, s. 24)                                                                                                                          |                                                                                                                                                                                                                                       |
| 10 | Synowica Samuela Trojckiego, stolnika przemyskiego                                                                              | Jan Rumułt, szlachcic ziemi przemyskiej                            | 1608                     |                                                                 | Zgoda matki                     |                                   |  | Agr. przemyskie, t. 324, s. 1237–1239 (WL, s. 227)                                                                                                                    |                                                                                                                                                                                                                                       |
| 11 | Regina Odrzypęłówna                                                                                                             | Andrzej Maternicki                                                 | 1611                     | Kcynia, Grabowo, dwór wdowy po Oswaldzie Świszczu               |                                 |                                   |  | APP, Kcynia Gr. 39, k. 602 (PK, s. 11–12, 18)                                                                                                                         |                                                                                                                                                                                                                                       |
| 12 | Zofia Dembińska, córka Wojciecha Dembińskiego, starosty orlińskiego                                                             | Hieronim Zbyszewski i jego matka, Zofia Zbyszewska z Pogorzelskich | 1611                     |                                                                 |                                 | Ślub                              |  | APP, Poznań Gr. 665, k. 233–235 (PK, s. 10, 19, 24)                                                                                                                   | Trzy lata przed raptem Zofia Dembińska została wymieniona jako żona Zbyszewskiego (PK, s. 19)                                                                                                                                         |
| 13 | Zofia i Dorota Dembińskie (właśc. Zofia Koniecpolska i Dorota Dembińska)                                                        | Aleksander Koniecpolski                                            | 16/17 kwietnia 1612 roku | Kraków, klasztor Św. Agnieszki                                  | Pod przymusem                   |                                   |  | Np. Agr. krakowskie, <i>Relatio-num</i> , t. 38, 1381–1383; t. 41, 136–139, 583–592; AArchK, <i>Acta Episcopalia</i> , t. 38, p. 659–661 (SP, s. 163; JM, s. 133–151) | Zofia w momencie porwania była żoną Aleksandra Koniecpolskiego, małżeństwo jednak nie zostało skonsolidowane, a panna chciała pozostać w klasztorze, co uniemożliwiłoby ślub                                                          |
| 14 | Anna i Halszka Ostromięckie                                                                                                     | 1. Krewni<br>2. Aleksander Bąkowski                                | 1. 1613<br>2. 1615       |                                                                 |                                 |                                   |  | <i>Kronika benedyktynów toruńskich</i> , wyd. W. Szodrski, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej” 1934, s. 293, 298 (MB, s. 91)                                          |                                                                                                                                                                                                                                       |
| 15 | Felicjana Stadnicka, córka zmarłego Stanisława Stadnickiego („Diable łańcuckiego”), starosty zygwulskiego, i Anny z Zienięckich | 1. Władysław Stadnicki (brat Felicjany)<br>2. Piotr Cieciszowski   | 1. 1619<br>2.            | 1. Droga między Rakuszawą a Białobrzegami<br>2. Bartkówka, dwór | 1. Pod przymusem<br>2. Za zgodą | 1.<br>2. Ślub                     |  | Agr. przemyskie, t. 338, s. 19–20; t. 341, s. 1615–1616; t. 342, s. 47, 61 (WL, s. 628–632)                                                                           | Porwana dwukrotnie                                                                                                                                                                                                                    |
| 16 | Krystyna Strusiówna, córka Mikołaja Strusia, starosty halickiego                                                                | Adam Kalinowski, starosta winnicki                                 | 1625                     | Halicz, zamek Strusia                                           | Zgoda panny                     | Ślub                              |  | Agr. lwowskie, t. 373, s. 1923; Agr. halickie, t. 122, s. 206–209; Agr. lwowskie, t. 393, s. 803 (WL, s. 227–228); BOssol, sygn. 400/II, k. 8 recto-verso             | Łoziński podał błędnie, że Strusiówna była córką Kalinowskiego (rodzoną siostrą jego matki). W rzeczywistości była jego siostrą ciotecną, co wyjaśniła Kruśewska (WL, s. 227–228; TK, s. 193)                                         |
| 17 | Anna, córka wdowy Elżbiety z Lipskich Podhoreckiej                                                                              | Jakub Żoleżyński                                                   | 15.02.1629               | Busko, Nowe Miasto, droga przy kościele oo. Dominikanów         | Pod przymusem                   | Śmierć porywacza w wyniku pościgu |  | Agr. lwowskie, t. 380, s. 2093–2099, 2614–2617, 2681                                                                                                                  |                                                                                                                                                                                                                                       |
| 18 | Włoszki                                                                                                                         | Nieznany z nazwiska podstarości krakowski                          | 29 lutego 1629           | Radzionków, dwór                                                |                                 |                                   |  | APK, Byłe Archiwum Miejskie miasta Bytomia, sygn. 12/650/3012                                                                                                         | Z uwagi na wykluczające się informacje znajdujące się w materiale archiwalnym (albo Hippolita Mariani stała na czele zajazdu, albo ją również porwano) w tabeli wymieniono jako ofiary ogólnie Włoszki; Włoszką była również Mariani. |

|    |                                                                                                                                 |                                                                  |                                |                                      |                |                                                          |                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                           |
|----|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------|--------------------------------|--------------------------------------|----------------|----------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 19 | Eufrozyna Mniszchówna, córka zmarłego Jerzego Mniszcha, wojewody sandomierskiego, i Jadwigi Mniszchowej <i>de domo</i> Tarłówny | Hermolaus Jordan z Sandomiejsk                                   | 1629                           | Dembowice (dwór Mniszchów)           | Zgoda panny    | Panna skazana wyrokiem trybunału na utratę połowy posagu | Agr. przemyskie, t. 355, s. 455–458; Agr. sanockie, t. 151, s. 2021, 2074 (WL, s. 228–229) |                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 20 | Córka burmistrza Przedborza                                                                                                     | Łukowski, syn karczmarki                                         | ok. 1630                       | Przedborze                           | Za zgodą panny | Skazany na garłdło, uciekł uwolniony przez Niemców       | <i>Liber chamorum</i> , nr 1179, s. 250 (ZKb, s. 464)                                      |                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 21 | Dorothea, córka Wojciecha Przepałkowskiego                                                                                      | Jan Górski z Dembna                                              | 1631                           | Przepałkowo, dwór                    |                |                                                          | APP, Nakło Gr. 112, k. 100–100v, 548v (PK, s. 9, 18)                                       |                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 22 | Agnieszka, córka Jana Bogusławskiego Budki                                                                                      | Walenty Chlewski                                                 | 1631                           | Bogusławice, dom Jana Bogusławskiego |                |                                                          | APP, Konin Gr. 50, k. 329v–330v (PK, s. 20)                                                |                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 23 | Małgorzata Jaroszevska Zgrzebnikówna, córka Andrzeja Jaroszevskiego Zgrzebnika                                                  | Jerzy Jaroszevski Karaś                                          | 1632                           |                                      |                |                                                          | APP, Konin Gr. 50, k. 751 (PK, s. 9, 20)                                                   |                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 24 | Leonora Szczawińska (siostra Franciszka), chorążanka wysozogrodzka                                                              | Samuel Kurdwanowski                                              | 12.11.1634;<br>31.07/1.08.1635 | Przemysł, klasztor Dominikanek       | Zgoda panny    | Ślub                                                     | Agr. przemyskie, t. 356, s. 1549–1555; t. 358, s. 1155, 1331–1334, 2059 (WL, s. 229–230)   | Porwana dwukrotnie                                                                                                                                                                                                                                        |
| 25 | Szycikowa, żona Szycka                                                                                                          | Konopiński                                                       | 1637 („po Bożym Narodzeniu”)   | Wilno                                | Zgoda mężatki  | Nakazano ściąć oboje                                     | <i>Liber chamorum</i> , nr 907, s. 210 (ZKb, s. 271)                                       | Konopińskiego Waleriana Nekanda Treпка przedstawił jako chłopskiego syna, Władysław IV w 1635 r. potwierdził jednak szlachectwo kilku Konopińskich h. Słońce z krzyżem, potwierdzone już wcześniej w 1555 r. ( <i>Liber Chamorum</i> , s. 505, przyp. 73) |
| 26 | Elżbieta ze Słup Wąldowska, córka Adama ze Słup Wąldowskiego i Anny z Wojanowa                                                  | Stanisław Baliński, syn Jakuba, sędziego ziemskiego malborskiego | 1638                           | Włoszczybórz, dwór                   |                | Ślub                                                     | APP, Kcynia Gr. 85, k. 260–261 (PK, s. 18, 24)                                             |                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 27 | Anna, córka Jana Załęskiego, pisarza sądowego miejskiego                                                                        | Krzysztof Żorawiński                                             | Maj 1639                       | Lwów, pola poza murami miejskimi     |                |                                                          | Agr. lwowskie, t. 390, s. 706–707                                                          | Panna była mieszczańką                                                                                                                                                                                                                                    |
| 28 | Katarzyna, córka Marcja Urbanowskiego                                                                                           | Łukasz Miliński                                                  | 1642                           | Karsznice, dom                       |                | Ślub                                                     | APP, Poznań Gr. 687, k. 136–138 (PK, s. 12–13, 15, 21, 24–25)                              |                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 29 | Katarzyna Sokółowska                                                                                                            | Teofila Chmielecka z Chocimskich, żona Stefana Chmieleckiego     | 1643                           | Dwór Sokółowskich                    | Za zgodą panny | Ślub z Łukaszem Chmieleckim, synem Teofilii Chmieleckiej | Nie podano (ZKa, s. 199)                                                                   |                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 30 | Katarzyna, córka Marcjanna Dwerniczej                                                                                           | Wojciech Pamiętowski z Rozłucza                                  | I. poł. XVII w.                | Dwór w Boberce                       | Pod przymusem  | Ślub                                                     | Agr. lwowskie, t. 376, s. 13–18 z r. 1623 (WL, s. 233–234)                                 | Panna zmuszona do ślubu z Pamiętowskim, a następnie porwana przez niego                                                                                                                                                                                   |

|    |                                                                                         |                                                                                                                                                                   |                                  |                                                                                       |                                                                         |                    |  |  |  |                                                                                                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
|----|-----------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------|--------------------|--|--|--|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|    |                                                                                         |                                                                                                                                                                   |                                  |                                                                                       |                                                                         |                    |  |  |  |                                                                                                                                                                                                                    | dwukrotnie; kolejność wydarzeń: Pamiękowski napada na dwór, pod przy-<br>musem posłubia pannę i wyjeżdża, zo-<br>stawiając ją w Boberce; Katarzyna po-<br>ślubia Remigiana Tyszkowskiego; Pa-<br>miękowski porwuje ją, jednak po krótkim<br>czasie odwozi ją do Boberki; cztery ty-<br>godnie później porwuje Katarzynę po raz<br>drugi i zabija Tyszkowskiego (WL, s. 233–234) |
| 31 | Zofia Szpadowska,<br>córką Stanisława Szpa-<br>dowskiego                                | Jan Strzelecki                                                                                                                                                    | 1. poł. XVII w.                  | Pasznik (droga przy lesie<br>między wsiami Meżyho-<br>rzec i Pasznik)                 |                                                                         |                    |  |  |  | Agr. halickie, t. 134, s. 426, 505<br>(WL, s. 227)                                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| 32 | Eufemia Świrska, córka<br>Bartosza Świrskiego z<br>Podlisek                             | Jan Stąpkowski, szlach-<br>cic ziemi lwowskiej                                                                                                                    | 1. poł. XVII w.                  |                                                                                       |                                                                         |                    |  |  |  | Ślub                                                                                                                                                                                                               |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| 33 | Salomea Nagórska                                                                        | 1. Jacek Krasowski z<br>Grabownicy (szwa-<br>gier porwanej)<br>2. Stanisław Przedwo-<br>jowski, towarzysz<br>rotty husarskiej Alek-<br>sandra Koniepol-<br>skiego | 1. poł. XVII w.                  | 1. Sanok, kościół Fran-<br>ciszczanów<br>2. Dwór Jacka Krasow-<br>skiego w Grabownicy | 1. Pod przymu-<br>sem<br>2. Odbicie<br>panny z rąk<br>Krasow-<br>skiego | 1. Ślub<br>2. Ślub |  |  |  | Agr. przemyskie, t. 370, s. 2982,<br>2738; t. 376, s. 1100–1103; Agr.<br>sanockie, t. 158, s. 1974–1979,<br>2287, 2313–2315 (WL, s. 230–<br>232)                                                                   | Porwana dwukrotnie                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| 34 | Warówna                                                                                 | chłop Jasiek                                                                                                                                                      | 1. poł. XVII w.                  | Piekary Niemieckie                                                                    |                                                                         |                    |  |  |  | APK, Byłe Archiwum Miejskie<br>miasta Bytomia, sygn.<br>12/650/327                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| 35 | Stostry Zofii Kisz-<br>czanki, księżni benedyk-<br>tynek drohiczkich                    | Jan Chądziński, Jakub<br>Iwanowski                                                                                                                                | 1. poł. XVII w.                  |                                                                                       |                                                                         |                    |  |  |  | AGAD, Archiwum Radziwiłłów,<br>sygn. 1/354/0/5/6775,<br>1/354/0/10/482, 1/354/0/10/483,<br>1/354/0/10/484, 1/354/0/10/485,<br>1/354/0/10/486, 1/354/0/10/487,<br>1/354/0/10/488, 1/354/0/10/489;<br>1/354/0/10/485 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| 36 | Zofia Rosnowska                                                                         | Hieronim Broniewski                                                                                                                                               | 1652                             | dwór                                                                                  | Za zgodą panny                                                          | Ślub               |  |  |  | AArchP, Acta causarum 162, f.<br>638, 645 (EB, s. 66)                                                                                                                                                              | Edyta Bezzubik napisała, że po rapcie<br>Marianne do czasu ślubu umieszczono<br><i>in loco tuto et libero</i> , Chodzi tu oczywi-<br>ście o porwaną Zofię, a nie o Mariannę,<br>jej matkę (EB, s. 66)                                                                                                                                                                           |
| 37 | Teodora, córka Michała<br>Wyrzyskiego i Kata-<br>riny z Dziewierzewa<br>ze Smoguleckiej | Wojciech Charszewski                                                                                                                                              | 1654                             |                                                                                       | Za zgodą panny                                                          | Ślub               |  |  |  | APP, Keynia Gr. 101, k. 130–<br>133v (PK, s. 14–15, 23, 25)                                                                                                                                                        |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| 38 | Anna, wdowa po Jaku-<br>bie Głoskowskim                                                 | Piotr Mankowski                                                                                                                                                   | „w czasie potopu<br>szwedzkiego” | „gdą jechała do innych<br>swoich dóbr”                                                | Pod przymusem                                                           | Ślub               |  |  |  | AGAD w Warszawie, Płockie<br>grodzkie wieczyste 137 (EB, s.<br>71)                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |

|    |                                                                                                                           |                                                                      |                             |  |                                         |                |                                              |                                                                                           |                                                                                                                                                                                                                                       |
|----|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------|-----------------------------|--|-----------------------------------------|----------------|----------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 39 | Dorota Żychlińska, córka niezjącego Wojciecha Żychlińskiego i Katarzyny Bartoszewskiej                                    | Marcin Krąkowski                                                     | 1660                        |  | Lubienia, majątek Żychlińskich          | Pod przymusem  | Ślub                                         | APP, Wschowa Gr. 145, k. 142–146v (PK, s. 16–17, 21–22, 25)                               | Pierwsza – nieudana próba raptu, druga – udana                                                                                                                                                                                        |
| 40 | Konstancja Grzebska, córka Sebastiana Grzebskiego                                                                         | Jan Przysiecki, syn Prokopa i Zofii z Broniewskich                   | 1660                        |  | 1. Olesno<br>2. Olesno, droga publiczna |                | Ślub                                         | APP, Nakło Gr. 120, k. 336v–340 (PK, s. 16–17, 21, 25)                                    |                                                                                                                                                                                                                                       |
| 41 | Zofia Gostkowska, córka Stanisława Gostkowskiego                                                                          | Adam Kawiecki, syn Piotra i Barbary Skrzetuskiej                     | 1661                        |  | Szurkowo, dwór                          |                | Gwałt, ślub                                  | APP, Wschowa Gr. 145, k. 239–241 (PK, s. 14–15, 20, 22)                                   | Paweł Klint podał wyjątkowo na s. 22, że porywaczem Zofii Gostkowskiej był Piotr Kawiecki, na innych stronach i w wyrazie raptów jako porywacza wymienił jednak Adama Kawieckiego. Chodziło oczywiście o Adama (PK, s. 14–15, 20, 22) |
| 42 | Barbara, córka Wojciecha Żychlińskiego                                                                                    | Krzysztof Żółtowski                                                  | 1662                        |  | Klasztor                                | Za zgodą panny | Ślub                                         | APP, Poznań Gr. 706, k. 713v–715v (PK, s. 21, 26)                                         | W artykule porwana występuje pod imieniem Barbara, w wykazie raptów Paweł Klint napisał jednak, że uniesiono Zofię. Chodziło oczywiście o Barbarę (PK, s. 21, 26)                                                                     |
| 43 | Elżbieta Modrzejowska (Modrzeska), podskarbianka nadworna kołonna, córka Jędrzeja Modrzejowskiego (Andrzeja Modrzeskiego) | Aleksander Łaszcz, starosta grabowiecki, kasztelan i wojewoda bełski | 2. poł. XVII w. (ok. 1695)  |  | Lublin, dwór                            | Za zgodą panny | Ślub                                         | AGAD, Archiwum Radziwiłłów V teka 264 nr 11560. Listy Kazimierza Sarneckiego (AS, s. 173) | Polski Słownik Biograficzny i herbarze nie notują raptu ani daty ślubu, wspomina o nim natomiast Kazimierz Sarnecki w liście z 11.08.2695 r. do Karola Stanisława Radziwiłła. Datę porwania określono więc w przybliżeniu.            |
| 44 | Jadwiga Elżbieta Plater, córka Fabiana Platera                                                                            | Zygmunt Ernest von Bandemer, pułkownik wojsk litewskich              | 1. poł. XVIII w. (ok. 1704) |  |                                         | Za zgodą panny |                                              | Nie podano (TZ, s. 220–221)                                                               | Z uwagi na brak poświadczenia miejsca porwania i faktu zaślubin, informacji nie umieszczono w tabeli, Teresa Zielińska podaje jednak: „ustalili, że Bandemer porwie narzeczoną z kościoła i natychmiast ją poślubi” (TZ, s. 221)      |
| 45 | Katarzyna Kierska, córka Krystiana na Kiekrzu Kierskiego, kasztelan rogozińskiego i Konstancji Pigłowskiej                | Dominik Breza, kasztelaniec santoncki                                | 1716                        |  |                                         |                | Ślub                                         | APP, Kcynia Gr. 166, k. 145–146 (PK, s. 22)                                               |                                                                                                                                                                                                                                       |
| 46 | Wiktoria Pinińska (siostra Zofia), córka Józefa Pinińskiego, stolnika żytomirskiego i Zofii z domu Ulenieckiej            |                                                                      | 1747                        |  | „wykradziona od matki”                  |                | Ślub (po unieważnieniu pozostała w zakonnie) | ABemJóz 129, s. 33, 163 (MB, s. 27–28)                                                    |                                                                                                                                                                                                                                       |
| 47 | Anna Wyleżyńska, córka cześnika Wyleżyńskiego                                                                             | Książę Marcin Lubomirski                                             | 1759                        |  |                                         | Za zgodą panny |                                              | Nie podano (WCH, s. 15–18)                                                                | Sprawa ślubu pozostaje niewyjaśniona, stąd puste miejsce w niniejszej tabeli. Lubomirski kazał określać Wyleżyńską jako swoją żonę, brak jednak aktu ślubu. Według Władysława Chomętowskiego Lubomirskiemu być może wystawiono        |

|    |                                            |                           |                  |                                    |                |                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                |
|----|--------------------------------------------|---------------------------|------------------|------------------------------------|----------------|------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 48 | Córka wdowy Hulewiczowej                   | Piaskowski                | ok. (przed) 1760 | „z domu matki”                     | Pod przymusem  | Ślub (trybunał skazał Piaskowskiego na utratę głowy) | Nie podano (JK, s. 83–84)                                                                                                                                                                                                                           | Podana data raptu jest przybliżona i odwołuje się do sprawy o rapt, rozpatrywanej przez trybunał lubelski w 1760 r. (JK, s. 83–84). Edyta Bezzubik, podając za Jędrzejem Kitowiczem, nazwisko porywacza podała jako Piasecki, według Kitowicza to jednak Piaskowski (JK, s. 84; EB, s. 71). W niniejszej tabeli podano za Kitowiczem | falszawy akt ślubu, Zbigniew Kucho-wicz wspomina o parze jako o małżeń-stwie (WCH, s. 15–18; IK-W, s. 78–80; por. ZKb, s. 273) |
| 49 | Panna Młodzianowska, starościanka różańska | Wrzosek, sędzia różań-ski | ok. 6.01.1764    |                                    |                | Ślub                                                 | <i>Kronika benedyktynek sando-mierskich, czyli Dzieje klasztoru sandomirskiego od roku 1615. 30 października spisane w roku 1763 za przełożenstwa P. Maryanny Siemianowski ksieni 13., wyd. A. Szylar, t. 1, Sandomierz 2005, s. 46 (MB, s. 88)</i> | Podana data raptu jest przybliżona; po-rywacz przywiózł pannę do klasztoru 6.01.1764 od razu po porwaniu, co pod-kreślono w Kronice benedyktynek san-domierskich (MB, s. 88)                                                                                                                                                         |                                                                                                                                |
| 50 | „pewna starościanka”                       | Marchocki                 | 1765             | Sandomierz, klasztor Be-nedyktynek | Za zgodą panny |                                                      | <i>Kronika benedyktynek sando-mierskich, czyli Dzieje klasztoru sandomirskiego od roku 1615. 30 października spisane w roku 1763 za przełożenstwa P. Maryanny Siemianowski ksieni 13., wyd. A. Szylar, t. 1, Sandomierz 2005, s. 46 (MB, s. 91)</i> |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                |

## Źródła – reprezentacje raptu w kulturze Europy

### Rapt jako złożony problem badawczy

Porwanie obok gwałtu opisuje się przede wszystkim jako fundamentalny problem społeczny<sup>169</sup>. Trudno rozdzielać oba rodzaje agresji, ponieważ mogą zarówno wystąpić niezależnie, jak i być powiązane. Porwanie kobiety przez mężczyznę i nieraz późniejsze przebywanie z nim w odosobnieniu rodzi możliwość, a w pewnych przypadkach prawdopodobieństwo gwałtu, u podstawy obu przestępstw znajduje się akt fizycznej agresji. Kluczowa dla obserwacji tych zjawisk pozostaje szeroka, wieloaspektowa perspektywa badawcza, podkreślająca ich głębokie zanurzenie w historii, kulturze czy tradycji, na które składają się: zaangażowani w te działania ludzie, jak również czasy i miejsca, w których dokonywano raptów; prawa i obyczaje, a także sztuka, literatura i inne kulturowe reprezentacje raptu<sup>170</sup>. Funkcjonowanie *raptus puellae* można zatem obserwować nie tylko w sferze życia (m.in. w omówionych już w poprzednim rozdziale prawie i obyczaju), ale również w szeroko pojętych wytworach kultury. W kontekście całej dysertacji kluczowa pozostaje tradycja literacka, zatem podstawowe źródło analizy stanowią teksty jako jedne z głównych sposobów utrwalenia raptu w zapisie kultury.

Temat porwania i gwałtu nie został dotąd omówiony przez polskich badaczy z perspektywy literaturoznawczej. Anglojęzyczna literatura naukowa, obszernie opisująca ten skomplikowany problem nie tylko z perspektywy literaturoznawczej, skupia się raczej na gwałcie – zdecydowanie brutalniejszym działaniu. Aby odpowiedzieć na pytanie o miejsce porwania w literaturze przedmiotu, należy przyjrzeć się jej szerokiemu zakresowi tematycznemu<sup>171</sup> i metodologicznemu<sup>172</sup>. Choć niektóre publikacje poświęcono kwestii raptu, w tym porwania do małżeństwa<sup>173</sup>, w większości prac zagadnienie to funkcjonowało obok lub przy okazji gwałtu jako

---

<sup>169</sup> L. Cardyn, *Against Our Will*, w: *Encyclopedia of Rape*, pod red. M. D. Smith, London 2004, s. 12.

<sup>170</sup> M. D. Smith, *Preface*, w: *Encyclopedia of Rape...*, s. 7.

<sup>171</sup> Literatura przedmiotu jest dość obszerna pod względem ilościowym i rozległa tematycznie, w przypisach do niniejszego rozdziału podano więc wyłącznie publikacje najistotniejsze oraz przydatne w ramach badań prowadzonych w tej dysertacji. Warto zaznaczyć, że część opracowań to monografie wieloautorskie, składające się z rozdziałów poświęconych zagadnieniom porwania i gwałtu, omawianym z różnych perspektyw. Jako opracowanie podstawowe dla badań nad porwaniem i gwałtem badacze wymieniają określaną jako pionierską, jednak niepozabawioną niedoskonałości książkę S. Brownmiller, *Against Our Will. Men, Women and Rape*, New York 1975.

<sup>172</sup> Zagadnienie przemocy seksualnej doczekało się omówienia m.in. z perspektyw: historycznej, socjologicznej, psychoanalitycznej, *woman studies*, feministycznej, komparatystycznej czy filozofii politycznej.

<sup>173</sup> Zob. np.: J. Evans-Grubbs, *Abduction Marriage in Antiquity: A Law of Constantine (CTh IX. 24. 1) and Its Social Context*, „The Journal of Roman Studies”, 79 (1989), s. 59–83. J. Wiewiorowski, *Porywanie kobiet jako zjawisko społeczne w późnym antyku. Moralność a prawo*, w: *Homo, qui sentit. Ból i przyjemność w średniowiecznej kulturze Wschodu i Zachodu*, pod. red. J. Banaszkiewicza i K. Ilskiego, Poznań 2013, s. 197–219.

jeden z rodzajów przemocy seksualnej<sup>174</sup>. Rapt pojawiał się także w opracowaniach z zakresu prawa, poruszających temat statusu prawnego kobiet<sup>175</sup>. Mnogość i różnorodność literatury przedmiotu na temat porwania i gwałtu zrodziła także potrzebę wydania przydatnego do badań naukowych wieloautorskiego opracowania w formie różnodziedzinowej panoramy zjawiska o skondensowanej, encyklopedycznej formule<sup>176</sup>. Pośród analiz literaturoznawczych znajdują się z kolei publikacje na temat gwałtu w Biblii oraz literaturze Grecji i Rzymu. W większości analizuje się indywidualne przykłady przemocy seksualnej, zwłaszcza w przypadku twórców greckich i rzymskich<sup>177</sup>, nie brakuje jednak analiz ograniczonych do konkretnego dzieła<sup>178</sup>.

Badaczki odwołujące się do *women studies*, stawiają w centrum rozważań kobietę-ofiarę (*woman-* oraz *victim-centred approaches*) i starają się wydobyć na plan pierwszy jej indywidualną tragedię, wynikającą z aktu siły, kontroli i przemocy o podłożu seksualnym, dokonanego wbrew jej woli<sup>179</sup>. Takie podejście wydaje się interesujące poznawczo, należy jednak uważać, aby współczesnych kategorii przemocy seksualnej nie ekstrapolować na historyczne realia pochodzące z zabytków przeszłości. Domaganie się od materii badawczej indywidualistycznej perspektywy znanej nam z obecnej refleksji jest anachronizmem. Każde ekstrapolowanie współczesnych kategorii postrzegania osoby ludzkiej, z całą różnorodnością jej indywidualnych doznań i potrzeb, może być mylące dla rezultatów badawczych. Warto pamiętać, że wszelkie utwory literackie, bez względu na ich charakter gatunkowy, są immanentną częścią

---

<sup>174</sup> Zob. np.: *Rape in Antiquity. Sexual Violence in the Greek and Roman Worlds*, pod red. S. Deacy, K. F. Pierce, London 2002; *Revisiting Rape in Antiquity. Sexualized Violence in Greek and Roman Worlds*, pod red. S. Deacy, J. Malheiro Magalhães, J. Zacharskiego Menzies, London 2023.

<sup>175</sup> J. Evans-Grubbs, *Women and the Law in the Roman Empire. A Sourcebook of Marriage, Divorce and Widowhood*, London–New York 2002.

<sup>176</sup> Zob. *Encyclopedia of Rape...*

<sup>177</sup> Zob. np.: A. Zissos, *The Rape of Proserpina in Ovid Met. 5.341–661. Internal Audience and Narrative Distortion*, „Phoenix”, 53, 1/2 (1999), s. 97–113; M. Gumpert, *Grafting Helen. The Abduction of the Classical Past*, Wisconsin 2001; L. Edmunds, *Stealing Helen. The Myth of the Abducted Wife in Comparative Perspective*, Princeton i Oxford 2016.

<sup>178</sup> Powstaniu opracowań na temat narracji o gwałcie w Biblii sprzyjał dość ograniczony zakres materiału, obejmujący raptem kilka stron Pisma Świętego. Pośród nich np.: D. N. Freedman, *Dinah and Shechem, Tamar and Amnon*, „Austin Seminary Bulletin: Faculty Edition”, 105 (1990), s. 51–63; T. Frymer-Kensky, *Reading the Women of the Bible. A New Interpretation of Their Stories*, New York, 2002; M. A. Bader, *Sexual Violation in the Hebrew Bible. A Multi-Methodological Study of Genesis 34 and 2 Samuel 13*, New York, 2006; F. M. Yamada, *Configurations of Rape in the Hebrew Bible: a Literary Analysis of Three Rape Narratives*, New York 2008; S. Scholz, *Sacred Witness. Rape in the Hebrew Bible*, Minneapolis, 2010; T. Gur-Klein, *Sexual Hospitality in the Hebrew Bible. Patronymic, Metronymic, Legitimate and Illegitimate Relations*, New York 2014; L. Rediger Schulte, *The Absence of God in Biblical Rape Narrative*, Minneapolis, 2017; S. Scholz, *Introducing the Women's Hebrew Bible. Feminism, Gender Justice, and the Study of the Old Testament*, New York 2017. Jeśli zaś chodzi o analizy przykładów pochodzących z konkretnego dzieła greckiego lub rzymskiego, zob. np.: L. Curran, *Rape and Rape Victims in the Metamorphoses*, „Arethusa”, 11 (1978), s. 213–241; J. B. Solodow, *The World of Ovid's Metamorphoses*, Chapel Hill & London 1988; P. Murgatroyd, *Mythical and Legendary Narrative in Ovid's Fasti*, Leiden–Boston 2005.

<sup>179</sup> Frank M. Yamada, dz. cyt., s. 12.

konkretnej, przeszłej już epoki oraz charakterystycznych dla niej wrażliwości i wzorców kulturowych.

Przemoc seksualna stanowi również zagadnienie poruszane w ramach prac badawczych z zakresu historii sztuki (rzeźbiarstwa czy malarstwa). Sztuka wykazuje podobieństwo do literackich egzemplów raptu – zarówno wytwory kultury materialnej, jak i pióra funkcjonują w utworach w skondensowanej formie. Wymagają od obcującego z nimi szerokiej znajomości kontekstu i tła historyczno-kulturowego, gdyż ukazują wyłącznie jeden wybrany przez twórcę moment. Wiele dzieł sztuki zachodniej to reprezentacje raptów znanych z tradycji literackiej. Te, powtarzane przez wieki na różne sposoby, jednak charakteryzujące się konkretnymi i stałymi elementami, wypracowały w odbiorcach pewne mechanizmy przetwarzania, nakierowując ich nie tylko na konkretne treści, ale również interpretując porwanie jako metaforę miłości, siły czy dominacji<sup>180</sup>. Materia ta wykracza jednak poza pole badawcze niniejszej rozprawy. Istotne dla niniejszego rozdziału pozostaje natomiast odniesienie analizowanych przykładów do dwóch fundamentalnych dla literatury polskiej tradycji literackich – judeochrześcijańskiej i greckorzymskiej. Służy to próbie zakreslenia panoramy funkcjonowania tego tematu w poezji polskiego renesansu i baroku<sup>181</sup>.

## Porwanie w Biblii

Pełne odczytanie Biblii, poza omawianymi wielokrotnie przez badaczy trzema reprezentacjami raptu i/lub gwałtu – narracjami o Dinie (Rdz 34), żonie Lewity (Sdz 19–20) oraz Tamar<sup>182</sup>

---

<sup>180</sup> Do literatury przedmiotu na temat porwania i gwałtu w sztuce można zaliczyć np.: D. Wolfthal, *Images of Rape: the "Heroic" Tradition and its Alternatives*, Cambridge 1999; A. W. Eaton, *Where Ethics and Aesthetics Meet: Titian's Rape of Europa*, "Hypatia", 18/4 (2003), s. 159–188; K. Donahue-Wallace, *Art*, w: *Encyclopedia of Rape...*, s. 15; R. Lauriola, *Re-Proposing 'Heroic' Abduction in Art: On the Side of the Victims. The Abduction of the Daughters of Leucippus by Peter Paul Rubens (1616) and Classic Tragedy by Michael Merck (2004)*, "New Voices in Classical Reception Studies", 6 (2011), s. 32–52; C. FitzRoy, *The Rape of Europa. The Intriguing History of Titian's Masterpiece*, New York 2015; L. Edmunds, *Stealing Helen. The Myth of the Abducted Wife in Comparative Perspective*, Princeton & Oxford 2016, s. 129–136; A. Devadas, *Crimes of Passion: Representation of Women and Female Sexuality in Mythological Abduction Paintings of Peter Paul Rubens*, „Journal of Research in Humanities and Social Science” t. 6, 12 (2018), s. 6–13; Y. Even, *Commodifying Images of Sexual Violence in Sixteenth-Century Italian Art*, „Notes in the History of Art” t. 20, 2 (2021), s. 13–19.

<sup>181</sup> Porwanie jako temat i motyw pojawia się również w twórczości przeznaczonej do wystawienia na scenie, zob. np.: V. Puccitelli, *Idyllium albo akt o porwaniu Heleny, przed najjaśniejszym Władysławem IV, królem polskim, i przed jaśnie wielmożem króla hiszpańskiego posłem, w zamku wileńskim w śpiewaniu przez muzykę je[g]o k[rólewskiej] m[óści]wystawiony roku 1636, mense augusto die*, wystawiony również na zamku warszawskim w 1638 r. Zob. BK 13184 i BOssol XVII–2984.

<sup>182</sup> Warto wspomnieć, że narracja o Tamar, zgwałconej przez Amnona, jej przyrodniego brata, w pewnym sensie koresponduje z historią Rzymianki Lukrecji, omówioną w dalszej części rozdziału – w obu opowieściach występuje motyw choroby i szaleństwa z miłości, a ponadto wyraźnie uwidacznia się kontekst seksualny. Obie kobiety zostają zhańbionymi ofiarami gwałtów, obie metaforycznie umierają, jednak w przeciwieństwie do Tamar Lukrecja w rzeczywistości również odbiera sobie życie.

(2Sam 13)<sup>183</sup>, ukazuje całe bogactwo ich przykładów<sup>184</sup>. Biblijne odniesienia do porwania i gwałtu, poza wyjątkiem z *Dziejów Apostolskich*<sup>185</sup>, pojawiają się wyłącznie w księgach Starego Testamentu<sup>186</sup>. Na dwadzieścia osiem takich wersetów aż siedemnaście odnosi się do obsczerne, wartego osobnego omówienia zagadnienia niewoli wojennej i zbiorowych porwań do niewoli<sup>187</sup>. Inne porwania i gwałty to już konkretne przykłady działań Izraelitów – umiejscawiają je w obrębie prawa, jego przestrzegania bądź łamania<sup>188</sup>, wyraźnie nazywają też przemoc seksualną działaniem wbrew woli ofiary. Spośród wszystkich biblijnych fragmentów wyłącznie dwie narracje poruszają temat *raptus puellae* w rozumieniu porwania do małżeństwa. Pierwsza z nich to historia Diny (Rdz 34), córki Jakuba i Lei, porwanej i zgwałconej przez młodego księcia Sychema, syna Chamora, który pragnął ją poślubić. Powyższy przypadek odnosi się do funkcjonowania kobiet w społeczności Izraelitów. Dina po porwaniu i gwałcie stała się bohaterką w pewnym sensie uszkodzoną, niepełną, zhańbioną, jednak nie w odniesieniu do niej samej, tylko rodziny, zwłaszcza zaś męskich krewnych. Jako kobieta pozostawała prawnie pod

<sup>183</sup> Należy zaznaczyć, że badacze biblijnych narracji o gwałcie, jak już ogólnie wspomniano, zazwyczaj przyjmują spojrzenie z perspektywy współczesności (zwracając szczególną uwagę na kwestię woli ofiary), jednocześnie odwołując się do idei kultury antycznej (w tym kwestii honoru czy hańby). W centrum obserwacji stawiają kobiety (*woman-centered approach*) – matki, córki, siostry czy żony, proponując próbę czytania z perspektywy feministycznej (*Feminist Biblical Studies*), krytyki literackiej (w tym feministycznej) czy ze szczególną uwagą na kwestie płci kulturowej, sięgając też po narzędzia innych metodologii, przydatnych w badaniach nad Biblią, m.in. narratologii, badań kulturowych i nad intertekstualnością. Badacze starają się „wsluchiwać” w kobiety, bohaterki starotestamentowych narracji, patrząc na te zgwałcone przede wszystkim jak na ofiary męskiej przemocy. Podejmują się próby interpretacji „ich historii”. Zob. np. P. Tribble, *Texts of Terror. Literary-Feminist Readings of Biblical Narratives*. Philadelphia 1984; *Escaping Eden. New Feminist Perspectives on the Bible*, oprac. H. C. Washington, S. L. Graham, P. Thimmes, Sheffield 1998; E. Fuchs, *Sexual Politics in the Biblical Narrative. Reading the Hebrew Bible as a Woman*, Sheffield 2000; C. Blyth, *The Narratives of Rape in Genesis 34. Interpreting Dinah's silence*, New York 2010; P. Cooper-White, *The Cry of Tamar. Violence Against Women and the Church's Response*, Minneapolis 2012; E. L. Feinstein, *Sexual Pollution in the Hebrew Bible*. New York 2014. Warto zwrócić uwagę, że tego typu perspektywa i rozumienie Biblii mogą nieraz prowadzić do niebezpieczeństw w momencie analizy i interpretacji. Biblia przedstawia przede wszystkim świat męski i z męskiej perspektywy. Została ukształtowana jako wytwór patriarchalnego społeczeństwa antyku. Na próżno szukać w niej prób kwestionowania tej struktury, skoro Biblia stanowiła odzwierciedlenie tamtego świata.

<sup>184</sup> Przykłady biblijne dotyczące zarówno porwania, jak i gwałtu omówiłam w referacie *Raped Women in the Polish Translations of the Bible*, wygłoszonym podczas The 38th International Conference on Psychology and the Arts (29–30 czerwca 2022 roku). Należy podkreślić, że liczba omawianych przykładów może różnić się w obrębie poszczególnych kanonów.

<sup>185</sup> Dz 8,3.

<sup>186</sup> Rdz 31,26; Rdz 34; Wj 21,16; Pwt 20,14; Pwt 21,10-14; Pwt 22,23-29; Sdz 19-20,6; Sdz 21; 1Sam 30,3-6; 2Sam 13; 2Kron 28,8 i 29,9; Jd 4,12 i 9,4; Est 7,8; 1Mch 1,32; 5,13 i 8,10; Ps 106,46; Iz 13,16; Iz 49,21; Jer 50,33 i 52,27-28; Lm 5,11; Ez 22,10-11; Dn 13; Ab 1,11; Dz 8,3.

<sup>187</sup> Rdz 31,26; Pwt 20,14; Pwt 21,10-14; 1Sam 30,3-6; 2Kron 28,8 i 29,9; Jd 4,12 i 9,4; 1Mch 1,32; 5,13 i 8,10; Ps 106,46; Iz 49,21; Jer 50,33 i 52,27-28; Ab 1,11; Dz 8,3.

<sup>188</sup> Zob. np. Pwt 21,10-14, gdzie opisano sposób postępowania w przypadku porwania panny młodej, a także Pwt 22,13-29, gdzie omówiono kwestię cudzołóstwa. Dla drugiego przykładu charakterystyczne są także elementy takie jak: krzyk jako protest ofiary przeciwko zamiarom napastnika, próba wezwania przez nią pomocy, a ponadto pole jako miejsce oddalone od bezpiecznej przestrzeni (domu), w którym kobieta pozostaje narażona na działanie przemocy ze strony mężczyzny. Szczegóły te powtarzają się nie tylko na kartach Biblii, ale okazują się modelowym działaniem charakterystycznym m.in. dla porwań pod przymusem, zamieszczonym w narracjach romansowych, omawianych w rozdziale trzecim rozprawy.

opieką i władzą męskiego opiekuna, z tego względu finansowe i moralne straty ponosiła również rodzina zhańbionej panny, przede wszystkim męscy krewni, których honor splamiono. Kluczowym elementem gwałtu biblijnego nie jest aktywność seksualna bez zgody kobiety, naruszenie praw ofiary, ale właśnie naruszenie przez mężczyznę prawa własności innego mężczyzny/mężczyzn. Gwałcieciel „okrada” opiekuna panny zarówno z honoru, jak i możliwości przyszłego posagu, który ta otrzymałaby za sprawą dobrego zamążpójścia, a ponadto zwiększenia statusu społecznego rodziny<sup>189</sup>. Jedyne wyjście dla ofiary to pozostanie na łasce oprawcy, w innym przypadku taka kobieta nie ma już realnych szans na wyjście za mąż<sup>190</sup>. Druga z biblijnych narracji o *raptus puellae* traktuje z kolei o porwaniu panien z plemienia Szilo przez Beniaminitów (Sdz 21). Przejawiając charakter fundacyjny, wykazuje tym samym funkcjonalne podobieństwo do utrwalonego wielokrotnie w kulturze porwania Sabinek przez Rzymian<sup>191</sup>.

Narracje o porwaniu czy gwałcie charakteryzują się nieobecnością Boga, nawet jeśli w innych miejscach biblijnych ksiąg występuje On jako aktywna lub bierna postać<sup>192</sup>. Jego brak sprawia, że na pierwszy plan narracji zostają wysunięci bohaterowie (Izraelici). Jednakże absencja Boga czy króla to też brak porządku moralnego. Wszechobecne w opowieściach biblijnych chaos i przemoc (gwałty, porwania i morderstwa) nie mają miejsca dlatego, że Bóg porzuca Izraelitów, ale dlatego, że to oni co jakiś czas odwracają się od Niego. Decyzje tych bohaterów są złe i prowadzą do klęski – porwania, gwałtu, śmierci, napaści czy wojny. Wszystkie te nierozważne wybory, nieustannie podejmowane przez lud Izraela, wskazują na porażkę wspólnoty, a akty porwania czy gwałtu stanowią jedynie jeden z przejawów tej porażki.

Biblijne narracje o raptach nie są elementami wyróżniającymi się czy kluczowymi w obrębie Starego Testamentu (napaść seksualna to tylko jedno z pojawiających się w Biblii przestępstw), jednak sam akt raptu w obu przykładach pozostaje najważniejszym momentem narracji, w pierwszym przypadku rozpoczynając ją, w drugim stanowiąc jej cel. Same narracje można by omówić szczegółowo, jednak nie jest to celem niniejszego rozdziału, gdyż nie pełnią one roli egzemplów kulturotwórczych, powielanych wielokrotnie przez twórców nowożytnych<sup>193</sup>. Warto jednak określić schemat funkcjonowania raptu w powyższych przykładach. Już

---

<sup>189</sup> L. Rediger Schulte, dz. cyt., s. 11.

<sup>190</sup> Tamże, s. 15.

<sup>191</sup> Gwałty fundacyjne omówiono w dalszej części rozdziału.

<sup>192</sup> Analizę, ile razy Jahwe pojawia się, w poszczególnych księgach Starego Testamentu, przeprowadziła Leah Rediger Schulte. Nieobecność Boga pozostaje charakterystyczna zarówno dla narracji o porwaniu, jak i gwałcie. Zob. L. Rediger Schulte, dz. cyt., s. 70–71.

<sup>193</sup> Funkcję egzemplum kulturotwórczego pełnią inne narracje, m.in. ta o fałszywym oskarżeniu Józefa o gwałt na żonie Potifara (Rdz 39). Z uwagi na kluczowy charakter w biografii biblijnego bohatera pojawia się ona w *Żywocie Józefa* Mikołaja Reja, zob. M. Rej, *Wybór pism*, oprac. A. Kochan, Wrocław 2006, s. 160–211. Zob. też. Np.: Z. Morsztyn, *Muza domowa*, t. 2, oprac. J. Dür-Durski, Warszawa 1954, s. 76 („za to cierp teraz więzienie. / Cierp, a nie takie jako Józefowe / dla niewinności”). Kolejne tego typu egzemplum to historia Zuzanny (Dn 13), która

wstępna analiza wykazuje pewne prawidłowości, które odnoszą się do przedstawianych postaci i okoliczności, składających się na całościowy obraz raptu pod przymusem. Ten zaś okazuje się typowy również dla innych egzemplów, w tym zwłaszcza wątków raptu w narracjach roman-sowych, omawianych w kolejnym rozdziale rozprawy. Aktywnymi bohaterami są mężczyźni – silni, stanowczy i brutalni. Rolę gwałciciela czy porywacza przyjmuje też każdorazowo bohater pochodzący „z zewnątrz” (*outsider*)<sup>194</sup>. Na kobiety uwaga czytelnika kierowana jest przede wszystkim w kluczowym momencie opowieści, gdy te stają się ofiarami porwań lub gwałtów. Narracje nie przedstawiają bohaterek w roli podmiotów – są pokazane jako nieme, niewidzialne, „przezroczyście” i bierne, jak również poddane ciągłowi zdarzeń czy ze względu na brak sprawczości niemogące na nic wpłynąć, nawet mimo usilnych prób. Narracje o porwaniu odgrywają również istotną rolę w podkreślaniu konwencji i struktury społecznej patriarchalnego świata, a także w opisywaniu relacji: między ojcem i domownikami, między plemionami, między mężczyznami i kobietami, między kobietą a światem męskim, a wreszcie między Izraelitami a Bogiem. Biblijne historie o rapcie powinny być odczytywane nie z perspektywy współczesnego rozumienia gwałtu, czynu bezpośrednio naruszającego prawa ofiary, ale raczej ze szczególnym uwzględnieniem rozumienia ówczesnych, którzy w tym przestępstwie mogli widzieć raczej naruszenie praw własności/przynależności osoby występującej jako właściciel/obrońca seksualności kobiety<sup>195</sup>.

## Porwanie w literaturze grecko-rzymskiej

Obok judeochrześcijańskiej rozwijała się tradycja grecko-rzymska. Ważne dla niej przykłady raptów pochodzą zarówno ze źródeł historiograficznych, jak i literackich. Te pierwsze

---

mogłaby stanowić osobny temat badawczy, zob. np.: K. Janicki, *Carmina. Dzieła wszystkie*, tłum. E. Jędrkiewicz, oprac. J. Krókowski, J. Mosdorf, Wrocław 1966, s. 146–147 („świadczyć będzie Zuzanna, która pomściła się na oszczerczych starcach”); P. Skarga, *Żywoty świętych starego i nowego zakonu*, t. 1, Kraków 1933, s. 99, 537 („Z Twoją obroną Zuzanna stateczna starców niepowściągliwych pokonała”; „A gdy P. Bóg przysłał czas, iż on zły pan zginać a zgubą swoją wolność Kościołowi Bożemu przywrócić miał, wzbudził P. Bóg sługę swego mnicha Isaacjusza, jako niegdyś na wyzwolenie Zuzanny Daniela”); Z. Morsztyn, *Muza domowa*, t. 1, oprac. J. Dür-Durski, Warszawa 1954, s. 262–263 („Od których żonę wziął, a ta przykładem / I onym dawnym mogła być matronom, / I wszystkim wieku dzisiejszego żonom. / Cnotą Zuzannie”); Z. Morsztyn, *Muza domowa*, t. 2..., s. 139 („Lepiej niektórych wspomnieć chwalebne przykłady: / Jako czystej Zuzanny, która za swą cnotę / Od tych samych, co zrobić chcieli złą obrótę, / Na gardło osądzona”); J. K. Haur, *Merkuryjusz polski*, oprac. J. Partyka, Warszawa 2019, s. 78, 580 („Zuzanna dla wstrzemięźliwości”; „Zuzanny świętej niewinności dowód, / jej pobożności – jest przykładem powód...”). Zob. też J. Kochanowski, *Zuzanna*, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 8, *Poematy*, oprac. M. Karpluk i in., Warszawa 2024, s. 146–163.

<sup>194</sup> Dina została zgwałcona przez Sychema, nie-Izraelitę i księcia pochodzącego z innej ziemi, z kolei panny z Szilo porwali mężczyźni z innego plemienia.

<sup>195</sup> L. Rediger Schulte, dz. cyt., s. 11.

przekazują historie założycielskie – kluczowe dla historii Rzymu porwanie Sabine<sup>196</sup> oraz gwałt na Lukrecji<sup>197</sup> – a także dwa inne przykłady prezentujące wzory kobiet męźnych i cnotliwych: uprowadzona przez wroga flotę Greczynka Hippo i zgwałcona żona króla Ortiagonta<sup>198</sup>.

Do źródeł literackich, najliczniej nawiązujących do tematu raptu w antyku, zaliczyć trzeba *Metamorfozy* Owidiusza, poemat zbierający powszechnie znane i wykorzystywane fabuły mitologiczne. W większości przeważają tu narracje o pojedynczych przypadkach gwałtów i uwiedzeń, których głównymi bohaterami są: Io i Jowisz<sup>199</sup>, Meduza i Neptun<sup>200</sup>, Asteria i Jowisz<sup>201</sup>, Leda i Jowisz<sup>202</sup>, Antiopa i Zeus<sup>203</sup>, Alkmene i Zeus<sup>204</sup>, Danaë i Jowisz<sup>205</sup>, Egina i Jowisz<sup>206</sup>, Mnemozyna i Jowisz<sup>207</sup>, Prozerpina i Jowisz<sup>208</sup>, córka boga wiatrów Eola i Neptun<sup>209</sup>, Ifimedia i Neptun<sup>210</sup>, Teofane i Neptun<sup>211</sup>, Melanto i Neptun<sup>212</sup>, Filomela i Tereus<sup>213</sup>, Dryope i Apollo<sup>214</sup>, Tetyda i Peleus<sup>215</sup> oraz Chione i Merkury<sup>216</sup>. Z porwań można zaś wymienić: uniesienie Europy przez Zeusa<sup>217</sup>, Andromedy przez Fojniksa<sup>218</sup>, Prozerpiny przez Plutona

<sup>196</sup> M. T. Cicero, *Pisma filozoficzne*, t. 2. *O państwie*, tłum. W. Kornatowski, oprac. K. Leśniak, Warszawa 1960, s. 76–77; Dionysius of Helicarnassus, *The Roman Antiquities*, t. 1, tłum. E. Cary, London 1960, s. 396–445; T. Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, ks. I, tłum. A. Kościółek, oprac. M. Brożek, Wrocław 1968, s. 15–21; Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. 1, tłum. K. Korus, oprac. L. Trzcionkowski, K. Korus, Warszawa 2004, s. 155–168. Zob. też np.: P. Wergiliusz Maro, *Eneida*, tłum. i oprac. Z. Kubiak, Warszawa 1998, s. 305 („Tuż obok / Dało się widzieć Romę i bezprawnie / Z ciżby w teatrze, w porze wielkich igrzysk, / Uprowadzone Sabinki”).

<sup>197</sup> Diodor Sycylijski, *Od mitu do historii*, tłum. S. Dworacki, A. Pawlaczyk, oprac. S. Dworacki, K. Mrozewicz, Poznań 2020, s. 115–117; Dionysius of Helicarnassus, *The Roman Antiquities*, t. 2, tłum. E. Cary, London 1961, s. 471–481; T. Liwiusz, dz. cyt., s. 71–74; Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. 2, tłum. K. Korus, L. Trzcionkowski, oprac. K. Korus, Warszawa 2004, s. 120–121; W. Maksymus, *Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*, tłum. i oprac. I. Lewandowski, Poznań 2019, s. 375; L. A. Florus, *Zarys dziejów rzymskich*, tłum. i oprac. I. Lewandowski, Wrocław 1973, s. 9–10; K. Dion, *Historia rzymska*, t. 1, tłum. i oprac. W. Madyda, Wrocław 1967, s. 67.

<sup>198</sup> W. Maksymus, dz. cyt., s. 381.

<sup>199</sup> Owidiusz, *Metamorfozy*, tłum. A. Kamieńska, S. Stabryła, oprac. S. Stabryła, Wrocław 1995, s. 27–33.

<sup>200</sup> Tamże, s. 115–116, 144.

<sup>201</sup> Jowisz uwiódł Asterię pod postacią orla. Zob. tamże, s. 143.

<sup>202</sup> Jowisz uwiódł Ledę pod postacią łabędzia. W wyniku tego zdarzenia, opisywanego również jako gwałt, miała urodzić się Helena, porwana później przez Parysa. Zob. tamże. Zob. też R. Lauriola, *Brill's Companion to Episodes of 'Heroic' Rape/Abduction in Classical Antiquity and Their Reception*, Leiden–Boston 2022, s. 3.

<sup>203</sup> Zeus uwiódł Antiopę jako satyr. Zob. Owidiusz, *Metamorfozy*..., s. 143.

<sup>204</sup> Zeus uwiódł Alkmenę, przebijając się za Amfitriona, i spłodził Herkulesa. Zob. tamże.

<sup>205</sup> Jowisz spłynął na Danaë pod postacią złotego deszczu i spłodził Perseusza. Zob. tamże.

<sup>206</sup> Jowisz uwiódł Eginę pod postacią ognia i spłodził Eola. Zob. tamże.

<sup>207</sup> Jowisz uwiódł Mnemozynę pod postacią pasterza. Zob. tamże.

<sup>208</sup> Jowisz uwiódł Prozerpinę pod postacią węża i spłodził Dionizosa-Zagreusa, czyli Dionizosa podziemia. Zob. tamże.

<sup>209</sup> Neptun uwiódł Arne lub Kanace pod postacią byka. Zob. tamże.

<sup>210</sup> Ifimedia, zakochana w Neptunie (Posejdonie), polewała łono wodą z morza i urodziła Otosa i Efialtesa. Zob. tamże, s. 143–144.

<sup>211</sup> Neptun uwiódł Teofane pod postacią barana. Zob. tamże, s. 144.

<sup>212</sup> Neptun uwiódł Melanto pod postacią delfina. Zob. tamże.

<sup>213</sup> Tamże, s. 155–161. Zob. też np.: W. Potocki, *Dziela*, t. 1, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987, s. 114.

<sup>214</sup> Owidiusz, *Metamorfozy*..., s. 236–238.

<sup>215</sup> Tamże, s. 292–293.

<sup>216</sup> Tamże, s. 294–295.

<sup>217</sup> Tamże, s. 61–64, 71, 143, 197.

<sup>218</sup> Tamże, s. 116–117.

(Disa)<sup>219</sup>, Orytyi przez Boreasza<sup>220</sup>, Joli przez Herkulesa<sup>221</sup>, Heleny przez Parysa<sup>222</sup>. Sama Helena wspomina na kartach *Metamorfóz* swoje dwukrotne porwanie – raz przez Tezeusza, a raz przez Parysa:

Pląkała także Helena, kiedy spostrzegła w lustrze zmarszczki, oznakę starości, i sama siebie pytała, dlaczego porwano ją dwa razy<sup>223</sup>.

Źródła prymarne, jeśli chodzi o mitologiczny przykład uprowadzenia Heleny, to oczywiście Homerowe eposy – *Iliada* i *Odyseja*. O rapcie wspomina się w *Iliadzie* wielokrotnie, m.in. w mowie Hektora kierowanej do Aleksandra:

Nędzny Parysie, z wyglądu waleczny, oszuście, babiarzu!  
Pragnąłbym tego, a także by lepiej dla ciebie było,  
Abyś nie zrodził się albo nim żonę pojąłeś – zginął,  
Niżli na wstyd się narażać, na pośmiewisko dla innych.  
Jakże tam sztydzą dziś z ciebie, jak drwią kędzierzawi Achaje.  
Sądząc po twoim wyglądzie myśleli, że jesteś bohater –  
Wszakżeś tak piękny! Lecz nie ma odwagi w twym sercu i siły.  
Jakżeś ty zdołał, ty właśnie, na lotnych w żegludze okrętach  
Głębie przepłynąć burzliwe z gromadą swych towarzyszy,  
Wedrzeć się między lud obcy i uprowadzić kobietę  
Z ziemi dalekiej, przecudną i krewną mężów walecznych,  
Ojcu twojemu i miastu, i narodowi na klęskę,  
Wrogom na radość, a sobie samemu na pohańbienie<sup>224</sup>!

Literatura klasyczna notuje również przykłady odnoszące się do szerokiego tematu porwań wojennych<sup>225</sup>, w których branki trafiały się zdobywcom. Głównie jednak przykłady literackie

---

<sup>219</sup> Tamże, s. 130–135, 255.

<sup>220</sup> Tamże, s. 162–163.

<sup>221</sup> Tamże, s. 229.

<sup>222</sup> Tamże, s. 312, 333.

<sup>223</sup> Tamże, s. 418.

<sup>224</sup> Homer, *Iliada*, tłum. K. Jeżewska, oprac. J. Łanowski, Wrocław 1986, s. 69.

<sup>225</sup> Zob. też np.: tamże, s. 11 („Lecz wezmę Bryzejde o twarzy uroczej / Z twego namiotu dla siebie – nagrodę twoją – byś wiedział, / Żem znakomitszy od ciebie...”); Owidiusz, *Sztuka kochania*, tłum. i oprac. E. Skwara, Wrocław 2016, s. 161, 164 („Tak Jole wśród zgliszczy / widząc, Herkules krzyknął: «Ta moją zostanie!»”); „Błędnej dobrze jest w ciemnym; właśnie Bryzeida, / kiedy ją porywano, w ciemnych szatach była”). Przykłady można odnaleźć również u twórców nowożytnych, zob. np.: A. Krzycki, *Poezje*, tłum. E. Jędrkiewicz, oprac. A. Jelicz, Warszawa 1962, s. 51 („Tak nawet mężny Achil płakał po Bryzejdzie / Zabranej mu, choć była tylko niewolnicą”; J. Kochanowski, *Z łacińska śpiewa Słowian Muza. Elegie, foricenia, liryki*, tłum. L. Staff, oprac. Z. Kubiak,

funkcjonują wokół jednego z najpopularniejszych i uniwersalnych tematów – miłości, gdyż rapt jako działanie powodowane w większości przypadków namiętnością, wpisywał się idealnie w zakres dzieł o niej traktujących. Dwa przeciwne spojrzenia na tę problematykę ukazują dzieła Owidiusza – *Sztuka kochania* i *Lekarstwa na miłość*. W obu poematach czytelnika zaznajamia się z radami i strategiami, jednak w pierwszym z nich odnoszą się one do sposobów poszukiwania wybranki, podtrzymania ognia miłości i zaangażowania, w drugim zaś do choroby z miłości – nieodwzajemnionej, nieodpowiedniej, niepożądaney i nieakceptowanej przez społeczeństwo, której należy się wyzbyć i uleczyć ją. W *Sztuce kochania* poeta podkreśla, że nie ma na celu zachęcania do niemoralnych zachowań i łamania prawa<sup>226</sup>, w *Lekarstwach na miłość* wypunktowuje z kolei błędy prowadzące do deprawujących zachowań, takich jak np. porwanie. Owidiusz na kartach innego dzieła, *Heroid*, oddaje również głos samym bohaterkom mitycznych fabuł, w tym porwanym, które w listach do ukochanych mężczyzn ujawniają swoje emocje, wyrażając tęsknotę czy niepokój<sup>227</sup>.

Już od starożytności łączy się poszczególne motywy, w tym przypadku raptu, w konwencjonalne paradygmaty i swego rodzaju estetyczny kod<sup>228</sup>. Z tego bogatego i usystematyzowanego rezerwuaru czerpali autorzy greccy i rzymscy. W zachowanych tekstach literackie odwołania do raptów występowały w formie egzemplów i najczęściej odnosiły się do porwań Heleny i Europy, choć do grupy tej można by jeszcze dołączyć pojawiające się w mniejszej liczbie przywołania raptu Prozerpiny. Pozostałe przykłady, występujące znacznie rzadziej, w efekcie doznały swego rodzaju zatracenia, w związku z tym do literatury nowożytnej przeszły te najsłynniejsze i wielokrotnie utrwalane.

Ze znanych z *Metamorf* opowieści mitologicznych o rapcie i gwałcie wyłania się konkretny i powtarzalny wzorzec zachowania obu płci i relacji między nimi – bohater silniejszy, czyli mężczyzna (bóg), podejmuje inicjatywę wbrew woli bohatera słabszego, często bezbronnego, a więc kobiety. Napastnik działa na dwa sposoby – dla pierwszego charakterystyczna pozostaje przemiana (jak w przypadku porwania Europy), dla drugiego bezpośredni atak fizyczny (jak w przypadku porwania Prozerpiny). Co wyraźnie widać nie tylko w mitach czy

---

Warszawa 1982, s. 105–106 („Tym mniej Achil hemoński ponosi też winę, / Kiedy gniew o porwaną czuł w sercu dziewczynę. / «Czyś przeto – rzekł – żeś wodzem jest, Atrydo zdradny, / Swój jedyny łup czynisz z każdej dziewczki ładnej? / Gdy Grecja wspólną wojnę znów wyda o branki, / Pod wodzą twą nie będzie nikt śmiał mieć kochanki»”); A. Zbylitowski, *Wiersze zebrane*, tłum. E. Żybert-Pruchnicka, oprac. A. Kochan, Warszawa 2018, s. 98 („i Achilles serdeczny, co spustoszył Troję, / miłował naprzedniejszą w gładkość Bryzeidę”); W. Potocki, *Dzieła*, t. 1..., s. 478 („Gwałcą panienki, a synów w niewolą”).

<sup>226</sup> Owidiusz, *Sztuka kochania*..., s. 64.

<sup>227</sup> Zob. np. Owidiusz, *Heroidy*, tłum. i oprac. W. Markowska, Kraków 1986, s. 30 („List, który czytasz, przesyła ci porwana Bryzeida”).

<sup>228</sup> F. Zeitlin, *Configurations of Rape in Greek Myth*, w: *Rape. An Historical and Social Enquiry*, pod red. S. Tomaselli, R. Portera, Oxford 1989, s. 126.

historiografii, ale również w narracjach romansowych – napastnik dopuszczający się porwania pod przymusem: albo usiłuje nakłonić ofiarę do posłuszeństwa szantażem, odwrócić jej uwagę oszustwem czy próbą omamienia, albo brutalnie atakuje ją, używając przemocy fizycznej.

Pytanie, które warto postawić przy okazji obserwowania porwania w tekstach greckorzymskich, brzmi: jak rapt funkcjonuje w źródłach historiograficznych, a jak w literackich? Przede wszystkim można zaobserwować dwie przyczyny występowania zjawiska, omówione w dalszej części rozdziału – pierwsza wiąże się z siłą miłości, druga zaś z tzw. gwałtem fundacyjnym. Do porwania założycielskiego odnoszą się głównie źródła historiograficzne, teksty literackie opowiadają z kolei przede wszystkim o rapcie z miłości, w tym rozumianej również jako pożądanie. Patrząc szerzej, może też dostrzec pewne podobieństwa mitologii i Biblii – oba teksty kultury podają czytelnikowi prawdę religijną poprzez symbole i w sposób abstrakcyjny. Starają się wyjaśnić nie tylko moment powstania świata, ale też opisać m.in.:

plodność czy bezplodność, pierworództwo, przyjmowanie Boga/bogów w gościnę, błogosławieństwo czy przekleństwo. [...] operują motywami nadprzyrodzonymi, [...] należałoby tutaj dodać jeszcze motywy takie jak wizje, sny, traktaty przymierza i genealogie osób czy ludów<sup>229</sup>.

Opowieści te noszą cechy ponadczasowego mitu, w którym „przeszłość, teraźniejszość i przyszłość zjednoczone są w stale powtarzającym się cyklu”<sup>230</sup>. W narracjach tych rapt nierzadko staje się elementem koniecznym do zaistnienia nowej rzeczywistości.

Częstotliwość porwań i gwałtów w literaturze antyku, zwłaszcza zaś w mitologii, wskazuje też na postrzeganie siły męskości (heroiczności) jako istotnego elementu tejże kultury. Nierówności w relacji napastnika i ofiary podkreśla choćby konstrukcja mitycznych fabuł – kobieta (w niemalże każdym przypadku) pochodzi ze świata ziemskiego, a nie boskiego, z kolei napastnik to albo potężny bóg, albo silny heros (jeśli mowa o gwałcie wojennym). Ofierze zawsze nadaje się status podrzędny w stosunku do oprawcy<sup>231</sup>. Mity wskazują, że mężczyźni jedynie realizują założenia natury względem ich płci – podczas zalotów przejmują oni inicjatywę, pragnąc wszelkimi sposobami zaspokoić pożądanie. Nie ma tam miejsca dla zgody bądź jej braku ze strony kobiety, gdyż według mitologicznej prawdy o naturze ludzkiej to silniejszy zwycięża słabszego, który powinien okazać uległość<sup>232</sup>. Potencjalna odmowa napastnikowi

---

<sup>229</sup> Ks. W. Borowski CRL, *Wstęp*, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, pod red. Zespołu biblistów polskich, Warszawa 1971, s. 20.

<sup>230</sup> Tamże.

<sup>231</sup> E. J. Buis, *Mythology*, w: *Encyclopedia of Rape...*, s. 132.

<sup>232</sup> F. Zeitlin, dz. cyt., s. 123.

potęguje dodatkowo jego pożądanie i prowadzi do zwielokrotnienia i pożądania, i agresji, co zauważalne szczególnie w narracjach romansowych. Ofiara może jedynie poddać się, podjąć ucieczkę (zakończoną nieraz metamorfozą) albo usiłować targnąć się na swoje życie. Nie można zapominać, że prezentowana w mitologicznych opowieściach o rapcie natura w funkcji oczywistego objaśnienia rzeczywistości to ostatecznie konstrukcja kulturowa, która odnosi się do kwestii uniwersalnych i problematycznych dla ludzkości, a więc nieustannie podejmowanych. Twórcy odnoszą się do kluczowych obszarów ludzkiego doświadczenia życiowego, usiłując wyjaśnić to, co bliskie człowiekowi – normy kulturowe, etapy życia, seksualność, emocje, uczucia czy wartości, a także przybliżyć zasady jego funkcjonowania w rodzinie, szerszej grupie społecznej oraz stosunek do doskonalszej boskiej rzeczywistości<sup>233</sup>. Perspektywa przekazywana za pomocą literatury prezentuje świat patriarchalny, jednocześnie oczekujący od kobiet (których jednym z kluczowych atrybutów pozostaje dziewictwo)<sup>234</sup> uległości i bierności, na piedestale stawiający mężczyzn – fizycznie silniejszych, wojowników, stąd nierzadko pojawiające się w przykładach o rapcie czy gwałcie sugestie i odniesienia do wojny czy polowania. Agresja stanowi niezaprzeczalną część męskiej aktywności<sup>235</sup>, seksualność także wiąże się z przeżywaniem silnych emocji. Napaść o charakterze seksualnym to zatem jeden ze sposobów ukazania męskiej dominacji, a ponadto pierwotnej i nieokiełznanej siły natury.

## Recepcja tradycji śladem erudycji humanistycznej

Omówione już przykłady raptów biblijnych, znane twórcom XVI, XVII i 1. poł. XVIII w., wykształconym na gruncie kultury humanistycznej<sup>236</sup>, świadomym zarówno tradycji judeochrześcijańskiej, jak i grecko-rzymskiej, nie występują jednak powszechnie w roli egzemplów w ich utworach, gdyż te czerpali oni raczej z rezerwuaru klasycznego, co zostanie ukazane w tym i kolejnych rozdziałach rozprawy. To właśnie przykłady raptów pochodzące z literatury Grecji i Rzymu, zwłaszcza historie mityczne, należały do „kodu kulturowego w komunikacji między poetą i wykształconym – a przynajmniej jako tako obeznanym z tradycją antyczną na podstawie kompendiów, mitografii, florilegiów – odbiorcą”<sup>237</sup>. Dla twórców nowożytnych istotne pozostawały te przekazy antyczne, które już na gruncie literatury klasycznej weszły na stałe do kanonu. Pozostałe, zachowane częściowo, zwłaszcza te zaledwie wzmiankowane przez

---

<sup>233</sup> Tamże, s. 124.

<sup>234</sup> L. Curran, dz. cyt., s. 213.

<sup>235</sup> C. Saunders, *Rape and Ravishment in the Literature of Medieval England*, Cambridge 2001, s. 8.

<sup>236</sup> W. Pawlak, *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Lublin 2012, s. 19.

<sup>237</sup> M. Walińska, *Mitologia w staropolskich cyklach sielankowych*, Katowice 2003, s. 34.

poszczególnych autorów, w przeciwieństwie do tekstów zachowanych, znanych czy komentowanych, nie odgrywały roli kulturotwórczej dla literatur europejskich. Liczne w dziełach twórców renesansu i baroku odwołania do tematów, motywów i schematów fabularnych tekstów antyku funkcjonowały w ramach konwencji stylistycznej i wygodnego dla nadawcy i odbiorcy skrótu myślowego<sup>238</sup>, dobór materii i częstotliwość występowania odniesień w twórczości autorów staropolskich wiązał się zaś z „częstotliwością ich opracowania w poezji antycznej”, jak również recepcją twórców średniowiecznych – oba etapy wpłynęły na spopularyzowanie konkretnych wątków<sup>239</sup>.

Staropolscy poeci przejawiali różny stosunek do mitologii jako tworzywa literackiego – o ile utwory Samuela Twardowskiego momentami przesycone są warstwą mitologiczną, o tyle Jan Kochanowski z tej tradycji czerpał raczej oszczędnie (przede wszystkim odwoływał się do historii trojańskiej) i podobnie jak Szymon Szymonowicz celowo i przemyślane wykorzystywał wybrane wątki, dowodząc swojej erudycji i znajomości tradycji literackiej i kulturowej<sup>240</sup>. Mitologizmy mogą zarówno wysuwać się na pierwszy plan utworu, jak i pełnić rolę tła jako „tematycznie, genologiczne i stylistyczne wsparcie poety piszącego o sprawach współczesnych”<sup>241</sup>. Podobnie jak w tekstach antyku, w poezji polskiego renesansu i baroku najczęściej występują nawiązania do porwania Heleny, Europy i Prozerpiny. W utworach obok powyższych przykładów mitologicznych obserwuje się ewentualnie historiograficzne (przede wszystkim chodzi o Lukrecję)<sup>242</sup>. Twórcy renesansu i baroku mieli także sposobność wprowadzenia do utworów elementów tradycji i kultury chrześcijańskiej, w tym odwołań się do tejże moralności:

Odejmij piękno męstwu: wnet przygasa.

Pozór nas ciągnie. Gdyby klęsk nawały,

Jakie sprowadzi nań Heleny krasa,

Przewidział Parys zuchwały,

---

<sup>238</sup> Tamże, s. 31.

<sup>239</sup> M. Walińska, „*Żywoty świętych ten Apollo pieje*”. *Studia nad tradycją mitologiczną w literaturze staropolskiej*, Katowice 2018, s. 9.

<sup>240</sup> Tamże, s. 10, 17.

<sup>241</sup> Tamże, s. 33.

<sup>242</sup> Choć w rozprawie omawia się porwania, w niektórych jej fragmentach odnotowuje się przykłady gwałtów – pewną historię gwałtu przytacza naprędce Ezop tuż przed zrzuceniem go ze skały. Zob. Biernat z Lublina, *Żywot Ezopa Fryga*, oprac. J. Gruchała, Kraków 2003, s. 92–93: „Ociec – pry – córkę miłował, / Więc żonę do miasta posłał; / A tak, gdy tylko z samą był, / Po niewoli córkę zgwałcił. / Ona tego żałowała, / Płacząc ojcu wymawiała: / «Jako żeś się Boga nie bał, / I żeś to ze mną udziałał? / Lżej by mi zgrzeszyć z innych stem, / Niżli z tobą, z jednym, ojcem!»”.

Nigdy by pewnie przez burzy zamiecie,  
Wskroś wzdętych morza fal, z cudzego łoża  
Greczynki nie wiózł. Lecz trafnie na świecie  
Rozrządza sprawy moc Boża:

Bóg białe rzeczy połączył z czarnemi,  
W radosnych ukrył smutek. Kto w ich rządzie  
Wybierze dobre, ten szczęście na ziemi  
I chwałę mędrca zdobędzie<sup>243</sup>.

Niekiedy już samo przywołanie imienia pełniło rolę odesłania do konkretnej historii. Co bywa czasem mylące dla czytelnika, w zbiorze egzemplów obok mitologicznej Heleny, której atrybut stanowi uroda, funkcjonuje również św. Helena, cesarzowa rzymska i matka Konstantyna<sup>244</sup>, w ocenie staropolskich twórców jednoznacznie przewyższająca tę pierwszą. Obie kobiety zestawia Morsztyn w utworze *Do Heleny*, w którym na tle zbioru przykładów odnoszących się do historii wojny trojańskiej umieszcza postać historyczną, podkreślając jej wielkość i cnotliwość:

Śliczna Heleno, twojej krasnej cerze  
Te nie zrównają swarliwe boginie,  
Co spór o jabłko czyniły Wenerze,  
Ni sama Wenus, co gładkością słynie;  
Gdybyś ty była wdała się w te zwady,  
Jabłko-ć by był dał Parys i zakłady.

A[le] jeżeli ta, którą w nadgrodzie  
Za ten sąd odniósł w dom Parys, Helena,  
W cnotach ci równa była i w urodzie,  
Zbytńia jednego jabłka była cena;

---

<sup>243</sup> M. K. Sarbiewski, *Liryki oraz Droga rzymska i fragment Lechiady*, tłum. T. Karyłowski, oprac. M. Korolko przy współudziale J. Okonia, Warszawa 1980, s. 219.

<sup>244</sup> Zob. np. K. Miaskowski, *Zbiór rytmów*, oprac. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 1995, s. 42–43 („i strop dzierżą filary powyż malowany / kosztem wielkiej Heleny”); K. M. Juniewicz, *Ozdoba wielkich imion w godności i nieskomparowanych przymiotach Jaśnie Wielmożnej Heleny Księżnej na Kozielsku Ogińskiej, Marszałkowej Wielkiej W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego]*, *krótkim ojczystego wiersza stylem adumbrowana*, w: tegoż, *Refleksyje duchowne*, oprac. M. Pieczyński, Warszawa 2009, s. 169 („Nie tu straty Parysa próżną w Troi cenę, / lecz nierównie celniejszą rysuję Helenę, / która nie marnym płoczej znikomości wzorem / postępując, najdroższym cnót słynie walorem / i w kształt Wielkiego niegdy Konstantyna matki / zmierza ku Niebom przez cnót kurs w przykładzie rzadki”);

Lecz on nie głupi, że za gładkość twoję  
Przedał królestwo i ojca, i Troję.

Dla tamtej morzem i lądową wojną  
Ledwie w dziesiątym roku Troja padła;  
A ty, byleś się pokazała zbrojną,  
Byleś grózb w usta, strzał w oczy nakładła,  
Zaraz forteca serc naszych upada  
I wolność u nóg twych chorągwie składa<sup>245</sup>.

Przykłady raptów można odnaleźć w różnych gatunkach literackich i użytkowych, np. epitalamium<sup>246</sup>, epitafium<sup>247</sup>, itinerarium<sup>248</sup>, sielance<sup>249</sup> czy zwierciadło<sup>250</sup>. Okazuje się, że nie gatunek pozostaje dla poetów kluczowym wyznacznikiem, lecz temat czy kontekst, pełniące w tekście funkcję nadrzędną i podporządkowujące odniesienia innym składnikom dzieła<sup>251</sup>. Pośród typowych realizacji, zawierających znane powszechnie egzempli, wyróżniają się trzy utwory – *Elegia III* Jana Kochanowskiego, *Sielanka siódma (Alkon)* Szymona Szymonowica, a także *Historyja ucieszna o Galezyjusie, synu Demokryta, i Filidzie, córce Arystydesa, szlachty*

<sup>245</sup> J. A. Morsztyn, *Utwory zebrane*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1971, s. 45–46.

<sup>246</sup> Zob. np.: J. Kochanowski, *Epitálámijum*, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 8, *Poematy...*, s. 274 („Wieczór nam, siostry, porwał towarzyszkę z koła...”); A. Zbylitowski, *Epitalamijum na wesele Jaśnieoświeconemu Panu Zygmuntowi III, z łaski Bożej królowi polskiemu, wielkiemu księżciu litewskiemu etc. etc.*, i arcyksiężnie J[ej] M[ości], *Rakulskiej Annie, z łaski Bożej nowo koronowanej królowej polskiej etc. etc.*, w: tegoż, dz. cyt., s. 94, 97 („Daleko nad Cyprydę i grecką Helenę, / i nad śliczną trojańską gładszą Poliksenę, / mężny króli sarmacki, oblubienica twoja – / Sparta takiej nie miała ani sławna Troja”; „jako córę nadobną wziął Inachusowi / Jowisz [...] / jako przez szeroki / z Europą przepłynął morski bród głęboki”); Z. Morsztyn, *Epitalamium Jego Mości Panu Janowi z Mierznia Mierzeńskiemu, marszałkowi wielkomierskiemu, staroście wasilkowskiemu, niezdarzone, raczej w epitafium obrócone wyżej*, w: tegoż, *Muza domowa*, t. 1..., s. 163 („Cererze / Wypadły z głowy po córce straconej / Lamenty”).

<sup>247</sup> Zob. np.: J. A. Morsztyn, *Nadgrobek Jegomości Panu Walerianowi Otwinowskiemu, podczaszemu sendomirskiemu 1647*, w: tegoż, dz. cyt., s. 135, 136 i 137 („I kwiatki, które wtenczas Prozerpina rwała, / Kiedy się Plutonowi za żonę dostała”; „Albo ten wieniec połącz, który swymi wiła / Rękami Europa i rogi zdobyła / Wołu, który za morze uniósł ją na sobie”; „I wołu, który gładką Europę zdradził; / I tę, którą-m po długim szaleństwie posadził / Na niebie za uczynność, córkę Inachowę, / Wprzód ją zmieniwszy, kryjąc przed Junoną, w krowę”); J. Gawiński, [81.] *Helenie*, w: *Sielanki gajem zielonym*, oprac. E. Rot, Warszawa 2007, s. 109 („Z którą raz Menelaus swoje miewał gody, / drugi raz ją Pryjamczyk miał dla swej wygody – / oto po częstych swadźbach, po godach Lacena / tu leży, dna Helena, ona sławna Lena”);

<sup>248</sup> A. Zbylitowski, *Droga do Szwecyjczyj namożniejszego w północnych krainach pana, Zygmunta III, polskiego i szwedzkiego króla, odprawiona w roku 1594, przez A[ndrzej]a Zbylitowskiego teraz nowo wydana*, w: tegoż, dz. cyt., s. 122, 162 („jako z Lacedemonu uniesiona żona / królowi, jakim nawy porządkiem płynęły / przez morze a u brzegów dardańskich stanęły!”; „jako z Parysem czynił o swą Menelaus / żonę zdradliwą”).

<sup>249</sup> Zob. np.: J. Gawiński, *Sielanka 4. Rocznicą*, w: *Sielanki...*, s. 36 („ani ta, co się dała cnemu Paryzowi / uwieść, niegdy naszego cechu pasterzowi”);

<sup>250</sup> M. Rej, *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego, w którym jako we zwierciadle snadnie każdy swe sprawy oglądać może*, w: tegoż, dz. cyt., s. 251 („Oni Achillesowie, oni Parysowie...”) A. Zbylitowski, *Żywot ślalcica we wsi*, w: tegoż, dz. cyt., s. 185–186 („jak syn Pryjamów uniósł z Sparty Tyndarydę”; „niż do Lacedemonu po Helenę płynął, / dla której Troja i sam nieszczęśliwy zginął”).

<sup>251</sup> M. Walińska, „Żywoty świętych ten Apollo pieje”..., s. 25.

*cyprskiego królestwa*, wierszowana próba epicka Stanisława Samuela Szemiot. Dzieje Odatydy, niepewnej przyszłego małżeńskiego losu z nieznanym sobie mężczyzną, opowiedziane przez Kochanowskiego, kończą się jej spotkaniem z ukochanym Zariadrese, znanym jej dotąd jedynie ze snu, podaniem mu czary w celu potwierdzenia jego wyboru na męża i ucieczką pary:

„Jam Zariadres, zbądź trwogi, Odatydo miła”.

Na słowa te wzniesione oczy w nim utkwiała

I pięknego młodzieńca oblicze poznała,

Którego obraz we śnie raz w nocy ujrzała.

Ucieszyła się, czarę podała mu złotą

I wykraść pozwoliła się z wielką ochotą.

Zanim ojciec się spostrzegł, wedle sług poszlaki,

Śmiałka daleko bystre uniosły rumaki<sup>252</sup>.

Z kolei Szemiot przybliżył dzieje Galezyjusza (albo Cymona, czyli głupiego)<sup>253</sup>, syna Arystesa, i Filidy, córki Demokryta. Cymon, którego ojciec wysłał do „roboty wieśniaczej”, zapadł na chorobę miłosną, widząc w gaju śpiącą pannę. By być jej godnym, stał się mężczyzną, żołnierzem i powrócił do swego pierwotnego imienia:

Tak to prędko z wieśniaka i chłopu grubego

Wyraziłaś miłości Parysa nowego,

Który oraz i sędzią, i świadkiem gładkości

Zostaje<sup>254</sup>

Odmowa ręki Filidy przyrzeczonej innemu, miała zakończyć się raptem, jednak ostatecznie Galezyjusz odbił pannę z rąk Rodejczyków, na których statku płynęła:

Z tym odszedł, ale widząc upór ojca onej,

Że jej nie chciał w małżeństwo dać, do zmyślonej

Swjej odwagi udał się, myśląc, że co kształtem

Swym nie może otrzymać, to otrzyma gwałtem.

Za czym dobrych przyjaciół zbiera do gromady,

---

<sup>252</sup> J. Kochanowski, *Z łacińska śpiewa Słowian Muza...*, s. 96.

<sup>253</sup> S. S. Szemiot, *Sumariusz wierszów*, oprac. M. Korolko, Warszawa 1981, s. 366.

<sup>254</sup> Tamże, s. 368.

Którym częste bankiety daje i obiady,  
Prosząc, aby pomogli naprzeciwno temu,  
Co myśli przyjaciela wyrwać z rąk onemu.

[...]

Że miłości hołduję, która przymusiła,  
Abym od was Filidę wziął, co już sprawiła.

[...]

Dosyć na tem.

Proszę, żebyście mi wydali ją zatem<sup>255</sup>.

Skondensowana fabuła, mieszcząca się w ponad pięciusetwersowym utworze Szemioty, przedstawia wyraźny charakter romansowo-przygodowy, m.in. za sprawą konstrukcji i bohaterów czy częściowej realizacji toposu pięciu stopni miłości<sup>256</sup>. Ta opowieść, skrótowna, lecz wypełniająca obficie ramy narracji, zawiera interesujące w kontekście niniejszej rozprawy usprawiedliwienie decyzji o porwaniu, które umniejsza wagę ojcowską woli: „Pasymuntowiś z łaski ojca obiecana, / Mnie od samych niebieskich planetów przejrzana”<sup>257</sup>. Z kolei Szymon Szymonowicz, w jeszcze bardziej skondensowanej, sielankowej formule, nawiązując do drugiej części idylli XXII Teokryta, przybliży czytelnikowi dzieje odbicia nie jednej, lecz dwóch panien, które zgodziły się na rapt. Opowieść, choć skrótowna, okazuje się jasna w odbiorze, przekazuje konkretny przekaz – nie wolno kraść cudzych żon:

Kastor i drugi, co się Polidewkiem zowie,  
Przypadki na cudzy targ i w dom przyjchali  
Do Lewcyppa. A tam swych biesiad zażywali,  
Przemawiając do siebie inszym poślubione  
Oblubienice, a te nędznice zwiedzone  
Dały się dobrowolnie unieść mimo wolą  
Ojcowską.

[...]

Krzyknie sława, rzuci się, co żywo, w pogonią;  
Oni, dufając sobie, nic z drogi nie stronią.

[...]

Linces użył takiej mowy:

---

<sup>255</sup> Tamże, s. 373–376.

<sup>256</sup> Realizację toposu pięciu stopni miłości w narracjach romansowych omówiono dogłębnie w rozdziale kolejnym.

<sup>257</sup> S. S. Szemiot, dz. cyt., s. 376.

„Panowie, co wam po tym? Czemu unosicie  
Cudze panny? Czemu się gwałtem obchodzicie?  
Co po tych gołych mieczach? Nam to poślubione  
Wprzód żony i przysięgą wielką przyrzeczone.  
Nieprzystojna zaprawdę lubo dla gładkości,  
Lub dla posagu cudze przejmować miłości.  
Wiemy, żeście i ojca złotem przekupili,  
I te niebogi słowy pięknymi zmamili.  
Kradzież to, nie małżeństwo, zdrada, nie wesele.  
Aczem nie mówca, ale mówię to wam śmieie:  
Nie ślacheckie to sprawy, rady to niezdrowe,  
Brać dziewczki, które mężę mają już gotowe<sup>258</sup>.

W przeważającej większości poeci starają się jednak zaprezentować czytelnikowi ów szeroki wachlarz zawartych w mitologii możliwości tematycznych, z reguły jednak, co ukaże dalsza część rozdziału, wprowadzają je mechanicznie – posługują się utartymi połączeniami wyrazowymi i oczywistymi znaczeniami odwołań<sup>259</sup>, co pozostaje zauważalne szczególnie w obszernym zbiorze przykładów odnoszących się do szeroko pojmowanej wojny trojańskiej. Takie wykorzystanie odniesień, częstokroć mające na celu przede wszystkim prezentację czytelnikowi bogactwa antycznej kultury i literatury, wskazuje na mierne kompetencje tego typu twórców, a nawet ich powierzchowną znajomość mitologii<sup>260</sup>. Nie brakuje jednak również twórczego spojrzenia na znane z antyku historie, przede wszystkim u mistrza z Czarnolasu. Egzemplum może też funkcjonować choćby w ramach wykorzystywanego konceptu. W *Malinie* Daniela Naborowskiego środki wyrazu, wprowadzone do wiersza w formie zbioru przykładów mitologicznych, nie wiążą się zupełnie z tematem utworu ani nie wynikają z niego. Tekst napisany ku chwale owocu („Niech żyje malina!”)<sup>261</sup> opiera się na wprowadzeniu do przebiegu poszczególnych historii stałego elementu w postaci maliny jako świadka różnych wydarzeń („By malina wszystkiego wiecznym świadkiem była”)<sup>262</sup>, m.in. raptów. Zupełnie nieistotny dla zdarzeń owoc zmienia się w rzecz kluczową:

---

<sup>258</sup> S. Szymonowicz, *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*, oprac. J. Okoń, Wrocław 2000, s. 54–56.

<sup>259</sup> M. Walińska, *Mitologia...*, s. 52.

<sup>260</sup> Tejże, „Żywoty świętych ten Apollo pieje”..., s. 10, 18–19.

<sup>261</sup> D. Naborowski, *Poezje*, oprac. J. Dür-Durski, Warszawa 1961, s. 175.

<sup>262</sup> Tamże.

I natenczas kiedy był w wołu przewierzgniony  
Z nadobną Europą przez morze się pławiąc,  
Zdybał ją malinami przy kwiatkach się bawiąc<sup>263</sup>.

Pozornie sztuczny koncept wiąże malinę, ofiarowaną światu przez Wenus („Z rąk bogini miłości jej samej oddana”)<sup>264</sup>, z miłością. Owa „malinasz”, u Naborowskiego anagram słowa najmilsza („Malinasz sama sprawi, tylko w swoim rzędzie / Chciej przestawić litery, że Namilsza będzie”)<sup>265</sup>, czerwono-różowa, soczysta i słodka, staje się owocem o cudownych właściwościach („Że jednako i chłodzą, i też zapalają”)<sup>266</sup>, nawet przywracającym do zdrowia i życia. Symbolika owocu ściśle wiąże się też z płomiennym uczuciem, witalnością, kobiecością, a nawet aktem seksualnym<sup>267</sup>. Jan Andrzej Morsztyn w przekładzie sonetu Giambattisty Marina<sup>268</sup> również konstruuje wersy jednego z wierszy wokół owocu – *Na jabłko* staje się zbiorem kilku mitologicznych historii, w których jabłko odgrywało istotną rolę, w tym znanego powszechnie i wielokrotnie pojawiającego się jako egzemplum sądu Parysa:

Ani to, co trzy zwadziło boginie  
I dla którego potem Troja ginie<sup>269</sup>.

W przeciwieństwie do maliny u Naborowskiego Morsztynowe jabłko, które podmiotowi mówiącemu ofiarowała „panna anielskiej urody”, jest jak biblijny rajski owoc – nie przyczynia się jednak do poznania dobra i zła, lecz życia sprzed doznania miłości i po niej. Posłużenie się konceptem otwiera w tym przypadku możliwość odwołania do znanego toposu choroby z miłości<sup>270</sup>. Tytułowe jabłko nie przynosi obdarowanemu nim oczekiwanych ochłody i nasycenia, ale rozpala w nim gorączkę z namietności. Również w *Zapale* Morsztyn poszukuje przykładów związanych z płomieniem uczucia:

---

<sup>263</sup> Tamże, s. 174.

<sup>264</sup> Tamże, s. 175.

<sup>265</sup> Tamże.

<sup>266</sup> Tamże.

<sup>267</sup> O. Kielak, *The linguocultural image of raspberries (Rubus idaeus) in Polish*, „Ethnobotany Research and Applications”, listopad 2020, s. 1–15.

<sup>268</sup> J. A. Morsztyn, dz. cyt., s. 737.

<sup>269</sup> Tamże, s. 13.

<sup>270</sup> Topos choroby miłosnej, znany już od antyku, na przykładach pochodzących z polskiej poezji barokowej omówiła wnikliwie Mirosława Hanusiewicz, zob. M. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości. O wyobraźni erotycznej w polskiej poezji barokowej*, Warszawa 2004, s. 12–42. Z tej przyczyny topos nie stanowi zagadnienia rozwijanego w ramach niniejszego rozdziału, jednak odnoszę się do niego w ramach rozdziału czwartego, poświęconego porównaniom w narracjach romansowych.

Nie mały ogień snadź Troja wydała,  
Kiedy zdradzieckim pożogiem gorzała,  
Ale zdałby się i ten pożar mały,  
Gdyby się z nim me ognie równać miały.  
Ustał na koniec i on ogień w Trojeju,  
Kiedy dotrawił materyjej swojej<sup>271</sup>.

W Morsztynowym *Nadgrodku* [...] *Walerianowi Otwinowskiemu* historii raptów Prozerpiny i Europy przywołane zaś zostają w ramach katalogu egzemplów mitologicznych, w których centrum znajduje się kwiat:

Potem tak grób skończywszy, pomnij więc wonnymi  
Ciało kwiatkami potrząść i wieńcy witymi  
Trunnę ozdobić i grób, i dom, a podwoje  
Niech pod zielonym kwieciem skryją żale swoje:  
Niechaj będzie Narcyzus najpierwej zerwany,  
Za wzgardę inszych własną miłością skarany;  
[...]  
I kwiatki, które wtenczas Prozerpina rwała,  
Kiedy się Plutonowi za żonę dostała;  
[...]  
Albo ten wieniec połóż, który swymi wila  
Rękami Europa i rogi zdobiła  
Wołu, który za morze uniósł ją na sobie<sup>272</sup>.

Podobny sposób obrał Morszyn w utworze *Na klacz hiszpańską*, którego temat i kontekst wymagały stworzenia zbioru odwołań do zwierząt kopytnych:

Teraz niech Neptun kształt na się przybierze  
Gładkiego konia, jak gwoli Cererze;  
Teraz niech Jowisz, zalotów niesyty,  
Końskimi stan swój okryje kopyty,  
A więcej wskóra, niż gdy boskie stopy

---

<sup>271</sup> J. A. Morsztyn, dz. cyt., s. 183.

<sup>272</sup> Tamże, s. 135.

Bawolim rogiem okrył dla Europy<sup>273</sup>.

U Stanisława Samuela Szemioty rapt funkcjonuje z kolei w ramach tezy o powrocie dawnych czasów i obyczajów. Ucieczka Heleny z Parysem, oceniona jednoznacznie negatywnie pojawia się obok innych niegodnych czynów bohaterów historycznych (Neron i Hannibal) czy biblijnych (Kain i Abel):

Parysie gładki, bodajbyś zaginął,  
Lepiej by było, gdyś z Heleną płynął,  
Aby cię morskie pogrzyły wały  
Tak, by obyczaj twój z tobą zalały.

Uwiozłeś żonę własnemu mężowi,  
Domu zacnego Menelausowi.  
Owoż twój przykład i obyczaj srogi  
Odwiedził nasze oplakane progi.

I cnoty nie masz, i wstyd odpędzony,  
Honor zatarty, skarb darmo zgubiony.  
Stare, zaprawdę, czasu nastawają,  
Żony od własnych mężów uciekają<sup>274</sup>.

Muzy poetów nowożytnych, napełniając umysły nauką<sup>275</sup>, czerpią jednak wciąż z tego samego rezerwuaru przykładów, który choć pozostaje bogaty, to jednak ograniczony. Przypominają raz po raz te same historie bogów i ludzi, zgodnie z niezmiennym celem: „zgodne ludzkie sprawy / Opiewając rozgłaszać”<sup>276</sup>. Mitologia jako powszechne i skonwencjonalizowane zjawisko występujące w literaturze staropolskiej „jest swoistym rezerwuarem tematów, przykładów, postaci i wątków przyswajanych rodzimej literaturze przede wszystkim za pośrednictwem poezji klasycznej”<sup>277</sup>. Twórcy renesansu i baroku, wykształceni na wspólnym i solidnym fundamencie erudycji klasycznej, posługując się znanymi schematami, w niektórych utworach podejmują jednak próbę odseparowania się od czasów dawnych i choć całkowite odcięcie się nie jest

---

<sup>273</sup> Tamże, s. 11.

<sup>274</sup> S. S. Szemiot, dz. cyt., s. 259.

<sup>275</sup> Paweł z Krosna, *Modlitwy do bóstw, które rozporządzają talentem poetyckim i zdolnościami do pisania wierszy*, w: *Antologia poezji łacińskiej w Polsce. Renesans*, tłum. i oprac. I. Lewandowski, Poznań 1996, s. 71.

<sup>276</sup> J. Jurkowski, *Utwory panegiryczne i satyryczne*, oprac. C. Hernas, M. Karplukówna, Wrocław 1968, s. 174.

<sup>277</sup> M. Walińska, „Żywoty świętych ten Apollo pieje”..., s. 33.

w pełni możliwe, pomaga zwrócić uwagę czytelnika zarówno na ciężar kultury, jak i czasy aktualne i tematy bieżące:

Niech już w Trojej – Helená, Dydo w Kártáginie  
Zostają,  
(...)  
Niech boginie, co przędą ludzi wszystkich látá,  
Ná wrzecioná nie tłoczą spraw ich zacnych z światá<sup>278</sup>.

Ziemi synaczkowie, wszelkich pozbawieni przodków,  
Zrodzeni niegdyś z sekretnej nimf miłości,  
A także z gwałtów i pożądliwości mieszkańców nieba,  
Zmyślonymi narodzinami bogów i cudzołóstwem Jowisza  
Pokrywają winę rodów i wstyd swoich matek.  
Takich bohaterów czcili wspaniałe dawne czasy,  
Nie stawiając przeszkód mężom niskiego rodu.  
Albowiem jak Pallas z czystego powstała mózgu,  
Poza prawami małżeństwa i miłosnym żarem,  
Tak też żaden miłosny szal nie zrodził mądrości  
Ani żaden ucisk nie wydał najczystszej cnoty<sup>279</sup>.

Można zapytać o to, czy historie raptów pochodzących z Biblii funkcjonują w utworach obok egzemplów zaczerpniętych z tradycji antycznej. U Daniela Naborowskiego można natknąć się na dwa przykłady biblijnych napaści seksualnych, umieszczonych pośród różnych przywołań pochodzących z Biblii:

Drugi kocha się oraz i oraz się brzydzi,  
Oto Tamar, oto jej Absolon rodzony,  
Do którego z swym żalem uciekać się widzi.  
[...]  
Widzisz Sychema, widzisz krew jego zmięszaną  
Z obrzeską i co za nią [szła] śmierci srogością,  
I ociec jego, i lud poległ jedną raną.

---

<sup>278</sup> J. Jurkowski, dz. cyt., s. 177.

<sup>279</sup> S. F. Klonowic, *Zwycięstwo bogów*, w: *Antologia poezji łacińskiej w Polsce...*, s. 265.

Temu dał nieujętą przyczynę miłością<sup>280</sup>;

Powyższe przykłady, odnoszące się do historii Tamar<sup>281</sup> i Diny, należą do rozdziału trzeciego *Tryumfu miłości*, który nie jest samodzielny utworem, a translacją jednej z części nieukończonych *Tryumfów*, cyklu poetyckiego Petrarcki obrazującego zwycięstwo upersonifikowanej miłości „nad tłumem znanych i wybitnych postaci z różnych epok” – bogów i ludzi<sup>282</sup>. Ów tłum staje się śladem rozległej erudycji, którą poeta dzieli się z odbiorcą poprzez liczne wyliczenia i nagromadzenia przykładów mitologicznych, historycznych i biograficznych różnego pochodzenia:

Osiąga ona efekt przytłoczenia i zawładnięcia wyobraźnią odbiorcy, przed którego oczyma zostaje roztoczony panoramiczny obraz pełen mnóstwa szczegółów, wymagających rozważenia i zastanowienia. W płaszczyźnie treści – niesie ogromny zasób informacji, barwnych i różnorodnych, a zarazem w pewnym stopniu paralelnych i powtarzalnych, które ostatecznie świadczą o tym samym – o „ciasnej i ciemnej niewoli” kochających. Jest również opowieścią o ludzkich losach, zaspokajającą ciekawość odbiorcy i naturalną potrzebę słuchania o tym, co przydarzyło się innym ludziom<sup>283</sup>.

W przypadku przekładu Petrarcki egzemplaria biblijne funkcjonują obok przykładów mitologicznych, jednak w ramach innych części tego samego utworu. W rozdziale pierwszym *Tryumfu miłości* pojawiają się za to odwołania do znanych powszechnie raptów:

Na Parysa Enony, a Menelausa  
Na Helenę  
[...]  
Pluto i z Prozerpiną w swym osobnym rowie.  
[...]  
Co ja mówię, przeważu dosyć nam jednego,  
Wszystkich Waronów registr bóstwa tu zebrany,  
Wszystkie pęta, łańcuchy i sidła; do tego

---

<sup>280</sup> D. Naborowski, dz. cyt., s. 103.

<sup>281</sup> Renarrację biblijnej opowieści o gwałcie na Tamar snuje też Wacław Potocki w pierwszej części *Ogrodu nie plewionego*, w utworze *Syta miłość w Ammonie*, zob. W. Potocki, *Dzieła*, t. 2, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987, s. 110–111.

<sup>282</sup> T. Kostkiewiczowa, *Echa Tryumfów Petrarcki w poezji staropolskiej i oświeceniowej*, „Pamiętnik Literacki”, 95 (2004), z. 3, s. 143; R. Grześkowiak, *Z dziejów poetyckiej recepcji rycin do Tryumfów Petrarcki: Mikołaj Rej, Maciej Strykowski, Stanisław Witkowski*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 64 (2020), s. 8.

<sup>283</sup> T. Kostkiewiczowa, dz. cyt., s. 143.

Sam Jowisz wprzód przed wozem idzie okowany<sup>284</sup>.

Naborowski jako uczestnik i kontynuator tradycji europejskiej, posługiwał się wykształconym w jej ramach kodem, do którego można było i należało się odwoływać.

Obok oczywistej recepcji antycznych przykładów, przejawiającej się w formie powielania egzemplów, pojawiają się jednak głosy negatywnie oceniające miłość, która miałaby zaistnieć wbrew woli obojga stron, w tym za sprawą porwania pod przymusem. Takie działania, według twórców nowożytnych, nie mają nic wspólnego z miłością jako najwyższym i najszlachetniejszym z uczuć:

Ale broń Boże, żebyś zniewolona  
Gwałtem być jakim miała i przez dzięki.  
Miłość niewolna, miłość przymuszona  
Traci swe cukry i zwyczajne wdzięki<sup>285</sup>.

Dziwosłab, którego pieśń rozpoczyna *Roksolanki* Szymona Zimorowica, mówi nawet: „Mężom nieunoszonym płodne żony raje”<sup>286</sup> – ma na myśli wyłącznie mężów uczciwych, czyli takich, którzy nie dopuścili się gwałtu, porywając pannę z rodzicielskiego domu. Rapt odnosi więc Zimorowic do kluczowego dla małżeństwa założenia posiadania potomstwa. Można także mówić o porwaniu jako metaforze ślubu, gdy panna zostaje niejako wyrwana ze znanego sobie dotychczasowego życia w kręgu rodzinnym pod opieką rodziców i przeniesiona na zupełnie nowy, nieznany grunt domu mężowskiego<sup>287</sup>:

„Wieczorna Gwiazdo, który ná okrągłym niebie  
Ogień nád ziemią goré okrutniejszy ciebie?  
Która dziewczkę od mátki, od mátki przez dzięki  
Dziwękę z łoná widziérasz, á dájesz do ręki  
Pánienkę młodzieńcowi nieubłaganému?  
Co Turczyn gorzėj czyni miástu dobytému?”  
„Wieczorna Gwiazdo, który ná okrągłym niebie  
Ogień nád ziemią goré przyjemniejszy ciebie?”

---

<sup>284</sup> D. Naborowski, dz. cyt., s. 96.

<sup>285</sup> S. Twardowski, *Dafnis drzewem bobkowym*, oprac. J. Okoń, Wrocław 1976, s. 148.

<sup>286</sup> S. Zimorowic, *Roksolanki*, oprac. L. Ślękowa, Wrocław 1983, s. 7.

<sup>287</sup> Zob. też np.: S. Szymonowic, dz. cyt., s. 12 („a teraz kto inny / Tak grzeczną dziewczkę uniósł do cudzej dziedziny”).

Która swoim promieniem małżeńskie umowy  
 Utwierdzasz, co stánowią spólne stársze głowy,  
 Á nie złączą, aż kiedy płómién twój nástawa?  
 Co Bóg na szczęsną chwilę żądniejszego dawa?”  
 „Wieczór nam, siostry, porwał towarzyszkę z koła,  
 Á nie dziw, bo złodziejóm sam przyjaciél zgoła.  
 Bo skoro ón nástaje, wnet i zbójce wstają,  
 Á w nadzieję émy czarnéj drógi zásiadają.  
 Wtenczás, kto co ma strácić, siádaj ráczéj domá –  
 Pánno, uchodź, nie wychodź z gołémi rękomá”.  
 „Towárszysze, trudno krásć, kiedy Wieczór wschodzi,  
 Bo zá jego płómieniem czujna straż wychodzi<sup>288</sup>.

Wieczorna Gwiazda wskazuje kolejny etap celebracji zaślubin poprzez charakterystyczną dla gatunku epitalamijnego formę pieśni, która zgodnie z etymologią epitalamium towarzyszyła parze w drodze do łoża małżeńskiego<sup>289</sup>. U Kochanowskiego przyjmuje ona rys ludowości, swojskości, a jednocześnie stanowi materialne świadectwo kultury i tradycji.

## Egzempla – ślady utrwalenia

Przykłady<sup>290</sup> funkcjonujące w literaturze omawianego okresu okazują się realizacją konwencji i poszerzeniem zbioru egzemplów antycznych, dlatego też prezentowane są wspólnie w ramach niniejszego podrozdziału. Jego celem nie jest bynajmniej próba ukazania ewolucji funkcjonowania egzemplów od starożytności do połowy XVIII w., lecz raczej zaobserwowanie ich uniwersalności i możliwości dostosowania do zmieniających się okoliczności i potrzeb. Zbiór egzemplów powiększa się o nowe zastosowania znanych historii, dlatego też przykłady warto nie tylko obserwować w izolacji danego okresu czy epoki historyczno-literackiej, ale również stawiać obok siebie, co uczyniono w niniejszym rozdziale. Nowe egzempla, wprowadzane twórczo bądź mechanicznie, pojawiają się w wyniku zaczerpnięcia ze wcześniejszych i powielania

<sup>288</sup> J. Kochanowski, *Dziela wszystkie*, t. 8, *Poematy...*, s. 274.

<sup>289</sup> K. Mroczek, *Epitalamium*, w: *Słownik literatury staropolskiej (średniowiecze, renesans, barok)*, pod red. T. Michałowskiej, Wrocław 1990, s. 183; K. Mroczek, *Epitalamium staropolskie. Między tradycją literacką a obrzędem weselnym*, Wrocław 1989, s. 14.

<sup>290</sup> Obok wspomnianych już raptów i gwałtów wojennych nie omówiono też wykraczających poza zakres rozprawy przykładów porwania mężczyzn, np. Chrysippa przez zakochanego w nim Lajosa czy pięknego Ganimedesa, uniesionego na Olimp, by służył Jowiszowi jako podczaszy. Zob. np.: Apollodorus, *The Library*, t. 1, tłum. i oprac. J. G. Frazer, London 1921, s. 339 („and while he thought Chrysippus, (...) he conceived a passion for the lad and carried him off”); L. Ariosto, *Orland szalony*, tłum. P. Kochanowski, oprac. R. Pollak, Wrocław 1965, s. 107 („Pysniejszy być nie może tam, gdzie w złotej czaszy / Jowiszowi pić daje Ganimed podczaszy”).

ich zastosowań, tak więc obserwuje się stałość zastosowań użycia, mimo zmienności treści. Konkretnie przykłady, które w czasach starożytnych, jak i kolejnych epokach, wykorzystywano zależnie od celów narracyjnych i dostosowywane do nich, z biegiem czasu obrastają w nowe możliwości, konteksty czy zastosowania, jednak funkcjonują niezmiennie w swoim uniwersalnym retorycznym rozumieniu.

O ile literackie przykłady, wykazując anegdotyczny charakter, nie przechodzą do historiografii, o tyle te pochodzące ze źródeł historiograficznych mogą zostać przejęte i oswojone przez literaturę. Za jej sprawą znane opowieści przekazuje się za pomocą różnorodnych środków i narzędzi właściwych wyłącznie literaturze, ukazujących historie z innych perspektyw, nieraz niemożliwych do zaprezentowania w ramach źródeł nieliterackich. Czyni tak m.in. Owidiusz, który przytaczając w *Fasti* sprawę Lukrecji, modyfikuje przekaz znany ze źródeł – wprowadza i wyróżnia w treści elementy takie jak wypowiedzi napastnika i ofiary, a na plan pierwszy wysuwa uczucia i emocje<sup>291</sup>.

Przykłady, należąc różnych typów źródeł, służą też różnym celom – w historiografii stanowią element biografii, anegdot historycznych, dziejów miasta i narodu, z kolei literatura, mnożąc i powtarzając poszczególne opowieści w formie egzemplów, poddaje je systematyzacji i tworzy z nich zbiory elementów gotowych i odpowiednich do użycia w określonym kontekście.

Prezentowane przykłady zgodnie z definicją retoryczną występują w funkcji perswazyjnej jako sposoby przekonywania o prawdziwości i słuszności prezentowanych kwestii<sup>292</sup>. Funkcjonują w formie przeszłych – rzeczywistych lub domniemanych – zdarzeń, historycznych oraz zmyślonych (nieprawdziwych i: nieprawdopodobnych albo prawdopodobnych)<sup>293</sup>. Jako argumenty pochodzące spoza sprawy wykraczają poza treść dzieła, w którym zostały umieszczone. Przywoływane są w formie renarracji (wynikającej z intencji powtórnego opowiedzenia danej historii) i rewokacji (wynikającej z intencji przywołania danej historii, jednak bez opowiadania jej). Na renarrację składa się nawiązanie do fabularnego aspektu opowieści, a zatem jej konkretnych wydarzeń. Warunkiem koniecznym pozostają również wyrażone na planie leksykalnym i gramatycznym elementy narracji o długości nie krótszej niż rozbudowane zdanie oraz występowanie przynajmniej dwóch zdarzeń przytaczanej fabuły, występujących po sobie, choć ostatni z wymienionych nie zawsze jest realizowany. Jak już wspomniano, znaczną większość

---

<sup>291</sup> Owidiusz, *Fasti. Kalendarz poetycki*, tłum. i oprac. E. Wesołowska, Wrocław 2008, s. 89–93.

<sup>292</sup> M. Skwara, *O dowodzeniu retorycznym w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Szczecin 1999, s. 85–267.

<sup>293</sup> H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tłum. i oprac. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002, s. 252.

omawianych tu passusów stanowią przykłady mitologiczne odnoszące się przede wszystkim do Heleny, a następnie Europy czy w końcu Persefony. Funkcjonowanie mitologii w ramach kodu kulturowego, znanego zarówno twórcom, jak i odbiorcom ich tekstów, wiąże się jednak z wyraźnie widocznym wyeksploatowaniem mitów w literaturze już od antyku i ich przekształcaniem w „rezerwuar postaci, wątków i rekwizytów, nie powiązanych już z opowieścią, lecz stanowiących wygodny w użyciu zbiór półproduktów”, wyrażanych zarówno w formie renarracji, jak i rewokacji<sup>294</sup>. Funkcjonowanie obu form wprowadzania przykładów do poszczególnych dzieł nie zależy stricte od ich objętości, warto jednak zauważyć, że obszerniejsze teksty, jak np. wspomniane już Owidiuszowe *Fasti* czy choćby *Nadobna Paskwalina* Samuela Twardowskiego, dają twórcom możliwość większej swobody w konstruowaniu dłuższych renarracji. Rewokacja stanowi zaś skondensowane przytoczenie fabuły mitycznej, jednak już nie w formie opowiadania jej przebiegu, a przywołania w taki sposób, „aby nie było wątpliwości, że wywoła ona w umyśle odbiorcy określone konotacje”. W wielu analizowanych w ramach rozdziału utworach obserwuje się raczej rewokacje – co oczywiste, im krótszy tekst, tym mniej informacji można w nim zawrzeć, powinny więc one być kluczowe dla sprawnego rozpoznania przez odbiorcę. Nie oznacza to jednak, że mniejszy objętościowo utwór nie może składać się z renarracji albo obu form, gdyż sam sposób przytaczania wiąże się nie tylko z możliwościami objętościowymi, ale i tematem, kontekstem czy zdolnościami i preferencjami twórcy. Twardowski w *Nadobnej Paskwalinie* i *Dafnis drzewem bobkowym* aż kilkakrotnie przywołuje ten sam mit o porwaniu Prozerpiny, zawierając w poszczególnych passusach różne szczegóły zdarzenia, jednak tylko w drugim z dzieł skraca powtarzane egzemplum („I wóz porywa Prozerpiny srogi?”)<sup>295</sup>:

Niejedno już, o, temu upłynęło lato,  
Jako Pluto tędy tu na ognistym wozie  
Unosząc Prozerpinę, porzucił w tej łozie  
Siostrę moję Cyjanę<sup>296</sup>

---

<sup>294</sup> M. Walińska, *Mitologia...*, s. 33–34.

<sup>295</sup> S. Twardowski, *Dafnis drzewem bobkowym...*, s. 85. Również w innych miejscach obu utworów Twardowski, przywołując te same zdarzenia mitologiczne, konstruuje passusy w podobny sposób, zob. S. Twardowski, *Dafnis drzewem bobkowym...*, s. 65, 70–71, 156 („Co złotą Parys siecią ułowiony? – / Przy swojej mocarki bankietuje stole!”; „Niestety, woła, matko moja droga, / Gdzież mnie Fortuna zaniósła tu sroga?!”; „Z Heleną Parys w złotej pluska sieci!”); S. Twardowski, *Nadobna Paskwalina*, oprac. J. Okoń, Wrocław 1980, s. 135 („«Matko moja droga, / Gdzie mię wóz i fortuna porywa ta sroga?!»”).

<sup>296</sup> Cyjanę, towarzyszkę Prozerpiny, porwał razem z nią Pluton, lecz za stawiany opór zamienił ją w źródło. Zob. S. Twardowski, *Nadobna Paskwalina...*, s. 95.

Będąc tak sturbowaną i drogę przed sobą  
Inszą mając, poszłabym w górę onę z tobą,  
Którą widzisz, zieloną, a zowią ją Etną,  
Skąd niegdy Prozerpinę do piekła szlachetną  
Uniósł Pluto – żebyś też miejsce to widziała<sup>297</sup>.

Aż skoro tulącą się zoczy  
Między nad Prozerpinę, zaraz z woza skoczy  
I porwawszy, widomie w owe z nią padoły  
Przepadł zimne. Prócz tętę za szumnymi koły  
Słyszeć było, a słów jej żalosnych ostatki  
Do tedy Frygiję zabawionej matki  
W kościele Cybelinym: «Matko moja droga,  
Gdzie mię wóz i fortuna porywa ta sroga?!»<sup>298</sup>

Złożył piekielny tyran z swej dzikości,  
Piękną uniósszy z Etny Prozerpinę;  
Żelazne serca topniały z miłości  
Na lichą jedną woskową dziewczynę,  
A ta postrzeższy podejrzanych gości  
I jako w dziwną przepadła krainę,  
Niestety, woła, matko moja droga,  
Gdzież mnie Fortuna zanosła tu sroga?!<sup>299</sup>

Do rewokacji może dochodzić też w obrębie jednego dzieła, zwłaszcza jeśli zakłada się, że dla czytelnika odwołanie do wcześniej opowiedzianego zdarzenia pozostaje oczywiste i wymaga jedynie ogólnego wskazania w celu przypomnienia treści. Porwanie Persefony, pojawiające się w *Matamorfozach* w formie narracji pierwszy raz w księdze piątej<sup>300</sup>, w księdze dziesiątej wspomina udający się do Tartaru Orfeusz, prosząc o zwrócenie życia ukochanej Eurydyce:

---

<sup>297</sup> Tamże, s. 132.

<sup>298</sup> Tamże, s. 135.

<sup>299</sup> S. Twardowski, *Dafnis drzewem bobkowym...*, s. 70–71.

<sup>300</sup> Owidiusz, *Metamorfozy...*, s. 130–135.

Wyznaję, że chciałem i że starałem się znieść to cierpienie; jednak Amor zwyciężył. Ten bóg jest dobrze znany na ziemi, lecz nie wiem, czy tutaj także. Przypuszczam jednak, że tak, a jeśli opowieść o dawnym porwaniu nie jest zmyślna, to was także połączył Amor<sup>301</sup>.

Charakterystyczne dla rewokacji są właśnie ich zastygłe konstrukcje zdarzeniowe, sygnalizujące pojedyncze sytuacje czy zdarzenia nawet za pomocą imion bohaterów<sup>302</sup>. Przykłady mogą mieć różną długość (od kilku słów do całych passusów) oraz stopień skomplikowania, na który składa się konkretny zasób informacji w nich przekazywanych. Omawiane przywołania raptów przejawiają pewną stałość uwidaczniającą się w najbardziej utrwalconych w tradycji elementach, pochodzących na ogół z najstarszych znanych nam przekazów. Umaszczenie byka unoszącego Europę, jeśli opisywane, zawsze jest białe:

Álbo-ć sie Jowisz w wołu zaś mieni białego,  
Znowu życząc Europie imienia większego<sup>303</sup>?

Mit o porwaniu Europy, wprowadzony u Twardowskiego wyjątkowo w jako gwiazdozbiór („Ono Wół jako Europej się świeci”)<sup>304</sup>, z reguły funkcjonuje w utworach w oparciu o kluczowe elementy narracji zgodne z przekazem Owidiusza<sup>305</sup>, mimo to u Kochanowskiego można odnaleźć obszerną renarrację, w której znana historia służy jedynie rozpoczęciu odświeżającemu wiedzę czytelnika. Ostatecznie Europa, co wyróżnia czarnoleskiego poetę spośród pozostałych twórców, budzi w sobie tęsknotę i głębokie poczucie winy, gdy jej sytuacja jest już nieodwracalna:

Tákci sie biédnej Europie dostało,  
Jeno że wołu chciałá przysięść máło;  
Bo sie z nienaglá przymknął z nią ku wodzie,  
Potym ják płynie, tak płynie bez łodzie.  
Á tá dopiero zlékła sie, niebogá:  
Gdzie pojrzzy, zewsząd morze, zewsząd trwogá,

---

<sup>301</sup> Tamże, s. 255.

<sup>302</sup> M. Walińska, *Mitologia w staropolskich cyklach sielankowych...*, s. 34.

<sup>303</sup> J. Jurkowski, dz. cyt., s. 174.

<sup>304</sup> S. Twardowski, *Dąfnis drzewem bobkowym...*, s. 155.

<sup>305</sup> A. Zbylitowski, dz. cyt., s. 197 („abo jak Jowisz w urodzie / łabęcej pływał po wodzie / i z Europą przez morze / nadobną do Krety sporze”); J. T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, t. 2, oprac. A. Brückner, Lwów 1911, s. 223 („Abo Europa, której tenże bog nabawił / Trwogi, kiedy przybrawszy kształt wołu białego / Niosł drogą korzyść środkiem morza głębokiego”); W. Potocki, *Dzieła*, t. 3, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987, s. 379 („Ani na wołu, na którym Europa / Przez morza płynie”).

Brzegu nie widać, przewoźnik niepewny,  
 Strách serce ujął, á w oczu płacz rzewny.  
 Á gdy do sławnéj Kréty przypłynęła,  
 Z wielkiej tesknice włosy tágác jęła,  
 Skárząc sie z płaczem: „Ojczy mój łaskáwy,  
 Którégom zbyła prze mé głupię sprawy!  
 Com ja tu miała czynić w téj kráinie?  
 Máło jest jedná śmierć pánieńskiéj winie.  
 Ále ná jáwyż płaczę swéj lekkości,  
 Czy mię pokusá łudzi króm winności,  
 Którá przez wrotá kościáné wychodzi,  
 Á ná człówieká sny dziwne przywodzi?  
 Lepiej li było przez morze sie płáwić,  
 Czy nád po/némi kwiatkámie sie bawić?  
 By mi sie teraz dostał jáko w ręce  
 Ón wól bezecny, byłby w táki<é>j męce,  
 Żeby mu ze łbá musiały spásć rogi,  
 Chociaż był u mnie niedawno ták drogi.  
 Nie miałám wstydu dóm swój opuszczájác  
 I teraz nie mam śmierci odkłádájác<sup>306</sup>.

Jak w przypadku Europy, tak w egzemplach odnoszących się do porwania Heleny droga ucieczki z porwaną prowadzi przez morze bądź ocean, z tym że odbywa się na łodzi albo statku<sup>307</sup>:

Ani Dardańczyk, który za pomocą młodzi  
 Trojańskiej porwał gładką Lacenkę do łodzi  
 I wpadszy na okręt nagle,  
 Podał wiatrom białe żagle;

Zrazu po oceanie żeglując szalonym  
 Pełen strachu, tańcem się zabawiał gonionym,

<sup>306</sup> J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 4, *Pieśni*, oprac. M. R. Mayenowa i in., Warszawa 1991, s. 118–121.

<sup>307</sup> Zob. też np.: J. Kochanowski, *Z łacińska śpiewa Słowian Muza*..., s. 33 („Czyż gnuśny Parys nie pasł, jak wieść o tym słynie, / Wpierw rogatych jałówek w idajskiej dolinie? / Lecz ledwo cudzoziemki miłość go zażęgła, / Wnet jego troska lasów i wołów odbiegła, / Zbudował statki, puszcza je na mórż odmęty, / I do wód Eurotasu zapędza okręty. / I nie wpierw z wojowniczej Lakonii wyrusza, / Aż zwiódłszy męża, córkę skradł Tyndareusza”).

Aż gdy pod ojczystą Idą  
Doszedł ładu z Tyndarydą,

Dopiero odpocząwszy z podjętych niewczasów,  
Przechadzkami się bawił śródkiem ciemnych lasów,  
Częstokroć kryniczną wodą  
Mył ciało z kochanką młodą.

Jeżeli przyjacielskiej chciał zażyć biesiady,  
Poszedł w pęsy z Heleną, a dzikie dryjady  
Jedne przed nim[i] skakały,  
Drugie na multankach grały<sup>308</sup>.

Przykłady niezaprzeczalnie wymagają od czytelnika wiedzy pozatekstowej i znajomości kontekstu, z którego pochodzą, jednak w przypadku najpopularniejszych porwań ich dzieje pozostają dość oczywiste, gdyż z każdą parą bohaterów (Parys i Helena, Prozerpina i Pluton czy Europa i Zeus) wiąże się konkretna mitologiczna historia. Mniej popularne opowieści, w formie egzemplów występujące rzadziej albo w ogóle, wymagają nieraz dodatkowych poszukiwań pozatekstowych w celu wyjaśnienia nieoczywistego przywołania. Subtelne nawiązania intertekstualne nierzadko służą naprowadzeniu odbiorcy na odpowiedni kontekst semantyczny:

Nie tak Kastora rozgrzała Leukippida Feba,  
Ni Hilaira, jej siostra, Polluksa – przez strój.  
Nie tak o córkę Euenę na ojcowskim brzegu  
Feb zakochany z Idasem popadł kiedyś w spór<sup>309</sup>.

Według jednej z wersji mitu dwie córki Leukipposa – Fojbe i Hilaejra, żony Polydeukesa i Kastora, zostały porwane przez Dioskurów<sup>310</sup>. Dogłębnie zaznajomiony z mitologią czytelnik wie też, jak rozpoczyna się druga historia, której finał przedstawia Propercjusz – według jednego z przekazów Idas uniósł Marpessę, córkę Euenosa. W Marpessie zakochany był również Apollon, który zapragnął ją porwać mężowi. Z tej przyczyny doszło do konfliktu między Idasem a Febem<sup>311</sup>.

---

<sup>308</sup> S. Zimorowic, dz. cyt., s. 28–29.

<sup>309</sup> Propercjusz, *Poezje wybrane*, tłum. i oprac. M. Brożek, Warszawa 1986, s. 17.

<sup>310</sup> P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 1987, s. 76, 208, 155–156.

<sup>311</sup> Tamże, s. 155.

Obok prymarnej funkcji perswazyjnej przykłady pojawiają się także w celu ukazania kontekstu czy kontrastu prezentowanej w utworze sytuacji. W *Tęsknocie za Anaktorią* Safony jeden z dwóch występujących tam argumentów prowadzi do refleksji uzasadniającej stanowisko podmiotu lirycznego. Na podstawie konkretnej historii skłania umysł czytelnika do uogólnionej refleksji. Innymi słowy – ucieczka Heleny wiązała się ściśle z jej własnymi doznaniem, a co prowadzi do wniosku o subiektywizmie miłości, który napędza uczucia, myśli i działania:

Łatwo można o tym przekonać wszystkich,  
Skoro wzór piękności, Helena, zdolna  
Była najlepszego na całym świecie  
Męża porzucić

Ku zagładzie grodu świętego Troi.  
Własne dziecko wstrzymać jej nie zdołało  
Ni rodzice drodzy, bo Afrodyta  
Łatwo ją zmoęła<sup>312</sup>.

Choć prezentowane rozdziale egzempli występują przede wszystkim w roli argumentu, nie można jednak zapominać o ich walorach estetycznych i merytorycznych, gdyż przywołania nie tylko wypełniają treść utworów, ale są też śladami wskazującymi na erudycję nadawcy. Zbiór przykładów, gotowych do posłużenia się nimi przy różnych okazjach, zawsze jest obfity – podkreśla to choćby młodzieniec z *Dialogu abo rozmowy kawalera z damą* Jakuba Teodora Trembeckiego, rozprawiając o hołdującym miłości stanie rycerskim, który swoją tezę może: „tyśiącznemi dowieść przykładami<sup>313</sup>”. Kolejną funkcją egzemplów pozostaje pouczenie albo umoralnienie:

Naturalnym bowiem celem historii jest to, że z niej, na podstawie poszczególnych przykładów [...] wypływają ogólne zasady i przez znajomość szczegółów rośnie w nas wiedza i mądrość, dzięki czemu uczymy się naśladować i kochać dobro, za dobro osiągać nagrody, unikać zaś zła i nie narażać się na kary za nie<sup>314</sup>.

---

<sup>312</sup> *Antologia liryki greckiej*, tłum. i oprac. W. Steffen, Wrocław 1955, s. 109–110.

<sup>313</sup> J. T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, t. 2..., s. 243.

<sup>314</sup> S. Starowolski, *Wybór z pism*, tłum. i oprac. I. Lewandowski, Wrocław 1991, s. 21.

Obserwacja cudzego nieszczęścia zamkniętego w formie przykładu, który „w nauce się przyda”<sup>315</sup>, pozwala niejednokrotnie uniknąć konsekwencji możliwych nieopatrznie podjętych decyzji i czynów:

Szczęśliwy, co cudzymi karze się przykłady  
I który takowymi nie puszcza się ślady,  
Co z nich powrotu nie masz<sup>316</sup>.

Często go starzec słowy łagodnymi prosił,  
Często fukał i gromił, często zdrowe rady  
Dawał i starożytne przytaczał przykłady:  
Jako oczy łakome siła ludziom szkodzą,  
Jako w ostatnie szwanki i zguby przywodzą,  
I sromota w też szlady idzie, i niesława.  
[...]  
I ty, synu, usłuchaj, daj spokój cudzemu!  
Nigdy ta rzecz na dobre nie wyszła żadnemu.  
I boskim to synom nie zwiozło; te kraje  
Świadkiem tego<sup>317</sup>.

Przykłady mogą funkcjonować w formie katalogu, w którym rapt to jedno z działań wynikłych z pożądania. Zbiór ekstremów Waleriusza Maksymusa<sup>318</sup> ukazuje głębię i rozciągłość prezentowanego problemu w taki sposób, aby czytelnik, zapoznając się z przykładami, miał perspektywę najwyrazistszych realizacji problemu. Literacki bogaty i obrazowy katalog mitologicznych scen napaści seksualnych i przemian bogów tka z kolei Arachne w ramach słynnego pojedynku z Palladą:

Arachne wyobraża porwanie Europy przez Jowisza, który przybrał postać byka. Byk jest jak żywy, woda – jak prawdziwa. Europa ogląda się na brzeg pozostawiony, przyzywa przyjaciółki, boi się dotknięcia fali, cofa trwożnie stopy.

Przedstawia Jowisza, gdy jako orzeł piękną Asterię porywa, jak skrzydłami łabędzia tuli Ledę, jak w postaci Satyra śliczną Antiopę obdarza bliźniętami, w przebraniu Amfitriona płodzi

---

<sup>315</sup> Owidiusz, *Lekarstwa na miłość*, tłum. i oprac. A. W. Mikołajczak, Poznań 1993, s. 3.

<sup>316</sup> Z. Morsztyn, *Muza domowa*, t. 1..., s. 204.

<sup>317</sup> S. Szymonowicz, dz. cyt., s. 52–53.

<sup>318</sup> W. Maksymus, dz. cyt., s. 375–381.

Herkulesa, jako złoty deszcz urodzi Danaë, jako ogień zdobywa Eginę, jako pasterz – Mnemozynę, Prozerpinę jako wąż różnobarwny.

Twoje Neptunie także maluje przemiany. Przy dziewicy eolskiej jesteś bykiem. W postaci Enipeusa płodzisz Aloidów, jako baran zwodzisz Teofanę. Jako rumak zjawiasz się płowowłosej Cererze, łagodnej matce plonów, jako ptak nawiedzasz matkę skrzydlatego konia, Meduzę o węzowych splotach, jako delfina kocha cię Melanto.

Artystka potrafi oddać twarz każdą i każdy krajobraz. Jest tu Apollo jako wieśniak, tu ma skrzydła jastrzębia, tu lwią grzywę. Tu jako pasterz igra z Isse, córką Makareusza. Oto Liber zwodzi Erigone w postaci winnego grona. Saturn jako koń płodzi dwukształtnego Chirona<sup>319</sup>.

Mitologiczne sceny z dziejów bogów i bohaterów podległych miłości w formie malowideł należą też do wystroju cypryjskiego pałacu Wenery, opisanego przez Samuela Twardowskiego, a ponadto ubogacają „ogród rozkoszy” prezentowany przez Mikołaja Reja:

[...] wszystko tu zebrała.

A wprzód odmalowane po podłogach drogich  
Pędzłem Apellesowym owych widzieć srogich  
Obrazy bohaterów, którzy od tej pani,  
Aż i sami bogowie, kiedyś zhołdowani:  
[...]

Jowisz sam to bryka  
Wołem pod Europą<sup>320</sup>

Więc spalery na ścianach ze srebra, ze złota,  
Aż się w oczach coś mieni, tak cudna robota.  
Nad nimi historyje onym malowaniem,  
Iż gdzie sie kto obrócił, każdy patrzył za nim.  
Oni Achillesowie, oni Parysowie,  
Jazon, Hektor, Ulikses, i Pryjamusowie.  
Helena wielkim kosztem stała przystrojona,  
Więc Dydo, Penelope, piękna Eksyjona,  
Tak prawie na tablicach jako żywe stały,  
Że oczy ludzkie tego nigdy nie widały<sup>321</sup>.

<sup>319</sup> Owidiusz, *Metamorfozy...*, s. 143–144.

<sup>320</sup> S. Twardowski, *Nadobna Paskwalina...*, s. 10–11.

<sup>321</sup> M. Rej, dz. cyt., s. 251.

Odwołania do porwań, jak wskazuje większość zebranych w rozdziale przykładów, najczęściej występują jednak pojedynczo. Ich dobór oraz umiejscowienie wiążą się z różnymi wymogami utworu, m.in. rytmicznością czy tematem, co podkreśla Owidiusz, rozpoczynając w *Fasti* re-narrację raptu Persefony:

Temat zaś wymaga,  
bym teraz opowiedział o porwaniu panny<sup>322</sup>.

Przede wszystkim zależy jednak od kontekstu – może stanowić choćby element wywodu na temat postaci i poczynąń bogów (np. Wenus czy Zeusa), których przywołanie otwiera możliwość przytoczenia ich różnych czynów i powiązań z porwaniami:

Jam-ci jest ona Wenus, com Ánchizesowi  
Zrodziła Eneaszá. Jak też Parysowi  
Dála śliczną Helenę [...] <sup>323</sup>.

Ale wszedł także do łóża Demetry w żywność zasobnej;  
ona białoramienną Persefonę rodzi – by Hades  
porwał ją od matki, a Dzeus przemysłny mu dał ją <sup>324</sup>.

Dzięki mnie niegdyś porwał Hades Persefonę,  
Jak rabuś i swą zdobycz uniósł do podziemi <sup>325</sup>.

Egzemplaria mogą funkcjonować poza macierzystym kontekstem czy przybrać inne znaczenie, odpowiednie dla charakteru dzieła, w którym je umieszczono. Ich wykorzystanie podlega każdorazowym rozważaniom na temat realizacji gatunku, tematu, sytuacji nadawczo-odbiorczej, kontekstu historycznego odpowiedniego dla aktualnego momentu rozwoju tradycji<sup>326</sup>. Decydujący w przypadku funkcjonalności konkretnego egzemplum okazuje się zwłaszcza kontekst, stanowiący sugestię, na jaki składnik mitu zwraca się uwagę czytelnika<sup>327</sup>. Porwanie

---

<sup>322</sup> Owidiusz, *Fasti*..., s. 167.

<sup>323</sup> J. Jurkowski, dz. cyt., s. 160.

<sup>324</sup> Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia)*, w: *Narodziny bogów (Theogonia), Prace i dni, Tarcza*, tłum. i oprac. J. Łanowski, Warszawa 1999, s. 55.

<sup>325</sup> J. Dantyszek, *Pieśni*, tłum. A. Kamińska, Olsztyn 1987, s. 57.

<sup>326</sup> F. Zeitlin, dz. cyt., s. 126.

<sup>327</sup> M. Walińska, *Mitologia*..., s. 22.

Sabinek, w historiografii przedstawiane na tle dziejów Rzymu, Owidiusz umieszcza w żartobliwym kontekście w ramach katalogu miejsc zasobnych w kobiety, radząc mężczyznom, gdzie udać się, by zdobyć kobietę i mieć możliwość wyboru<sup>328</sup>. Porwanie Europy w fundamentalnych dla innych dzieł *Metamorfozach* jawi się z kolei jako szczegółowy, barwny i dynamiczny obraz, przedstawiający bohaterów i przebieg zdarzeń, poczynając od zejścia na ziemię boga, który – powodowany miłosnym pragnieniem – przybiera postać zwierzęcia, poprzez podstęp, a w końcu rapt<sup>329</sup>:

Nie chodzą w parze, nie godzą się z sobą miłość i władza. Ojciec w władca bogów ciężkie berło odkłada. I oto ten, którego prawica włada troistym piorunem, ten, którego skinienie wstrząsa całym światem, przybiera postać byka. Wmieszany w stado ryczy i jak piękny buhaj igra wśród traw soczystych. Biały jak śnieg (...). Grzbiet sterczy wysoko, podgardle zwisa do kolan, rogi niewielkie, niby ręką utuczone, przejrzyste jakby z czystego kryształu. Nie wydaje się groźny, oczy łagodne, pysk spokojny. Córka Agenora podziwia byka, że tak piękny, że nic z jego strony nie grozi. Lecz choć łaskawy, z początku nie śmie go dotknąć. Wreszcie podchodzi i kwiaty podsuwa do białego pyska. Cieszy się zakochany, a spodziewając się rozkoszy, liże dłoń podającą kwiaty, och wkrótce, wkrótce co innego poda. Bawi się z nią, skacze pośród zielonej trawy, i wreszcie bokiem śnieżnym kładzie się na żółtym piasku. Już pozbyła się lęku, już głaszcze dziewczęcą ręką jego pierś, stroi rogi w świeże kwiaty. A nawet odważa się królewna sięść na grzbiecie byka, nie wiedząc, co czyni. A bóg zostawiając fałszywe ślady na mokrym piasku oddalił się powoli, a stamtąd odszedł dalej, przez środek morza niesie swą zdobycz. Ona widząc, że brzeg się oddala, przelekła się, jedną ręką za rogi się trzyma, drugą za grzbiet. Drży z lęku, a wiatr rozwiewa jej szaty<sup>330</sup>.

Twórcy posiłkują się fabułą mitologiczną również w celu wskazania punktu wyjścia do rozważań na tematy aktualne<sup>331</sup>. W *Transakcji wojny chocimskiej* nawiązanie do mitu łączy się

---

<sup>328</sup> Owidiusz, *Sztuka kochania...*, s. 70.

<sup>329</sup> Zob. też np.: J. Kochanowski, *Elegie*, tłum. L. Staff, Warszawa 1953, s. 15 („Lub te, dla których Jowisz to złotem się staje, / To sobie postać byka lub ptaka nadaje”); A. Zbylitowski, dz. cyt., s. 82, 98 („Madea czarownica, co ojca zdradziła / i co niewinnie brata swojego zabiła, / rozsiekawszy na sztuki: po jednej ciskała / na brzeg, kiedy z Jazonem z Kolchu uciekała”); „czego się ważył Jazon, gdy do Kolchu płynął / po złotą owcę w nawie, a jednak nie zginął, / bo go życzliwa Wenus wnetże ratowała: / ona mu męstwa, ona i serca dodała, / że i dziewczkę królewską wziął, i runo drogie – / sama królewna smoki, co go strzegli, srogie / uspiła, iż bezpiecznie z nią jachał w swą drogę, / a ojcu żalosnemu uczyniła trwogę / i smutek, bo i skarby, i sama mężnemu / zwierzyła się od ojca Jazonowi swemu”).

<sup>330</sup> Owidiusz, *Metamorfozy...*, s. 62–63.

<sup>331</sup> M. Walińska, *Mitologia...*, s. 45.

z Europą w roli personifikacji kontynentu, o którego przyszłości miała zdecydować bitwa pod Chocimiem<sup>332</sup>:

Nie żółwia by potrzeba, co ledwie tve Snopy  
Dzwignąć może pod nogi dzielnej Europy,  
Którą przyniosł duży woł na tę stronę świata,  
Ale Pegaza, bo ten i biega, i lata<sup>333</sup>;

Swoistą realizację fabularnego schematu porwania Europy napotkać można również w *Orlandzie szalonym* – Angelica zostaje uprowadzona przez demona w ciele konia, który uwozi ją na skalistą wyspę, gdzie Pustelnik pragnie dopuścić się gwałtu na dziewczynie<sup>334</sup>:

A wtem się Angelika w swą drogę udawa  
Przy morzu, które mężne Gaszkony napawa,  
I po brzegu przy samej wodzie konia wiedzie,  
I gdzie wilgotność twardszą drogę dawa, jedzie.  
A wtem jej konia szatan, co się w niem zakrywał,  
Gwałtem wciągnął do wody, że rad nierad pływał.  
Nie wie, co rzec, lękliwa dziewczka, tylko w ręku  
Siodło ściska i mocno trzyma się u lęku.

Chce nazad, ale im go barziej wodzą wściąga,  
Uporniej w głębią idzie i szyję wyciąga.  
Szatę swoją, żeby jej nie zmaczać, zebrała  
I nóg, strzegąc się wody, wzgórze umykała.  
Wiatrek wolny bił złote włosy rozplecione  
I tam, i sam po obu ramionach puszczone;  
[...]

---

<sup>332</sup> Zob. też S. Twardowski, *Księżę Wiśniowiecki Janusz*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2014, s. 81 („Komu piękna Europa pójść w tryumfie miała”); S. Twardowski, *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do Soltana Mustafy*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2000, s. 140, 180 („gdy jeden z nich szlachetną Europę onę / przez wały uniósł morskie w tę tu świata stronę”; „tu Ewropa na wole cypryjskim pływała / i swe imię szlachetne krajom naszym dała”).

<sup>333</sup> W. Potocki, *Transakcja wojny chocimskiej (redakcja druga, z rękopisu Czartoryskich nr 2079)*, oprac. J. Okoń przy współpracy M. Kurana, Łódź 2024, s. 437.

<sup>334</sup> Epos zawiera też elementy fabuły romansowo-przygodowej, np. dzieje Zerbina i Izabeli, którzy zaplanowali ucieczkę, ponieważ nie mogli się pobrać ze względu na odmienną przynależność religijną, zob. L. Ariosto, dz. cyt., s. 245–246 („Iż wielką w tem przeszkodę uznawał z tej miary, / Że on był chrześcijanin, ja pogańskiej wiary, / Boby mię mu mój ojciec nie dał był za żonę, / Ukradkiem mię umyślił uwięzić w swoją stronę / Z ojczyzny mej Bejony”).

Ona nazad do ziemie mdle obraca oczy,  
A gęstemi łzami twarz i zanadrze moczy.  
Patrzy na brzegi, ale brzegi uciekają  
I coraz mniejsze wszystkie, na koniec znikają<sup>335</sup>.

Samuel Twardowski, relacjonując dzieje działań wojennych, podejmowanych w czasie rządów Władysława IV, nieraz sięga do mitologii, w tym do raptu Prozerpiny. Kreśli akcję, porównując dynamikę starcia wojsk z przebiegiem napaści Plutona na zaskoczoną Prozerpinę:

Jako gdy przyspiesza  
wóz na Etnę Plutonów, gdzie między umbrami  
szczypie kwiat Prozerpina z swymi Charytami,  
tęten zagrzmi, tym z ręku od strachu koszyki  
lecą nieutrzymane – także i tam szyki  
niebo naszym zmeliło, więcej sprzyjaźliwsze  
bisurmanom podobno [...] <sup>336</sup>.

Niekiedy egzemplum nie dotyczy tyle samego raptu, ile odnosi czytelnika do całości przywoływanego mitu, którego ów porwanie jest elementem:

Chociaż Pól Elizejskich woń uwodzi błoga  
Grecję i na głos matki głucha Prozerpina<sup>337</sup>.

Persefona porwana to jeden z wizerunków literackich mitologicznej bohaterki, utrwalany już od antyku<sup>338</sup>. Nowożytna recepcja tego egzemplum pozostaje z bliskim związkiem z jego kontekstem macierzystym, osadzonym na tle zmieniających się pór roku – odnosi się albo do aktu porwania, albo poszukiwań utraconej córki przez matkę<sup>339</sup>:

---

<sup>335</sup> L. Ariosto, dz. cyt., s. 134–135.

<sup>336</sup> S. Twardowski, *Władysław IV, król polski i szwedzki*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2012, s. 156.

<sup>337</sup> Wergiliusz, *Georgiki*, tłum. i oprac. A. L. Czerny, Warszawa 1956, s. 20.

<sup>338</sup> E. Wesołowska, *Persefona raz jeszcze oraz pewna hipoteza metryczna*, „Classica Cracoviensia”, 14 (2011), s. 372.

<sup>339</sup> Zob. też np.: S. Twardowski, *Przeważna legacja...*, s. 30 („jako tyran piekielny królewską dziewczynę / z łona matki uciesznej uniósł, Prozerpinę, / a ta, wstydu stradawszy i ust koralowych, / kopci się nieszczęśliwa w łunach awernowych”); J. A. Morsztyn, dz. cyt., s. 244 („I Ceres, wzięwszy babi łupież siny, / W jakim szukała zgubnej Prozerpiny”); W. Potocki, *Dzieła*, t. 3..., s. 188, 378 („Próżno Ceres szuka Prozerpiny, / Zaświeciwszy pochodnią”, „Żadnej nadzieje, z córki Ceres wnuka / Nie mając, z żalem Prozerpiny szuka”).

Tak niegdy Persefona, Cerery kochanie,  
Umyśliwszy w świebodnym lat trawić stanie,  
Po łąkach i dąbrowach kwiatki wielorodne  
Zbierając, przesadzała na grzędy ogrodne.  
Z nich to różdżki równała, to wieńce okrągłe  
Rozmaicie zwijała na czoło wyciągłe.  
Skoro ją stary Pluton w wirydarzu zoczył,  
Pierwej porwał do siebie, niżli jej doskoczył.  
Chociaj szyję ukopcił w awernowych hutach,  
Choć do niej w smarowanych dziegciem wyszedł butach,  
Wolała Plutonową być niżli wieńczarką<sup>340</sup>.

Pszenicą pola polskie Ceres przyodziła,  
kiedy córki szukając, ziarno różne siała:  
tu jęczmień na dolinach, tu na wzgórzu żyto,  
szczęśliwie, bo się rodzi to wszystko obfity<sup>341</sup>.

Taka perspektywa jednoznacznie przedstawia ów rapt jako tragedię prywatną, rodzinną. Z kolei w przeciwieństwie do Europy uniesiona Persefona nie zostaje porzucona<sup>342</sup>, lecz jako małżonka Hadesa staje się współwładczynią podziemia, z czym wiąże się jej kolejny wizerunek literacki – królowej świata umarłych i metafory śmierci<sup>343</sup>.

---

<sup>340</sup> S. Zimorowic, dz. cyt., s. 19–20.

<sup>341</sup> K. Miaskowski, dz. cyt., s. 342.

<sup>342</sup> E. Wesołowska, dz. cyt., s. 374.

<sup>343</sup> Zob. M. Walińska, „*Żywoty świętych ten Apollo pieje*”..., s. 34, 203–204.

Najbogatszy zbiór przykładów odnosi się do wojny trojańskiej. Pośród nich mieszczą się odwołania nie tylko do porwania Heleny<sup>344</sup>, ale i jej wspaniałej urody<sup>345</sup>, samego konfliktu<sup>346</sup> czy

<sup>344</sup> Zob. np.: Wergiliusz, *Eneida*..., s. 72, 258 („strój [...] / Heleny, który [...] / wiozła do Pergamu, / Kiedy płynęła ku ślubom bezprawnym”; „Czyż nie tak właśnie / Frygijski pasterz do Lacedemonu / Wkradł się i zabrał ku trojańskim grodom / Helenę, córkę Ledy?”); K. Miaskowski, dz. cyt., s. 341 („A nie tylko wymowny Bachus i sierdzy, / lecz pod jego hederą ten bóg broi dziwy, / który uniósł pod żaglem Helenę do Troi / ani galer tysiąca za sobą się boi, / bo i gładki fraucymer z wyciągnionym czołem / stawia na plac, co okiem pograwa wesołem”); W. Potocki, *Dziela*, t. 2..., s. 193 („Życie płodni z trojańskim nieśmiertelnym koniem; / Na pomstę swej ojczyźnie, nie z jednej Heleny / Raptu, lecz milijonu”); J. B. Zimorowic, *Sielanki nowe ruskie*, oprac. L. Szerbicka-Ślęk, Wrocław 1999, s. 132 („Jakie fochy stroiła z trojańskim Parysem, / Jako gładki Pryjamic gładszą Tyndaryde / Sztucznie porwał i uniósł p od ojczystą Ide”); J. T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, t. 2..., s. 245 („Jeśli nie ono pięknej Heleny zwiedzenie / I zdradzieckie od męża z skarby uniesienie, / Przez Parysa niecnego: tu już dowód macie. / Że próżno z swoją cnotą na plac wyjeżdżacie. / A gdybym jeszcze dalej rozwodzić się miała, / Śmieie rzekę, że mówiąc, ustać bym musiała”); K. M. Juniewicz, dz. cyt., s. 160 („trojańskie Heleny”); zob. też S. F. Kłownowicz, *Flis, to jest spuszczenie statków Wisłą i inszymi rzekami do niej przypadającymi*, oprac. A. Karpiński, Warszawa 1984, s. 35 („Chcieli też bracią uniesionki onej, / Menelajowej oblanej krwią żony, / Uczcić ofiarą”); *Vana sine viribus ira* w komentarzu do *Lamentu na to* – K. Twardowski, *Lekcje kupidynowe*, oprac. R. Grześkowiak, Warszawa 1997, s. 71–72 („Głodem zmorzony potrawy gotowe / widzę przed sobą szczyro nektarowe, / jakich i gładki Parys nie zażywał, / kiedy po morzu z Tyndarydą pływał”); J. Gawiński, *Sielanki*..., s. 36 („ani ta, co się dała cnemu Paryzowi / uwieść, niegdy naszego cechu pasterzowi”).

<sup>345</sup> Motyw ten był wykorzystywany zarówno przez twórców antyku, jak i renesansu czy baroku. Nie tylko opisywano piękno Heleny, ale też porównywano ją z urodą opiewanych bohaterów utworów. Niezwykła uroda Heleny w roli przykładu pojawiała się też przy okazji podkreślania przemijalności młodości i urody, a Helenami określano kobiety słynące z piękności. Zob. np.: A. Krzycki, dz. cyt., s. 30 („Gdyby ją ujrzał Parys – on, co pierś Heleny / Zoczywszy kiedyś, porwać ją jak w szale miał – / Wołałby raczej ciebie wieść w wyniosłą Troję”); J. Kochanowski, *Pieśń 6*, w: tegoż, *Dziela wszystkie*, t. 5, *Fragmenta*, oprac. E. Buszewicz et al. Warszawa 2022, s. 112 („Nie była wiecznie gładka sławna pani ona, / Dla której mocna Troja z gruntu wywróconą.”); J. Kochanowski, *Dziela wszystkie*, T. 8, *Poematy*..., s. 241, 274 („Próżno to, patrząc na twarz i taką urodę, / Nie masz się przecz dziwować, że tak wielką szkodę / Dla niej Trojanie cierpią i mężni Grékowie”; „I gładkością nąd insz obdárzoną była”); A. Zbylitowski, dz. cyt., s. 99 („Piękniejszej ta daleko twarzy i urody / niż Tyndaris, dla której przez głębokie wody / morskie pływał przeważny królewic dardański / w żaglolotnych okręciach aż na brzeg spartański”); S. Szymonowicz, dz. cyt., s. 61 („Piękna była Helena, co się Parysowi / Dała unieść, naszego cechu pasterzowi”); S. Twardowski, *Przeważna legacja*..., s. 121 („zwabi (...) / nie tak i swą Parysa urodą Helena”); D. Naborowski, dz. cyt., s. 116 („Która zrazu zda się być Helena w gładkości, / Ale blisko pojrząwszy przechodzi w szpetności Megere i Alektę z sprośną Tesifoną”); S. Zimorowicz, dz. cyt., s. 120, 125 („Nie dla Heleny, lecz dla jej urody / Upadły pyszne ilijackie grody”; „Już to dziesiąta wiosna kwiatki rodzi, / Jako krwią greckiej i trojańskiej młodzi / Dla Heleninej niezwyklej urody / Oblewają się ilijackie grody”); J. A. Morsztyn, dz. cyt., s. 241 („Przewyższysz sławą, przewyższysz i laty / Ponętę greckiej i trojańskiej straty / [...] [I tę, dla której byka przybrał rogi] / [...] I greckich gniewów pożar, Bryzeidę”); Z. Morsztyn, *Muza domowa*, t. 1..., s. 263 („Od których żonę wziął, a ta przykładem / I onym dawnym mogła być matronom, / I wszystkim wieku dzisiejszego żoną. / Cnotą Zuzannie, gładkością Helenie”); J. T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, t. 1, oprac. A. Brückner, Lwów 1910, s. 98 („Żona ma być piękna jako Helena”); J. T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, t. 2..., s. 222 („A z nadobnej Heleny w Annę przemieniona”); W. Potocki, *Dziela*, t. 1..., s. 319 („Czemuż nie taka, jak ty, była družka twoja? / Upewniam, żeby jeszcze stara stała Troja”); W. Potocki, *Dziela*, t. 3..., s. 437, 438 („Ani Helena piękna, ani Aryjadna, / Gdyby przy niej stanęła, nie była tak ładna”; „Że choćby sama Wenus stanęła z Heleną, / Jeżeli wierzyć oku, jej nie dojdzie ceną”); K. M. Juniewicz, dz. cyt., s. 37 („Niby w zawody / śpieszą narody / do jednej mety; / pod też Helena, / co i Kamena / leci sztylety”).

<sup>346</sup> Zob. np.: Wergiliusz, *Eneida*..., s. 46 („Tego się bojąc, Saturnowa córka / O tamtej pierwszej pamięta wojnie”); Jan z Wiślicy, *Wojna pruska*, w: *Antologia poezji łacińskiej w Polsce. Renesans*, tłum. J. Smereka, oprac. I. Lewandowski, Poznań 1996, s. 91 („Lub Hektor wojowniczy, co zasłał ciałami / Greckich książąt równinę pod Troi murami”); J. Kochanowski, *Fraszki*, oprac. J. Pelc, Wrocław 1991, s. 82 („Aleksander sławną Troję skaził”); J. Kochanowski, *Dziela wszystkie*, T. 8, *Poematy*..., s. 234 („Słów Parysowych, który początkiem téj wojny, / Wszystkim Trojanóm każe i Grékóm na stronę, / Á sam z Menelausem w pośrodku o żonę”); D. Naborowski, dz. cyt., s. 151 („Tysiąc zbrojnych okrętów Myceny stawili, / Aby się w cieniu wziętej Heleny zemściły, / A sprzyścił Grekowie obegnawszy Troję / Przez dziesięć lat dla cienia kładli na się zbroję”); M. K. Sarbiewski, *Liryki*..., s. 111 („Bój o Helenę świat toczy dokoła”); S. Starowolski, dz. cyt., s. 9 („I rzeczywiście, co to jest za uczoność wiedzieć, na ilu okrętach przybyli Grecy, by zdobyć Ilion”); M. K. Sarbiewski, *Peregrinatio terrestris. Carmina selecta. Ziemskie pielgrzymowanie. Wiersze wybrane*, tłum. E. Buszewicz, Kraków 2003, s. 75 („Do walki pcha /

sądu Parysa<sup>347</sup>. Siłę oddziaływania dziejów konfliktu Trojan i Greków na literaturę poza sporym zbiorem egzemplów potwierdzają choćby dwa utwory Stezychora o Helenie – zachowany we fragmencie poemat *Helena* i *Odwołanie pieśni (Palinodia)*<sup>348</sup>:

[...] jak niegdyś uleczony został, straciwszy wzrok, ów wieszcz Stezychor, który ośmielił się napastliwą pieśnią obwiniać piękną Lakonkę. A [...] on oszczerczą pieśnią nie przyniósł uszczerbku dobrej sławie Heleny trojańskiej [...]<sup>349</sup>.

Pośród przykładów odnoszących się do Heleny nie brakuje również wersów przybierających żartobliwy ton:

---

Kuszący uśmiech nierządnic, / Wnet płonie świat o Helenę walcząc”); J. T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, t. 2..., s. 238, 248 („Taki dank, moim sądem, ma uroda twoja, / Żeby dla niej drugi raz mogła zgorzeć Troja”; „I Helenę, dla której w niwecz poszła Troja”); S. S. Szemiot, dz. cyt., s. 246 („Takeś słynęła przedtem, Polsko moja, / Jak sławna Troja”); W. Potocki, *Dzieła*, t. 1..., s. 237 („Cóż, gdy w twarz ujrzę Konstancyją piękną! / I sam by Parys na takie prezenty / Oborską obrał, zaniechawszy świętej”).

<sup>347</sup> Zob. np.: Wergiliusz, *Eneida*..., s. 46 („A nie zapomniła / I dawnej gniewu przyczyny, ostrego / Bólu: tak jątrzy ją wciąż na dnie serca / Wyrok Parysa”); J. Dantyszek, dz. cyt., s. 51 („a wyrok Parysa / Już zapomniany. Dobrze, bądź sobie piękniejsza / Od wszystkich bogiń, niech, jak pierwaj, wróci zgoda, / Nim zła Bellona wniosła swe złośliwe dary!”); M. Rej, dz. cyt., s. 300 („Parys między pięknymi paniami obierał, / Pallas, Juno a Wenus, której jabłko dać miał...”); J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 5, *Fragmenta*..., s. 123 („Nowy sąd Parys gotuje”); D. Naborowski, dz. cyt., s. 34, 174 („Równy coś Parysowi ten umocowany, / Gdy odprowadzał ów sąd bogiń zawołany: / Trzy tam były boginie...”; „Gdzie Troja w swych ruinach pogrzebiona leży? / Kędy się trzy boginie o jabłko sądziły?”); S. Szymonowicz, dz. cyt., s. 96 („Jako to, co Cyprydzie złotej powierzono?”); J. Gawiński, *Dworzanki albo epigrammata polskie*, oprac. J. Głazewski, Warszawa 2005, s. 82 („Początkiem zguby wiekopomnej Troje / – chcecie-li wiedzieć? – bogiń było troje”); S. Twardowski, *Nadobna Paskwalina*..., s. 13 („A owym co uwłoczą i z cery ich sądzą – / Jako Parys przed laty barzo w tym pobłądzą”); J. A. Morsztyn, *O Pannie; Do tejże; Na chorobę; Psyche. Z Lucjana, Apulejusza, Marina*, w: tegoż, dz. cyt., s. 122, 263, 458 („Parys gdzieś widział nago trzy boginie, / Lecz we trzech; ja te-ż widzę w tej dziewczynie, / Bo jest w wspaniałym właśnie Juno chodzie, / Minerwa w cnocie i Wenus w urodzie”; „Gdy się o cug gładkości przy jabłku swarzyły / I po sądzie z nierówną cerą rozchodziły / Trzy swarliwe boginie”; „Juno się na cię sprzysięgła z Minerwą, / I jak omieszkaś, tak ci się w rzecz werwą, / Że-ć stanie znacznie za jabłko wygrane, / Gdy-ć wydrą dziewczę, dziewczę tak kochane”; „Jam ci to przecię w zawołanej zwadzie / Dank nieźrównanej gładkości odniosła / I jabłko z złota swarliwe w zakładzie, / Dla którego zaś Troję...”); Z. Morsztyn, *Wybór wierszy*, oprac. J. Pelc, Wrocław 1975, s. 33 („Pono by <i> sam Parys, choć boginie sądził, / Patrząc na te śmiertelne w obieraniu błdził”); J. T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, t. 2..., s. 223 („Czyś jedna z owych bogiń, której przysądzone / Jabłko złote, a drugie były poniżone, / Choć Juno kreskę swoją płaciła możnością, / Minerwa z drugiej strony męstwem i mądrością”); S. S. Szemiot, dz. cyt., s. 302 („Tak, że gdybym Parysem był kiedy nazwany, / Tobie bym złote przyznał jabłko ubłagany”); W. Potocki, *Dzieła*, t. 1..., s. 237, 276–277, 304, 329 („Oddają jabłko niebieskiej królowej”; „Najgładsza ze trzech bogiń niechaj to ma...”; „Nago trzy przed Parysa z jabłkiem szły boginie...”; „Gdzie się o jabłko złote z takowym napisem: / Niech go bierze piękniejsza, sądzą z Parysem...”); W. Potocki, *Dzieła*, t. 2..., s. 341 („Nie trzeba się jej rozbierać do naga, / Żeby tak śliczną i udatną cerą / Frukt szczerzozłoty wzięła przed Wenerą”); W. Potocki, *Dzieła*, t. 3..., s. 353, 377 („Wierz mi, że jako Juno i Pallas na Idzie / Wenerze, tak ustąpi Wenus Argenidzie; / Jako jeden tamtej dał frukt Pomony złoty, / Tak wzięwszy Aleksander drugi, odda go tej”; „Niech Juno, Wenus i Pallas się płoną / Przed tą, co puszcza te frukty, Pomoną”).

<sup>348</sup> Stezychor, *10 (187), 15 (192)*, w: *Liryka starożytnej Grecji*, tłum i oprac. J. Danielewicz, Wrocław 1984, s. 80.

<sup>349</sup> A. Trzeciecki, *Carmina. Wiersze łacińskie*, tłum. i oprac. J. Krókowski, Wrocław 1958, s. 227.

Gdyby Parys zobaczył, jak Helena wcina,  
rzekłby z odrazą: „Głupio wyszło z tym porwaniem!”<sup>350</sup>.

Inna obserwacja zawarta w wybranych utworach, będąca także powtarzalnym elementem omówionych w dalszej części rozprawy narracji romansowych, odnosi się również do tego, że porywa się wyłącznie panny młode i ładne:

Mniej by Helena zgrzeszyła,  
By nie tak nadobna była.  
Wulkanie, zwyczaj powiada:  
gładkość cnocie bywa wada,  
gładkość – cichy mus lubieży,  
gładkość – wabem do kradzieży<sup>351</sup>.

By ją był Parys poznał w szóstymdziestym lecie,  
Nigdy by był téj trwogi nie wzbudził ná świecie<sup>352</sup>.

Zwłaszcza uroda, tak nietrwała, jak zwodna, może przyczynić się do nieszczęść, omamiając zakochanego. Piękno, niejako warstwa powierzchniowa istoty rzeczy, jak przypominał Maciej Kazimierz Sarbiewski, nierzadko zaślepia człowieka:

Gdyby z tych marnych spraw świata, o Fusku zdjąć  
Wierzchnią korę, to wiedz, reszta rozpłynie się  
Jak wiosenny wnet śnieg, gdy go na modłę chmur  
Ciepłym tchnieniem roztopi wiatr.  
Dzielność pozbawi piękności, a utraci czar.  
Pozór wabi nas wciąż. Gdyby niesławny ów  
Amant, który tak źle Troi przysłużył się,  
Parys, duszę Heleny znał,  
Czyżby wtedy przez toń morza wzburzoną wioził  
W groźnych wichrach, wśród fal, ów znakomity łup,  
Z łoża Greka co skradł? Jednak układem spraw  
Tak rozważnie zarządzić chciał

---

<sup>350</sup> Owidiusz, *Sztuka kochania...*, s. 193.

<sup>351</sup> J. Gawiński, *Dworzanki...*, s. 79.

<sup>352</sup> J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 5, *Fragmenta...*, s. 115.

Pan natury, że skrył w śnieżnej białości czerń,  
W wesołości skrył żal. Kto w pstrej nawale spraw  
Znajdzie dobro, bo chce bożych posłuchać rad,  
Ten poczuje mądrości smak<sup>353</sup>.

Sama Helena funkcjonuje też w poszczególnych tekstach nie tylko jako ofiara porwania siłą, ale także, zależnie od przekazu, jako winna ucieczki na równi z Aleksandrem (rapt za zgodą)<sup>354</sup>:

Złe twe postęпки, jak legenda głosi,  
[Ściągnęły kiedyś] na Priama, [Heleno],  
I jego synów cierpienie: [w płomieniach  
Padł] Ilion święty.  
[...]  
A przez Helenę zginęli [Frygowie]  
Wraz ze swym miastem<sup>355</sup>.

Podejmowanie kwestii odpowiedzialności za wynikłe z porwania zdarzenia staje się jednym ze sposobów realizacji tego egzemplum. Sama Helena jako bohaterka *Monomachii Parysowej* z *Menelausem* Kochanowskiego, podobnie jak Europa, której żal poeta opisał w *Pieśni 6*, *post factum* zaczyna rozumieć popełniony błąd, co wskazuje w wypowiedzianych do Priama słowach:

Ále bodajbych była miała złe skonanie,  
Kiedym ja tu z twym synem ná morze wsiadała,  
Á mężá i ojczyznę miłą zostawiála.  
Lecz to już prózno, muszę plákać wiecznie.  
Ná ten jest Ágmemnon nieprzewyciężony,  
Oboje – i mąż dobry, i król doświadczony,  
Dziwiérz mój, któregom ja zá niewstydliwémi  
Nigdy godná nie była postęпки swojémi<sup>356</sup>.

---

<sup>353</sup> M. K. Sarbiewski, *Peregrinatio terrestris...*, s. 103.

<sup>354</sup> Zob. też np.: J. Dantyszek, dz. cyt., s. 61 („Jego by nad Parysa wybrała Helena”).

<sup>355</sup> Alkajos, *Fr. 42*, w: *Liryka starożytnej Grecji...*, s. 55–56.

<sup>356</sup> J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 8, *Poematy...*, s. 241.

Nie brakuje jednak przykładów, które neutralne co do winy albo niewinności Heleny, wskazują raczej na porwanie jako przyczynę wojny i upadku miasta: „Parys, który [...] ściągnął na swoją ojczyznę długą wojnę z powodu porwania cudzej małżonki”<sup>357</sup>.

Jednym z nadrzędnych wzorców realizacji egzemplów pozostaje argumentacja tezy o bezsilności wobec siły i wszechwładzy miłości, której nikt nie jest w stanie się oprzeć. Przed miłością nic nie jest w stanie ochronić – ani bogactwo, ani talent, ani pozycja społeczna<sup>358</sup>:

Przecież to nawet bogów złota Wenus dręczy,  
Boskiego właściciela rani kołczanów.  
Jakichż ogni nie zaznał wszechmocny nieb władca,  
Gdy boskie członki w zwierząt przeobrażał kształt?!  
A Mars? A Feb? A Neptun królujący w falach?  
A Pluton? Że przemilczę sprawki innych bóstw.  
By rzec krótko: miłości, wierz mi, poznał jarzmo  
Niebieskich i podziemnych bogów wszelki ród.  
Więc czyż zbrodnią być może, czym natura darzy  
Wszelkie stwory i czemu podlega sam bóg?<sup>359</sup>

To również usilna próba usprawiedliwienia o wiele słabszych i marniejszych od bogów ludzi, którzy dopuszczają się porwań<sup>360</sup>:

Jeżeli więc królowie i wodzowie znani  
Kochali, któż mą miłość jako winę zgani,  
[...]  
Jak może z śmiertelnego nasienia powstały  
Oprzeć się temu, czemu bogi nie zdołały?<sup>361</sup>

Nawet jeśli bogowie sami podlegali  
Miłości i dla niej się różnie przemieniali:  
Sam Jowisz władogromy raz w wołu białego  
Dla Europy

---

<sup>357</sup> Owidiusz, *Metamorfozy*..., s. 312.

<sup>358</sup> M. Walińska, „Żywoty świętych ten Apollo pieje”..., s. 148.

<sup>359</sup> A. Krzycki, dz. cyt., s. 32.

<sup>360</sup> Zob. też Owidiusz, *Fasti*..., s.175 („Uspokajał ją [Ceres – M. S.] Jowisz, próbował porwanie / wytłumaczyć miłości siłą”).

<sup>361</sup> J. Kochanowski, *Elegie*..., s. 53.

[...]

Ale wprzódby mię Hesper cieniem okrył swoim,  
Niżbym wszystko wymówić miał językiem moim,  
Jako wiele na świecie gładkości hołduje,  
Nad którymi, czego chce, ona dokazuje.  
Wielcy cesarze, możni królowie, książęta,  
Jej muszą nosić dobrowolne pęta<sup>362</sup>.

Nietypowe epitafium poświęcił Jan Andrzej Morsztyn „kusiowi”. Przywołując w żartobliwym tonie jego „osiągnięcia” i znaczenie dla świata („Czy nie wiecie, że z kusiem oraz i świat ginie?”)<sup>363</sup>, przypomina m.in. o przyczynach wojny trojańskiej (porwanie Heleny) i zmianach ustrojowych Rzymu (gwałt na Lukrecji):

Dla niego dziesięcioletnią wojną Troja wstała,  
Przezeń i Rzesza Rzymska wolności dostała<sup>364</sup>.

Alkajosowi dzieje porwania Heleny posłużyły zaś do skonstruowania lirycznego wywodu o zgubnej potędze miłości<sup>365</sup>:

I [spłoszył] serce Argiwki Heleny.  
Do Trojańczyka zdradliwego szaleń  
Miłości płonąc wraz z nim wypłynęła  
[W morze] okrętem,

Skazała dziecko swe na los sierocy  
I pogardziła strojnym męża łóżem:  
Ulec miłości kazała jej [córka  
Zeusa i Diony]<sup>366</sup>.

Bo zawsze kochających ta trwoga turbuje,  
że podobno kochanek w inszych korzysta

---

<sup>362</sup> J. T. Trembecki, *Dialog abo rozmowa kawalera z damą*, w: tegoż, *Wirydarz poetycki*, t. 2..., s. 243.

<sup>363</sup> J. A. Morsztyn, dz. cyt., s. 313.

<sup>364</sup> Tamże, s. 315.

<sup>365</sup> Alkajos, 283, w: *Liryka starożytnej Grecji...*, s. 63.

<sup>366</sup> Tamże.

i lub związkiem przysięgłym stwierdzone przymierza,  
wątpliwe jednak miłość takim szlubom wierza.  
Ach, przebież historyków! Któż kochał bezpieczny?  
Tego krótki zwiódł afekt, tego niestateczny.  
Twierdził Parys, że nie mógł bez Heleny świata  
zażyć; aż bez Heleny Parys trawi lata<sup>367</sup>.

Nieopanowaną w porę namiętność można metaforycznie przyrównać do iskry, zapalnika, powodującego pożar tragiczny w skutkach, z którymi w momencie porwania nie liczy się tracący zmysły, chory z miłości<sup>368</sup>:

Jako z małych iskiełek wielkie się pożary  
Dzieją, i terazniejszy świadczy, i wiek stary.  
Jedna kobieta, kiedy swego się afrontu  
Mścili Grekowie na niej, spali Troję z gruntu<sup>369</sup>.

Jakub Kazimierz Haur w *Merkuryjusz polskim*, zbierającym różne motywy, w tym urody, wojny czy porwania, poświęcił osobne hasło Helenie:

Helena w Grecyjej dla urody <w> Troje  
gdy się nią drożono, aż przyszło do zbroje,  
bo miasto zburzono z afektów tej chuci,  
a ludzie w osadach utrapieniem nuci.  
Nie tylko więc szturmem z gruntu wywrócono,  
ale też i ogniem w popiół obrócono.  
Magnes dla gładkości w się przyciągnął Troję,  
a Helenę wzięto prawie jako swoją.  
Moc pożądliwości w marnej doczesności,  
Wyniosły w tym umysł ludzi w namiętności.

---

<sup>367</sup> A. T. Lacki, *Pobożne pragnienia*, oprac. K. Mrowcewicz, Warszawa 1997, s. 133.

<sup>368</sup> Zob. też np.: Wergiliusz, *Eneida*..., s. 74 („w nią ogień / Masz tchnąć tajemny, uwiedź ją trucizną”); Owidiusz, *Fasti*..., s. 90 („Tymczasem królewicz / poczuł żądzę ognistą, miłości szal ślepy. / Kibić jej go zachwyca, płeć jasna, włos złoty / oraz wdzięk naturalny. Dźwięk głosu czaruje / i jej cnota niezłomna. Im nadzieja mniejsza / na zdobycie, tym mocniej w oblędzie pożąda. (...) / On wciąż karmi zmysły / ogłupiałe obrazem ujranej. Wspomnienia / wciąż piękniejszą ją czynią”); J. K. Haur, dz. cyt., s. 30 („Do tego przychodzi / owe miasto i plac, kędy była Troja, / gdzie i dama sławna, teraz już nie twoja, / dla biednej rozkoszy i marnej próżności / Heleny gładkości lud w mieniach, w różności. / Z krzesiwka na ogień w perz to obróciło: / rum tylko w Grecyjej, w popiół zniszczyło”).

<sup>369</sup> W. Potocki, *Dzieła*, t. 3..., s. 312.

Łacno w zamieszanie podać się, w zuchwalstwo –  
z iskry ogień wielki i niebezpieczeństwo<sup>370</sup>.

Powtórzył przekaz utrwalony w tradycji literackiej – wszystkie klęski, do których przyczynił się rapt, wynikają przede wszystkim, jeśli nie wyłącznie z namiętności i pożądliwości, nieopanowanych na czas i zaślepiających jasność umysłu porywacza. Połączenie miłości, ognia i wojny przywodzi też na myśl realizację tematu miłości jako konfliktu między Marsem a Kupidynem<sup>371</sup>:

Wojny chce, gardzi miłość wszelakim przymierzem.  
Królestwo Juno; Pallas, co wszystko przemaga,  
Dawała Parysowi mądrość; gdy do naga  
Rozbierze się Wenera i obieca żonę –  
Odbiera jabłko złote, a owe na stronę<sup>372</sup>.

Janus drzwi pozamykał, by snadź Kupidyna  
Wenus w chmurę nie skryła, jak Pryjama syna,  
Gdy czynił z Menelajem o Helenę, który  
Bić się wyszedł z Parysem przed trojańskie mury<sup>373</sup>.

Argumenty przeciw zrównaniu miłości z ogniem wysuwa z kolei Wacław Potocki w *Miłości z ogniem*, twierdząc, że miłość „mu tylko z tej miary podobna, że parzy”<sup>374</sup>, w innych aspektach wykluczają się – ogień pozostaje widoczny, zaś miłość jest ślepa; „miłość na dół, ogień ciągnie się do góry”, w końcu przeciwnie do niszczycielskiego żywiołu „miłość, jako wszystko, sukcesyją spada”<sup>375</sup>. Również Elżbieta Drużbacka wyraźnie podkreśla niszczycielską naturę płomieni, również miłosnych:

Ogień podpalił Parysa, Helenę,  
Z ognia też w Troi pokazali scenę.  
[...]  
Wieleż przez ogień fortec nie zdobytych

<sup>370</sup> J. K. Haur, dz. cyt., s. 153–154.

<sup>371</sup> M. Walińska, „Żywoty świętych ten Apollo pieje”..., s. 166.

<sup>372</sup> W. Potocki, *Dzieła*, t. 1..., s. 103.

<sup>373</sup> D. Naborowski, dz. cyt., s. 182.

<sup>374</sup> W. Potocki, *Dzieła*, t. 2..., s. 356.

<sup>375</sup> Tamże, s. 357.

W ruinę poszło? Zliczyć niepodobna  
Gdzie się pod ziemię wkradł w minach ukrytych,  
Tam zniszczyć, rozrzucić, wysadzić, wypalić.  
Z czegoż cię, ogniu, ma poeta chwalić?<sup>376</sup>

Opowieści o raptach i zgubnej sile miłości skłaniają do postawienia pytania o konsekwencje porwania, których wystąpienie wydaje się oczywiste, jako że wywołujące je działanie zaburza pewien ustalony porządek. Próżno szukać w mitologii naturalnych, ludzkich konsekwencji raptu, jeśli porywaczem jest bóg. To nie biblijny Stwórca, jeden i wszechmogący, lecz jeden z wielu niewszechmogących i niezainteresowanych bezinteresownie ludźmi bogów, których działania wyraźnie separują dwa mitologiczne światy – ziemski i niebiański. W mitologii los niczym zabawka pozostaje często w boskich rękach:

Cały świat przemierzyłam, wiem tyle, co wprzód,  
że zostałam skrzywdzona, a ten, co mnie skrzywdził,  
porywacz, może nadal cieszyć się swym czynem.  
Persefona godna męża, nie bandyty,  
i nie jest w mym zwyczaju tak znajdować zięcia<sup>377</sup>.

W świecie biblijnym, romansowym czy w życiu, jak wskazano w poszczególnych rozdziałach rozprawy, każde porwanie przynosi z reguły negatywne skutki zarówno dla ofiary, jak i oprawcy:

A Troja w murach swych czuje rabunek,  
Gdy w się Helenę bierze urodziwą,  
Szwank na tym cierpi i wieczny frasunek,  
Kiedy uznawa Fortunę życzliwą<sup>378</sup>.

Powierzcie mi Parysa, a Troja nie padnie,  
Bo nikt Heleny z domu nie wykradnie<sup>379</sup>.

A Parki już wiedziały, że rychło zginie,

---

<sup>376</sup> E. Drużbacka, *Wybór poezji*, oprac. J. Niedźwiedź, Kraków 2003, s. 46.

<sup>377</sup> Owidiusz, *Fasti*..., s. 175.

<sup>378</sup> S. H. Lubomirski, *Poezje zebrane*, t. 1, oprac. A. Karpiński, Warszawa 1995, s. 369.

<sup>379</sup> Owidiusz, *Lekarstwa na miłość*..., s. 3.

Jeśli tylko pod Ilion na wojnę popłynie.  
Wówczas to właśnie Troja najpierwszych Argiwów,  
Porywając Helenę, do walki wzywa,  
Troja, wspólny Europy i Azji grobowiec,  
Gdzie w prochu legło męstwo i świetni mężowie<sup>380</sup>.

*Raptus puellae* stanowiło również istotny element dziejów Troi i Rzymu – ich rozwoju czy zagłady. Troja upadła, ponieważ zasady, na których się opierała, zostały zniszczone za sprawą porwania Heleny przez Parysa, poddającego się pożądaniu zniewalającemu serce:

Przecie, gdy miłość zbyt mocno panuje,  
Patrz, jako w tropy niefortuna czuje.

Gładką Helenę Parys uwiózł chciwy,  
Przebył Charybdy, przebył morskie dziwy  
I stanął w Trojej młodzieniec niechętny,  
Ale nie uszedł opłakanej zguby,

Bo piękne mury z ziemią porównano,  
Ojca zabito, Hektora targano  
Końmi i młody Parys gardło traci,  
Tak miłość swoim hołdownikom płaci<sup>381</sup>.

Rzym z kolei przetrwał i miał szansę na rozwój wyłącznie dzięki uprowadzeniu Sabinek<sup>382</sup>. Akt raptu stanowił bezpośrednią przyczynę wojen między Trojanami a Grekami oraz Rzymianami a Sabinami, jednak w jednym przypadku zaburzył funkcjonowanie miasta i zapoczątkował jego kres, z kolei w drugim był warunkiem jego powstania i rozwoju. Zestawienie przykładów dotyczących raptu Sabinek oraz bogatego zbioru egzemplów odnoszących się do historii trojańskiej (np. sądu Parysa czy porwania Heleny) pozwala na wniosek, że porwanie może być oceniane albo jako działanie usprawiedliwione i uzasadnione, czynione w imię wyższych wartości, albo jako czyn potępiony, wynikający z egocentryzmu, egoizmu i braku panowania nad swoim

---

<sup>380</sup> Katullus, *Poezje*, tłum. A. Świderekówna, oprac. J. Krókowski, Wrocław 1956, s. 105.

<sup>381</sup> S. S. Szemiot, dz. cyt., s. 300.

<sup>382</sup> Co interesujące, podobnie jak w przypadku Heleny, również Romulus narodził się w wyniku gwałtu, w tym przypadku Marsa na Rei Sylwii. Zob. np.: M. Beard, *The Erotics of Rape. Livy, Ovid and the Sabine Women*, w: *Female Networks and the public Sphere in Roman Society*, pod red. P. Settälä, L. Savunen, Rome 1999, s. 1–2.

pożądaniem. Rapt fundacyjny w przeciwieństwie do porwania bądź gwałtu wynikającego z pobudek indywidualnych, w tym potrzeby zaspokojenia pożądania, pozostaje uzasadniony, ponieważ stanowi on środek do stworzenia i przetrwania narodu na wczesnym etapie jego rozwoju. O ile seksualna przemoc na Lukrecji każdorazowo prezentuje się jako przestępstwo, o tyle uniesienie Sabineek przedstawia się jako działanie nie w imię pożądania, lecz wyższych celów<sup>383</sup>, zasługujące na wybaczenie. Egzemplaria prezentujące gwałt na Lukrecji czy porwania Heleny i Sabineek funkcjonują w kontekście transformacji albo obalenia społeczeństwa<sup>384</sup>. Wraz z pozostałymi przykładami raptów oraz gwałtów sytuują też kobiety w ramach patriarchy, jego stałych i konstruktywnych wartości wiążących się z rozumieniem pojęcia cnoty, honoru, hańby czy w ogóle ról społecznych płci. Ofiary porwania bądź gwałtu, na co wskazują przykłady, doświadczają m.in. wykluczenia ze społeczności<sup>385</sup>.

Warto zaznaczyć, że niekiedy analizowane w niniejszej rozprawie utwory zawierają ocenę działań bohaterów dopuszczających się raptu. Z reguły nie jest ona wyrażana bezpośrednio, a m.in. poprzez komentarze wewnątrztekstowe albo swego rodzaju perswazję zawartą w sposobie narracji. Zwłaszcza *passusy* przywołujące porwania Sabineek oraz Heleny skłaniają do postawienia pytania o to, czy dokonany rapt zasługuje na naganę czy pochwałę<sup>386</sup> albo raczej usprawiedliwienie i wybaczenie. Biorąc pod uwagę wyłącznie egzemplaria twórców starożytnych, można zauważyć, że pozytywny wydźwięk przybiera jedynie historia Sabineek – nawet jeśli Rzymianie doprowadzili do ich poślubienia w nieodpowiedni sposób, w ostateczności dopuszczając się porwania<sup>387</sup>, działali oni w imię wyższych celów, takich jak przetrwanie i rozwój miasta i narodu, które wymagają obecności kobiet i dzieci. Jakże czytelnik miałby nie wybaczyć tego czynu, skoro same ofiary darują oprawcom winę:

Cóż myśmy wam zrobiły tak złego czy przykrego, że musiałyśmy doświadczyć aż tylu okrucieństw i nieszczęść, i wciąż ich doświadczamy? Siłą i wbrew prawu porwali nas ci, do których teraz należymy, a kiedy to już nastąpiło, przestali się nami interesować bracia, ojcowie i krewni. Ten stan rzeczy trwał tak długo, że z naszymi największymi wrogami połączyły nas więzy na śmierć i życie. Teraz więc, kiedy dawni gwałciciele i ci, którzy złamali prawo, ruszają do walki, drżymy o nich, a kiedy padają martwi – to po nich płaczemy. Jeśli nie mogliście przybyć, aby

---

<sup>383</sup> C. Saunders, dz. cyt., s. 153.

<sup>384</sup> Zob. np.: P. W. Maro, *Eneida*..., s. 273 („odkąd / Dano Sabinom uczestnictwo w Romie”).

<sup>385</sup> C. Saunders, dz. cyt., s. 186.

<sup>386</sup> O pochwalę i naganę działań zob. np. M. Skwara, dz. cyt., s. 56.

<sup>387</sup> O tym, jak opisuje się przyczynę raptu, zob. np. T. Liwiusz, dz. cyt., s. 15–16; Dionysius of Helicarnassus, *Roman Antiquities*, t. 1..., s. 396–397; M. T. Cicero, dz. cyt., s. 76; Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. 1..., s. 155–156; Owidiusz, *Fasti*..., s. 108–109.

ukarać tych łotrów wtedy, kiedy jeszcze byliśmy dziewicami, teraz już tylko rozłączacie żony od mężów i matki od dzieci. Pomoc, którą nam – tak nieszczęsnym! – w tej chwili niesiecie, jest bardziej godna politowania niż tamto wasze jej zaniechanie i zdrada, bo tyle doznajemy miłości, ile od was bólu. [...] Błagamy was, byśmy znowu nie zostały brankami<sup>388</sup>!

Nie da się cofnąć ani porwania, ani jego skutków. Sabinki jako kobiety zdają sobie sprawę, że według prawa nie należą już do ojców, którzy nie uratowali ich na czas, lecz do mężów i dzieci. Ich wybaczenie to tak naprawdę efekt pozornego wyboru – pozwalając na wojnę, straciłyby prawdopodobnie nie tylko mężów, ale i krewnych. Ostatecznie akceptują więc swoją aktualną sytuację:

Same wybierajcie.

Tu mąż jest, a tam ojciec. Wdową czy sierotą  
zostać? Serca spytajcie<sup>389</sup>!

Wybaczenie w tym przypadku przedstawione zostaje jako jedyny logiczny i dobry dla wszystkich wybór, zwłaszcza że Sabinki, nawet jeśli branki, jako żony są traktowane dobrze<sup>390</sup>. Postawa kobiet ma jednak jednoznacznie wskazać, że porwanie to zawsze zły czyn, obfitujący w liczne konsekwencje, jednak w pewnych przypadkach, jak podkreśla się w tekstach źródłowych, stanowi on jedyne rozsądne działanie (ostatecznie Sabinki i tak pozostają w sytuacji bez wyjścia i muszą zaakceptować swój nowy status). W związku z tym nie można powiedzieć, że dane porwanie ocenia się jako dobre, zasługujące na pochwałę, bo czyn ten pozostaje zawsze naganny, jednak pewne wybory, jak rapt Sabineek, zyskują swego rodzaju usprawiedliwienie z racji działania w imię wyższych dóbr i celów, takich jak naród, państwo, a w przypadku omawianych w rozdziale kolejnym narracji nawet życie.

---

<sup>388</sup> Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. 1..., s. 168. Zob. też T. Liwiusz, dz. cyt., s. 20–21 („Wtedy niewiasty sabińskie, których skrzywdzenie wywołało tę wojnę, z rozpuszczonymi włosami i rozdartymi szatami odważyły się skoczyć między lecące pociski, przewyciężywszy lękliwość niewieścią w obliczu grożących nieszczęść, Rzuciwszy się [...] między wrogie szyki, zaczęły je rozłączać, hamować ich zawziętość, błagać z jednej strony ojców, z drugiej mężów, by nie plamili się krwią nieszczęsną, bo są sobie teściami i zięciami, nie kazili ojcobójstwem ich potomstwa, ci wnuków, tamci znów dzieci: „Jeżeli was gniewa wzajemne spowinowacenie, gniewają związki małżeńskie, na nas obróćcie swój gniew. Myśmy przyczyną wojny, przez nas to raniecie się i zabijacie jako nasi małżonkowie i ojcowie. Wolimy zginąć niż żyć bez jednych czy drugich jako wdowy albo sieroty”. Wzruszyli się żołnierze i wodzowie, nastała cisza i nagle zapanował spokój. Potem wystąpili wodzowie, by zawrzeć przymierze. Nie tylko pokój zawarli, ale z dwóch państw zrobili jedno pod wspólną władzą królewską. Siedzibą całej władzy pozostał Rzym. [...] Sabinki stały się jeszcze droższe mężom i ojcom, a przede wszystkim Romulusowi”).

<sup>389</sup> Owidiusz, *Fasti*..., s. 110.

<sup>390</sup> Zob. np. Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. 1..., s. 168: „Roznosiły też żywność i picie potrzebującym, a rannych zanosili do domów i opatrywały, dając im w ten sposób możliwość naocznego przekonania się, że to one rządzą we własnych domach, a mężowie traktują je serdecznie i okazują im należyty szacunek”.

Przeciwnie ocenia się rapt, którego przyczyną pozostaje zachcianka wynikająca z namiętności – ten może prowadzić tylko do nieszczęścia:

jako Parys swą Enonę  
miłował, póki po żonę  
do pięknej Sparty nie płynął,  
dla której, nieszczęsny, zginął  
i sławna upadła Troja<sup>391</sup>.

Jeden ze sposobów realizacji przykładu odnoszącego się do porwania Heleny odnosi się do licznych i tragicznych w skutkach nieprzewidzianych zdarzeń popełnionych przez jednego człowieka, przez którego ucierpiało wielu niewinnych ludzi:

Á w daleką stronę  
Zájáchawszy, iniósteś zacnych ludzi żonę –  
Ojcu ná wieczną szkodę i nam, bráciěj twojěj.  
Nieprzyjaciółóm ná śmiech á ku háńbie swojej  
Nie chciałeś plácu dostać Menelausowi –  
Poznałby był, jákiémuś żonę wziął mężowi<sup>392</sup>.

Działania Heleny i Parysa przyczyniły się bezpośrednio do krzywdy wielu ludzi, w tym małżeństw i rodzin, które w wyniku połączenia tych dwojga czekały rozłąka, a nawet żałoba po stracie walczących w wojnie mężczyzn:

Kosztém wielkim pałace pięknie zbudowane,  
filary z rozmaitych marmurów ciosane –  
ledwie tak był ozdobny pałac w Ilijonie  
Pryjama bogatego, gdy jeszcze w koronie,  
siedząc w pokoju, wielkiej Azyjej panował  
i Trojanom szczęśliwie bitnym rozkazywał,  
póki syn jego cudzej nie wziął z Sparty żony,  
dla której i sam zginął, Ilion zburzony,  
ocieć zabit i bracia wszyscy poginęli

---

<sup>391</sup> A. Zbylitowski, dz. cyt., s. 212.

<sup>392</sup> J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 8, *Poematy...*, s. 233.

od Greków, i poddani swój upadek wzięli,  
za co nigdy nie stała nieszczęśliwa ona  
króla z Lacedemonu niestateczna żona<sup>393</sup>.

Passusy należące do omawianego wzorca łączy podkreślanie szkodliwości działania egocentrycznego porywacza albo pary uciekinierów:

Nie dopiero to wiedzą, że dobrze miłować,  
Ważył się przed tym Parys przez morze żeglować  
Dla nadobnej Heleny, którą jemu była  
Za złote jabłko piękna Wenus namieniła.  
Nie dbał, chociaż pogonią miała być za nimi,  
Choć miał tego przyplącić braty rodzonymi,  
Na koniec swym upadem i wszystkiego domu;  
Smakowała mu miłość, nie wiem jako komu<sup>394</sup>.

Pochodzenie i przynależność Heleny i Parysa do rodów panujących przyczyniły się do wyniesienia konfliktu na poziom najwyższy – porwanie stało się sprawą publiczną, narodową<sup>395</sup>. Zmusiło wielu mężczyzn do opuszczenia rodzin i narażenia życia w wojnie, której przyczyną była nieopanowana w porę namiętność następcy trojańskiego tronu i jego kochanki, żony króla Menelaosa:

Helenę, przez którą tylu Achajów  
W Troi zginęło okrutnie, z daleka od miłej ojczyzny<sup>396</sup>?

„Wszystkom czynił, byś zawsze mężem się cieszyła,  
Lecz skoro na to boga nie pozwala siła,  
Rzucę Itakę, syna, żonę, bóstwa domu,  
Ścigając wszetecznicę pośród mórz ogromu.  
By jeden się Atryda cieszył zbiegłą żoną,  
Cała Grecja małżonków będzie pozbawioną.  
Biorą mnie wbrew mej chęci; żegnam cię, żalosną,

---

<sup>393</sup> A. Zbylitowski, dz. cyt., s. 151.

<sup>394</sup> J. Kochanowski, *Fraszki...*, s. 86.

<sup>395</sup> C. Saunders, dz. cyt., s. 177.

<sup>396</sup> Homer, dz. cyt., s. 35.

Z łaską bogów oczekuj mnie najpierwszą wiosną<sup>397</sup>.

Działania jednostki, przez które cierpi cała zbiorowość, prowadzą twórców do uogólnionej refleksji opartej na zestawieniu miłości małżeńskiej z uczuciem pożądania i jego efektami, które bezpowrotnie niweczą przyszłość żyjących normalnie:

Nigdy mnie nie cieszy,  
Gdy ktoś wbrew woli bogów coś zrobić się spieszy.  
Jak zgłodniałe ołtarze krwi ofiarnej łakną,  
Pojęła Laodamia, gdy męża jej zbrakło.  
Nadaremnie go chciała w objęciach zatrzymać,  
Odszedł, nim w długich nocach choćby jedna zima  
Zdążyła miłość chciwą na tyle wypalić,  
By Laodamia mogła bez męża żyć dalej.  
A Parki już wiedziały, że rychło on zgonie,  
Jeśli tylko pod Ilion na wojnę popłynie.  
Wówczas to właśnie Troja najpierwszych Argiwów,  
Porywając Helenę, do walki wzywa,  
Troja, wspólny Europy i Azji grobowiec,  
Gdzie w prochu legło męstwo i świetni mężowie.  
[...]  
Dla niej to, jak wieść głosi, wówczas cała młodzież  
Rzucając swe domostwa gromadnie się schodzi,  
Aby Parys się nie mógł w ciszy sypialnianej  
Bezkarnie swej kochanki radować porwaniem.  
Wtedy to losy smutne, piękna Laodamio,  
Milsze ci ponad życie twe małżeństwo łamiał<sup>398</sup>.

Przekaz zawarty w pieśni Rozalii z trzeciego chóru panieńskiego *Roksolanek*, oparty na moralności chrześcijańskiej, określa miłość „spod znaku Wenus i Kupidyna” jako wolną i grzeszną, a w związku z tym nietrwałą i destrukcyjną, z kolei miłość małżeńska, której patronuje opiekun Hymen-Amor Boży, miałyby być wiecznie żywa i przynosić owoce<sup>399</sup>:

---

<sup>397</sup> J. Kochanowski, *Z łacińska śpiewa Słowian Muza...*, s. 130.

<sup>398</sup> Katullus, *LXVIII*, w: tegoż, dz. cyt., s. 105–106.

<sup>399</sup> M. Walińska, *Mitologia...*, s. 41.

Ona to winna, onać to zgrzeszyła,  
Kiedy małżeńskiej wiary odstąpiła,  
A [u]lubiła bardziej królewicza  
Młodego, pięknej twarzy Pryjamicza.

Winien i Parys, że po cudzą żonę  
Pośpieszył bystrym morzem i zwiódł onę  
[...]

Winna i Wenus, że za owoc złoty  
Darowała mu nie swoje pieszczoty;  
Winien świat wszytek, że się jedną szczycił  
Heleną, której każdy sobie życzył<sup>400</sup>.

Działania obojga bohaterów z uwagi na ich przyczynę i skutki, ocenia się w poszczególnych utworach raczej negatywnie<sup>401</sup>. U Kochanowskiego pojawia się również forma złorzeczenia *post factum*, które nie jest przecież w stanie cofnąć tragedii wynikłej z porwania. Słowa takie wypowiada Penelopa, tęskniąc za Odysem, wciąż niepowracającym z wojny:

Bodaj był w ten czas, gdy do Sparty płynął,  
Ten cudzołóżnik ná morzu zągiął<sup>402</sup>!

Próba oceny działań bohaterów może też prowadzić w stronę tematu o nieustającym, powszechnym i pozornym konflikcie kobiet z mężczyznami, w którym nie dość, że żadna ze stron nie odnosi zwycięstwa, to jeszcze wskazuje on na podobieństwo nie tyle płci, ile ludzi w ogóle. Okazję do prób udowodnienia własnej racji daje rozmówcom niepozbowiony komizmu *Dialog młodzieńca z panną* Zbigniewa Morsztyna – według panny „Mężczyzna się zaś pono żaden nie urodził, / Który by się niewinnych dziewczek nie nazwodził”<sup>403</sup>, co potwierdza jednym z przykładów:

---

<sup>400</sup> S. Zimorowic, dz. cyt., s. 125–126.

<sup>401</sup> Choć w niniejszej rozprawie nie rozpatruje się funkcjonowania egzemplów w oracjach, słusznie byłoby chociaż wspomnieć *Pochwałę Heleny* Gorgiasza, modelową orację napisaną w celu obrony zdradzającej małżonki. Zob. Z. Nerczuk, *Pochwała Heleny Grzegorza z Leontinoi*, „Studia Antyczne i Mediewistyczne” 10 (45) (2012), s. 17–36.

<sup>402</sup> J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 4, *Pieśni...*, s. 142.

<sup>403</sup> Z. Morsztyn, *Muza domowa*, t. 1..., s. 203.

A Parys, co gładkością zmamiwszy niebogę,  
Od męża i od dziątek w niewiadomą drogę  
Uwiódł i cudzą żonę, i skarby nie swoje,  
Co potem i przyczyną zguby było Troje?  
A ta potem mężnemu oddana Atrydzie  
W srogiej hańbie i w wiecznym zostawała wstydzie<sup>404</sup>.

Młodzieniec, którego afekt stał się przyczynkiem do dyskusji, odpiera argumenty panny, wskazując przy tym na nieskończoność różnorodnych przykładów, znanych z kultury. Sam również odwołuje się do tej samej historii trojańskiej, jednak zmienia jej wydźwięk:

Jeśli przykładami  
Narabiać będziesz, prędko osądzim się sami,  
Bo ja jeden z twoich tysiąc ci przywiodę  
Tych, co wielką od białej płci ponieśli szkodę.  
[...]

Ale i ta twoja  
Helena, kiedy w popiół upadała Troja,  
Miecz swemu kochankowi i broni ostatki  
Pochowawszy na mięsne go wydała jatki.  
Leczby się ku zachodu prędzej nachyliło  
Słońce, niżeliby się wszystko wyliczyło,  
Co biała płeć robiła<sup>405</sup>.

*Raptus puellae* wiąże się również z pojęciami cnoty i hańby. Widoczne szczególnie w narracjach biblijnych i historiografii, odnoszą się nie tylko do dziewictwa, ale również do respektowania i przestrzegania zasad moralnych wyznaczonych obowiązujących w danej społeczności. Porwanie bądź gwałt jako działanie przeciwstawne cnotliwości przynosiłoby nie tylko wstyd, ale i upokorzenie oprawcy, ofierze i jej krewnym. Istotę cnotliwości i hańby wiążącej się z jej utratą przez kobietę niezamężną, podkreśla znacząco Waleriusz Maksymus, przytaczając dwie historie – bezimiennej dziewczyny zamordowanej przez ojca, by uniknąć jej i swojej hańby, gdyby ta została ofiarą gwałtu, a także córki rzymskiego ekwity, który zabił ją i jej gwałciciela:

---

<sup>404</sup> Tamże, s. 204.

<sup>405</sup> Tamże, s. 204–205.

Werginusz, potomek plebejskiego rodu, lecz z ducha mąż patrycjuszowski, nie oszczędził własnego dziecka, aby na jego domu nie pozostała zmaza uczynionej mu hańby. Kiedy bowiem Ap-piusz Klaudiusz, decemwir, ufny w siłę swojej władzy, zbyt natarczywie dążył do tego, ażeby zhańbić jego córkę, zaprowadził dziewczynę na Forum i zabił. Wolał bowiem być zabójcą czystej dziewczyny niż ojcem zgwałconej.

Nie inną siłą ducha odznaczył się Pontiusz Aufidianus, rzymski ekwita. Dowiedział się mianowicie, że nauczyciel jego córki wydał jej dziewictwo na pohańbienie Fanniuszowi Saturninowi. Nie zadowolili się wymierzeniem kary zbrodniczemu niewolnikowi, lecz zgładził także samą dziewczynę. Tak więc, aby nie musiał uroczyście obchodzić jej niechlebnego ślubu, w bo-leści poprowadził jej żałobny kondukt<sup>406</sup>.

Cnotliwością, jak podkreśla Jan Kochanowski, nie grzeszyła z kolei Helena, uciekając z trojańskim królewiczem:

Helená i w królewskim domu sie [u]rodziła,  
I gładkością nád inszé obdárzoná była,  
Á cóż po tym? Zdrądziwszy mężá właściwego  
Zjechała przez namowy gościá wszetecznego.  
Jáki dom, jákie złoto, jáka gładkość przy téj  
Przysádzie ma smákováć myśli známi<e>nitěj?  
Cnotá tedy ma przodek, jáko w kážděj rzeczy,  
Ták i w małżeństwie, i tę naprzód miéj ná pieczy<sup>407</sup>.

Znamienny przykład, obrazujący kulturowe spojrzenie na kwestie cnoty i hańby, stanowi jednak historia Lukrecji, którą Waleriusz Maksymus określa jako przewodniczkę w cnocie obyczajności<sup>408</sup>. Chociaż dotyczy ona gwałtu, a nie porwania, warta jest choćby częściowego omówienia z uwagi na wyjątkowy portret bohaterki, kreślony przez poszczególnych autorów. W razie napaści jedynie ciało doświadcza gwałtu, dusza pozostaje zaś czysta, gdyż „cnotliwa kobieta może ulec sile fizycznej (gwałt), ale nie sile perswazji (uwiedzenie)”<sup>409</sup>.

---

<sup>406</sup> W. Maksymus, dz. cyt., s. 375–377.

<sup>407</sup> J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 8, *Poematy...*, s. 261.

<sup>408</sup> W. Maksymus, dz. cyt., s. 375.

<sup>409</sup> Owidiusz, *Sztuka kochania...*, s. 107.

Czyż mógłby ktoś co innego powiedzieć o tej kobiecie [chodzi o żonę króla Ortiagonta – M. S.], jak nie to, że w posiadaniu wrogów znalazło się jedynie jej ciało? Nie można bowiem było ani jej męstwa pokonać, ani zniewolić jej cnoty<sup>410</sup>.

Każdorazowo gwałt na Lukrecji funkcjonuje jako element większej opowieści – wywiedzenia pochodzenia Lucjusza Tarkwiniusza<sup>411</sup>, zbioru przykładów o obyczajności<sup>412</sup> bądź zarysu dziejów Rzymu<sup>413</sup>. Wyjątkowy pozostaje w niej portret kobiety zhańbionej – Lukrecja, stawiana za wzór kobiety, żony i pani domu (alegorii życzliwości, gościnności, serdeczności, obyczajności, ale również piękna)<sup>414</sup>, w momencie gwałtu zmienia się w kobietę pogrążoną w żałobie, jeszcze żywą, lecz już umarłą<sup>415</sup>, która popełniła samobójstwo w wyniku konkretnego traumatycznego i obciążonego konsekwencjami społecznymi doświadczenia<sup>416</sup>:

But Lucretia, overwhelmed with shame at what had happened, got into her carriage in all haste, dressed in black raiment under which she had a dagger concealed, and set out for Rome, without saying a word to any person who saluted her when they met or making answer to those who wished to know what had befallen her, but continued thoughtful and downcast, with her eyes full of tears<sup>417</sup>.

[Lecz Lukrecja, przytłoczona wstydem z powodu tego, co się wydarzyło, wsiadła do powozu w pośpiechu, ubrana w czarne szaty, pod którymi miała ukryty sztylet, i wyruszyła w drogę do Rzymu, nie mówiąc ani słowa nikomu, kto ją pozdrawiał podczas spotkania, ani nie odpowiadając tym, którzy chcieli wiedzieć, co jej się przydarzyło, lecz jechała dalej zamyślona i przygnębiona, z oczami pełnymi łez].

---

<sup>410</sup> W. Maksymus, dz. cyt., s. 381.

<sup>411</sup> Dionysius of Helicarnassus, *The Roman Antiquities*, t. 2..., s. 473–481.

<sup>412</sup> W. Maksymus, dz. cyt., s. 375.

<sup>413</sup> L. A. Florus, dz. cyt., s. 10: „Tak długo naród znosił butę króla, dopóki w grę nie wchodziła rozwiązłość; tego występku ze strony jednego z jego synów nie mógł ścierpieć. Kiedy jeden z nich dopuścił się haniebnego czynu wobec znakomitej kobiety Lukrecji, a matrona okupiła swoją hańbę mieczem, wtedy odebrano królom, władzę”. Również inni autorzy wspominają o znaczeniu gwałtu na Lukrecji i jego wpływie na zmianę władzy. Zob. np. Waleriusz Maksymus, dz. cyt., s. 375: „Przez tak odważną śmierć dała narodowi rzymskiemu powód, żeby władzę królewską zamienił na konsularną”.

<sup>414</sup> Dionysius of Helicarnassus, *Roman Antiquities*, t. 2..., s. 473; T. Liwiusz, dz. cyt., s. 71–72.

<sup>415</sup> Pewnych podobieństw w zmianie wyglądu i zachowania można szukać u biblijnej Tamar. Zob. 2Sm 13,16-19: Odpowiedziała mu: «Nie czyn mi, wypędzając mnie od siebie, jeszcze większej krzywdy od tej, jaką mi wyrządziłeś». On jednak nie chciał jej posłuchać. Zawołał swego pachółka, który mu usługiwał, i rzekł: «Wypędź tę ode mnie na ulicę i zamknij za nią drzwi!». Była odziana w szatę z rękawami, gdyż tak ubierały się córki królewskie, dziewczęta. Sługa wyprowadził ją na ulicę i zamknął za nią drzwi. Wtedy Tamar posypała sobie głowę prochem, rozdarła szatę z rękawami, którą miała na sobie, położyła rękę na głowę i odeszła głośno się żaląc.

<sup>416</sup> A. G. Lee, *Ovid's 'Lucretia'*, „Greece & Rome”, t. 22, 66 (1953), s. 109.

<sup>417</sup> Dionysius of Helicarnassus, *The Roman Antiquities*, t. 2..., s. 477.

Dionizjusz z Helikarnasu prezentuje Lukrecję jako kobietę w sytuacji bez wyjścia. To tylko krótki rzut okiem na stan psychiczny ofiary gwałtu, który ukazuje się za pomocą objawów zewnętrznych, zmian w zachowaniu, wyglądzie, za pomocą fizyczności. Nie potrzeba wglądu w psychikę kobiety, gdyż obserwacja tego, co widoczne na zewnątrz, i tak wiele mówi o jej stanie, ostatecznie pozostaje też dość oczywista dla czytelnika i stanowi typowe przedstawienie zgwałconej kobiety. Dopiero literacki portret bohaterki, kreślony przez Owidiusza, pozwala na głębszy wgląd w jej stan psychiczny:

Nic nie rzekła: osłabła i nie mogła dobyć  
z piersi głosu, myśl pierzchła. Lecz drżała, jak mała  
drży owieczka porwana z obory przez wilka,  
przez niego przygniecioną. Co ma robić biedna?  
Czy walczyć? On z łatwością pokona jej opór.  
Czy ma krzyczeć? Mieć w jego dłoni krzyk ten przerwie.  
Czy uciekać? Na piersi czuje ucisk ręki  
obcej, ona, co dotąd znała jeno męża<sup>418</sup>.

Światło, ona siedzi z włosami w nieładzie,  
tak, jak to robi matka koło stosu syna.  
Zawezwała starego ojca oraz męża  
wiernego. Gdy bez zwłoki w domu się zjawili,  
zobaczyli żalobę, cierpienie. Spytali  
o przyczynę, śmierć czyją lub inne nieszczęście.  
Ona długo milczała, kryjąc zawstydzoną  
twarz w swej szacie, a lży jej jakby strumień płyną.

[...]

„A więc Tarkwiniuszowi muszę też zawdzięczać –  
rzecze – że swoją hańbę sama tu wyznaję?”  
Jak potrafi, więc mówi. Najgorsze zmilczała.  
Łzy rumieńcem zalały policzki niewieście<sup>419</sup>.

Nawiązania do historii Lukrecji funkcjonują jako samodzielny przykład w wybranych tekstach literatury renesansu i baroku, pojawiają się jednak w nowym kontekście, nie jako element

---

<sup>418</sup> Owidiusz, *Fasti*..., s. 91–92.

<sup>419</sup> Tamże, s. 92–93.

historii Rzymu. Jej postać staje się dla nowożytnej kultury i literatury alegorią wierności, cnotliwości, skromności, odwagi czy męstwa, a odwołania wprowadzone w formie retardacji przypominają o krzywdzie kobiety sprzed wieków, cnotliwej i odważnej żony, stanowiącej wzór dla współczesnych<sup>420</sup>. Postać Lukrecji, podobnie jak Heleny trojańskiej, przywołuje się również w formie zestawienia jej z kobietami współczesnymi dla autorów nowożytnych. O ile odniesienia do Heleny zawsze wiążą się z jej urodą, o tyle w przypadku Lukrecji przywołuje się jej charakter, co czyni Andrzej Trzecieski, pisząc o Zofii z Tęczyńskich:

Po cóż podziwiać starożytne heroiny, skoro  
im podobne wydają i nasze czasy? Ostrorogu!  
Najgodniejsza towarzysza twego łoża słusznie  
może uchodzić za heroinę swych czasów. Jaka  
była ongiś czysta Lukrecja, takim obliczem i ona  
jaśniej<sup>421</sup>.

Odwołania do Lukrecji występują także w formie osobnych utworów, które do bohaterki odnoszą się już w tytule<sup>422</sup>. Są to m.in.: *Pizon na ujrzany u Krzyckiego obraz Lukrecji zbyt swawolnie wyobrażonej*<sup>423</sup>, *Krzycki do Pizona w obronie Lukrecji*<sup>424</sup>, *Lukrecja*<sup>425</sup>, *O Lukrecyje, rzymiance*<sup>426</sup> czy *Ná obraz Lukrecyje*<sup>427</sup>.

Kwestie raptu i gwałtu odnoszą się też do gościnności jako istotnego elementu kultury albo nawet (według Jacquesa Derridy) kultury samej w sobie<sup>428</sup> – procesem realizowanym

---

<sup>420</sup> Zob. np.: J. Dantyszek, dz. cyt., s. 27, 61 („Oto Lukrecja, wzór najlepszy wstydlivosti, / Niesie w swych rękach sztylet okrawaiony”); A. Trzecieski, *Pisma polskie*, cz. 1, oprac. S. Bąk, oprac. muzykologiczne Z. M. Szwejkowski, Wrocław 1961, s. 207 („Żeby Lukrecyjami mogły być nazwane, / Ale za lepszym szczęściem. Zdarz to, wieczny Panie”); S. Zimorowic, dz. cyt., s. 30 („Niechaj kto inszy słodką melodyją / Głośno wysławia rzymską Lukrecją, / Która, na cnocie skoro szwankowała, / Krew swą wylała”); J. B. Zimorowic, dz. cyt., s. 133 („Biorąc wzór z Lukrecji”); J. T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, t. 1..., s. 98 („Żona ma być wstydliva jako Lukrecja”); Z. Morsztyn, *Muza domowa*, t. 2..., s. 139 („Lukrecja, od złego tyrana załżona, / Dotrzymując powinnej mężowi wierności / I umrzeć woląc w sławie niż żyć w załżywości, / Przy swej rodzinie, której na to zaprosiła / W otwarte piersi ostry puinał wraziła”); „Jego by nad Parysa wybrała Helena”); H. Fałęcki, *Wojsko serdecznych nowo rekrutowanych na większą chwałę boską afektów*, oprac. M. Pieczyński, Warszawa 2019, s. 302 („Gdzie Eudoksyje, słodkie Lukrecyje?”).

<sup>421</sup> A. Trzecieski, *Carmina*..., s. 89.

<sup>422</sup> Gwałt na Lukrecji to przykład kluczowy dla niniejszego podrozdziału i znamieny, jeśli chodzi o kwestie cnoty i hańby, wiążące się ściśle z przemocą seksualną. Podane wybrane tytuły i passusy pochodzące z utworów literatury renesansu i baroku odnoszą się już do odrębnego zagadnienia recepcji tej historii, stąd nie omawia się ich w ramach tej rozprawy.

<sup>423</sup> A. Krzycki, dz. cyt., s. 23.

<sup>424</sup> *Antologia poezji polsko-lacińskiej 1470–1543*, oprac. A. Jelicz, Szczecin 1985, s. 185.

<sup>425</sup> J. Gawiński, *Dworzanki*..., s. 133.

<sup>426</sup> J. K. Haur, dz. cyt., s. 251.

<sup>427</sup> J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 5, *Fragmenta*..., s. 151.

<sup>428</sup> J. Derrida, *Acts of Religion*, oprac. G. Anidjar, Routledge 2002, s. 361.

w konkretnym otoczeniu i za pomocą określonych wzorców zachowań. W tle gościny pozostają oddziałujące na nią tradycja i kontekst społeczny<sup>429</sup>. Gość, nawet jeśli znany gospodarzowi, to nie domownik stale zamieszkujący dane miejsce, lecz przybysz – osoba pochodząca z zewnątrz (w niektórych przypadkach zwana również innym, obcym, cudzoziemcem, barbarzyńcą)<sup>430</sup>, która dzięki odwiedzinom staje się bliższa. Wizyta zarówno o charakterze prywatnym, jak i publicznym wpływa na komfort gościa i gospodarza, opiera się na dostosowywaniu się do konwencji wyznaczającej konkretne zasady, prawa, powinności czy gotowe wzorce zachowania<sup>431</sup>. Rapt byłby, gdyby posłużyć się neologizmem Jacquesa Derridy, „wrogościnością”, wiążącą gościńność z przemocą, a konkretnie działaniem stanowiącym pogwałcenie zasad gościńności, z którą wiążą się pewne oczekiwania społeczne, etyczne i moralne<sup>432</sup>. Czyjeś przybycie, sposób przyjęcia gościa i przebieg wizyty mają „istotne konsekwencje dla konkretnych ludzi lub całej społeczności”<sup>433</sup>, zwłaszcza że gościna to również wystawienie się na nieprzewidziane sytuacje, w tym zaskoczenie czy zagrożenie<sup>434</sup>, prowadzące nawet do wojny i zagłady miasta:

Ale obecnie nie pragnie me serce  
Śpiewać o zwodnej Parysa gościnie,  
[...]  
Ani o dniach owych grozy i klęski,  
Gdy Troja warowna runęła w niesławie<sup>435</sup>.

Część omawianych w niniejszym i innych rozdziałach rozprawy przykładów, m.in. biblijne narracje o żonie Lewity (Sdz 19–20), Tamar (2Sam 13) i pannach z plemienia Szilo (Sdz 21), przedstawia uczestników wydarzeń znajdujących się w sytuacji gościny. Lewitę wraz z małżonką przyjął pod dach pewien mężczyzna, co prawda mieszkający w Gibei, mieście Beniaminitów, lecz pochodzący z góry Efraima, zatem także obcy. Niższy status przybyszów przyczynił się do nocnego ataku na nich ze strony mieszkańców miasta. Gospodarz, chroniąc

<sup>429</sup> D. Rancew-Sikora, *Gościńność – rozstanie z ideałem*, Warszawa 2021, s. 8.

<sup>430</sup> Warto zwrócić uwagę, że w większości przykładów zarówno rzeczywistych, jak i literackich porwań, opisywanych w niniejszej rozprawie, porywacz to osoba pochodząca „z zewnątrz”, nienależąca do danej grupy, np. domowników, krewnych czy mieszkańców danego rejonu. O terminologii gościa zob. też np.: J. K. Pytel, *Gościńność w Biblii. Studium źródłowo-porównawcze*, Poznań 1990, s. 13–17, 55; J. A. W. Heffernan, *Hospitality and Treachery in Western Literature*, London 2014, s. 2–3; D. Rancew-Sikora, dz. cyt., s. 17–20.

<sup>431</sup> J. A. W. Heffernan, dz. cyt., s. 1; D. Rancew-Sikora, dz. cyt., s. 21; H. Gosk, *Gościńność w czasie marnym. Wyzwanie, pułapka, niejednoznaczność*, w: *Empatia, gościńność, solidarność w literaturze polskiej od XIX do XXI wieku*, pod red. D. Wojdy, M. Skuchy, Kraków 2023, s. 13.

<sup>432</sup> D. Rancew-Sikora, dz. cyt., s. 12.

<sup>433</sup> Tamże, s. 20.

<sup>434</sup> J. Derrida, dz. cyt., s. 361.

<sup>435</sup> Ibikos, *Do Polikratesa*, w: *Antologia liryki greckiej...*, s. 159.

męskiego gościa, oferuje napastnikom żonę Lewity i własną córkę<sup>436</sup>. Gdy mężczyźni zażywają nocnego odpoczynku, kobiety są ofiarami brutalnego, wielokrotnego grupowego gwałtu, po którym żona Lewity czołga się do domu gospodarza, by umrzeć z rękami ułożonymi na jego progu<sup>437</sup>. Z kolei Tamar odwiedza przyrodniego brata Absaloma na jego zaproszenie, by służyć mu w chorobie, która okazuje się wyłącznie pretekstem do zwabienia kobiety do sypialni mężczyzny i gwałtu. W końcu panny z Szilo, zaproszone do świętowania, zostają porwane przez Beniaminitów (schemat działania oprawców w tej narracji można również odnieść do historii uprowadzenia Sabinek). Również przybliżone już dzieje gwałtu na Lukrecji zawierają element gościny, z której korzysta oprawca. Nierówne szanse (postrzeganych jako słabe) ofiar w walce z silnymi i brutalnymi porywaczami lub gwałcicielami przyczyniają się nie tylko do ich osobistej tragedii (kobiety były częstokroć narażone na niezgodne z prawem i obyczajem działania ze strony mężczyzn). Warto przypomnieć, że status kobiety, niższy od męskiego, w patriarchalnej rzeczywistości podporządkowywał ją władzy i woli męskich opiekunów, nawet jeśli wiązałoby się to, jak w przypadku żony Lewity i córki gospodarza, z postrzeganiem kobiet jako ofiar poniesionych w celu ochrony męskiego gościa przed zagrożeniem<sup>438</sup>. Psychiczny i fizyczny aspekt cierpienia ofiary pozostawał więc drugorzędny wobec kwestii hańby na honorze mężczyzny czy rodu.

Najwyraźniejszy przykład złamania zasad gościny wiąże się jednak z najpopularniejszym mitologicznym egzemplum – porwaniem Heleny. Grecka tradycja gościnności jako punkt honoru uznawała przyjęcie gościa i zaopiekowanie się nim<sup>439</sup>, co wykorzystał Parys:

Którą w tych czásiech przeszłych Áleksánder  
Będąc w Grecyje, gość niepráwie wierny,

---

<sup>436</sup> Zdarzenia opisane we wspomnianej narracji odnoszą się do osobnego zagadnienia kobiety jako ofiary. Żona Lewity i córka gospodarza zostają poświęcone w imię bezpieczeństwa ich opiekunów. Innym sposobem realizacji tematu może być np. przedstawienie kobiet w roli ofiar bogu na przebłaganie, zob. np.: L. Ariosto, dz. cyt., s. 141–142 („Ja nie wiem, czy to prawda, czy to tylko bają, / Co o tem Proteusie ludzie powiadają; / Toli na białegłowy w tamtem kraju stary / Zwyczaj i na niezbożne zostawia ofiary, / Że orka, co każdy dzień do portu przychodzi, / Obkarmiona ich ciała pięknymi odchodzi; / Acz się dziewczką urodzić jest po wszytkiem świecie / Nieszczęście, w tem dopiero wielkie jest powiecie. / O nieszczęśliwe panny, które z dalekiego / Kraju fortuna pędzi do brzegu srogiego! / Kędy ludzie okrutni nad brzegiem czekają / I krwią gładkich pielgrzymek bogi swe błagają. / Bo im więcej do ofiar biorą cudzoziemek, / Ten mniej ginie od strasznej orki samych ziemek; / Ale, iż nie zawždy wiatr przynosi zdobyczy, / Po wszytkiej jej szukają wszędzie okolicy. / (...) Siła ich dostawają rozbojem i gwałtem, / I za pieniądze siła, siła inszem kształtem”). Kobiety mogły być także porywane na zamówienie czy przez rozbójników w celu ich późniejszej sprzedaży, o czym wspomniano w kolejnym rozdziale rozprawy, zob. np.: L. Ariosto, dz. cyt., s. 157 („Barzo siła tych, które kupcy przedawają / Co piękniejsze i których zbójcy dostawają, / Jako ich wiele ginie, kto by chciał spisować?”).

<sup>437</sup> J. A. W. Heffernan, dz. cyt., s. 57.

<sup>438</sup> D. Rancew-Sikora, dz. cyt., s. 29.

<sup>439</sup> A. Kopka, *Pytanie o gościnność w filozofii Jacquesa Derridy*, „Folia Philosophica”, 32 (2014), s. 321. Zob. też. J. K. Pytel, dz. cyt., s. 56–61.

Uniósł od męża i przez bystre morze  
Do trojańskiego miastá przyprowadził<sup>440</sup>.

Gospodarz z jednej strony ma służyć gościowi, z drugiej zaś znajduje się z pozycji od niego wyższej jako właściciel domu i potrzebnych do jego funkcjonowania zasobów, a ponadto należy do wspólnoty sąsiedzkiej i przebywa na znanym sobie terytorium. Mając taką władzę, może objąć gościa wieloaspektową kontrolą, począwszy od czasu spędzanego wspólnie, aż po chwilę w odosobnieniu<sup>441</sup>. Mimo takich możliwości Parys zdołał nakłonić Helenę do romansu pod okiem męża w roli gospodarza:

I by ją był frygijski widział pasterz młody,  
Kiedy na Idzie sądził trzech bogiń niezgody,  
Chocia tam Wenus jabłko złote otrzymała,  
Podomno by go jej zaś ustąpić musiała;  
I nie szedłby był pewnie w amiklejskie strony  
Gwałcić gościnne prawa i brać cudze żony;  
Owszem by był raczej rzekł: „Zostań przy Helenie,  
Menelae, bo u mnie ta jest w większej cenie”<sup>442</sup>.

Owidiusz wyśmiał naiwność i głupotę Menelaosa (także przecież mężczyzny), który w swojej hojnej gościnności pozostawił znaną z piękności małżonkę pod opieką przystojnego i młodego gościa, przyczyniając się niejako do zdrady:

Gdy Menelaos zniknął, gość Helenę złapał  
i tulił ją, by nocą ciepłej w łożu było.  
Jak to, Menelaosie, zostawiłeś żonę  
z gościem pod jednym dachem? Czy to mądrze, powiedz?  
[...]  
Amant jest tu niewinny, brak winy w Helenie:  
on zrobił to, co tobie... wszystkim w głowie siedzi.  
Dając im czas i miejsce, dałeś przyzwolenie,  
skorzystała jedynie z twojej podpowiedzi.

---

<sup>440</sup> J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 6, *Odprawa posłów greckich*, oprac. T. Witczak i in. Warszawa 2021, s. 83.

<sup>441</sup> D. Rancew-Sikora, dz. cyt., s. 20.

<sup>442</sup> L. Ariosto, dz. cyt., s. 234–235.

No bo cóż miała robić, gdy mąż z dala od niej,  
a obok gość światowiec? Bała się spać sama!  
Atrydo, nie oskarżę Heleny o zbrodnię:  
skorzystała z grzeczności uprzejmego pana<sup>443</sup>.

Parys, przekraczając próg domostwa Menalaosa, zyskał z kolei pełny dostęp do możliwości, jakie daje rola gościa – wgląd do wewnętrznego świata domowników pozwolił mu wykorzystać wiedzę na temat konkretnych osób i miejsca<sup>444</sup>, co znacznie ułatwiło planowany rapt.

## Uwagi końcowe

Mitologia wraz z Biblią i historiografią ukształtowały konkretne paradygmaty dla literackiego raptu czy gwałtu, powielane przez twórców nowożytnych i realizowane w różnych gatunkach. Zawarte w fabułach mitycznych wątki napaści seksualnych konstruuja tradycję literacką pod postacią metafory miłości i siły. Rapt, nawet jeśli przy powierzchownym czytaniu miały napędzać bieg akcji, w rzeczywistości stanowiły element złożonej konstrukcji kulturowej, której celem było objaśnienie powstania świata i jego funkcjonowania. Narracje o raptach stanowią element rozważań nad szeroko pojmowanymi problemami egzystencjalnymi, w tym płci kulturowej, roli społecznej, natury, śmierci, a także kulturowej konstrukcji seksualności<sup>445</sup>. Pozwalały zrozumieć społecznie dewiacyjne zachowania, często ograniczając nasze rozumienie przemocy seksualnej, a jednocześnie tworząc normy seksualności. Wątki oparte na porwaniu czy gwałcie ukazywały potęgę świata męskiego i jego prymat nad kobiecym. Występujące w mitach sacrum i profanum zderzały się między innymi właśnie przy okazji raptów, kiedy czynnik boski nierzadko mieszał się z ludzkim. U podstaw narracji o porwaniach i gwałtach zawsze leżała nierówność płci. Kobieta prezentowana jako podatna na rapt – musiała poddać się mężczyźnie jako słabsza i pozostająca bez szans w starciu z męską siłą i potęgą męskiego świata. W tej przemocy, jaką jest rapt, nadrzędne cechy wykazywał mężczyzna albo bóg, kobieta była raczej nie podmiotem, ale przedmiotem, zwłaszcza że najczęściej dochodziło do aktów seksualnych wbrew woli. Mężczyzna, kreowany na silnego, dobrze zbudowanego i doświadczonego, porywał albo gwałcił młodą, piękną i bezsilną kobietę, nierzadko dziewicę. Choć wybrane rapt i gwałty przejawiają znaczenie polityczne<sup>446</sup>, napaść seksualna to zbrodnia każdorazowo

---

<sup>443</sup> Owidiusz, *Sztuka kochania...*, s. 132–134.

<sup>444</sup> D. Rancew-Sikora, dz. cyt., s. 240.

<sup>445</sup> S. Sielke, *Literature, World and American*, w: *Encyclopedia of Rape...*, s. 117.

<sup>446</sup> M. Beard, dz. cyt., s. 2–3.

wynikająca z pożądania – kobiecego ciała, zaspokojenia ambicji, pragnienia seksualnego czy posiadania władzy. Ukazywani w tekstach bohaterowie stają się reprezentacjami konkretnych cech charakteru – jednych powinno się naśladować, inni stanowią antywzorzec.

Teksty literackie są szczególnie odkrywcze dla zrozumienia kulturowych reprezentacji gwałtu i ich znaczenia, ponieważ osadzają przypadki gwałtu w rzekomo rozstrzygających, już wyjaśnionych historiach. Mają zneutralizować pokazywaną w tekstach przemoc seksualną. Analiza przykładów wskazuje na konkretny przebieg raptu w fabułach mitycznych. Jeśli nie dochodziło do bezpośredniego ataku na ofiarę, zwykle przed porwaniem bóg przemieniał się w jakieś stworzenie (zwierzę). Owe metamorfozy były istotnym elementem zaskoczenia panny<sup>447</sup>. Dzięki temu oszustwu i spiskowi napastnik mógł się do niej zbliżyć, jednocześnie kontrolując przebieg zdarzeń. Oszukana i zdeorientowana kobieta jedynie poddawała się mu. Ofiary napaści niejednokrotnie wykraczały poza role swojej płci – mogły znajdować się w miejscu ustronnym, które ułatwiało porywaczowi działanie i uniemożliwiało ofierze ratunek. Jedynym sposobem, w jaki kobieta mogłaby uniknąć porwania i gwałtu, byłaby próba samobójcza, ucieczka albo (w mitologii) metamorfoza ciała. Jednakże, gdyby nie działania napastnika, ofiara nigdy nie znalazłaby się w tak tragicznym położeniu, nawet jeśli sama podejmowała nierozsądne i bezmyślne ryzyko.

Należy pamiętać, że mitologia funkcjonowała również jako system wierzeń. Te nieskomplikowane narracje stały się fundamentem późniejszych tekstów kultury, a prezentowane w nich spojrzenie na rzeczywistość było przez późniejszych twórców kontynuowane, powielane czy opowiadane od nowa. Mity wskazują wyraźnie, że kobiece ciało ma być widziane jako podatne na napaść o charakterze seksualnym. Te pojedyncze brutalne spotkania opisywane w mitach przyczyniają się do zrodzenia potomstwa o niemożliwych rodowodach, pośród których można odnaleźć zarówno założycieli miast, jak i winnych ich upadku. Przykłady raptów są mocno umocowane w tradycji historycznoliterackiej i nawet jeśli pochodzą z różnych źródeł (Biblii, historiografii czy mitologii), łączą występujące w nich mechanizmy funkcjonowania raptu. Prezentowana w mitach rzeczywistość ma odzwierciedlać prawa natury, również ludzkiej. To też bogaty rezerwuar modeli do naśladowania i opracowania przez kolejnych twórców. Historie przekazywane w mitach służą przekonaniu nas o tym, jakie rzeczy są i zawsze były:

Nie wystarczy bowiem prawdziwie i rzetelnie opowiedzieć, lecz trzeba jeszcze wyjaśnić, dlaczego tak się stało i jaki był tego cel. Bez pomijania czegokolwiek w opowiadaniu i bez

---

<sup>447</sup> Dla porównania w romansie miłosno-przygodowym porywacz również mógł posłużyć się podstępem, jednak – przeciwnie do mitologicznej przemiany – musiał być on prawdopodobny do zaistnienia w życiu.

zniekształcania trzeba od czasu do czasu wpleść myśli kierujące czynami i życiem, akceptujące to wszystko, co godziwe, i odrzucające, co nieprawe; należy przytoczyć wszystkie powiedzenia, czyny, rady potrzebne do moralnego ukształtowania życia. (...) Ponieważ w wielkich i godnych pamięci wydarzeniach najpierw mają miejsce plany, następnie czyny, a wreszcie skutki, historia wymaga także, aby pisarz zaznaczył to, co z planów aprobuje, aby (...) nie tylko stwierdził, że coś się wydarzyło lub coś zostało powiedziane, ale opisał też, w jaki sposób. Kiedy zaś będzie mówił o skutkach, aby wyjaśnił wszystkie przyczyny, obojętnie, czy to będzie przypadek, czy mądrość, czy lekkomyślność ludzka. W stosunku zaś do samych ludzi, żeby podał nie tylko ich czyny, ale wobec tych, którzy wyróżniają się sławą i imieniem, podał także wiadomości o ich życiu i charakterze<sup>448</sup>.

Dla omawianych dzieł z czasów od XVI w. do połowy XVIII w. charakterystyczna pozostaje kontynuacja literackiej tradycji grecko-rzymskiej, w której mitologia stanowiła niewyczerpane źródło inspiracji przejawiające się m.in. w utrwalonych i powtarzanych, a przez to popularnych motywach<sup>449</sup>. Wobec poezji staropolskiej pełniła ona jednak funkcje służebne, pojawiając się w dziełach z rzadka i w małej liczbie albo wręcz przesycając i organizując warstwę tekstową utworu<sup>450</sup>. Jako bogaty, lecz ostatecznie ograniczony zbiór stanowiła rezerwuar inspiracji pod postacią opowieści, postaci czy przykładów wykorzystywanych na różnych poziomach tekstu, poczynawszy od sfery inwencji, a na warstwie stylistycznej kończąc. Odniesienia do poszczególnych fabuł mitycznych pełniły również rolę nośników wskazujących czytelnikowi ukryte pod wierzchnią warstwą tekstu dodatkowe sensy, przekazy moralne i uniwersalne, czyniące lekturę bardziej satysfakcjonującą<sup>451</sup>. Poszczególne historie odnoszą się też do kwestii kulturowych, takich jak gościnność, cnota, męstwo, hańba, a także przemocy i jej uwarunkowań społeczno-prawnych. Ponadto zarówno egzemplaria antyczne, jak i nowożytnie reprezentują różne wzorce realizacji – określają rapt jako działanie siły miłości czy też wpisują go w dzieje narodów.

Poetycka recepcja prezentuje przede wszystkim przykłady znane i wielokrotnie powtarzane. Wybrani twórcy staropolscy wskazują jednak w utworach na spoczywający na nich ciężar tradycji, która poniekąd narzuca konkretne użycia. Kochanowski wprost wskazuje to, co potwierdzają również wyniki analizy przeprowadzonej w ramach niniejszego rozdziału – że

---

<sup>448</sup> S. Starowolski, dz. cyt., s. 20–21.

<sup>449</sup> M. Walińska, *Mitologia...*, s. 42.

<sup>450</sup> Tejże, „*Żywoty świętych ten Apollo pieje*”..., s. 187.

<sup>451</sup> Tamże, s. 211–224.

mimo funkcjonowania innych przykładów, ostatecznie porwanie Heleny pozostaje najbardziej reprezentatywną realizacją tematu:

Nie sáma od przyjaciół ni od mátki z łoná  
W obcé kráje Helená morzem uniesioná,  
Nie jeden Menelaus o żonę sie wádził,  
Nie piérwszy Ágámemnon tysiąc naw prowadził,  
Nie raz Troja burzona przed Hektorem – siłą,  
Siłą mężnych było, którym śmierć przy ojczyźnie miła<sup>452</sup>.

Jak wskazano w rozprawie, o raptach nie tylko w obyczaju, ale i literaturze mówi się jako o czymś w pewnym sensie powszechnym, zdarzającym się raz po raz, a jednak poszczególne teksty nawiązują wciąż do tych samych, najbardziej znanych i kulturotwórczych historii, ograniczając zbiór właściwie do kilku eksploatowanych przykładów, zwłaszcza raptu Heleny. Warto mieć też na uwadze, że sam *raptus puellae* pozostaje jednym z wielu tematów literackich. Wydawać by się mogło, iż odwołań do niego należy w szczególności spodziewać się w gatunkach takich jak choćby erotyk czy epitalamium, natomiast przykłady wskazują raczej na temat i kontekst utworu jako kluczowe elementy, od których zależy dobór egzemplów, zwykle rapt kojarzy się jednak z szeroko pojmowaną miłością i wokół niej funkcjonuje.

Przykłady raptu umożliwiają czytelnikowi nie tylko obserwację swoistego zderzenia kultury z naturą, ale i próby objaśniania tej natury przez kulturę. Wielokrotne odniesienia literackie, będąc konkretną recepcją mitologii, podkreślają oddanie twórców staropolskich tradycji antycznej, na której gruncie zostali wykształceni, i silne powiązanie z nią. „Mówienie mitologią”<sup>453</sup> raz po raz przypomina o tym, że niezaprzeczalnie łączy ich wspólny silny fundament – tradycja, kultura i erudycja klasyczna, nawet jeśli ich świadomość względem powyższych pozostawała na różnym poziomie.

---

<sup>452</sup> J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 8, *Poematy...*, s. 214.

<sup>453</sup> Określenie to podają za: M. Walińska, „*Żywoty świętych ten Apollo pieje*”..., s. 28.

# Staropolskie narracje romansowe o porwaniach

## Romans jako przedmiot zainteresowania badaczy

Utwory romansowe czyta się, odnosząc je i porównując do innych gatunków<sup>454</sup>. Romans jest bezsprzecznie związany z powieścią, stanowiąc jej załączek<sup>455</sup>, co potwierdza nie tylko obserwacja rozwoju jego formy literackiej, ale i różne stanowiska badaczy uznających romans za gatunek albo odrębny, albo – jak w tej dysertacji – mieszczący się w ramach powieści<sup>456</sup>. Obszerłą argumentację za tym, że romans to „archaiczna nazwa powieści, a nie nazwa osobnego gatunku poprzedzającego powieść”<sup>457</sup> przedstawił Paweł Bohuszewicz, poświęcając całą monografię tematowi „dawnej, fikcjonalnej literatury narracyjnej w momencie przejścia od «romansu» [...] barokowego do powieści oświeceniowej”<sup>458</sup>. Relacjonując i omawiając stan badań polskich i zagranicznych nad relacją między romansem a powieścią, autor wyróżnił dwa stanowiska reprezentowane przez badaczy rozróżniających je: w pierwszym występowałaby różnica genologiczna, określająca, że powieść jako nowy gatunek wyewoluował z romansu; drugie stanowisko zakładałoby różnicę formulaiczno-strategiczną, uznającą, że romans i powieść to nie dwa samoistne gatunki, ale dwie odrębne strategie archetypów albo formuł narracyjnych, gdzie romansowość i powieściowość realizowano by „w utworach o różnych kwalifikacjach genologicznych”<sup>459</sup>. Z kolei badacze sytuujący romans w ramach powieści wskazywaliby raczej na różnicę terminologiczną:

---

<sup>454</sup> B. Fuchs, *Romance*, London–New York 2004, s. 10.

<sup>455</sup> A. Brückner, *Z rękopisów petersburskich*, cz. 3: *Powieści polskie z w. XV–XVI*, „Prace Filologiczne”, 5 (1899), s. 354–392; Tegoż, *Dawne powieści i romanse polskie*, „Biblioteka Warszawska”, 2 (1901), s. 506–544; B. Gubrynowicz, *Romans w Polsce za czasów Stanisława Augusta*, Lwów 1904; Tegoż, *Powieść do połowy XVIII stulecia*, w: *Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. 2, Kraków 1918, s. 68–99; J. Krzyżanowski, *Rozwój powieści w Polsce. Powieść wieku XVI*, w: *Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. 2, Kraków 1936, s. 497–526; B. Gubrynowicz, *Rozwój powieści w Polsce. Powieść epoki baroku i czasów saskich*, w: *Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. 2, Kraków 1936, s. 527–558; T. Kruszevska, *Stan badań i problematyka studiów nad romansem polskim XVI wieku*, „Ze Skarbcza Kultury”, 1 (12) 1960, s. 31–72; T. Michałowska, „Różne historyje”. *Studium z dziejów nowelistyki staropolskiej*, Wrocław 1965; Też, *Miedzy poezją a wymową. Konwencje i tradycje staropolskiej prozy nowelistycznej*, Wrocław 1970; Też, *Romans XVII i I połowy XVIII wieku w Polsce. Analiza struktury gatunkowej*, w: *Problemy literatury staropolskiej*, pod red. J. Pelca, Wrocław 1972, s. 425–498; Też, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 725–732; I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym*, Olsztyn 2001, s. 8.

<sup>456</sup> P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści. Studia o polskiej literaturze narracyjnej (druga połowa XVII wieku–pierwsza połowa XIX wieku)*, Toruń 2016, s. 312–326; Tegoż, *Opozycja „romans” – powieść wobec problemów historii literatury*, „Teksty Drugie”, 2 (2019), s. 48–62.

<sup>457</sup> P. Bohuszewicz, *Opozycja „romans” – powieść...*, s. 48.

<sup>458</sup> Tegoż, *Od „romansu” do powieści...*, s. 13.

<sup>459</sup> Tamże, s. 312–313.

Teksty reprezentatywne dla tego stanowiska albo rezygnują z jednego członu opozycji, zastępując go tylko „romansem” lub „powieścią”, albo – ze względu na obecne w nich przekonanie o tożsamości genologicznych bytów tylko słowami oznaczanych – posługują się nimi wymiennie, jako synonimami<sup>460</sup>.

Ostatecznie literatura przedmiotu, zwłaszcza jeśli zamiennie używa się terminu powieść, a innym razem romans, może wprawiać w konsternację. Rzeczą klarownie podsumowała Maja Pawłowska:

W języku polskim występują dwa terminy na określenie fikcjonalnego utworu narracyjnego: „romans” i „powieść”. W okresie staropolskim, czyli od końca XVIII wieku, „romans” był nazwą gatunkową prozy narracyjnej. Jednak przez cały ten wiek występowało postępujące zjawisko degradacji gatunku, zakończone jego przejściem z kultury wysokiej do popularnej. W XIX wieku termin „romans” przekształcił się z nazwy gatunkowej w podgatunkową i zaczął oznaczać wyłącznie utwory popularne o tematyce miłosnej, podczas gdy na określenie odmiany wysokiej utworzono termin „powieść”. We współczesnej polszczyźnie to „powieść” ma status nazwy gatunkowej. Natomiast w badaniach historycznoliterackich odnoszących się do czasów przed XIX wiekiem na określenie gatunku używa się zamiennie obu terminów<sup>461</sup>.

Ślad rozwijającego się gatunku utrwalił się w językach europejskich (włoskim, francuskim czy hiszpańskim) – dzieła znane jako *romanz*, *roman*, *romance* czy *romanzo* tłumaczono z łaciny (*romançar* – „tłumaczyć”), języka nauki, na języki wernakularne albo powstawały już w tych językach, w „mowie pospolitej”; z włoskiego pochodzi z kolei nazwa *novella* – powieść<sup>462</sup>. Romanse barokowe<sup>463</sup>, omawiane w niniejszym rozdziale, reprezentują gatunek dopiero krystalizujący się, stąd różne nazewnictwo u badaczy dawnego romansopisarstwa (romans, powieść barokowa, barokowa powieść miłosno-przygodowa)<sup>464</sup>. Barokowy romans

---

<sup>460</sup> Tamże, s. 313.

<sup>461</sup> M. Pawłowska, *Mimesis a teorie siedemnastowiecznej powieści francuskiej*, Wrocław 2011, s. 29.

<sup>462</sup> J. Krzyżanowski, *Romans polski wieku XVI*, Warszawa 1962, s. 13; J. Miszańska, „Kolloander wierny” i „Piękna Dianeja”. *Polskie przekłady włoskich romansów barokowych w XVII wieku i w epoce saskiej na tle ówczesnych teorii romansu i przekładu*, Kraków 2003, s. 50; E. R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 2018, s. 38.

<sup>463</sup> Przez barokowe rozumiem romanse odmiany miłosno-przygodowej, powstałe od XVII do poł. XVIII w. Szczegółowo do kategorii romansu barokowego na tle periodyzacji epoki odnosi się Iwona Maciejewska, która za Januszem Pelcem wspomina o tendencji do przesuwania granic tej epoki z ok. 1730 r. (jak ustalił Czesław Hernas) do lat 40. i 50. XVIII w., kiedy wyraźne były zarówno tendencje barokowe, jak i oświeceniowe. Zob. I. Maciejewska, dz. cyt., s. 9–10.

<sup>464</sup> Zob. np. J. Krzyżanowski, *Romans pseudohistoryczny w Polsce wieku XVI*, Kraków 1926, s. 2–3; J. Krzyżanowski, *Romans polski wieku XVI...*, s. 8, 13; I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym...*, s. 8; P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 15, 25.

miłosno-przygodowy stanowi odmianę powieści (funkcjonującej jako kategoria-kłaczce): „bo-  
wielm aby zostać zaklasyfikowanym do tej kategorii, nie trzeba spełniać pewnych warunków,  
będących nie koniecznymi, lecz «tylko» prototypowymi»<sup>465</sup>.

Początków romansu, należącego do rodzaju mieszanego (*genera mixta*)<sup>466</sup>, należy szukać  
jeszcze w literaturze greckiej i rzymskiej. Charakterystyczny dla gatunku, obok stałych elemen-  
tów epiki, takich jak narrator, fabuła, narracja oraz świat przedstawionych zdarzeń i postaci,  
pozostaje wyraźny wątek miłosny. Poza tym romans służy nie tylko rozrywce, ale i pouczeniu  
czytelnika<sup>467</sup>. Najwcześniejsze rozważania teoretyczne formułujące poetykę romansu pojawiły  
się w dziełach retorów rzymskich (w *De inventione* Cyserona i w anonimowej *Rhetorica ad*  
*Herennium*)<sup>468</sup>, współczesna teoria literatury charakteryzuje zaś typy gatunkowe romansu pol-  
skiego, popularne we wczesnym renesansie<sup>469</sup> czy na przełomie XVI i XVII do poł. XVIII w<sup>470</sup>.  
W dojrzałym baroku dominowała odmiana sentymentalno-przygodowa (właściwie miłosno-  
przygodowa)<sup>471</sup>, której źródeł badacze doszukują się w romansie rycerskim przy jednoczesnym  
oddziaływaniu romansu sentymentalnego (w tym pasterskiego i listownego) jako wzoru euro-  
pejskiego<sup>472</sup>. Staropolscy twórcy, w myśl humanistycznej idei powrotu do źródeł, czerpali z an-  
tycznego piśmiennictwa nie tylko inspirację, ale również gotowe rozwiązania<sup>473</sup>. Choć w sta-  
rożytnej myśli literackiej trudno mówić o teorii romansu, to już wtedy istniał konkretny i po-  
wtarzalny zbiór elementów pozwalających „budować” romansową narrację. Ten wszedł na  
stałe do bogatego literackiego repertuaru, z którego w epokach późniejszych należało czerpać  
nie tylko, by popisać się erudycją, ale i współtworzyć wciąż rozwijający się gatunek, popularny

---

<sup>465</sup> Tamże, s. 364.

<sup>466</sup> T. Michałowska, *Romans XVII i I połowy XVIII wieku w Polsce...*, s. 486; I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym...*, s. 8–9.

<sup>467</sup> Na temat funkcji dydaktyczno-rozrywkowej romansu zob. np.: J. Miszańska, dz. cyt., s. 90–93; P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 364–365.

<sup>468</sup> T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 726.

<sup>469</sup> Krzyżanowski, stawiając za kryterium treść romansów, wyróżnił sześć odmian gatunkowych: pseudohisto-  
ryczną, rycerską, moralistyczną, błazeńską, religijną i humanistyczną. Michałowska natomiast wyodrębniła trzy:  
pseudohistoryczną, błazeńsko-łotrzykowską i rycerską. Inną i ciekawą klasyfikację gatunku przybliżyła Maja  
Pawłowska, omawiając teorię XVII-wiecznej powieści francuskiej, w ramach których pojawiły się m.in. powieści:  
pasterska, pobożna, heroiczno-dworska, alegoryczna i analityczna. Zob.: J. Krzyżanowski, *Romans polski wieku*  
*XVI...*, s. 23–24; T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 729; M. Pawłowska, *Mimesis*  
*a teorie siedemnastowiecznej powieści...*, s. 131–173, 197–237, 263–272.

<sup>470</sup> Michałowska wyróżniła następujące odmiany romansu barokowego: sentymentalno-przygodową (właściwie  
miłosno-przygodową), epicką, pseudohistoryczną, pasterską, pobożną, alegoryczną, biograficzno-hagiograficzną.  
Zob. T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 728–732; P. Bohuszewicz, *Od „romansu”*  
*do powieści...*, s. 15.

<sup>471</sup> T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 728. P. Bohuszewicz, *Gramatyka romansu.*  
*Polski romans barokowy w perspektywie narratologicznej*, Toruń 2009, s. 13.

<sup>472</sup> T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 730.

<sup>473</sup> J. Czerniatowicz, *Romans grecki w Polsce doby odrodzenia*, „Eos Commentarii Societatis Philologiae Polono-  
rum”, 54 (1964), s. 315.

po dziś dzień. Na rozwój odmiany miłosno-przygodowej znaczący wpływ miała *Opowieść etiopska o Theagenesie i Chariklej* Heliodora. Treść tego dzieła, przepełniona porwaniami, stała się prototypem dla kształtującej się tradycji romansu europejskiego. Oryginał grecki przełożono na łacinę w 1552 r., z kolei na język polski dzieło przetłumaczono z niemieckiego w 1588 r. (opublikowano w 1590 r.)<sup>474</sup> pod tytułem *Historia murzyńska o nadobnym Teagenesie i pięknej Charykłej*<sup>475</sup>. *Etiopiki* charakteryzowały się niezwykle skomplikowaną strukturą fabularną, wymagającą od czytelnika szczególnego skupienia uwagi.

W opracowaniach na temat gatunku gruntownie omówiono już jego cechy. Współcześnie teoretycy i historycy literatury zajmujący się dawnym romansopisarstwem, m.in. Iwona Maciejewska<sup>476</sup>, Paweł Bohuszewicz<sup>477</sup>, Jadwiga Miszańska<sup>478</sup> i Maja Pawłowska<sup>479</sup>, bazując na tak solidnym fundamencie, uszczegółowiają swoje badania i skupiają się na analizie konkretnych utworów z perspektyw przekładoznawstwa czy narratologii, opisując poszczególne elementy struktury dzieła<sup>480</sup>. Badacze zaprezentowali niezwykle obszerny materiał źródłowy, na porwanie jako topos zwrócono jednak uwagę wyłącznie wstępnie i ogólnie. Kluczowa w przypadku badań nad *raptus puellae* okazuje się ogólna analiza Michałowskiej na temat toposów romansowych, którą niniejszy rozdział rozwija, jak również praca Maciejewskiej na temat kształtowania się technik narracji w polskim romansie barokowym od XVII do 1. poł. XVIII w. oraz bogate metodologicznie studia Bohuszewicza nad modelami barokowego romansopisarstwa. Punktem wyjścia niniejszych rozważań jest pytanie o to, jak rapt funkcjonuje w barokowym romansie odmiany miłosno-przygodowej. Ze względu na obszerność zagadnienia zwrócono uwagę wyłącznie na wybrane problemy. Dogłębna analiza wybranych romansów, nawet jeśli dotyczyłaby jedynie passusów odnoszących się do raptów, stanowiłaby materiał wystarczający na odrębną monografię.

---

<sup>474</sup> T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 729–730.

<sup>475</sup> Heliodor, *Historia murzyńska o nadobnym Teagenesie i pięknej Charykłej*, tłum. Andrzej Zacharzewski, Wilno 1606; zob. też Heliodor, *Opowieść etiopska o Theagenesie i Chariklej*, tłum. S. Dworacki, Poznań 2000.

<sup>476</sup> I. Maciejewska, *Uwagi o narracji w romansie czasów saskich*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czas saski*, pod red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 345–352; Tejże, *Narracja w polskim romansie barokowym...*; Tejże, *Narracja w polskim romansie barokowym – o kształtowaniu się rodzinnej epiki powieściowej*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, 11/2 (21) 2004, s. 147–166.

<sup>477</sup> P. Bohuszewicz, dz. cyt.

<sup>478</sup> J. Miszańska, dz. cyt.

<sup>479</sup> M. Pawłowska, dz. cyt.

<sup>480</sup> Przykłady tytułów, podane w przyp. 25–27, stanowią jedynie wybór opracowań, wyodrębniony ze względu na ich uogólniający charakter. W obiegu naukowym funkcjonują również szczegółowe analizy przypadku, zob. np. R. Grześkowiak, *Poeta z logogryfu. O „Wizerunku zlocistej przyjaźni zdrady” Adama Korczyńskiego*, „Teksty Drugie”, 4 (1997), s. 51–67; E. A. Jurkowska, *Kreacje postaci w Syllorezie Wacława Potockiego – typologia bohaterów*, w: *Wzorce osobowe w dawnej literaturze i kulturze polskiej*, pod red. B. M. Puchalskiej-Dąbrowskiej, E. A. Jurkowskiej, Białystok 2018, s. 269–282.

## Zakreślenie materii badawczej

Materię niniejszego rozdziału stanowią romanse barokowe odmiany miłosno-przygodowej, powstałe od XVII do poł. XVIII w. Ograniczenie się do jednego wzorca gatunkowego wynika z prostych przyczyn: przykłady realizacji toposu *raptus puellae* pojawiają się przede wszystkim w tym określonym jako najpopularniejszy w XVII w. wzorcu<sup>481</sup>. Podstawę źródłową stanowi dziewięć romansów (w tym sześć wyróżnionych przez Michałowską), powstałych od XVII do poł. XVIII w. Są to: *Historyja barzo piękna o Talezie, królewicu lidyjskim, a o Perepodzie, królownie aragońskiej* (Hieronima Morsztyna z 1. poł XVII w.)<sup>482</sup>; *Miłość bez odmiany mocna jako śmierć albo Historyja o Agnulfie, królewicu francuskim, i Floreście, królownie sycylijskiej* (Krzysztofa Stanisława Zawiszy z 1688 r.)<sup>483</sup>; *Argenida, którą Jan Barklayus po łacinie napisał* (Wacława Potockiego z 1697 r.)<sup>484</sup>; *Wizerunk złocistej przyjaźni zdrady mężowi bystrej żony abrysowany na przestrożę, bo: „Felix, quem faciunt aliena pericula cautum”, alias: „Szczęśliwy, co po cudzej tej strasznej przygodzie nie uderzy o skalę, której nie znać w wodzie”; a ten na punktów IX rozporządzony będąc, dla nietęsknice Czytelnika żartownemi Landczaftami a raczej okurencyjami jest intermediowany* (Adama Korczyńskiego z końca XVII w.)<sup>485</sup>; *Syloret albo prawdziwy abrys po ciężkiem straconych synów żalu; im niespodziewańskiego, tym większego smutnego ojca wesela. Starodawna z różnych greckich i łacińskich pisarzy wyjęta i polskim stylem nowo podana historia* (Wacława Potockiego z końca XVII w.)<sup>486</sup>; *Historia Ormunda królewicza numidyjskiego z Libeiną cesarzówną jerozolimską* (anonimowy tekst z przełomu XVII i XVIII w.)<sup>487</sup>; *Kolloander wierny Leonildzie przyjaźni dotrzymujący przy różnych*

<sup>481</sup> T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 729.

<sup>482</sup> H. Morsztyn, *Historyja barzo piękna o Talezie, królewicu lidyjskim, a o Perepodzie, królownie aragońskiej*, w: tegoż, *Filomachija*, oprac. R. Grześkowiak, Warszawa 2000, s. 60–106.

<sup>483</sup> K. S. Zawisza, *Miłość bez odmiany mocna jako śmierć*, oprac. R. Rusnak, Warszawa 2015.

<sup>484</sup> *Argenida, którą Jan Barklaius po łacinie napisał, Wacław zaś Potocki, podczaszy krakowski, wierszem polskim przetłumaczył, do druku podana, czyniąc zaś zadosyć żądaniu czytelników, z dozwoleń zwierzchności duchownej roku 1743 de novo przedrukowana*, Poznań 1743.

<sup>485</sup> A. Korczyński, *Wizerunk złocistej przyjaźni zdrady*, oprac. R. Grześkowiak, Warszawa 2000.

<sup>486</sup> Korzystano z *editio princeps*, odpisu, niepełnej edycji Leszka Kukulskiego i rozprawy doktorskiej Jurkowskiej: BOssol rkps 40/II (zawiera kompletny przekaz utworu); *editio princeps* z 1764 r. (BOssol, SD XVIII 3181); W. Potocki, *Syloret albo Prawdziwy abrys po ciężkim straconych synów żalu im niespodziewańskiego, tym większego smutnego ojca wesela. Starodawna z różnych greckich i łacińskich pisarzy wyjęta i polskim stylem nowo podana historia*, w: tegoż, *Dzieła*, t. 1, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987, s. 125–204; E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz*. Nieopublikowana rozprawa doktorska (IBL PAN) napisana pod kierunkiem dr hab. M. Mejora, prof. IBL PAN, Warszawa 2014, BIBL masz. 6365.

<sup>487</sup> Korzystano z rkps BOssol 4298/I. W AGAD w Warszawie znajduje się drugi manuskrypt *Historii o Ormundzie* (AGAD, Sucha, rkps 216/261), jednak, jak stwierdziła J. Miszańska (zob. tejże, dz. cyt., s. 326): „dwa manuskrypty już na pierwszy rzut oka różnią się między sobą. Rękopis wrocławski jest zdecydowanie staranniejszy, rękopis warszawski sprawia wrażenie brudnopisu i jest na dodatek pozbawiony zakończenia. Różnią się też objętością; rękopis wrocławski, liczący prawie 600 stron, jest obszerniejszy o około jedną czwartą. Lektura pozwala przypuszczać, że mogą to być dwa warianty tego samego tekstu, jakkolwiek nie można wykluczyć hipotezy, iż są to dwa różne tłumaczenia tego samego utworu. Z grubsza zgodne, prezentują jednak liczne rozbieżności: mają nieco inną strukturę (inny podział na części), a pewne fragmenty wersji warszawskiej sprawiają wrażenie streszczenia

nienawiści wojennych awanturach i przypadkach, z okazji niedotrzymania słowa między Poliartem cesarzem konstantynopolitańskim, Enceladona synem, i między Tygryndą, królową trabizońską, Tygranora króla córką. Albo Historyja polityczna kawalerskie ich dzielności i skrytą miłość przez Hymmeneusz dożywotniej przyjaźni między niemi zakończone (anonimowy<sup>488</sup> romans z pierwszej poł. XVIII w.)<sup>489</sup>; *Kawaler polski w przyjaźni stateczny* (Józefa Epifaniego Minasowicza z pierwszej poł. XVIII w.)<sup>490</sup>; *Historia angielska politico-moralis, Hippolita milorta z Duglas, z Julią, córką hrabi z Warwiku awantury przyjaźni opisująca* (Józefa Jana Nepomucena Raczyńskiego z poł. XVIII w.)<sup>491</sup>. Zapewne można odnaleźć jeszcze inne utwory romansowe, w których pojawia się porwanie, jednak już nawet ta, wydawałoby się, niewielka liczba tekstów literackich spełnia rolę „całościującej i uogólniającej reprezentacji”<sup>492</sup> problemu.

Spośród wymienionych utworów trzy – *Miłość bez odmiany mocna jako śmierć*, *Wizerunk zlocistej przyjaźni zdrady* i *Syloret* – doczekały się współczesnego opracowania<sup>493</sup>; spośród pozostałych cztery funkcjonują jako druki z XVII i XVIII w. Są to: *Kolloander wierny Leonildzie*, *Kawaler polski*, *Argenida* i *Historia Hippolita z Julią*; w rękopisie wciąż pozostaje obszerna *Historia Ormunda z Libeiną*. Romanse z racji swojej obszerności i niegdysiejszej popularności stanowią nie lada wyzwanie dla wydawców literatury dawnej, dlatego też współcześnie opracowano edycje wyłącznie tekstów najkrótszych czy opartych na jednym bądź niewielu przekazach. Proporcje między tekstami prozatorskimi i wierszowanymi w przyjętym na

---

analogicznych partii wersji wrocławskiej; inne zaś wydają się całkowicie różne. Lektura obu manuskryptów powieści z całą oczywistością obala tezę [Bronisława – M.S.] Gubrynowicza. Polski *Ormund* nie jest przekładem włoskiego romansu [Francesco Pony – M.S.]. Przyczyną nieporozumienia stało się, pojawiające się w tytule, imię głównego bohatera”.

<sup>488</sup> Niestety, nieznane pozostają personalia tłumacza, jednak pojawiają się hipotezy, że mógłby nim być Józef Epifani Minasowicz (zob. E. Aleksandrowska, *Minasowicz (Minasiewicz) Józef Epifani h. Przyjaciel*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, pod red. E. Rostworowskiego, Wrocław 1976, s. 274–277; J. Lewański, *Włosko-polskie związki literackie i kulturalne*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 901–915); sprawozdanie ze stanu badań nad ustaleniem atrybucji zdała Miszańska (zob. tejże, dz. cyt., s. 355–370).

<sup>489</sup> *Kolloander wierny Leonildzie przyjaźni dotrzymujący przy różnych nienawiści wojennych awanturach i przypadkach, z okazji niedotrzymania słowa między Poliartem cesarzem konstantynopolitańskim, Enceladona synem, i między Tygryndą, królową trabizońską, Tygranora króla córką. Albo Historyja polityczna kawalerskie ich dzielności i skrytą miłość przez Hymmeneusz dożywotniej przyjaźni między niemi zakończone*, [brak miejsca wydania, brak daty wydania – data roczna „1762” dopisana ołówkiem na karcie tytułowej], BOssol SD XVIII 3004.

<sup>490</sup> J. E. Minasowicz, *Kawaler polski w przyjaźni stateczny, z francuskiej prozy J. P. Préchaca (Le Beau Polonis) rytmem ojczystym przełożony an[no] 1753*, w: *Zbiór rytmów polskich Józefa Epifaniego Minasowicza*, J. K. Mci sekretarza, cz. 2, Warszawa 1755, s. 91–164.

<sup>491</sup> *Historia angielska politico-moralis, Hippolita milorta z Duglas, z Julią, córką hrabi z Warwiku awantury przyjaźni opisująca [...]* przez J. P. Józefa Jana Nepomucena Raczyńskiego, podczaszego wieluńskiego roku pańskiego 1743 do druku podana w Poznaniu [...], BJ St. Dr. 70837 III.

<sup>492</sup> P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 18.

<sup>493</sup> Edycja *Syloreta* pozostaje jednak nieosiągalna dla czytelników i trudno dostępna dla badaczy literatury staropolskiej, od 2014 r. funkcjonując wyłącznie w formie maszynopisu nieopublikowanej rozprawy doktorskiej.

potrzeby rozdziału zbiorze odzwierciedlają „odmienność polskiego romansu barokowego na tle literatury zachodnioeuropejskiej”<sup>494</sup>, objawiającą się przez wierszowane realizacje gatunku<sup>495</sup>.

Źródła stanowiące podstawę romansów były różnorakie – mogły opierać się w pewnym stopniu na tekstach oryginalnych, w epoce nowożytnej poddawanych wielokrotnej adaptacji, czy też stanowić jedynie inspirację, m.in. za sprawą uniwersalnych motywów. Nie zawsze da się znaleźć pierwowzór, z którego czerpał tłumacz – romanse mogły stanowić kompilacje różnych antycznych źródeł, a nawet mieć u podstawy prawdziwe wydarzenia. Powtarzające się elementy fabuły, np. imiona głównych bohaterów, sprawiają wrażenie, że mamy do czynienia z przekładem konkretnego utworu – jak wykazała Miszańska, wbrew zapewnieniom badaczy takich jak Gubrynowicz czy Krzyżanowski, *Historię Ormunda z Libeiną* poza imieniem protagonisty nie łączy wiele z *L’Ormondo* Francesca Pony<sup>496</sup>. Teoria dawnego przekładu jako szerokie i skomplikowane zagadnienie nie stanowi jednak tematu niniejszego rozdziału. Niezależnie od pochodzenia pierwowzoru czy wierności polskich przekładów w poszczególnych romansach ujawnia się pewien ogólny wzorzec tego gatunku<sup>497</sup>, można więc podjąć próbę nazwania wybranych dzieł swego rodzaju adaptacjami, zgodnie z definicją tego leksemu funkcjonującą w XVII w. Autorzy romansów przystosowywali znany sobie bogaty materiał źródłowy, którego nieraz już nie sposób precyzyjnie wskazać, do potrzeb własnej narracji; dokonywali abrewiacji, amplifikacji, substytucji czy translokacji<sup>498</sup>, czerpiąc przy tym ze znanych schematów fabularnych – każdy utwór był jednak ostatecznie „rezultatem indywidualnych rozstrzygnięć piszącego”<sup>499</sup>.

Prezentowane romanse różnią się między sobą pod względem objętości i stopnia skomplikowania fabuły. W obszernych *Argenidzie*, *Sylorecie* czy *Ormundzie i Libeinie* narrator częstokroć przedstawia drobiazgowo niemal każdy szczegół już i tak zawilej akcji. Również krótsze utwory, takie jak *Kolloander*, przepełnione są nieraz rozbudowanymi wątkami. *Historia Hippolita z Julią* zdaje się na tle pozostałych romansów dość prosta, nawet mimo przeładowania faktami przeszłymi w relacji wprowadzającej do właściwej akcji<sup>500</sup>. Niezależnie od stopnia skomplikowania utworów to niemożliwe, by narrator mógł zaprezentować wszystkie wypadki, stąd w niektórych utworach liczne retrospekcje, zamienne snucie opowieści o głównych

---

<sup>494</sup> I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym...*, s. 17.

<sup>495</sup> Na wszystkie romanse tylko dwa nie są wierszowane – *Historia Ormunda z Libeiną* i *Kolloander wierny Leonildzie*.

<sup>496</sup> J. Miszańska, dz. cyt., s. 21.

<sup>497</sup> T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 731.

<sup>498</sup> Tejże, *Oryginalność*, w: tamże, s. 537.

<sup>499</sup> Tejże, *Romans XVII i I połowy XVIII wieku w Polsce...*, s. 427–498; Tejże, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 731.

<sup>500</sup> I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym...*, s. 20.

bohaterach za sprawą przerywania wątków<sup>501</sup>, przeciągające się za sprawą nieustannych retardacji, przedstawianie tych samych zdarzeń z różnych punktów widzenia czy powtarzające się passusy, których celem jest wyłącznie podsumowanie czy przypomnienie czytelnikowi zeszłych wydarzeń. Te charakterystyczne dla epiki romansowej elementy (również wstawki dyskursywne, np. dygresje), miały na celu wzbogacenie narracji, „pojmowanej jako relacji z działań i zdarzeń”, i uzupełnienie „dydaktycznych braków słownej reprezentacji ludzkich działań”<sup>502</sup>.

Wyjątkowo do korpusu romansowych przykładów raptu zostało włączone *Opisanie Kalinowskich: Jerzego stuprum, Strusowny fuga, ojcowski żal, obu stron zawziętość i inwencyje dowcipne, decyzja wydania pięciu osób, które z Strusowną uciekły* (ks. Hermana Drobiszewskiego z 2. poł. XVII w.)<sup>503</sup>, ponieważ z uwagi na formę podawczą tekst ten nie reprezentuje romansu sensu stricto, jednak w ramach tego gatunku umieściła go Michałowska. U podstawy tego wierszowanego, liczącego nieco ponad pięćset trzydzieści wersów utworu znajdowała się prawdziwa „awanturnicza przygoda miłosna antenata znanej w Polsce i zasłużonej dla kraju rodziny”<sup>504</sup>. Fikcja literacka wypełnia w tym przypadku luki w materiale faktograficznym, nadając sprawie przebieg zgodny z oczekiwaniami odbiorcy i literackimi wzorcami panującymi w danej epoce. Nie musi przy tym odpowiadać realnym wydarzeniom, bo choć elementy zaczerpnięte z rzeczywistości tworzą główną oś narracji, to dopiero literacka fabularyzacja czyni opisywany przebieg zdarzenia pełnym i skończonym. Informacji faktograficznych prezentowanych w literackich świadectwach nie powinno się zatem traktować jako całkowicie wiarygodnych i prawdziwych. W *Opisaniu Kalinowskich* Krystyna Strusiówna ucieka z Jerzym Kalinowskim, co jest niezgodne z rzeczywistością, gdyż:

genealogie sugerują jednoznacznie, że tylko Adam Kalinowski [starosta braclawski, winnicki, łojowski, lubecki – M.S.], mąż Strusowny, mógł być bohaterem opisywanych w utworze wypadków, zakończonych [...] ślubem młodej pary. Może więc zaszła prosta omyłka, a może autor nie chciał zniesławić pamięci bohatera wojen wschodnich, Adama, i wolał przypisać awanturniczy wyczyn jego bratu, mniej znanemu i nie tak zasłużonemu dla historii, Jerzemu. Za przypuszczeniem tym przemawiałaby dokładna u Drobiszewskiego w innych szczegółach znajomość genealogii i spraw rodzinnych Kalinowskich. O tym zaś, że wypadki te są autentyczne oraz że

---

<sup>501</sup> P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 390.

<sup>502</sup> Tamże, s. 232.

<sup>503</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie*, „Ze Skarbca Kultury”, 1(12) 1960, s. 187–223.

<sup>504</sup> Tamże, s. 195.

uczestniczył w nich istotnie Adam Kalinowski, świadczy dowodnie wydobyta i opowiedziana przez Władysława Łozińskiego z halickich akt grodzkich współczesna relacja<sup>505</sup>.

Literacka realizacja tego pozornie błahego tematu wymagała zastosowania odpowiednich konwencji gatunkowych. W *Opisaniu Kalinowskich* cechy charakterystyczne dla eposu przeplatają się więc z elementami należącymi do popularnych romansów sentymentalnych. Taka forma podawcza umożliwia nie tylko rozwinięcie tematu, ale także uzupełnienie go o passusy o charakterze historycznym, rycerskim czy moralistycznym, nieraz bez związku z fabułą<sup>506</sup>. Kluczowa dla niniejszej analizy pozostaje jednak tematyka utworu, który ostatecznie:

wyłamał się z dość sztucznie narzuconych kanonów eposu. Stał się romanssem. [...] O romansowości utworu świadczy przede wszystkim typ fabuły i sposób kształtowania postaci. Motyw rozdzielenia kochanków, a następnie połączenia wbrew woli ojca – znany był od dawna i rozpowszechniony w romansopisarstwie europejskim i polskim. On to stał się kanonem dla Drobiszewskiego. Dokonana przez niego romansowa stylizacja fabuły polega [...] na idealizacji i schematyzacji wydarzeń oraz nasyceniu ich elementami zmyślonymi o na wskroś literackim charakterze. [...] Romanse sentymentalne na ogół kończyły się śmiercią bohaterów, należało więc i tu dramatycznie udrapować akcję. [...] Jaskrawym przykładem tendencji stylizacyjnych autora jest ponadto fikcyjny list Strusiówny, ważny rekwizyt romansów sentymentalnych, oraz ozdobne oracje, wygłaszane niemal przy każdej okazji przez bohaterów. Dobór charakterów i funkcja wprowadzonych do utworu postaci także odpowiadają wymogom konwencji romansowej. Na pierwszym planie odnajdujemy oboje kochanków, na drugim – ojca przeciwnego ich połączeniu. Nie zapomniano również o ochmistrzyni panny. Takie i w ten sposób uplasowane postacie przewijają się przez większość znanych romansów tego okresu<sup>507</sup>.

Potraktowanie *Opisania Kalinowskich* jako utworu z elementami romansowymi i włączenie go do katalogu analizowanych tekstów pozwoli zestawić opartą na prawdziwych wydarzeniach narrację o porwaniu Strusiówny z pozostałymi, fikcyjnymi przykładami. Tego typu obserwacja ukaże, czy *Opisanie Kalinowskich*, mimo swej wyjątkowości realizuje typowy romansowy schemat funkcjonowania raptu w narracji.

---

<sup>505</sup> Tamże, s. 192–193.

<sup>506</sup> Tamże, s. 195.

<sup>507</sup> Tamże, s. 195–196.

## Porwanie jako element fabularny w miłosno-przygodowej odmianie romansu polskiego

Rapt był jednym z elementów pozwalających na realizację romansowej strategii opierającej się na „rozrywaniu linearności akcji i jej dwojakim «opóźnianiu»: momentu odnalezienia przedmiotu pragnienia oraz «krążeniu» samego opowiadania»<sup>508</sup>. Wpisywał się tym samym naturalnie w strukturę fabularną romansu odmiany miłosno-przygodowej, opierającej się na nieustannych zmianach losu głównych bohaterów wedle następującego schematu zdarzeń:

młoda para, zakochana od pierwszego wejrzenia, była rozdzielana wskutek niesprzyjających okoliczności (zakazu rodzicielskiego, waśni rodów, przeciwdziałania rywala lub innego wroga) lub też wskutek przypadku (burza na morzu); każde z kochanków doznawało licznych przygód, by wreszcie po wielu perypetiach spotkać się i po wzajemnym rozpoznaniu [...] połączyć na zawsze<sup>509</sup>.

Powyższy schemat („miłość – rozstanie – poszukiwanie – połączenie”<sup>510</sup>) nie był w XVI, XVII i XVIII w. niczym nowym<sup>511</sup> – autorzy dostosowywali znaną z antyku strukturę gatunkową do współczesnych im realiów (obyczajowych, historycznych, geograficznych, językowych itp.), jednocześnie czerpiąc z bogatego rezerwuaru *loci communes*, które pozwalały wpływać bezpośrednio na bohaterów i ingerować w ich losy. Charakterystyczne dla romansu jest „dzianie się”<sup>512</sup>, a w skomplikowanych barokowych utworach dzieje się nie tylko bardzo dużo, ale też struktura fabuły jest intencjonalnie rozdarta, co nierzadko wzbudza poczucie zagubienia u czytelnika.

Pisarze romansów [...] nie mogli opowiadać poszczególnych historii w kolejnych pieśniach, ponieważ wszystkie one były ze sobą związane. Zadaniem ich było prowadzić utwór ku końcowi i opowiadając tylko o jednym z bohaterów, mieszać jego losy z losami innych, przerywając wątek i wprowadzając do niego przypadki innego bohatera<sup>513</sup>.

<sup>508</sup> B. Fuchs, dz. cyt., s. 36; P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 386.

<sup>509</sup> T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 730.

<sup>510</sup> P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 60.

<sup>511</sup> M. Bachtin, *Problemy literatury i estetyki*, tłum. W. Grajewski, Warszawa 1982, s. 283; T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 729.

<sup>512</sup> P. Bohuszewicz, *Gramatyka romansu...*, s. 82.

<sup>513</sup> J. Miszańska, dz. cyt., s. 43; P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 390.

Opisany wyżej *entrelacement* jako technika stosowana dla potrzymania uwagi odbiorcy, polegała właśnie na „naprzemiennym prowadzeniu wątków, tak aby historie postaci toczyły się równolegle. Autor [...] najczęściej pozostawiał bohaterów w sytuacjach pełnych napięcia”, choć czasem ich losy się krzyżowały, niemniej jednak czytelnik z założenia miał pozostawać w niepewności<sup>514</sup>. Żeby dowiedzieć się, jak zakończył się główny wątek, czytający zmuszony jest zapoznać się z dziełem w jego pełnym wymiarze. Nie może czynić tego ekstensywnie, ponieważ jeśli nie zagłębi się w szczegóły niezwykle rozbudowanej fabuły, najprawdopodobniej nie zrozumie, dlaczego przygody postaci kończą się w taki, a nie inny sposób. Zaznajomiony ze strukturą gatunku odbiorca ma jednak świadomość pojawiających się w nim stałych elementów. Perypetie, które spotykają bohaterów, zawsze opierają się na opozycji sekwencji „szczęśliwych” (np. spotkanie, zakochanie, rozpoznanie się, ślub) i „nieszczęśliwych” (np. porwanie siłą, zagubienia w lesie, atak, śmierć)<sup>515</sup>. Zdarzenia i zmiany losu zaskakują bohaterów, gdyż zawsze następują nagle i niespodziewanie, zaburzając rutynę i ingerując w poczynione plany<sup>516</sup>. Należy mieć jednak na uwadze, że postaci widzą i wiedzą tyle, ile pozwala im narrator (czytelnik, jeśli ma większy obraz sytuacji, nierzadko pragnie ich ostrzec i uchronić przed złem czy niepowodzeniem), ich percepcja świata jest zazwyczaj ograniczona, a nieraz nawet dość wąska i ostatecznie zdani są na siebie samych, gdyż romans, przeciwnie do eposu, charakteryzuje jednopoziomowość świata – ten ogranicza się do ludzkiej rzeczywistości i jest pozbawiony boskiej ingerencji czy obecności pozostającego w kontakcie ze światem nadprzyrodzonym głównego bohatera<sup>517</sup>. Romansowe zdarzenia są wpisane w czasowe ramy, mające istotne znaczenie dla biografii głównej pary postaci – akcja rozwija się pomiędzy pierwszym spotkaniem głównej pary bohaterów, zakochaniem się a rozwiązaniem ich wątku, czyli ostatecznym spotkaniem/połączeniem czy ślubem. Problemem pierwszoplanowych postaci romansu pozostaje przedłużająca się niemożność bycia razem, zaś ich celem – ostateczne połączenie. Mimo to kochankowie, raz wyznawszy sobie miłość, pozostają wierni do samego końca, nawet jeśli zarówno los, jak i inni bohaterowie pragną ich rozdzielić. Poszczególne elementy wypełniające schemat romansowy powinny realizować zasady jedności fabuły, wpisując się naturalnie w jej związki przyczynowo-skutkowe, prawdopodobieństwa i konieczności wydarzeń (np. żeby panna została porwana siłą, musiała np. znaleźć się na leśnej ścieżce)<sup>518</sup>. Dla autora i czytelnika

---

<sup>514</sup> J. Miszańska, dz. cyt., s. 42–43.

<sup>515</sup> P. Bohuszewicz, *Gramatyka romansu...*, s. 121.

<sup>516</sup> M. Bachtin, dz. cyt., s. 287.

<sup>517</sup> T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 730; P. Bohuszewicz, *Gramatyka romansu...*, s. 151.

<sup>518</sup> P. Bohuszewicz, *Gramatyka romansu...*, s. 116–117; Tegoż, *Od „romansu” do powieści...*, s. 232.

romansów, zwłaszcza XVII- i XVIII-w., były one stałe, znane i oswojone – poszczególne toposy, motywy, układy fabularne czy w większości utworów dobre zakończenie (złączenie kochanków i ślub) dawały poczucie kontroli treści i jej zrozumienia.

### **Narracje o raptach – uwagi wstępne**

Rapt stanowi tylko ogólną nazwę określającą działania bohaterów. W analizowanych roman-sach dochodzi bowiem do osiemnastu porwań (w tym ośmiu za zgodą i dziesięciu pod przymu-sem), trzech udaremnionych prób, trzykrotnego planowania porwania siłą (bądź brania go pod uwagę) i jednokrotnego rozważenia uniesienia za zgodą, a także dwóch napaści (traktowanych przez bohaterów jako napaść/próba gwałtu) i jednego fałszywego oskarżenia o gwałt/napaść, do którego nie doszło. Szczegółowo rzecz wygląda następująco<sup>519</sup>:

*Historyja o Talezie, a o Perepodzie* – rapt za zgodą i wykradzenie siłą z zakonu:

1. Perepoda ucieka z Talezem (środkowa część utworu).
2. Perepodę wywieziono z zakonu, by zmusić ją do ślubu z portugalskim księciem (śro-dkowa część utworu).

*Miłość bez odmiany* – rapt za zgodą: Floresta ucieka z Tymandrem (część pierwsza).

*Argenida* – trzy nieudane próby raptu oraz po jednokrotnym rozważeniu ucieczki i porwaniu siłą:

1. Likogenes usiłuje porwać Argenidę i króla (część pierwsza, rozdział drugi).
2. Erystenes rozmyśla o porwaniu Argenidy i króla i oddaniu ich Likogenesowi (część druga, rozdział czwarty).
3. Poliarch i Argenida rozważają ucieczkę (część trzecia, rozdział dwunasty).
4. Radyrobenes usiłuje porwać Argenidę (część trzecia, rozdział siedemnasty).

*Wizerunk złocistej przyjaźni zdrady* – rapt za zgodą: Włoszka ucieka z Polakiem (punkt ósmy).

*Syloret* – dwa raptu (porwanie siłą, ucieczka) i jedna próba gwałtu:

1. Fascele ucieka z Dauletem (część czwarta).
2. Przywódca piratów usiłuje zgwałcić Fascele (część czwarta).

---

<sup>519</sup> Zdarzenia podawane są zgodnie z kolejnością ich pojawiania się w fabule.

3. Atys unosi Astynome (część dziesiąta).

*Historia Ormunda z Libeinq* – trzy raptu (jeden za zgodą, dwa pod przymusem) i jedna napaść:

1. Ormund i Libeina uciekają (część pierwsza).
2. Bracia (synowie staruszki) porywają Fatymorę (Libeinę) i przy okazji Hiponellę (część pierwsza).
3. Graf Klefardy unosi Zeldoirę (część druga).
4. Taliak napada Klimię (część druga).

*Kolloander wierny Leonildzie* – pięć raptów (jeden za zgodą, cztery pod przymusem) i jedno oskarżenie o gwałt, do którego nie doszło:

1. Grupa ludzi porywa Tygryndę (część pierwsza, księga pierwsza).
2. Chryzanta oskarża kawalera Kupido (Kolloandra) o próbę gwałtu (część pierwsza, księga druga).
3. Turkoman unosi Kolloandra (część pierwsza, księga druga).
4. Lindamora ucieka z cudzoziemcem (część druga, księga piąta).
5. Rozbójnicy egipscy porywają Lindanę (część druga, księga piąta).
6. Kawaler unosi Armelinę (część trzecia, księga pierwsza).

*Kawaler polski* – porwanie pod przymusem i ucieczka:

1. Barok Holk porywa Beraldę (połowa utworu).
2. Eugenia (wojewodzie) ucieka z oficerem (koniec utworu).

*Historia Hippolita z Julią* – porwanie pod przymusem, nieudana próba raptu siłą dwóch panien i jedno rozważenie raptu siłą:

1. Hrabia z Betfortu usiłuje porwać Julię, a sługa hrabiego Lucyllę (księga pierwsza).
2. Grupa ludzi unosi Julię (księga druga).
3. Senator rozmyśla o porwaniu Julii (księga druga).

*Opisanie Kalinowskich* – rapt za zgodą: Krystyna Strusiówna ucieka z Jerzym Kalinowskim (najdłuższa, środkowa część utworu).

Rapt pojawia się w romansach zarówno w celu rozwinięcia i skomplikowania fabuły poprzez zmianę kolei losów głównych bohaterów, jak i objaśnienia, uzupełnienia

i urzeczywistnienia opisywanych zdarzeń, w tym poprzez retrospekcje – te sprawiają, że sytuacja, w jakiej postaci obecnie się znajdują, jest uwarunkowana przeszłymi wypadkami. Porwanie może wystąpić tuż po rozpoczęciu właściwej akcji romansu (*Ormund i Libeina, Opisanie Kalinowskich*), nadając tempo łańcuchowi wydarzeń, ale i w każdym momencie, w którym ma szansę spełnić swój cel (dzieje się tak w każdym z opisywanych utworów). Wyjątkowo w *Wizerunku złocistej przyjaźni zdrady* ucieczka Włoszki i Polaka zamyka główny wątek i tym samym całą, dążącą do niego fabułę. W żadnym z analizowanych romansów rapt nie rozpoczyna utworu, ponieważ w strukturze romansu jest to odpowiednie miejsce na opowiadanie relacjonujące – passus, za pomocą którego narrator skrótowo i ogólnikowo wprowadza pierwszych bohaterów, podając informacje o miejscu i czasie akcji, streszczając wcześniejsze wydarzenia czy zarysowując tło historyczne. Zabieg ten ma pozwolić czytelnikowi zanurzyć się w obcym jeszcze dla niego świecie przedstawionym i doprowadzić go do punktu, kiedy „wszystko ma się rozpocząć”<sup>520</sup>. Nic nie stoi jednak na przeszkodzie, by owa relacja zawierała informację o porwaniu. Z reguły czytelnik ma świadomość planowanego raptu czy ataku, jednak zna wyłącznie ogólny plan porywacza, zostaje więc ostatecznie zaskoczony przebiegiem akcji i licznymi szczegółami – wszak rzecz dzieje się w momencie opowiadania. Akcja, jak się zdaje, przebiega dynamiczniej niż przy ucieczce, pełna jest niespodzianek i cechuje się chaotycznością. Ów chaos w narracji pozostaje prawdziwy dla bohaterów (często z wyjątkiem porywacza), jest jednak tylko pozorny, gdyż wszystko przebiega zgodnie z założeniem narratora czuwającego nad losem postaci. Porywać może zarówno jedna osoba – tu przyczyn należałoby upatrywać w relacjach między poszczególnymi bohaterami (np. uniesienie panny, która nie godzi się na ślub) – jak i grupa – w tym przypadku nie można doszukiwać się bliższych związków pomiędzy oprawcami a panną (np. porwanie do haremu). Okazuje się również, że im istotniejszy wątek, tym więcej szczegółów zawiera narracja o rapcie (np. czas i miejsce akcji, przyczynę i cel działań, przebieg sytuacji czy personalia i zakres działań pomocników porywacza). Z kolei, jeśli porwanie dotyczy postaci epizodycznych i nie ma istotnego znaczenia dla rozwoju głównego wątku fabuły, to często nie pojawia się jakiegokolwiek szczegół poza informacją o porwaniu. Z tym wiąże się ściśle sposób wprowadzenia i prowadzenia narracji – te o niewielkim znaczeniu przyjmują formę opowiadania relacjonującego (relacji)<sup>521</sup>, które zawiera tylko to, co istotne i konieczne, w nim:

---

<sup>520</sup> I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym...*, s. 19.

<sup>521</sup> Tamże, s. 16–17.

czytelnik obserwuje zdarzenie z dystansu czasowego i przestrzennego, w jakim zdaje się pozostawać sprawozdawca. Pojedyncze zdarzenia, jak również cały ich przebieg w wyobrażeniu czytelnika zakończyły się w przeszłości. Istotne wypadki docierają do świadomości poprzez zwięzłą rekapitulację ich następstw. Narrator okazuje się nie być zainteresowany szczegółami lub nie jest o nich poinformowany przez źródło czy świadków. Dystans narratora wobec zdarzeń wyklucza również ściślejsze zaangażowanie się w nie czytelnika. Relacja nastawiona jest przede wszystkim na rzeczowe przekazanie informacji<sup>522</sup>.

Z kolei te, które odwołują się do istotnych wątków głównej pary kochanków czy drugoplanowych bohaterów, przytaczane są w dwóch formach – prezentacji (narracji uobecniającej) albo opowiadania unaoczniającego (prezentacji scenicznej). Pierwsza z form przedstawia szczegółowo poszczególne zdarzenia zgodnie z ich rozwojem, zawierając niekiedy opis, wypowiedzi postaci czy ich myśli. Czytelnik staje się tu naocznym świadkiem biegu wydarzeń, z pomocą wyobraźni umieszczając siebie w postaci obserwującego<sup>523</sup>. Drugą formę traktuje się jako:

szczególną odmianę opowiadania właściwego, dążącą do dramatycznej aktualności i bezpośredniości poprzez próby niwelowania dystansu czasowego między narracją a przedstawionymi wydarzeniami. Realizuje się to dzięki zastosowaniu form czasu teraźniejszego, pełniących w istocie funkcję czasu przeszłego (*praesens historicum*)<sup>524</sup>.

Formy opowiadania uzupełnione są również przez partie deskryptywne i wypowiedzi bohaterów (narratorów posiłkowych), które „opowiadają przez wiele stron o wydarzeniach dotyczących różnych postaci, uzupełniając tym samym fabułę o tzw. przedakcję lub paralelnie rozgrywające się wypadki, składające się na równoległe narastające wątki”<sup>525</sup>. To, w jaki sposób zostaje wprowadzony wątek porwania czy napaści, wiąże się z rolą, którą pełni obręb całego utworu – jeśli marginalną, a więc uzupełniającą czy objaśniającą zawartość fabuły romansowej, to przebieg wydarzeń, zwłaszcza gdy stanowi „stare dzieje”, pozostaje mało istotny, gdyż nie byłby kluczowy dla rozwoju głównego wątku. Rapt staje się też swoistym ozdobnikiem jako możliwe sensacyjne, ale i typowe zakończenie akcji bądź wątku. Tak dzieje się w przypadku porwania Tygryndy przez Tatarzyna, Lindany czy Julii przez zbójców, próby porwania

---

<sup>522</sup> F. Stanzel, *Typowe formy powieści*, w: *Teoria form narracyjnych w niemieckim kręgu językowym. Antologia*, tłum. i oprac. R. Handke, Kraków 1980, s. 249.

<sup>523</sup> I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym...*, s. 17; F. Stanzel, dz. cyt., s. 250.

<sup>524</sup> I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym...*, s. 17.

<sup>525</sup> Tamże, s. 65.

Argenidy przez Likogenesa, a także próby gwałtu Fascele przez kapitana piratów i rozważenia raptu Julii przez Senatora. Realizacje toposu *raptus puellae*, ze względu na jego zastosowanie mogą zatem przyjmować formę od zdawkowych informacji, poprzez krótką relację o zeszłych sprawach, aż po rozbudowane i przerywane przez inne zdarzenia narracje.

## Romansowi bohaterowie

Przyglądając się nawet pobieżnie postaciom, można zauważyć, że porywacz to zawsze mężczyzna bądź grupa mężczyzn, których personalia są czytelnikowi znane – Ormund, Talez, graf Klefardy, Jerzy Kalinowski, baron Holk, Likogenes, Radyrobanes, Atys, Tymander czy Daulet, nieznane albo zarysowane w formie uogólnień – Tatarzyn, Turkoman, cudzoziemiec, kawaler, Polak, bracia, synowie staruszki, rozbójnicy egipscy, oficer, grupa ludzi i hrabia z Betfortu, jednak nierzadko wskazujące choćby pochodzenie, przynależność do stanu, rangę czy w inny sposób objaśniające bohaterów (np. rozbójnicy egipscy parają się napadami na panny). Z kolei porywa się czy usiłuje porwać zarówno kobiety (poza Włoszką zawsze znane z imienia) – Libeinę, Perepodę, Tygryndę, Lindamorę, Lindanę, Armelinę, Krystynę Strusiównę, Beraldę, Fascelinę/Fascele, Argenidę, Astynome, Julię i Florestę, jak i mężczyzn – Kolloandra i wojewodzica Walewskiego, przy czym porywacz, by podkreślić komizm sytuacyjny, nigdy nie zdaje sobie sprawy z tego, że ofiara to mężczyzna przebrany za kobietę. Bohaterowie narracji o raptach, poza Strusiówną i Kalinowskim, to postaci fikcyjne<sup>526</sup>. Ci, którzy biorą udział w porwaniu, są zazwyczaj dobrze urodzeni – wywodzą się z królewskich rodów (Ormund i Libeina, Talez i Perepoda, Fascele i Daulet, Floresta i Tymander), szlachty (Strusiówna i Kalinowski), ewentualnie mieszczaństwa (Włoszka i Polak). Pary, które decydują się na wspólną ucieczkę, zawsze są sobie równe stanem, z kolei w przypadku porwań siłą równowaga ta może zostać zaburzona, zwłaszcza jeśli porywacze nie wiedzą, kogo uprowadzają (np. bracia nie są świadomi, że Fatymora to królewna Libeina). Porwane kobiety, za wyjątkiem zamężnej Włoszki, to panny. Status żony, nawet udawany, może dawać nieraz złudne poczucie bezpieczeństwa – zagubiona w lesie Libeina, odnalazłszy się, przedstawia się fałszywie jako żona zaginionego męża, jednak to oświadczenie, choć chroni jej reputację, nie ratuje jej przed porwaniem<sup>527</sup>. Warto przyrzeć się również relacjom między porywaczami a porwanymi – jedynie dwie pary pozostają ze sobą spokrewnione, Daulet z Fasceliną to rodzeństwo, a Strusiówna to cioteczna siostra Kalinowskiego. Bohaterowie uciekają jednak z różnych powodów i mają różne cele.

<sup>526</sup> W. Łoziński, dz. cyt., s. 227–228, 669.

<sup>527</sup> *Historia Ormunda z Libeinq...*, s. 88.

Kluczowym elementem narracji poszczególnych romansów, dzięki którym czytelnik ma szansę wstępnie „poznać” bohaterów, pozostaje opis postaci – oddziałuje on na wyobraźnię czytelnika, urealniając to, co fikcyjne, choć wzorowane na rzeczywistym. Bohaterki, zwłaszcza te niewinne i dobre, prezentuje się przede wszystkim z wyglądu, zgodnie z *descriptio corporis* zawsze jako młode i piękne<sup>528</sup>, przez co jakby z natury narażone na zainteresowanie ze strony mężczyzn i niebezpieczeństwo. Skupienie szczególnej uwagi na fizyczności panien nie wyklucza, że w innych partiach utworów prezentuje się ich atrybuty psychiczne i umysłowe (np. Leonilda jest mężna). Mężczyźni przedstawieni są zaś ze szczególnym uwzględnieniem cech ich charakterów i siły; uroda pełni w przypadku antagonistów rolę drugorzędną, z kolei kochankowie bywają podobni z wyglądu do swych ukochanych, ich miłość może częściowo opierać się na zasadach symetrii (np. Kolloander i Leonilda), są też młodzi i przystojni:

Ja jestem Kawaler Kupido [...]. Umyśliłem, aby dla uspokojenia tego zmyślił się być jej [Leonildy – M.S.] osobą, widząc, że wielkie i dziwne do nas podobieństwo może łatwo jak oszukać, nim się na tym omylił, ponieważ każdy z nich ma mnie za Leonildę<sup>529</sup>.

Pary kochanków cechuje czystość uczuć, bezgraniczne zaufanie i wiara we wzajemną miłość, która nierzadko bywa wystawiana na próbę przez los i działania innych bohaterów (np. ojca Hippolita, który przechwycił część jego korespondencji). Warto zastanowić się, z czego wynikały działania bohaterów, którzy decydowali się na rapt – „podczas gdy protagoniści, kierując się etyką rycerską, powściągają swoje instynkty, działania ich przeciwników są motywowane pożądliwością”<sup>530</sup>. Pośród porywaczy pojawiają się jednak tacy jak barok Holk, który według planu kogoś innego porywa Beraldę i usiłuje przekonać ją do ślubu. W gruncie rzeczy mężczyzna nie zachowuje się ostatecznie jak typowy oprawca i nawet po raptie powieła tylko prośby o jej rękę, które ta każdorazowo odrzuca. Po porwaniu stara się kolejny raz wyprosić zgodę na zaślubiny, obiecując, że nie dotknie Beraldę i zadba o jej cześć (którą sam naruszył), zapewniając jej opiekę statecznej kobiety:

Rzecz: „Kochanko! Dufaj mojej wierze,  
Nie bój się gwałtu, wszelką ci w tej mierze

---

<sup>528</sup> T. Michałowska, *Bohater literacki – pojęcie*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 98–104; Tejże, *Opis*, w: tamże, s. 522–524; J. Kotarska, *Petrarkizm*, w: tamże, s. 557–566; R. Grześkowiak, *Amor curiosus. Szkice o osobliwych tematach dawnej poezji erotycznej*, Warszawa 2013, s. 13–20.

<sup>529</sup> *Kolloander wierny Leonildzie...*, k. H<sub>3</sub> verso.

<sup>530</sup> P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 60.

Przyrzekam skromność, mam Panią stateczną  
Przy sobie, będziesz w swym stanie bezpieczną<sup>531</sup>.

Na szczęście Beraldzie ostatecznie nie dzieje się żadna krzywda, a nawet może ona prosić listownie o ratunek, porwanie nie wpływa też negatywnie na jej honor. Ślady cech bohaterów i ich intencji pojawiają się w romansach fragmentarycznie i etapami – przez opis wyglądu, emocje i cechy ujawniające się w kluczowych momentach narracji, a także przez retrospekcje i opowieści o przeszłości bohaterów, uzupełniające fabułę i zaciekawiające czytelnika.

### Emocje w momencie raptu

Czytanie romansu może być pożyteczne nie tylko z uwagi realizowaną przez niego funkcję dydaktyczną, ale i fakt, że taka lektura ma również sprawiać przyjemność<sup>532</sup>, zabawić czy rozbudzić czytelnika dzięki odpowiednim rozwiązaniom fabularnym i narracyjnym, w tym interlacji, a więc takiego sposobu opowiadania o zdarzeniach, który opiera się na przerywaniu danego wątku i przeplataniu go z historiami innych bohaterów<sup>533</sup>. Przyjemności dostarczają też czytelnikowi intensywne emocje<sup>534</sup>, często skrajne, wzbudzające na zmianę niepokój, radość, zachwyt, zaskoczenie czy smutek. Bohaterowie przeżywają emocje, narrator odpowiednio je prezentuje, a czytelnik odbiera je, rozumie i współprzeżywa – to wskazuje na jedność, wspólnotę myśli i rozumienia postaci, opowiadającego i odbiorcy. Najbardziej emocjonujące momenty pojawiają się przy okazji kluczowych, często gwałtownych, zmieniających bieg wypadków zdarzeń. Należą do nich m.in. narracje o porwaniach i napaściach, pełne niepewności, a nawet grozy. Moment porwania daje narratorowi okazję do obserwacji zachowania bohaterów – panny, przede wszystkim unoszone wbrew woli, są w chwili porwania są ukazane zazwyczaj jako bezbronne, na pierwszy plan wysuwa się ich „kobieca”, delikatna naturę, choć bywały i rycerki spod znaku Artemidy, jak choćby Leonilda. W większości przypadków ofiary nie mają jednak wystarczających sił, by mogły sprostać przeciwnikom i uciec. Równie często mdleją, czerwienią się, bledną, doznają zawrotów, duszności, krzyczą, płaczą, milkną bądź doświadczać innych odpowiadających skrajnym emocjom uczuć. Oprawcy, napadając na bezbronną kobietę, starają się być groźni, pokazać swą siłę, brutalność czy niezachwianie, by zstraszyć ofiarę i skłonić ją do poddania się ich woli. Kochankowie z kolei stają się w momencie

---

<sup>531</sup> J. E. Minasowicz, dz. cyt., s. 140.

<sup>532</sup> P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 390.

<sup>533</sup> J. Miszańska, dz. cyt., s. 108; P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 389–390.

<sup>534</sup> I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym*, s. 101; P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 390–391.

raptu opiekunami panien, wykonawcami planu, silnymi, statecznymi, gotowymi do działania w celu ochrony siebie i ukochanej, która nierzadko pozostaje rozdarta między zachęcającym nieznany a tym, czego dla wolności musi się wyrzec, a jednocześnie docierają do niej pierwsze konsekwencje podjętej decyzji:

Przyszło się Perepodzie z Tairą rozstawać.  
Tam dopiero twarzy swe łzy jęły napawać,  
królewna się od płaczu trzęsła, na ramionach  
upadając Tairy: „Cóż mi po obronach  
wszytkich – mówi – kiedy ty ze mną nie pojedziesz?  
Jakoż i sama o mnie ty rozumieć będziesz?”.  
Ale ich płacz Talezus i lamenty one  
rozerwał, bo królewnę porwawszy, złożone  
deszczki kazał do łódki przystawić, którymi  
sucho weszła do łodzi, a z łodzi drugimi  
w okręt wsiadła. Tam czapką swoją się żegnała  
z Tairą. Rozstawszy się z nią, tak rozmawiała  
sama z sobą: „Niestetyż, cóż mię wżdy uwodzi  
za śmiałość, że z mężczyzną sama jedna w łodzi  
w świat płynę. I ci sami będą rozumieli,  
co robią na okręcie, że niecnotę wzięli.  
Ach, niezbedna miłości, wszystko wprowiła:  
opuściwszy ojczyznę i miłe rodzice,  
jadę sama, nie wiem gdzie, w obcych państwach granice”<sup>535</sup>.

## **Kobiety – aktywne bohaterki romansu**

Bohaterki zawsze stanowią obiekt niechcianej uwagi ze strony mężczyzn. Można odnieść wrażenie, że w momencie raptu, z racji swojej płci uważane jako słabsze fizycznie, panny muszą niejako poddać się oprawcy. Gdy Atys porywa Astynomę:

Zemdlą w ręku królewna, nieboga,  
A prawie z strachu wielkiego umarła;  
Krzyczały drugie: „Ratunku! Dla Boga!”,  
Lecz tak daleko nie słyhać ich garła,

---

<sup>535</sup> H. Morsztyn, *Historyja barzo piękna o Talezie...*, s. 82.

Lidów że żadna nie odraża trwoga,  
I najmniejszego nie zostawią karła,  
Wsadziwszy w okręt, co mogą najsporządź  
Jadą, kędy wiatr żeglugę otworzy.

Ledwie się dotrą opłakanej cale  
Królewny, która zaraz znowu mdleje,  
Niewolnicą się widząc; już o male,  
Żeby na świecie żyć mogła, nadzieje<sup>536</sup>  
[...]

Często jednak, jeśli tylko bohaterki mają ku temu okazję, stają się aktywne, wykazując się przede wszystkim świadczącym o inteligencji sprytem, ale też opanowaniem i odwagą, cechami niezwykle przydatnymi w sytuacjach krytycznych, w których zyskanie przewagi nad przeciwnikiem jest kluczowe, zwłaszcza jeśli nie dysponuje się taką samą jak on siłą fizyczną. Świadome, że porwanie czy gwałt wpłynęłyby znacząco na ich przyszłość, ostatecznie muszą same o siebie zadbać, by ochronić nie tylko swoją czystość, ale nawet życie<sup>537</sup>; pozornie delikatne i bezbronne w krytycznym momencie odnajdują w sobie męstwo, objawiające się siłą do działania, odwagą (panowaniem nad strachem) i roztropnością<sup>538</sup>. Fascele, by uniknąć gwałtu, zabija oprawcę:

Owa Dyjany wzywa w tym rosole  
Wraz, który miała przy sobie, sztyletem  
Po sam go trzonek w goły brzuch zakole,  
Że pierwszej nim ją kat ów spaskudzi,  
Z nieprzystojnych go amorów wystudzi.

Ryknie jako żubr, jeśli go na puszczy  
Ostrożny łowiec gdzie z zasadzki strzela,  
Czarna posoka chlustem z brzucha pluszczy,  
Że z poczętego, rzekłby kto, achtela.  
Zbiegną się drudzy i acz ich poduszczy

---

<sup>536</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Sylwet. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 292–293; BOssol, SD XVIII 3181, s. 309–310.

<sup>537</sup> B. Fuchs, dz. cyt., s. 23.

<sup>538</sup> M. Cieśluk, *Bohater i gra przeznaczenia w „Opowieści etiopskiej” Heliodora*, Szczecin 2008, s. 29, 33, 39.

Afekt do pomsty na nieprzyjaciela,  
Wždy się hamują i śmierć jej odwleką,  
Nie chcąc, żeby tak umierała lekką<sup>539</sup>.

Z kolei znajdująca się w niewoli Astynome, nie wiedząc, gdzie płynie i jaki ostatecznie czeka ją los jako żony Atysa, traci jakąkolwiek nadzieję, usiłując po tygodniu żeglugi popełnić samobójstwo, które miałoby ją wyzwolić:

Słyszac jutrzejsze Astynome fochy  
Utwierdzi w sobie śmierć postanowioną<sup>540</sup>  
[...]

To rzekszy wszystko, zruć do koszuli  
(Noc, wicher srogi i morze się burzy),  
Żałosne oczy bawełnicą tuli  
I z wierzchu skoczy, i głębiej się zanurzy<sup>541</sup>.

„Nie wolno panną żyć mi na swobodzie,  
Wolno mi umrzeć, wolno tonąć w wodzie”<sup>542</sup>.

Wyjątkową bohaterką pozostaje również Argenida, która, spodziewając się próby raptu, wedle ustaleń bierze czynny udział w udaremnieniu własnego porwania przez Radyrobanesa:

Kiedy nagle Argenis zapłonie, nagle zsinie,  
A gdy na Selenisę trochę się pochynie:  
Ach! Żle mi, przez Bóg! – rzecze – Matko moja, źle mi!  
Zatym jakby jej nogi ściał, siadła na ziemi.  
Skoczy Radyrobenes, srogim zdjęty strachem.  
Wody, wina i puzdra nieść każe z zapachem.  
Leją, trą, trzeźwią wszyscy, tłum koło niej duży,

---

<sup>539</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 152; BOssol, SD XVIII 3181, s. 130–131.

<sup>540</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 293, BOssol, SD XVIII 3181, s. 310.

<sup>541</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 297, BOssol, SD XVIII 3181, s. 315.

<sup>542</sup> Tamże.

Ale ta zęby zetnie i oczy zmruży.  
Przypadnie Meleander i sam drżąc z bojaźni:  
Hej! Kto w mojej korzysta dziś (rzecze) przyjaźni,  
Niechaj doda lektyki; z tego ją hałasu  
Wynieść jako najprędzej do zamku dla wczasu.  
Tu Argenis zemdlone kęs powlecze oczy:  
Tedy mnie taka ciżba okrutna zatłoczy?  
Niech przynamniej na ziemi nie umieram goły,  
Dajcie pokój z wódkami, natrzyjcie mię zioły.  
Zmiłujcie się, do miasta co rychlej mnie nieście,  
Jeżeli umrzeć przyjdzie, niechże umrę w mieście<sup>543</sup>.

Sposób portretowania bohaterki wzbogaca akcję i wpływa na jej dynamiczność. Argenida wykazuje cechy uznawane za typowo kobiece: udaje delikatność, słabość i omdlenie. Jej twarz zmienia się natychmiastowo – płonie z uderzeń ciepła, żeby natychmiastowo zblednąć, zsinieć i opaść bezradnie na ramię towarzyszki. Takie nagłe przemiany na twarzy bohaterek okazują się typowe dla narracji romansowych. Argenis traci władzę w nogach, sprawiając wrażenie bezbronnej. Radyrobanes zostaje tym samym oszukany, drży o życie królowy – wszak dzięki małżeństwu z nią zostałby królem – lecz nie jest w stanie jej uprowadzić.

Powyższe przykłady wskazują na kilka możliwości aktywności bohaterek – mogą one: poddać się oprawcy albo podjąć próbę ratunku, unikając porwania, zabijając oprawcę, a w ostateczności usiłować popełnić samobójstwo. Przyjmują tym samym dwie postawy – raz są aktywne (samodzielne, waleczne, odważne czy sprytne) innym razem pozostają bierne i wykazują cechy określone jako typowo kobiece (spokojne, uprzejme, zależne od decyzji i działań mężczyzn). Jednak w momencie, gdy zostają porwane siłą, zawsze pozostają bezbronne bądź udają takie.

### **Zmiany imion postaci a rapt**

Romansowi bohaterowie często zmieniają imiona, by nie zostać rozpoznanym, a tym samym uniknąć konsekwencji swych działań, bez trudności realizować plan czy udzielić pomocy innemu bohaterowi – Libeina przybiera imię Fatymory, Ormund Zoranda, z kolei wojewodzie Walewski staje się Eugenią, a Kolloander Leonildą. Zmiany te nie tylko służą zamierzeniom poszczególnych postaci, lecz przede wszystkim wpływają na stopień komplikacji fabuły.

---

<sup>543</sup> *Argenida...*, s. 535–536.

Położenie, w którym aktualnie znajdują się bohaterowie, pozwalają narratorowi na posłużenie się możliwymi do wykorzystania w danej sytuacji narracyjnej konkretnymi narzędziami – tym samym perypetie postaci rozciągają się w czasie, opóźniając akcję<sup>544</sup>. Różne rozwiązania narracyjne, do których należy też rapt, nie miałyby szansy zaistnieć, gdyby narrator uprzednio nie przygotował pod nie gruntu. Czy jeśli Kolloander i Walewski nie zdecydowałiby się zmienić imion, zostaliby porwani? W przypadku tych bohaterów przybrane imiona pociągają za sobą „zmianę płci”, co przy jednoczesnym wystąpieniu odpowiednich zdarzeń nabiera efektu komicznego – gdyby Walewski nie był Eugenią, nigdy nie otrzymałby propozycji ucieczki za zgodą i małżeństwa, która pozwoliła mu na ucieczkę z więzienia. Z kolei jeśli Kolloander nie udawałby Leonildy, nie zostałby porwany, prawdziwa Leonilda pozostawałaby w niebezpieczeństwie i nie mogłaby spełnić się przepowiednia o siostrze Turkomana<sup>545</sup>. Warto zaznaczyć, że mężczyźni w kobiecych strojach za każdym razem wyglądają bardzo realistycznie i pozostali bohaterowie zupełnie nie domyślają się ich prawdziwych personaliów, co ma szansę powodzenia wyłącznie na kartach literatury.

## Śmierć z miłości

Miłość, mimo całego piękna, jakie reprezentuje w literaturze, nierzadko doprowadza romansowych bohaterów do wycieńczenia fizycznego i psychicznego, sprawiając, że ci stopniowo i powoli podupadają na zdrowiu<sup>546</sup>:

„umieranie z miłości” należy rozumieć niemal dosłownie, miłość doprowadza bowiem nie tylko do egzystencjalnego i metafizycznego, ale także do fizjologicznego kryzysu, który objawia się omdleniami, melancholią [...] czy sprzeczością, gwałtownością i przemożnością doznań<sup>547</sup>.

Tego typu uczucie, noszące znamiona choroby, realizuje się w literaturze w ramach toposu *ae-gritudo amoris* (choroby miłosnej)<sup>548</sup>. Miłość zwiastują jej symptomy – m.in. dreszcze, gorączka, drżenie kończyn, niemożność ruchu, błądzenie, ciągłe myślenie o upragnionej osobie czy

<sup>544</sup> J. Miszańska, dz. cyt., s. 43; P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 390.

<sup>545</sup> Według przepowiedni Spinalba, siostra Turkomana, miała przynieść rodzinie niesławę za sprawą mężczyzny, dlatego ojciec trzymał ją w zamku otoczoną wyłącznie kobietami. Tam też Szafar umieścił porwanego Kolloandra w przebraniu Leonildy. Zob. Kolloander wierny Leonildzie..., k. I<sub>2</sub> recto-verso.

<sup>546</sup> M. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości. O wyobraźni erotycznej w polskiej poezji barokowej*, Warszawa 2004, s. 25.

<sup>547</sup> P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 164.

<sup>548</sup> M. Hanusiewicz, *Barokowy komplement*, „Teksty Drugie”, 1 (2003), s. 7–22; tejże, *Pięć stopni miłości...*, s. 12–32; tejże, *Miłość i śmierć. O niektórych kliszach wyobraźni erotycznej w poezji staropolskiej*, „Teksty Drugie” 1–2 (2007), s. 60–73; T. Michałowska, *Romans XVII i I połowy XVIII wieku w Polsce...*, s. 478.

omdlenie. Kochankowie nie mogą bez siebie żyć. W przypadku romansowych bohaterów płci męskiej topos może zostać zrealizowany również poprzez groźbę samobójstwa, jeśli panna odrzuci zaloty kawalera, ostatecznie jednak słowa nigdy nie pociągają za sobą czynu. Przykładem realizacji toposu jest z pewnością monolog Tymandra skierowany do Leonildy:

A jeżelibyś za me wierne szluby  
Gniewem płaciła i byłbym nieluby,  
Przeklnę me oko, które cię ujrzało,  
I serce, które prędko ukochało,  
W krwawej był topił i dzisiaj posoce,  
Mój miecz w swych piersiach zakrywszy głęboco.  
Królewno, gościa nie zabijaj ani  
Paś się nieszczęściem moim, sroga pani,  
Boby nagrobek, w tęż konając chwilę,  
Wyryć rozkazał na mojej mogile,  
Aby pamiętny był światu tyraństwa  
Twojego progres, a mego poddaństwa:  
Młody Tymander Tu leży bez winy,  
Swej lubej ręką zabity dziewczyny<sup>549</sup>.

Chorobę miłosną może zakończyć wyłącznie śmierć albo cudowne uzdrowienie za sprawą wzajemności partnerki. Gdyby potraktować to poważnie, to czy rozwijająca się choroba miłosna przyczynia się w jakiś sposób do udzielenia przez pannę zgody na ucieczkę? Celem groźby samobójstwa, choć ta ma funkcję perswazyjną, jest nie tyle szantaż bohaterki, ile uświadomienie jej siły uczucia kochanka, dla którego życie bez niej byłoby wyłącznie wegetacją. Tym sposobem bohaterka, jeszcze niepewna swych uczuć, uświadamia sobie siłę uczucia i przywiązania. Ponadto zaczyna zdawać sobie sprawę, że i ona nie może żyć bez ukochanego. Miłość prowadzi nieraz bohaterów do poszukiwania wyjścia z sytuacji, która wykańcza ich psychicznie i fizycznie, dlatego też kochankowie albo decydują się na rapt, albo chociaż go rozważają, jednak nie pod wpływem groźby, lecz raczej w wyniku zewnętrznych trudności (np. jeśli nie uciekną, oboje zostaną poddani egzekucji). W większości przypadków rapt to dla bohaterów najlepsze i jedyne rozwiązanie, zwłaszcza że kochankowie zawsze mają na względzie dobro

---

<sup>549</sup> K. S. Zawisza, dz. cyt., s. 60–61.

ukochanej osoby, co odróżnia ich od tych, którzy decydują się porwać siłą – ci ponad wszystko przedkładają dobro własne.

### **Realizacja toposu *quinque gradus amoris* jako element narracji o rapcie**

Kluczową rolę w procesie zakochania pełnią zmysły – wzrok, słuch, smak, węch i dotyk. Zająmują one również stałe miejsce w narracji romansowej, pojawiając się m.in. w momentach poznania się przyszłych kochanków czy podczas ich rozmów, gdy wyznają swe uczucia, obiecują sobie wzajemnie dożgonną wierność albo podejmują decyzję o ucieczce. Bohaterowie z reguły zakochują się od pierwszego wejrzenia, uczucie wręcz spada na nich jak grom z jasnego nieba:

Skoro w krocganek wszedł, zaraz zdrętwiały  
Jak wryty stanął, podobien do skały<sup>550</sup>.

Siedział jak nieswój, trzymając wlepione  
W mej twarzy oczy i członki zemdlone  
Mojego żywiąc wzroku konterfektem,  
Oraz ginąć chciał za mym dekretem<sup>551</sup>.

Słusznie mówi przysłowie: „miłość w oczy postrzał wymierza, w serce trafia”<sup>552</sup> – w Tymandrze, który zaledwie spojrział na Florestę, dokonuje się całkowita odmiana – nieruchomieje, trawi go miłosny ogień, nie jest w stanie oderwać wzroku od pięknej panny, nie może przestać myśleć o niej. Nie wszyscy bohaterowie natychmiast „umierają” z miłości – bywa też, że uczucie rozwija się wolniej i początkowo pozostaje nieuświadomione. Pomiedzy Hippolitem a Julią, którzy błędnie myślą, że są rodzeństwem<sup>553</sup>, uczucie pojawia się już w dzieciństwie:

Z nią zaraz jego były wszystkie zabawki, a w dzieciństwie, gdzie sama natura przez się mówi, inklinacje serca jego tak było łatwo poznać, że Hippolit już o nikogo nie dbał, tylko o Julię. [...] chcieli zawsze być pospołu, szukali się zawsze jeden drugiego, a jak się zeszli, to sekretnie

---

<sup>550</sup> Tamże, s. 54.

<sup>551</sup> Tamże, s. 55.

<sup>552</sup> To zaledwie jedno z przysłów o miłości, zob. np. „Oczy w miłości są posłańce serca” i in.: *Nowa księga przysłów polskich i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 2, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1970, s. 447–485.

<sup>553</sup> Kilkuletnią Julię, po śmierci jej matki i zaginięciu ojca, hrabiego z Warwiku, zaopiekowali się rodzice Hippolita i jego siostry Lucylli. Tożsamość Julii, zgodnie z życzeniem jej matki, pozostawała w sekrecie, tym samym Julia wychowywała się z przybranym rodzeństwem, nie wiedząc o swojej prawdziwej rodzinie. Dopiero później rodzice Hippolita wyjawili jej ów sekret. Dzięki temu Julia i Hippolit mogli w końcu wyznać sobie miłość.

wzdychali, mało co wzajemnie mówiąc, czasem po całej godzinie trawili, oka z siebie nie spuściwszy, potem nagle się reflektowawszy, zawstydzili się, znowu zaś spuściwszy oczy, spolnie do melancholii powracali<sup>554</sup>.

Pentada zmysłów realizuje się w ramach toposu i łączy z innym *locus communis* – *quinque lineae amoris* (albo *quinque gradus amoris*), a więc pięcioma stopniami miłości, na które składają się: spojrzenie, rozmowa, pocałunek, dotyk i akt miłosny<sup>555</sup>. Wyróżnia się również tzw. stopień zerowy, gdyż zakochanie „może kielkować pod wpływem opowieści innych bohaterów”<sup>556</sup>. Dotąd nie postawiono jednak pytania o to, jak ów *locus communis* funkcjonował przy okazji romansowych narracji o rapcie, w których pojawiają się zarówno protagoniści, jak i antagoniści. Czy można w tym drugim przypadku mówić jeśli nie o pełnej realizacji, to choć o możliwości wystąpienia któregoś z pięciu stopni? Trzeba mieć na uwadze, że do porwania nie dochodzi w narracjach niespodziewanie – rapt zawsze ma swoją przyczynę, a ta często bierze się ze spojrzenia.

## Spojrzenie

Wzajemne może obudzić obustronne uczucie<sup>557</sup>, jednak wyłącznie w przypadku pary kochanków. Wzrok dostarcza całej gamy emocji, a obserwacje wrażeń zmysłowych powstałych wskutek spojrzenia, jeśli już się pojawiają, wprowadzane są na dwa sposoby: po pierwsze, narrator opisuje uczucia kochanków. Nieraz emocje te można obserwować bezpośrednio, niejako wnikając w postać i przyglądając się jej zachowaniu, a także zachodzącym w jej fizyczności, umyśle i duszy zmianom:

A Wojewodzic, z którego dwór żarty  
stroił, że serce i affekt otwarty  
miał dla Beraldy, z przyjaźni mniemanej  
poczuł prawdziwe na sercu odmiany  
i już nie w żarty obracał to, co mu

<sup>554</sup> *Historia angielska politico-moralis*, Hippolita milorta z Duglas, z Julią..., s. 8–9.

<sup>555</sup> M. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości...*, s. 32–35; zob. też A. Adler, *The Topos Quinque Lineae Sunt Amoris Used by Ronsard in "Amours" (1552) CXXXVI*, „Bibliothèque d’humanisme et renaissance” 15 (1953), s. 220–225; L. J. Friedman, *Gradus Amoris*, „Romance Philology” 19 (1965), s. 167–177. J. Woron-Trojanowska, *Topos quinque gradus amoris w polskim romansie barokowym*, „Meluzyna. Dawna Literatura i Kultura” 2 (5) 2016, s. 23–34.

<sup>556</sup> Romanse pod kątem wystąpienia toposu pięciu stopni miłości pomiędzy kochankami przeanalizowała J. Woron-Trojanowska. Zob. tejże, dz. cyt., s. 25.

<sup>557</sup> M. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości...*, s. 48.

mówiono, czując ogień po kryjomu,  
częściej poglądał na Beraldę mile  
(nie mogąc skrytej dać odporu sile)  
[...]  
ta przyjaźń tak mu myśl z sercem zniewoli,  
że dozgonnego z nią pragnąc przymierza,  
tenże co życiu kres onej zamierza<sup>558</sup>.

Po drugie, przez deskrypcje pośrednio nawiązujące do emocji, jakich doświadcza bohater – czytelnik widzi je oczyma innej postaci. Tego typu informacje można czerpać wyłącznie dzięki wypowiedziom poszczególnych bohaterów, gdyż z *passusów* tych wynika, że pewne wydarzenia działały się bez udziału czytelnika, jak gdyby poza „sceną”. Tak Floresta opisuje widzącego ją po raz pierwszy Tymandra:

Przyczyną była zadumania jego  
Gładkość i wdzięczny konspekt oka mego,  
Bo – jako potym sam przyznał się śmieie –  
Skoro mię postrzegł, wziął postrzałów wiele.  
A jeśli jedno raniło wejrzenie,  
Jakie wzajemna miłość w nim płomienie  
Wzniecała, wszak znasz<sup>559</sup>.

Floresta zauważa nie tylko symptomy choroby miłosnej, ale przede wszystkim skupia się na oczach. Te w życiu, sztuce, ale i w barokowej erotyce okazują się zwierciadłem duszy, wrotami do serca. Spojrzenie nie tylko pełni rolę niemej rozmowy, lecz stanowi nieraz jedyny sposób porozumienia się pary, jak w przypadku Beraldy i Wojewodzica, których dzieli język – ona zna jedynie niemiecki, z kolei on porozumiewa się wyłącznie po polsku. Opis zarówno kobiecych oczu, jak i innych elementów ciała, charakterystycznych dla *descriptio corporis*, czynią okazję nie tylko do stworzenia komplementu, ale i uargumentowania czytelnikowi, że niemożnością byłoby niezakochanie się w takiej pannie. Również w narracjach, w których dochodzi do raptu pod przymusem bądź napaści, pojawia się spojrzenie, jednak jest ono jednostronne, co sugeruje czytelnikowi, że miłość nie ma szans się rozwinąć. Uczucie nie może przeniknąć z oczu do oczu, ponieważ bohaterka takiej narracji najczęściej jest bierna – albo widzi mężczyznę, ale nie

---

<sup>558</sup> J. E. Minasowicz, dz. cyt., s. 94.

<sup>559</sup> K. S. Zawisza, dz. cyt., s. 54–55.

reaguje w żaden sposób, pozostając obojętną, albo w ogóle „znika” w tle passusu, stając się jedynie obiektem zachwyty antagonisty. Taka sytuacja ma miejsce podczas pierwszego spotkania Fatymory (Libeiny) z synami staruszki dającej schronienie bohaterce blaknącej się po lesie: „Między gęstym liściem ukrytą postrzegą Libeinę [...], a patrząc na jej urody cudność, ledwo mogąc spytać się, kto by i skąd była, zapominali się i prawie odstępowali od zmysłów”<sup>560</sup>.

## Rozmowa

Drugi stopień miłości występuje wtedy, gdy niewerbalne próby komunikacji, jeśli bohater takie podejmuje, są już niewystarczające. Rozmowa pozostaje kluczowa w przypadku raptu za zgodą, gdy para musi omówić plan ucieczki:

Sprawiła to Taira, że pospołu byli,  
i tam się potajemnie na to namówili  
jechać z sobą.  
[...]  
I z tym się tak, całując, z sobą rozchodzili,  
a już się w przedsięwziętej drodze upewnili<sup>561</sup>.

Niestety, czytelnik nie zawsze ma szansę podsłuchiwać rozmowę bohaterów, ponieważ pojawia się ona zależnie od tego, jaką rolę w utworze pełni rapt – jeśli marginalną, uzupełniającą czy w niewielkim stopniu objaśniającą i wpływającą na fabułę, to z reguły nie ma dla niej miejsca w narracji. Rozmowa nie pojawia się także, gdy czytelnik dowiaduje się *post factum* o rapcie za zgodą. Na podstawie dwóch takich przykładów – ucieczki Lindamory z cudzoziemcem i Krystyny Strusiówny z Adamem Kalinowskim – można jednak założyć, że nawet jeśli rozmowa nie występuje (gdyż jest nieistotna), to para w jakiś sposób musiała porozumieć się przed ucieczką. Strusiówna i Kalinowski umówili się listownie – panna przekazała mu w liście nowinę o ciąży, prosząc o ratunek w trudnej sytuacji. Ona była pomysłodawczynią, z kolei Kalinowski wykonawcą planu:

Raczej rozkaż wiślnemi zapaść porohami  
Potajemnie pod zamek szybkimi łodziami,

---

<sup>560</sup> *Historia Ormunda z Libeiną...*, s. 88.

<sup>561</sup> H. Morsztyn, *Historyja barzo piękna o Talezie...*, s. 80.

Gdzie upewniona będąc, ucieknę w namowie  
Podufałych do ciebie, kędy, by i zdrowie  
Miłe utracić przyszło, wolę, niżli w ręce  
Ojcowskie wpadszy, srogiej nie sfolgować męce!  
O czym, jako się prędko Kalinowski sprawi,  
Zaraz dziesięć gundulów na Wisłę wyprawi<sup>562</sup>  
[...]

Jeśli w narracji rozmowa zostaje przytoczona czy w ogóle wspomniana, to może do niej dojść albo pomiędzy antagonistą a ofiarą albo protagonistą a uciekającą z nim panną. Ta pierwsza nigdy nie jest realizowana w myśl toposu pięciu stopni miłości – dochodzi do niej po jednostronnym spojrzeniu i nie ma ona na celu dobrowolnego rozwoju uczucia i więzi. Jej stały element stanowi schemat: antagonistista kieruje do ofiary prośbę albo żądanie, których spełnienia ofiara wyraźnie odmawia, chyba że to podstęp ze strony porywacza, wtedy nieświadoma planu panna wpada w zasadzkę. W rozmowie antagonisty i ofiary nie występuje temat raptu – ten planuje zawsze wyłącznie porywacz, bez wiedzy i zgody bohaterki. Schemat wyraźnie widać na przykładzie historii porwania Leonildy przez synów staruszki, u której panna nocowała. Bracia mieli świadomość, że ich przyszła ofiara jest, jak sama stwierdziła, zamężna – matka każe im odnaleźć zagubionego Ormunda. Mimo to, po nieudanych poszukiwaniach widok młodej, pięknej kobiety wzbudza w nich takie pożądanie, że żądają zapłaty za poświęcony czas:

Ci tedy obydwu, przez całe trzy dni po wielkich lasach szukając wszędzie i krzycząc daremnie, powróciwszy, poznawszy z podziwieniem pięknej Fatymory cudność, na niej samej za swoje prace rekompensy wymagać odważyli się. Co usłyszawszy Fatymora, zbytek takowej śmiałości, surowemi zgromiwszy słowy, ani mówić z sobą onym więcej nie pozwalała<sup>563</sup>.

Również Beralda każdorazowo odmawia ręki baronowi Holkowi, cierpliwie ponawiającemu propozycję. Tylko w *Kolloandrze wiernym Leonildzie* antagonistista przed porwaniem rozmawia nie z ofiarą, lecz z jej matką – Szafar Turkoman chce ożenić się z królewną Leonildą, królowa wedle woli swojej i córki odmawia jej ręki:

---

<sup>562</sup> T. Michałowska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 210.

<sup>563</sup> *Historia Ormunda z Libeinq...*, s. 90.

więc o tym wszystkim opowiedziała Turkomanowi, aby sobie żadnej nie czynił nadziei, gdyż temu przeciwna bardzo Leonilda. Które słowa tak go przeraziły, że z miłości rozgniewany umyślił za dosyć woli swojej uczynić<sup>564</sup>.

Wyjątkowy ze względu na zmianę relacji bohaterów jest przykład relacji Klimii i Taliaka:

Miał czas sposobny się ro[z]mówić z Klimią i tak onej umiał rekomendować się jako będący jej jednego kraju ziomek. Przyjmowała Klimia mile takowe wszystkie jego dyskursu i sama często o ojczyście onych mówić z sobą dawała mu okazyją i przez to wszystkich dworzan osobliwszą czyniła mu zazdrość. Bo żaden z nich dla zbytku jej ambicyi nie mógł dojść tego szczęścia mówić z nią podufale bez jakowego interesu? Sam tylko w jej konfidencyi, profitując Taliak, czynił się tyle szczęśliwym zawsze, że coraz wolniejszego miał do niej przystępu [...] <sup>565</sup>.

Zdaje się, że ich relacja (zdaniem Taliaka i dworzan; nie wiadomo, czy Klimia na początku traktowała oddanie mężczyzny jako zabawę, była go nieświadoma czy jej uczucia uległy zmianie) początkowo rozwija się zgodnie z zamysłem toposu, gdyż panna najpierw dopuszcza do siebie Taliaka, spędza z nim czas na rozmowach. Mimo to, tuż po wyznaniu przez niego uczuć, nagle zaczyna go ignorować i odsuwać od siebie, co jest dla mężczyzny zaskoczeniem i obrazą. Taliak zmienia się tym samym w antagonistę, napadającego na Klimię w ogrodzie, by koniec końców stanąć z nią na ślubnym kobiercu i uczynić szczęśliwą żoną. Jedyną bohaterką, która wpada w zasadzkę porywacza, jest Zeldoira – graf Klefardy, powziąwszy zamiar uwięzienia jej, natychmiast przechodzi do działania i oszukuje królową, chcąc wprowadzić ją na okręt:

zaszedłszy Zeldoirze drogę, uprosiwszy jej na stronę, rzeknie: „Dziwną rzecz i mogę mówić, że niesłychaną, na jednym z między tych najbliższych widziałem okręcie, to jest w wielkiej mie-dzianej wannie cztery piękne nimfy młodego atakujące neptuma, który będąc w małego wieloryba podobieństwie, dziwnym sposobem raz jako ryba, drugi raz jako bożek zwyciężyć się onym nie daje [...], takową osobliwość (...) z jedną panną możesz sama oglądać, poki dobrze widać, gdyż ten okręt bardzo rano jutro do swego odchodzi kraju. Ja ekspensy mojej dla przysługi W[aszej] K[rólewskiej] M[ó]ci żałować nie będę, mając sobie i owszem za honor takowy przypadek”<sup>566</sup>.

---

<sup>564</sup> *Kolloander wierny Leonildzie...*, k. H4 recto.

<sup>565</sup> *Historia Ormunda z Libeiną...*, s. 556.

<sup>566</sup> Tamże, s. 395.

Tylko tym sposobem ofiara, nieświadoma zasadzki, zaciekawiona czymś, może zgodzić się, spełnić prośbę porywacza i wpaść w pułapkę. Powyższy schemat działania nie ma zastosowania w przypadku, gdy rozmowa odbywa się między protagonistą a panną. Przeciwnie – wtedy słuch ma znamiona „zmysłu wyższego”, podobnie do wzroku, jednak w przeciwieństwie do niego jest „bardziej pasywny, niezdolny do tego, by samodzielnie otwierać się ku wartościom transcendentnym”, oba służą jednak duszy<sup>567</sup> i lepszemu poznaniu się bohaterów. Rozmówca nie musi być ukochanym bądź antagonistą, w *Sylorecie* ucieka razem rodzeństwo, Fascele i Daulet, odnalazłszy się przypadkiem po latach nieznajomości:

Toż skoro w dalsze pytania się wdadzą  
I już o krwi nie wątpią tak bliski,  
Nagle ich z kupy owi rozprowadzą,  
Co nieśli z kuchni królewskiej półmiski.  
Lecz niż rozejdą, z sobą się naradzą,  
Żeby termin uprzedzili śliski,  
Pierwej niż z świętem miesiąc przyjdzie nowy,  
Więc noc dzisiejsza znaczą do rozmowy<sup>568</sup>.

Dzięki znajomości greki bohaterowie rozpoznają się i dowiadują o swoim pochodzeniu. Zwyczajna rozmowa jest wstępem umożliwiającym im zaplanowanie nocnej ucieczki. Najistotniejsza wydaje się jednak rozmowa kochanków, nie tylko najbardziej rozbudowana, ale i realizująca pewne schematy kompozycyjne. Podobnie jak korespondencja, rozmowa zakochanych ze względu na jej charakter zawsze ma pozostać prywatną i tajną. Nie każda z par może płynnie przejść od spojrzenia do rozmowy, czasem już na tym etapie musi pokonać pierwsze trudności. Bohaterowie *Kawalera polskiego*, Beralda i Wojewodzie, nie chcąc skorzystać z pomocy tłumacza (co wynika nie tylko z dbałości o prywatność, ale i plotek tworzonych przez damy dworu królowej), aby się porozumieć, rozpoczynają naukę języków polskiego i niemieckiego. Niekiedy w rozmowie bohaterowie rozważają możliwość raptu – tak czynią Argenida i Poliarch:

Tedy już pierwsze zdanie, jako pełne trwogi,  
Pełne niebezpieczeństwa, puściwszy w odłogi,  
Insze zaś przed się biorą: żeby się wykradła

---

<sup>567</sup> M. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości...*, s. 65.

<sup>568</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 147. BOssol, SD XVIII 3181, s. 124.

I na morze Argenis z Poliarchem wsiadła<sup>569</sup>.

Po zastanowieniu porzucają jednak tę myśl:

Pozwoliła Argenis na to, chociaż czuje,  
Że rozum gwałtem nie chce, że się protestuje,  
Lecz go serce przemaga, i zostanie w błędzie,  
Jeżeli mu sam na pomoc anioł nie przybędzie.  
Miłość każe, wstyd broni, affekt się napiera,  
Nie chce pocziwa sława i oczy zawiera.  
Nie również ją zapasy ciała z duchem zowę,  
Gdy ciało serce, duch ma na swej stronie głowę.  
I ta, choć zezwoliła, łącno postrzegł po ni  
Poliarch, że z przymusem wydały ją skroni.  
Wydał język w trzech słowach, nie służąc niebodze,  
Gdy przyszło o kradzionej deklarować drodze.  
A to mu gdzie się godzi, nie chce przeczyć w niwczem,  
Lecz się i sam obaczył i głupie porywczem  
Nie będzie, więc tak smutnej Argenidzie rzecze:  
Nie zawsze wygrał, choć kto i dobrze uciecze,  
Godniśmy są, o panno! Dnia na nasze szluby,  
Godni słońca na związki tak święte. Czemu by  
Noc je kryć miał? Albo trybem niewolniczem  
Trzeba nam przed słonecznym chronić się obliczem?  
Jużeśmy nieżycziwej fortuny sowicie  
Doznali, a nuż tego uczynić tak skrycie  
Nie będziemy mogli? Żeby nas nie postrzeżono  
I przed rozniewanego króla nie stawiono,  
A nie dawszy sprawocie naszej miejsca, z większą  
Troską uczynią wieczną między nami lększą<sup>570</sup>.

Podjęcie decyzji porównane zostaje do odwiecznej walki serca i rozumu, bohaterowie zachowują jednak rozsądek, poddając w dyskusji w powątpiewanie swoje możliwości jako uciekinierów, tułających się nocą, a w końcu trafiających przed rozniewane oblicze króla, ojca

---

<sup>569</sup> *Argenida...*, s. 466.

<sup>570</sup> Tamże, s. 467.

Argenidy. Zawahanie panny i słowa Poliarcha podkreślają, że ucieczka nie zawsze pozostaje dobrym wyborem, nie każda para odnosi sukces, nieważne, jak silne byłoby ich uczucie i tak zostaje ono zderzone z rzeczywistością – to przestroga dla wszystkich par rozważających rapt. Poliarch i Argenida postanawiają poczekać na lepszy los, z kolei pozostałe pary kochanków, rozmawiając, decydują się na nocną ucieczkę. Miłosna rozmowa zawsze realizowana jest zgodnie z założeniami toposu *quinque gradus amoris*, pozostaje również najbardziej rozbudowana i z perspektywy bohaterów ma kluczowe znaczenie w rozwoju ich relacji. Nieraz rolę „przed-rozmowy” pełni list, który może pozostawać jedyną możliwością dotarcia do panny. Tymander, prosząc o respons, wyjawia tym sposobem uczucia Floreście:

posyłam omyte

We łzach wzdychania z mej własnej źrzenice,  
Które na papier lały się przez lice.  
To pierwsza kąpiel, w której wody słone  
Serce spławają, lecz gdy ponurzone  
Zostanie w krwawych nurtach, wtenczas pewnie  
Będą płakały same lasy rzewnie.  
Ja ci, królewno, przysięgam przez ową  
Boginię, której co dzień palisz nową  
Ofiarę, tobie, iż przyrzekłem wiecznym  
Być sługą, mówię sumnieniem bezpiecznym –  
Umierać muszę, nie z mojej przyczyny,  
Lecz z ręku twoich, pięknej heroiny!  
Twoja udatność jest sercu mojemu  
Mieczem w gorączce miłości choremu.  
Więcej nie mogę żyć, gość nieszczęśliwy,  
Lubom i teraz ledwie na pół żywy,  
Chyba lekarką będziesz mej choroby,  
Nie czyniąc żadnej przy afekcie próby<sup>571</sup>.

Ów list, skonstruowany ze znanych w topice miłosnej elementów, opierając się na deskrypcji zmian w wyglądzie i psychice, jak również odniesieniu do choroby miłosnej, pełni rolę komplementu i wyzwala emocje. Realizuje też zamysł retoryki miłosnej, która służy perswazji,

---

<sup>571</sup> K. S. Zawisza, dz. cyt., s. 60–61.

mając na celu przekonanie bohaterki, że uczucia kawalera są prawdziwe, i wzbudzenie w niej miłość.

## Pocałunek

Pośród różnych rodzajów pocałunków – funkcjonujących w sytuacjach zarówno oficjalnych, jak i w kręgu prywatnym, w geście pozdrowienia, podziękowania, kurtuazji czy uniżenia<sup>572</sup> – znajduje się też ten najintymniejszy, miłosny, nie dziwi więc, że znalazł on stałe miejsce w literaturze. Pocałunek kochanków, „połączenie [ich – M.S.] warg i oddechów [...] jest momentem, w którym dusza może opuścić ciało człowieka i przeniknąć do ciała umiłowanego, chwilą, w której [...] dusze kochanków mogą się mieszać i utworzyć jedność”<sup>573</sup>. Owa idea wymiany dusz za sprawą pocałunku funkcjonowała w poezji w ramach toposu, jako pewna forma pieszczoty opisywana nie tylko w formie zdarzenia, ale również następujących po sobie etapów, od zbliżenia warg, aż po zjednoczenie kochanków i osiąganą przez nich rozkosz<sup>574</sup>. W omawianych romansach, gdyby wziąć pod uwagę wyłącznie pary bohaterów powiązane za sprawą raptu<sup>575</sup>, trudno jednak natrafić na wspomnienie miłosnego pocałunku – ten występuje w *Ormundzie i Libeinie* – a jeśli już do niego dochodzi, to wyłącznie pomiędzy kochankami, w poszczególnych narracjach odbiera się zaś jakąkolwiek możliwość pocałunku wymuszonego przez oprawcę na ofierze. Pojawiają się natomiast namiastki miłosnego pocałunku kochanka, pełne uwielbienia dla obiektu uczuć, czynione w „nóżkę” czy dłoń:

Której przecie usłużył Tymandr snadź z kochanka,  
Subtelnej nóżki trzewik kładąc na pończoszkę,  
A oraz delikatną jej całując nożkę<sup>576</sup>.

[...] jej godności nie czynił obelgi i w tym jako najmocniej onę upewniwszy, całował jej nogi [...]. Ormund wtenczas bezpiecznie z osobliwszym respektem pocałował jej rękę, tyle i takowych uczynił jej adoracyi [...]<sup>577</sup>.

---

<sup>572</sup> M. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości...*, s. 93.

<sup>573</sup> Tamże, s. 96.

<sup>574</sup> Tamże, s. 99–112.

<sup>575</sup> Oczywiście pojawiają się passusy opisujące pocałunki bohaterów, którzy nie uciekają razem, np. Floresty z Agnulfem. Zob. K. S. Zawisza, dz. cyt., s. 48–51.

<sup>576</sup> Tamże, s. 102.

<sup>577</sup> *Historia Ormunda z Libeiną...*, s. 43–44.

Sam pocałunek Ormunda i Libeiny nie został jednak wspomniany w narracji przy okazji pierwszego wyznania uczuć, jak można by się było spodziewać:

[...] przy serdecznym pożegnaniu się głębokim westchnieniem nad wszystkie najmiłsze (jako mu się wtenczas zdało) dała mu pocałowanie, obligując go, aby w takowym interesie dalszych nie zakładał terminów<sup>578</sup>.

Dochodzi do niego w momencie pożegnania w noc poprzedzającą rapt, zawiera się w nim zaś ufność i wiara w obietnicę ukochanego, na którego panna obiecuje czekać, gotowa do ucieczki. Czytelnikowi, zaznajomionemu ze schematem fabularnym romansu sentymentalno-przygodowego pocałunek ten może jednak sugerować coś zgoła innego – nieprzychylną dla bohaterów zmianę losu, która sprowadzi na nich niebezpieczeństwo, uniemożliwi realizację ich pierwotnego planu i wystawi ich uczucie na próbę.

## Dotyk

Dotyk miłosny występuje wyłącznie pomiędzy kochankami i na kartach omawianych romanśów pojawia się równie rzadko jak pocałunek, często mu towarzysząc – w *Ormundzie i Libeinie*, *Miłości bez odmiany mocnej jako śmierć*, a także *Wizerunku złocistej przyjaźni zdrady*:

Rzecz straszna: u jednego siedzący półmiska  
mąż – z żoną się mu inszy i pieści, i ściska<sup>579</sup>.

Dotyk pozwala przekroczyć granicę ciała, poddać się zmysłom i pożądaniu<sup>580</sup>, jednak o ile w romansie Korczyńskiego jest raczej gwałtowny, namiętny i bezpośrednio poprzedza akt miłosny kochanka i cudzej żony, o tyle w *Ormundzie i Libeinie* staje się istotnym etapem rozwoju miłości – bohater, mimo silnych uczuć, pragnie dać ukochanej przestrzeń, której ta czternastoletnia panna z pewnością potrzebuje:

[...] im więcej ją kochać szczerze zamyślał, tym dyskretnie u siebie obejść się z nią postanowił, nie ważąc się bez jej pozwolenia żadnego ani dotknąć się członka<sup>581</sup>.

---

<sup>578</sup> Tamże, s. 53.

<sup>579</sup> A. Korczyński, dz. cyt., s. 151.

<sup>580</sup> M. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości...*, s. 129.

<sup>581</sup> *Historia Ormunda z Libeinq...*, s. 38.

W przeciwieństwie do pocałunku, który – jak pisze Hanusiewicz – jest dotknięciem warg, „wydaje się [...] «bezpieczniejszy» niż inny rodzaj dotyku, bo ma w sobie element czci i nabożeństwa, «zwykły» dotyk jest poufały i zachłanny”<sup>582</sup>:

Z wielką zatym Tymander modestyją, srogi  
W afektach inamorat, jej obłapia nogi  
I z wielkim apetytem całuje bez skargi,  
Subtelne ciało do swej przytykając wargi<sup>583</sup>.

Narracje o raptach pozwalają jednak zauważyć, że nie każdy dotyk jest czuły czy delikatny<sup>584</sup> – niektóre bohaterki romansów, opisane w dalszej części rozdziału, padają przecież ofiarami porwań siłą, w tym oddania do haremu, jak również prób gwałtu i fałszywych oskarżeń o gwałt:

Przyszło do gwałtu, ze wściekłym impetem  
Porwie ją zbójca i łącno jej zdole.  
Chce jej zawinąć miękkim głowę betem<sup>585</sup>.

Fascele, bohaterka *Syloreta*, w obronie własnej ostatecznie zabija oprawcę sztyletem, unikając tym samym stania się ofiarą przemocy seksualnej.

Zarówno powyższy passus, jak i pozostałe narracje o porwaniach siłą, za sprawą odpowiednio dobranego słownictwa ukazują dotyk oprawcy nie tylko jako niechciany, ale i gwałtowny, zbyt silny i mający na celu uczynienie krzywdy kobiecie traktowanej jako zdobycz. Prezentowane w romansach zachowanie porywaczy pozwala na konkretną refleksję – im panna bardziej się im opiera (słownie bądź czynem), tym silniejsza staje się żądza mężczyzny, przeciwnie rozumiejącego bądź ignorującego zachowanie ofiary.

## Akt miłosny

O akcie seksualnym wspomniano w romansach kilkukrotnie – w *Ormundzie i Libeinie* oraz *Wizerunku złocistej przyjaźni zdrady* i *Opisaniu Kalinowskich*. W każdym przypadku informacja o zdarzeniu została podana czytelnikowi w sposób pośredni, z pominięciem opowiadania

---

<sup>582</sup> M. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości...*, s. 138.

<sup>583</sup> K. S. Zawisza, dz. cyt., s. 98.

<sup>584</sup> M. Hanusiewicz, *Pięć stopni miłości...*, s. 135.

<sup>585</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 152; BOssol, SD XVIII 3181, s. 130.

o jego przebiegu, ukrytym za metaforą albo w ogóle pominiętym. Dla odbiorcy przekaz był jednak jasny, samo niedomówienie uatrakcyjniało zaś treść:

Ale Ormund coraz mocnym zalewając się winem, nieugaszony w sobie wkrótce rozżarzył płomień, który Libeiny przez przerażających słów iskry niemało począł palić serce, że przez jakowąś tęskliwą serca trwogę wydać się musiała. Wszystek gorejący poznawszy to Ormund, z niepomowanej natarczywości prosił Libeiny, aby dla siedzenia na łóżku wygodniejsze obrała sobie miejsce, ale ona lubo już wszystka była pomieszana, długo na to zezwolić nie chciała, [...] nie mogła się jednak pewnego uchronić wyroku, kiedy ją wskroś przenikające Ormunda obligacje prawie wpół żywą przeniósłszy na łóżko, ostatniej obrony jeszcze tylko w niewiadomości jego osoby i urodzenia szczególny jej zostawiły sposób, który jako niepewny obiecywał dla niej sukces, tak też zawieść się musiała: albowiem on kondycyi i afektów pokazawszy równość, po obopólnym między sobą dożywotnich obowiązków poprzysiężeniu przy żarzystej a nader smutnej nieszczęścia swego narratywie wymógł Libeiny nieszczęśliwe nad sobą politowanie<sup>586</sup>.

Narrator *Wizerunku złocistej przyjaźni zdrady*, jedyne go utworu, w którym pojawiło się snute w żartobliwym tonie opowiadanie o przebiegu miłosnego zbliżenia, nim szczegółowo opisał poczynania kochanków, ogólnie je wprowadził:

Siódma na półzgarzu, czas wygania Włocha  
do parlamentu, a tu z gachem kupierdocha  
zszedłszy się, gdy tak mają rzeczy dość gruntowne  
w swych zamysłach, afekty wzajem sobie równe  
wyświadcza. Tu Włoszka lub różnie wywraca  
rzeczy, Polak na dywan przynieść materaca  
rozkazał tam, gdzie w sklepie mur był rozwalony.  
W lot gdy się szczerze począł mieć junak do żony  
cudzej po obietnice, kwapliwe zapały  
w lot po długich przemorach kilka opłoniały  
razy jeden za drugim [...] <sup>587</sup>.

---

<sup>586</sup> *Historia Ormunda z Libeiny...*, s. 47–48.

<sup>587</sup> A. Korczyński, dz. cyt., s. 143–144.

Dopiero potem następuje poetycki, niedosłowny opis zbliżenia Polaka i Włoszki, opartego na grze „metafor i symboli, eufemizmów i omówień” i odwołującego się do metaforyki erotycznej poprzez zabawę w kotka i myszkę<sup>588</sup>:

[...] A tak łowny kotek  
z swawolną myszką swoich dokończył pieszczotek.  
Zganił jej bezpieczeństwo, znać dając, iż bliska  
swej zguby myszka, gdy się wda z kotem w igrzyska.  
Już też na ten hak całe przyszła, że surowem  
u czatownego kota stała się obłowem;  
Już kot dokazał, łasy na taką zwierzynę,  
że nią z zgłodniałych zębów obtarł oskominę.  
Ale dość o tym kotku! Lecz co rzecz jest sama,  
po tak lubej fatydze kawaler i dama  
ledwie uspokoili zasklepione w głowie  
oczy i trud ledwie się rozszedł w luźne mrowie  
po nademdlałych członkach, jak tu był w on skryty  
gabinet przypytał się sen tak smakowity,  
iż, jak porznął, zasnęli [...] <sup>589</sup>.

Drugie zbliżenie kochanków, w przeciwieństwie do pierwszego, wyczekanego, nie stanowi już *novum*, wyjątkowego ani dla nich, ani dla czytelnika, nie wymaga więc opisu, a tylko sugestii: „pobrawszy się za ręce, poszli do komory / Wenerze tam zwyczajne oddawać ofiary”<sup>590</sup>. Notabene nie jest tu istotny sam akt, a raczej sam komizm sytuacji – informacja, że dokonuje się on w pomieszczeniu sąsiadującym z tym, w którym na parę czeka nieświadomy „dureń stary”, czyli pijany mąż Włoszki; ten po wszystkim gratuluje jeszcze Polakowi.

O spełnionym akcie miłosnym czytelnik dowiaduje się również w inny sposób, na podstawie jego oczywistego skutku – ciąży. Krystyna Strusiówna wykrada się z Adamem Kalinowskim z powodu jej brzemienności. Z kolei Libeina (Fatymora) od momentu ucieczki nazywa Ormunda swoim mężem, mimo że narracja tego nie potwierdza. Na początku książki drugiej romansu czytelnika zaskakuje fakt, że panna nie tylko jest w ciąży, ale przede wszystkim rodzi syna i odbywa połów:

---

<sup>588</sup> J. Woron-Trojanowska, dz. cyt., s. 29.

<sup>589</sup> A. Korczyński, dz. cyt., s. 144.

<sup>590</sup> Tamże, s. 151.

Fatymora [...] żywy swego Ormunda ucałowała portret. Na ostatek wszystkie sobie wyperswadawwszy nieszczęścia, o sobie i dalszym procederze mocno myśleć zaczęła, albowiem bliski pozbycia się ciężaru termin, najpierwszy do tego uczynił jej kompuls [...] wkrótce jednak, urodziwszy syna, dawszy mu wielkiego ojca imię Ormund, winszowała sobie, że przy tym imieniu swojej posesyi uszczęśliwiała początki. W niedziel kilka wstawszy z połogu szczęśliwie, potrzebując naturalnie trochę więcej wygody [...] tak się rządziła doskonale i mądrze [...] <sup>591</sup>.

W przypadku porwania panny przez antagonistę, który z założenia działa wbrew jej zgodzie, nie ma możliwości, aby doszło do aktu miłosnego, skoro panna pozostaje w rękach oprawcy. W romansie każdy kolejny stopień miłości jest zależny od woli obojga kochanków. Gdyby wziąć pod uwagę również usiłowania gwałtów i napaści, to wyjątkiem pozostaje jedynie historia Klimii i Taliaka, który z agresora staje się mężem. Pojawia się więc zgoda panny na uczucie i nawet ostatni *gradus* ma szansę wystąpić, skoro ostatecznie panna chwali sobie zamążpójście:

Klimija [...], Taliaka więcej niżeli swego mając ojca, coraz bardziej w jego przezierając się przymiotach, dopiero poznawała, jakiego szczęścia fundament w jego osobie dla niej zakładała Fortuna, uważając wszystkie w nim attencyję do szczególnego skłonione swojej osoby uszanowania przy takowym do tego afekcie, że jej zdawało się co dzień nowe mieć serce dla niego, kiedy już tak oboje w coraz mocniejszej miłości spajają się ogniwa i przyczyniając onych więcej, nad swoją deklaracyję w wzajemnym profitują ukontentowaniu [...] <sup>592</sup>.

W pozostałych przeanalizowanych przykładach brak wzmianek o realizacji piątego stopnia miłości, nawet jeśli para, np. Poliarch i Argenida, stają na ślubnym kobiercu i mają ku temu okazję. Wtedy akt nie wydaje się jednak istotny dla romansowej fabuły, skoro para żyje w zdrowiu i szczęściu.

### ***Quinque gradus amoris* – podsumowanie**

Jak w życiu, tak w romansie zmysły budzą uczucie, pozwalają je podsycać, rozwijać, a w końcu stają się motorem do działania – droga do raptu prowadzi od zasłyszanej informacji czy spojrzenia, poprzez rozmowę, aż do miłosnego złączenia dusz i ciał kochanków. Nie zawsze jednak

---

<sup>591</sup> *Historia Ormunda z Libeiną...*, s. 120–121.

<sup>592</sup> Tamże, s. 583.

ślady działań bohaterów są widoczne w fabule romansowej. Poszczególne stopnie toposu można zatem podzielić na takie, które występują albo nie występują i: nie jest prawdopodobne, aby mogły wystąpić; jest prawdopodobne, aby mogły wystąpić; logiczne jest, że wystąpiły. Po pierwsze, bohaterowie realizują wybrane stopnie w danym momencie akcji albo wspomina się o ich przeszłych działaniach; po drugie, w momencie akcji postaci nie realizują stopni, nie wspomina się o tym w ogóle i na podstawie całości utworu można wywnioskować, że najprawdopodobniej nie wystąpiły; po trzecie, postaci nie realizują stopni w momencie akcji, brak też informacji o tym, czy te wystąpiły, ale znajomość fabuły pozwala sądzić, że albo mogły albo musiały wystąpić, gdyż widoczny jest skutek działań bohaterów (np. ciąża). Wystąpienie poszczególnych stopni miłości w przypadku bohaterów biorących udział w rapcie zależy od roli, jaką ich historia pełni w fabule romansowej – im bardziej kluczowa dla romansu postać (pierwsza- bądź drugoplanowa), tym większe prawdopodobieństwo, że narracja o rapcie będzie rozbudowana albo pojawi się w toku akcji; z kolei im rola bohatera staje się bardziej epizodyczna, tym większa szansa na niewystąpienie poszczególnych stopni miłości albo jedynie ich ślad, jeśli niósłby za sobą jakiekolwiek znaczenie dla fabuły. Niektóre raptury (np. ucieczka Lindamory z cudzoziemcem, uniesienie Tygryndy przez Tatarzyna, Lindory przez egipskich porywaczy panien, Julii przez grupę ludzi czy próba porwania Argenidy przez Likogenesa, a potem Erystenesa) pełnią w narracji wyłącznie rolę marginalnej opowieści, historii kogoś innego, którą jakiś bohater opowiada drugiemu.

Na tle całkowicie fikcyjnych utworów wyróżnia się historia Kalinowskiego i Strusiówny, literackie przedstawienie sensacyjnego zdarzenia, powstałe *post factum*, uzupełnione o passusy o charakterze panegirycznym, prezentujące wybranych członków rodów Krystyny i Adama. Akcja tego utworu skupia się nie na rozwoju uczucia kochanków (czytelnik ma świadomość, że wszystkie stopnie miłości wystąpiły już przed rozpoczęciem akcji), a na jego skutkach, sposobach wyjścia z tragicznej sytuacji i konsekwencjach podjętych decyzji. Pozostałe romanse to utwory wielowątkowe. Celem rozbudowania opowieści jest nie tylko ich urozmaicenie, mają one także objaśnić pewne fakty (np. skąd dany bohater pochodzi czy z jakiego powodu pojawił się w konkretnym miejscu) i przede wszystkim urzeczywistnić akcję, dopowiedzieć to, na co nie ma miejsca w wątku głównym, udowodnić czytelnikowi, że pewne rzeczy mogły się wydarzyć. To też sprawy zupełnie bez znaczenia dla fabuły, przytaczane przez narratora czerpiącego z rezerwuaru możliwych elementów romansowych dla ubogacenia fabuły, przyspieszenia akcji czy objaśnienia pewnych jej momentów. Wtedy istotny jest tylko fakt raptu czy napadu, a nie realizacja toposu *quinque gradus amoris*.

## Mechanizm funkcjonowania porwania w romansach

Analizując strukturę fabularną romansu polskiego z XVII i poł. XVIII w., Michałowska określiła porwanie jednym z toposów fabularnych cieszących się popularnością i szczególnie często występujących w odmianie sentymentalno-przygodowej:

Bohaterkę (za jej zgodą) porywa kochanek, by uratować siebie i ją przed grożącym niebezpieczeństwem (*Historia o Agnulfie i Floreście*, *Historia Ormunda z Libeiną*); bohaterkę porywa nieprzyjaciół (np. odepchnięty zalotnik), aby siłą zmusić ją do przychylności i połączenia się trwałym związkiem (*Kolloander*, *Argenida*, *Syloret*, *Historia Hippolita z Julią*, *Kawaler polski*)<sup>593</sup>.

Z uwagi na charakter publikacji autorka zaledwie zarysowała ów topos, podając tytuły dzieł, w których pojawiły się porwania. Skategoryzowała przykłady, uznając za wyznacznik zgodę panny bądź jej brak, przy czym podkreśliła, że protagonista (kochanek) zawsze unosił pannę za jej zgodą, a antagonistą siłą. Badaczka tym samym ogólnie odpowiedziała również, kto, dlaczego i po co uprowadzał panny. Można postawić szereg pytań podobnych do tych, które zadaje się przy okazji rzeczywistych porwań, pozwalających wyróżnić poszczególne mechanizmy działań porywaczy. Uzupełniają one wiedzę o bohaterach i dotyczą poniższych elementów raptu: przyczyny i celu, miejsca, pory, sposobu, pomocników porywacza, jego planu, reakcji pozostałych bohaterów na rapt, a także zakończenia perypetii uniesionych panien.

### Przyczyna i cel

Michałowska jako główną przyczynę i cel raptów, do których dochodziło w analizowanych romansach, podała chęć ratunku bohaterów przed grożącym im niebezpieczeństwem bądź przymuszenia panny do przychylności i połączenia się trwałym związkiem<sup>594</sup>. Badaczka, jak się zdaje, bo sama nie określiła tego w artykule, przyjrzała się jedynie parom głównych bohaterów, którzy mogli nawiązać relację romantyczną, jednak jak już wiadomo, nie tylko tacy mogą uciec. W *Sylorecie* pod osłoną nocy uchodzi rodzeństwo, Daulet i Fascelina – brat pomaga siostrze uciec z klasztoru, do którego panna trafiła w wyniku śmierci opiekunów i niesprzyjającego losu<sup>595</sup>. To wyjątek, regułą pozostawała jednak ucieczka kochanków bądź porwanie przez kogoś

---

<sup>593</sup> T. Michałowska, *Romans XVII i I połowy XVIII wieku w Polsce...*, s. 463, 465.

<sup>594</sup> Tamże, s. 463, 465.

<sup>595</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 147–151; BOssol, SD XVIII 3181, s. 124–128.

obcego. Niezależnie od tego powyższa klasyfikacja, gdyby wziąć pod uwagę wszystkie pojawiające się w romansach raptury, i tak wymaga uzupełnienia.

Należy zaznaczyć, że bohaterowie, którzy rozważają ucieczkę bądź decydują się na nią, przede wszystkim pragną być razem (cel), ponieważ w obecnej sytuacji nie mogą się połączyć (przyczyna); w przypadku relacji oprawcy i ofiary różnica polegałaby na jednostronnej chęci bycia razem (porywacz chciał być z ofiarą). Dopiero mając to na uwadze, można wyróżnić szczegółowe przyczyny raptów, które najczęściej mieszczą się w kategorii niebezpieczeństw, jak również cele poszczególnych bohaterów. Nie w każdym przypadku wiadomo, czy parze groziło jakieś niebezpieczeństwo, nie zawsze też można wysnuć tego typu wnioski, zwłaszcza jeśli wątek zawierający porwanie dotyczył bohaterów drugoplanowych, a szczegóły ich perypetii nie miały istotnego znaczenia dla głównego wątku. Przy okazji relacji o ucieczce Lindamory z cudzoziemcem, który z nią „przyszedł do wielkiej przyjaźni”<sup>596</sup>, podkreślony zostaje wyłącznie smutek ojca po utraconej córce<sup>597</sup>. Niekiedy uprowadzenie panny ma charakter wyłącznie epizodyczny – komplikuje i urozmaica akcję. Czytelnik śledzący moment porwania Tygryndy, jednej z bohaterek *Kolloandra*, nie ma szansy poznać, jakie imiona noszą porywacze (dwóch określono jako gigantów, a pozostałych w ogóle pominięto), na próżno więc szukać przyczyny i celu napaści<sup>598</sup>, gdyż w tej narracji nie są one kluczowe. Podobnie w przypadku Julii – nie wiadomo, dlaczego grupa mężczyzn uprowadza ją siłą z domu Lucylli. Zdarza się też, że rapt realizuje raczej cele narratora – okazuje się prostym sposobem, którym ten posługuje się, pragnąc sprawnie przenieść postać w inne miejsce. Wojewodzie pod przybranym imieniem Eugenii, fałszywie oskarżony i zamknięty w wieży, godzi się na ucieczkę i ślub z oficerem, nieświadomym zupełnie, że oświadcza się mężczyźnie w stroju kobiety. Narrator doskonale wykorzystuje motyw porwania, opierając się na tymczasowej sytuacji bohatera, i pozwala mu zdobyć upragnioną wolność.

Dlaczego kochankowie decydują się na ucieczkę poza pragnieniem bycia razem? Przede wszystkim w celu uniknięcia śmierci. W każdym takim przypadku do raptu dochodzi w ostatnim możliwym momencie – Floresta ucieka z Tymandrem w noc poprzedzającą jej śmierć, z kolei Libeina z Ormundem w drodze kareta na miejsce ich egzekucji. Pary uchodzą również, by uniknąć konsekwencji wynikających z naruszenia porządku społecznego. Przyczyna raptu Krystyny Strusiówny wynika z jej nieplanowanej ciąży z Adamem Kalinowskim, ciotecznym bratem panny:

---

<sup>596</sup> *Kolloander wierny Leonildzie...*, k. Dd recto.

<sup>597</sup> Tamże.

<sup>598</sup> Tamże, k. B verso – B<sub>2</sub> recto.

Mając zwyczajne z siostrą swoją komitywy,  
Z przyrodzonej krewkości młodzian urodziwy  
Grzechem się oskaradził  
(...)  
Lecz za czasem Strusowna na grzech swój wspomniała  
I kiedy się bliską być porodzenia znała  
(...)<sup>599</sup>

Oczywiste niebezpieczeństwo dla pary stanowi ojciec Krystyny, który po rapcie zarządza natchmiastową pogoń, a potem domaga się powrotu córki<sup>600</sup>. Sama panna zdaje sobie sprawę z konsekwencji społecznych, których mogłaby spodziewać się, rodząc nieślubne dziecko:

Winnam żywot, gdy wejrzę w słuszności,  
Prawo za mą niekarność w wszetecznej miłości!  
(...)  
Już się wkrótce odkryje niewstyd nasz, a sława  
Będzie z należytego rugowana prawa.  
Kędyż się nędzna udam?  
(...) Niewstyd moj chcąc zataić, pojdęli nieznacznie  
Gdzie między proste gminy; jeżeli to bacznie  
Uczynię – nie wiem sama. Mam być pogardzoną  
Włocengą i pomiotem przed całą Koroną  
I mam z niewolnicami kądziel prość, Strusowna?  
Nie wiem, jeśli się znajdzie żałość komu równa!<sup>601</sup>

Wstępowanie w związek małżeński i zakładanie rodziny traktowano jako obowiązek, a dziecko jako dar od Boga<sup>602</sup>. Idealizowane wzorce rodzinne nie pokrywały się z rzeczywistością, która nieraz zmuszała zainteresowanych do poprawy sytuacji – Kalinowski i Strusiówna nie tylko nie są po ślubie, ale i panna spodziewa się dziecka. Kościół krytykował stosunki pozamałżeńskie, grożąc mękami i karami piekielnymi<sup>603</sup>, w przypadku Kalinowskiego i Strusiówny komplikacją na drodze do zaślubin pozostają też więzy pokrewieństwa, dlatego parze, choć

---

<sup>599</sup> T. Kruszewska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 209.

<sup>600</sup> Tamże, s. 214–223.

<sup>601</sup> Tamże, s. 209–210.

<sup>602</sup> A. Wyrobisz, *Staropolskie wzorce rodziny i kobiety – żony i matki*, „Przegląd Historyczny” 83/3 (1992), s. 406.

<sup>603</sup> Z. Kuchowicz, *Miłość staropolska...*, s. 83.

otrzymuje papieską dyspensę, odmówiono błogosławieństwa. Literacki obraz kończy się jedynie ćwiartowaniem służby Strusia, która pomogła w ucieczce<sup>604</sup>, czytelnik pozostaje jednak świadomy, że córka wystąpiła nie tylko przeciwko woli ojca, ale również zasadom społecznym. W *Ormundzie i Libeinie*, romansie opartym na całkowicie fikcyjnych wydarzeniach, kwestię ciąży niezamężnej kobiety prezentuje się podobnie, choć w tym przypadku sama zmiana miejsca w wyniku ucieczki bohaterów zupełnie rozwiązuje problem:

A gdy ci nowi kochankowie do ukonsolowanych między sobą karesów dosyć mieli czasu i wolności, w niedługim czasie Libeina zdała się z stanu swego wypadać, a coraz dalej i dalej go tracić, co postrzegszy jej panny, różnie o tym między sobą mówiły, jedne rozumniejsze ledwo nie zgadywały, drugie zaś niewinne z prostoty na tę nocną narzekały kolacją, ile gdy widziały, że więcej jedzenia dla cesarzówny jak przedtem gotowano, ale kiedy Libeina coraz więcej grubsza pokazywała się, już głośno o tym między sobą gadały, co z boku dobrze i wyraźnie usłyszawszy Libeina, z płaczem ich dyskurs oznajmiła Ormundowi, który zaraz jej prosił, aby wszystkie klejnoty i coby mieć mogła pieniędzy, w spodnią pozaszywawszy spódnice, była do ucieczki gotowa<sup>605</sup>.

Warto mieć na uwadze, że pierwotną przyczyną skłaniającą Ormunda i Libeinę do ucieczki była nie śmierć, lecz nieplanowana ciąża bohaterki. Z obu tekstów wynika, że odmienny stan zarówno Strusiówny, jak i u Libeiny był już widoczny i dość oczywisty dla innych. W *Opisaniu Kalinowskich* ciąża pozamałżeńska ukazana jest jako istotna, wymagająca nagłego działania komplikacja, a bohaterka pozostaje bardziej świadoma konsekwencji niż Libeina i szuka natychmiastowego ratunku. Pierwszy romans opowiada o historii prawdziwej, jest tym samym bliższa życiu, drugi to fikcja, nakreślony zostaje w nim jednak prawdziwy i powszechny problem. Właściwie tylko Ormund zdaje się tak naprawdę rozumieć, że należy uciekać. Libeina doświadcza namiastki tego, czego Krystyna pragnie uniknąć za wszelką cenę – napiętnowania zapoczątkowanego plotkami i drwiną kobiet, które wiedziały, że zmiana wyglądu bohaterki nie wiąże się z nieumiarkowaniem w jedzeniu i picu. Warto zaznaczyć, że w teorii romansu pojawiły się głosy propagatorów tezy na temat deprawującego wpływu romansów na czytelników. Jako że tematem tych utworów była miłość, uznano je za „niebezpieczne dla młodzieży (zwłaszcza dziewcząt – M.S.). Sądono, że opisy wątpliwych moralnie sytuacji mogą zachęcać

---

<sup>604</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 223.

<sup>605</sup> *Historia Ormunda z Libeiną...*, s. 51–52.

do naśladowania i skłaniać do grzechu”<sup>606</sup>, w tym podsuwać odbiorcom gotowe pomysły i rozwiązania, a nawet aprobować przekraczanie norm społecznych.

Trzeba również zauważyć, że rozumienie raptu i powodu, dla którego kochankowie decydują się na ten krok, może być różne w przypadku pary i pozostałych bohaterów – szczególnie ten pojawia się w narracji o ucieczce Floresty i Tymandra:

Kogokolwiek lub niewiast, lub mężczyzn potkają,  
Z wielką chęcią ujrzenia Floresty pytają.  
Zdarzą się sekretarze jego pokojowi,  
Którzy o tym wiedzieli. W tym się zastanowi  
Jeden z nich mówiąc: «Wiem ja, czego się trudzicie,  
Kogo pytacie, czego srodze się biedzicie –  
Znać frant był i dworzanin srodze żartobliwy,  
Który wiedział, że ojciec Floresty, myśliwy,  
Miał charcić kochaną, ta się Damką zwała –  
Pono Damka królewska z pokoju wyrwała».  
Nie rozumiał zagadki tego dworzanina,  
Mówiąc, iż szukania jest przyczyna inna:  
Królownę sycylijską, z srogim żalem ojca,  
Czy Tymandr inklinator uwiózł, czy-li zbojca  
Przechodzącą się porwał<sup>607</sup>.

Jeśli zaś chodzi o porwania pod przymusem, to choć każdy oprawca ma na celu zmuszenie panny do przychylności, to – wręcz przeciwnie niż sugeruje Michałowska – nie każdy chce połączyć się z nią trwałym związkiem. Fatymorę (Libeinę pod przybranym imieniem) porywają synowie staruszki dlatego, że bohaterka odrzuca żądanie postawione przez nich po nieudanych poszukiwaniach Ormunda:

poznawszy z podziwieniem pięknej Fatymory cudność, na niej samej za swoje prace rekompensy wymagać odważyli się. Co usłyszawszy Fatymora, zbytek takowej śmiałości surowemi zgromiwszy słowy, ani mówić z sobą onym więcej nie pozwalała. Oni też nic nie mówiąc, do inszego

---

<sup>606</sup> Autorka przywołała również słowa Jeana-Jacquesa Rousseau, pojawiające się w przedmowie do *Nowej Heloizy*, w których ten podkreślił, że cnotliwa panna nie powinna czytać romansów. Zob. M. Pawłowska, dz. cyt., s. 20–21.

<sup>607</sup> K. S. Zawisza, dz. cyt., s. 107.

udawszy się sposobu, nieostrożnie postanowili uchwycić przez gwałt Fatymorę i zawieźć do pa-siek<sup>608</sup>.

Bohaterki unoszone siłą, jeśli tylko mają ku temu okazję, wyraźnie sprzeciwiają się żądaniom porywaczy, co następuje wedle schematu: oprawca usiłuje nakłonić pannę do spełnienia jego życzenia (najczęściej obietnicy zaślubin, w przypadku Fatymory stosunku seksualnego), ona odmawia, więc on decyduje się na rapt. Zdarza się też, że mężczyzna dopuszcza się szantażu (ślub albo coś złego), grożąc bohaterce gwałtem czy zniewoleniem, co wiązało się z nieunik-nioną utratą przez nią reputacji i jakichkolwiek szans na dobrą przyszłość:

Klefardy, im dalej oddalał się od Krety, tym bardziej większego ognia nabierając pożarów, przy-chodził do Zeldoiry, pełną sybmisy czyniąc jej deprecyację i obligując, aby jakichkolwiek pierw-szych z serca wyrugowawszy autorów, jego takowy przejęła affekt, który potrafi wszystkie re-kompensować jej krzywdy. Deklarował mieć honory jej godności proporcjonalne i takowe, które wielu miały rozkazywać królom <czy na pewno taki wyraz?>, powiadając dokumentem oczywi-stą onych pewność. Ale Zeldoira na takowej znając się filateryi, nie chcąc jego ani słuchać bajek, wydała się, że z tym wszystkim osoby jego nieznosną ma obominacyja, obierając sobie pierwszej śmierć niż na to kiedykolwiek pozwolić. On takową w niej widząc zawziętość, powiedział jej na koniec, że chimery ma sposób ostatnią wyperswadować jej niedyskrecyją i przymusić jako tę, którą może uczynić żoną swoją na zawsze albo niewolnicą. Zemdląła na te słowa królewna [...] <sup>609</sup>.

Panna daje niekiedy fałszywą zgodę, licząc na poprawę swojego położenia. Takim sposobem Armelina unika ślubu z Brandylionem. Mając sposobność rozmowy z Leonildą, prosi ją o opiekę i ochronę:

Ja jestem Armelina, królewna mniejszej Armenii, porwana zgubą moich kawalerów od straszego Brandylicona, który wszystkich pozabijawszy, gdy ze mną samą jachał, chciał pocziwości mojej uczynić krzywdę, czego abym uszła, musiałam mu przysiąc, iż za rok żoną mu będę, który na moje szczęście tak obietnicą ubłagany, odwiózł mię tu do Trabizonty, oddał w ręce Tygryndzie, matce twojej, prosząc, abym żywa w ręce się jego dostać miała, czasu termin temu naznaczony będzie życia mego końcem, gdy przyjedzie<sup>610</sup>.

---

<sup>608</sup> *Historia Ormunda z Libeinq...*, s. 90.

<sup>609</sup> Tamże, s. 404–405.

<sup>610</sup> *Kolloander wierny Leonildzie...*, k. Gg<sub>3</sub> verso.

Warto również zauważyć, że kobiety jako te, które w przeciwieństwie do mężczyzn jako jedyne mogą zrozumieć, ile naprawdę krzywd wyrządza gwałt czy rapt pod przymusem, mogą się w tego typu sprawie zwrócić wyłącznie do innej kobiety – tak było nie tylko w przypadku Armeliny, ale też Fatymory, którą usiłowała przed gwałtem uratować matka braci. Szansy uniknięcia przynajmniej częściowo złego losu nie miała z kolei Lindana, którą uniesiono do Egiptu:

do której kilkunastu rozbójników przypadło i porwawszy ją na jeden okręt, uchodzili z nią. Nie omieszkiał nazad powrócić Uraniusz, a zrozumiałwszy nieszczęście Lindany i dowiedziawszy się, że to rozbójnicy egipscy, którzy tylko dla tego różnie jeździli, aby piękne panny porywali, widząc jeden okręt ku Egiptowi płynący, zaraz wsiadł w niego [...] prosto pojechał do Kairu, gdzie przyjąwszy, wiedział, że jest wiele dam różnych, które są w zamknięciu zamkowym<sup>611</sup>.

W tekście nie zasugerowano, czy porywacze to słudzy władcy, dostarczający mu panny, czy porywacze sprzedającymi kobiety, jednak można jednoznacznie stwierdzić, że Lindana trafia do haremu króla egipskiego:

zwyczaj był, że panny rzędem stały, aby środkiem między niemi chodząc, król tej, która mu się podoba, swoją dał chustkę, która była znakiem, że tę jako upodobaną królowi w nocy powinny były stateczne matrony do gabinetu, w którym sypiał, przyprowadzić<sup>612</sup>.

Wątek Lindany, która koniec końców zostaje wprowadzona do pokoju króla i zabija go sztyłem, otwierając sobie drogę do ucieczki, nawiązuje wyraźnie do sposobu funkcjonowania kobiet w świecie Islamu. Obecność haremów, czyli miejsc, w których kobiety przebywały w odosobnieniu i miały ograniczony kontakt ze światem zewnętrznym, to stały element tradycji historycznej i kultury Bliskiego Wschodu, który dzięki temu miał szansę przeniknąć do literatury. Egzemplifikacją tego może być wskazana w powyższym opisie chusteczka, znak wyboru, o którym wspomniał też Paul Rycault w *The Present State of the Ottoman Empire*:

I shall to the best of my information write a short account on these captivated ladies, how they are treated, immured, educated and prepared [...] here an army of virgins make it the only study and business of their life to obtain the single nod of invitation to the bed of their great master. [...] this women [...] are commonly prizes of the sword, taken at sea and at land [...]; over them is placed the [...] mother of the maids, who is careful to correct any immodest [...] behaviour

---

<sup>611</sup> Tamże, k. Dd<sub>2</sub> verso.

<sup>612</sup> Tamże, k. Dd<sub>4</sub> verso.

amongst them, and instructs them in all the rules and orders of the court. [...] When the grand signior resolved to choose himself a bed-fellow, he retires into the lodgings of his women, where [...] the damsels being ranged in order by the mother of the maids, he throws his handkerchief to her, where his eye and fancy best directs, it being taken of her election to his bed. The surprized virgin snatches at this prize and good fortune with that eagerness [...] and kneeling down first kisses the handkerchief, and then puts it in her bosom, [...] she is congratulated by all the ladies of the court, for the great honour and favour she hath received. And after she hath been first washed, bathed and perfumed, she is adorned with jewels [...]; she is conducted at night [...] to the bed-chamber of the sultan.

[Zgodnie z moją najlepszą wiedzą napiszę krótką relację o zniewolonych damach, o tym jak są traktowane, odgródzone od świata (przetrzymywane), kształcone i przygotowywane [...] tutaj zastęp dziewic jedyną nauką i sprawą (obowiązkiem) ich życia czyni uzyskanie pojedynczego kiwnięcia głową, zapraszającego do łoża ich wielkiego mistrza. [...] kobiety te [...] są zwykle nagrodami miecza, porwanymi na morzu i lądzie [...]; ponad nimi znajduje się tzw. matka dziewic, która koryguje jakiegokolwiek nieprzyzwoite [...] zachowania pomiędzy nimi i uczy ich wszystkich zasad i porządku dworu. [...] Kiedy wielki pan decyduje się wybrać dla siebie partnerkę do łoża, udaje się do kwater kobiet – dziewice są tam ustawiane w kolejności przez matkę dziewic – rzuca jej chusteczkę (jego oko i kaprys są najlepszymi przewodnikami), a ta jest podnoszona jako jego wybór do łoża. Zaskoczona dziewczica chwyta tę nagrodę i szczęście z wielkim zapalaniem klęka, całując najpierw chusteczkę, a następnie ukrywa ją między piersiami, [...] wszystkie damy dworu gratulują jej zaszczytu i łaski, które otrzymała. Później, gdy została umyta, wykąpana i wyperfumowana, ozdobiona jest klejnotami [...]; prowadzona do komnaty sułtana]<sup>613</sup>.

W większości narracji porywacz pragnął jednak zmusić pannę do zaślubin – tego typu przykładów pojawia się najwięcej. Niektórzy książęta czy królowie unosili królowny nie tyle w celu ich poślubienia, ile widzieli w tym najprostszy sposób na zdobycie tronu obcego królestwa. Z tego powodu Likogenes organizuje porwanie Argenidy i jej ojca. Również Turkoman planuje unieść Leonildę:

---

<sup>613</sup> P. Rycault, *The Present State of the Ottoman Empire. Containing the Maxims of the Turkish Politie, the Most Material Points if the Mahometan Religion, Their Sects and Heresies, Their Convents and Religious Votaries, Their Military Discipline, With an Exact Computation of their Forces Both by Land and Sea*, London 1668, s. 38–39; zob. też: C. Isom-Verhaaren, *Royal French Women in the Ottoman Sultans' Harem: The Political Uses of Fabricated Accounts from the Sixteenth to the Twenty-First Century*, "Journal of World History" 17 (2) 2006, s. 159–196. Tekst przetłumaczyła autorka niniejszej rozprawy.

żeby z nią przyjść jakim sposobem do małżeństwa (...) [i wyjawia Chryzancie sekret – M.S.] mówiąc przed nią, że go nie tak piękność i miłość pobudza w Leonildzie, jako chciwość być królem Trabizońskim<sup>614</sup>.

Innym bohaterem, który decyduje się porwać pannę po jej uprzednim odrzuceniu propozycji małżeństwa, jest hrabia z Betfortu:

Hrabia z Betfortu, przenikniony najżywszym żalem po wczorajszej z Julią konwersacyi, odjechał był z tym umysłem, żeby już całe swe porzucić do niej inklinacyje, ażeby jej zapomnieć na zawsze, sam sobie perswadował wszystko to, cokolwiek by go mogło być uwolnić od tej pasyi. Re-zolwował się uczęszczać do różnych zajazdów i konwersacyi publicznych, życząc sobie znaleźć osobę tak kochania godną, żeby Julią koniecznie z serca rugowała. Aleć ona tak wszystkie te, które on znał, perfekcyjami swemi celowała, że kiedy je z nią komparował, dopiero jeszcze doskonalej uznawał Julią, a te refleksyje miasto zleczenia go, jeszcze mu większą miłością serce związały. Na ostatek ten ogień, który się co dzień to bardziej w sercu jego żarzył, w ten czas przyszedł już był do tej pory, że na poratowanie siebie samego już tylko gwałtownych szukał sposobów, gdyż postanowił wykraść Julią<sup>615</sup>.

Choć hrabia początkowo usiłuje przyjąć odmowę Julii, ostatecznie wywyższa ją ponad inne panny, a żadna z nich nie jest w stanie jej dorównać. Charakterystyczne dla bohaterów unoszących panny wbrew ich woli jest właśnie tego typu wzrastanie pragnienia zdobycia wybranki – im zimniejsze odczucia ma wobec kawalera kobieta, tym gorętsze stają się jego.

## Miejsce

Do porwań dochodzi najczęściej w domu (również w rozumieniu zamku albo pałacu), przy czym dom ten może należeć zarówno do opiekunów porwanej kobiety, porywacza, jak i innego z bohaterów. W utworze Korczyńskiego Włoszka najpierw przenosi się piwnicą do domu kochanka, a następnie, udając małżeństwo, opuszczają go swobodnie w asyście jej niczego nieświadomego męża<sup>616</sup>. Ów zmyślny plan ucieczki w rzeczywistości nie tylko obnaża naiwność i głupotę Włocha, czyni też sytuację komiczną i pozwala narratorowi zbudować napięcie sprzeczające, że czytelnik oczekuje ucieczki niemal tak jak bohaterowie. Obserwując perypetie romansowych bohaterek, można zauważyć, że tak naprawdę panny nigdzie nie mogły czuć się

---

<sup>614</sup> *Kolloander wierny Leonildzie...*, k. H4 recto.

<sup>615</sup> *Historia angielska politico-moralis, Hippolita milorta z Duglas, z Julią...*, s. 32.

<sup>616</sup> A. Korczyński, dz. cyt., s. 145–160.

bezpiecznie. Julię, bohaterkę romansu Raczyńskiego, grupa mężczyzn unosi pod przymusem z domu Lucylli, siostry jej ukochanego Hippolita, gdy panna jest w trakcie pisania listu<sup>617</sup>. Należy zauważyć, że gdy panna z własnej woli ucieka z mężczyzną, nie tylko „swoim dziedzicznym progiem *vale* daje”<sup>618</sup>, ale i zostaje napiętnowana społecznie, czego jest świadoma Krystyna Strusiówna. Ucieczka z domu wydaje się nieraz też jedynym ratunkiem przed wyrokiem śmierci – Floresta ma umrzeć kolejnego dnia, co ma sprawić, że zaraza odejdzie od miasta):

A gdy zeszła z pałacu, idąc ku wozowi,  
Coraz się wzad oziera, cofa i stanowi.  
Drży wszystka, a łzy z źrzenic z bojaźnią zmieszane  
Płyną, serce już jakby na groty oddane.  
Coraz z wielkim kompunktem w niebo wlepia oczy,  
Z których się jak kanałem obficie łza toczy.  
Coraz: «Ach, ach!» – terminu boleści zażywa,  
Zgoła idzie jak na śmierć, stąpa ledwie żywa.  
W tej trwożliwej odwadze i równej śmiałości  
Będąc, rzeknie: «Tymandrze, patrz, w jakiej gorzkości  
Serce teraz opływa tak, że przyznać muszę,  
Iż żyjąc, właśnie bym też straciła już duszę».  
[...]

Już, królewno, cale

Oddaj i pałacowi, daj i ojcu wale:  
Żegnaj i Sycylią, i wszystkie splendece,  
Klejnoty, srebra, złota, królewskie grandece,  
Żegnaj ocukrowane krótkim gustem zdrady,  
Skryste inklinacje, plezyry, brygady,  
A na ostatek żegnaj, żegnaj ojca postać,  
Gdy się pono na wieki cale przyszło rozstać.  
Jakoż ostatnie było dość znaczne żegnanie  
Królewnej przez serdeczne łzy i przez wzdychanie –  
A na ostatek rzekła, patrząc na pałace:  
«Gdy już ojca i państwo, i <p>lezyry tracę,  
Żegnam wszystkich społecznie, acz moja, ach, nie ta  
I nie tak prędką z wami miała być waleta,

<sup>617</sup> *Historia angielska politico-moralis, Hippolita milorta z Duglas, z Julią...*, s. 115.

<sup>618</sup> T. Kruszkowska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 213.

Z której taką sekwełę wnoszę, że rozstanie  
Cięższe daleko niżli ostatnie skonanie!»<sup>619</sup>.

Ucieczka Floresty, zgodna z boską wolą („Uchodzę na czas śmierci. Wszak i to bez woli / Waszej być niepodobna”<sup>620</sup>), pozwala jej ująć z życiem i wydaje się jedyną możliwością. Bohaterka ma jednak świadomość, że każdy wybór rodzi konsekwencje – w tym przypadku ściągnęłaby na siebie wstyd i boski gniew (tym samym byłaby potępiona i przez ludzi, i przez bogów), z kolei jej ojca czekałaby śmierć, a krewni pograżyliby się w smutku. Pannie, jak zauważa bohaterka, zwłaszcza nawykłej do królewskich wygód, ucieczka daje fałszywe poczucie swobody, gdyż spotkają ją jedynie „przykrość drogi w puszczy, strachy, zimna, głody”<sup>621</sup>, które i tak, według bohaterki, przyczynią się do śmierci.

Można jednoznacznie wskazać, że porywanie z domu jest w większości przykładów charakterystyczne dla kochanków (cztery na siedem porwań), z kolei pod przymusem unosi się przede wszystkim na drodze (pięć na sześć raptów), najczęściej nieopodal lasu bądź brzegu morskiego, w zależności od tego, jakim sposobem i gdzie oprawca zamierza dowieźć porwaną. Najczęściej porywacz pragnie zabrać pannę wraz ze sobą do kraju, z którego pochodzi. Porwana traci więc swoje dotychczasowe życie, wszystko to, co zna – kraj, język, krewnych. Narracje traktujące o raptach bez zgody wyprowadzają na pierwszy plan porwane panny. Jednym z najdramatyczniejszych pozostaje porwanie Libeiny (ze względów bezpieczeństwa nazwała się Fatymorą) przez dwóch braci, którzy śledzili ją, a gdy razem z Hyponellą, jej matką i parobkiem wyruszyła w stronę miasta z nadzieją odnalezienia Ormunda, zaatakowali:

gdy już z milę dobrą ujachawszy, sztukę niemałą przejechali lasu, najpierwej Fatymora swoich okrytych postrzegszy opiekunów, z osobliwszym serca przerażeniem rzekła: ach, Bogom swoje polecamy życie, albowiem tych zbrojnych ludzi, ile z boku piegących do nas nie podobał mi się pośpiech, co wieszczym przeczuwszy duchem, wszystkich zalterowawszy i sama nie wiedziała, jak żyła na świecie. Jakoż oni w punkcie dobywszy mieczów i z wielkim hałasem i krzykiem na wpół tylko żywą uderzywszy białogłowy, zaraz zabiwszy staruszkę y parobka i onych w tym momencie zruciwszy z woza Hyponelli za sobą wieść kazali Fatymorę, która ich dobrze po głosie poznawszy i nieznośnym krzykiem i lamentem cały las napełniwszy, skoczywszy prędko z woza mdlejącej od zbytecznego strachu dobiegła Hyponelli, ali oni jej tego nie dopuściwszy i przez

---

<sup>619</sup> K. S. Zawisza, dz. cyt., s. 102–104.

<sup>620</sup> Tamże, s. 101.

<sup>621</sup> Tamże.

gwałt znowu wsadziwszy na pojazd, ledwo zaleknionej dotrzeźwili się Hyponelli, a kazawszy jej koniecznie swój wypełnić rozkaz, cudownym sposobem dziać się musiało, że przy tak okropnym widoku i nieszczęściu to uczynić mogła, powiozła za niemi spokojnie już nic niemówiącą Fatomorę, albowiem obydwie na grubą bezecnych obligacją te nieszczęście przyjąć musiały milczenie<sup>622</sup>.

Do dwóch porwań siłą i napaści dochodzi w ogrodzie lub gaju:

Ledwie co siadły, alie z sześciami koni  
Ujrzą karetę, dwóch jeźdźców koło niej,  
Którzy mimo tej ulicy jechali.  
Chciały się ukryć obie jak najdalej  
Siostry, aby ich nie postrzegły oczy,  
Ale tak wielka bojaźń ich obkoczy,  
Że sobie rady nie mogły w tej mierze  
Dać, widząc z koni, że zsiadli rycerze,  
Za którymi szedł jeden, co z karety  
Wysiadł, a do nich dążył jak do mety.  
Beralda, które serce pełne trwogi  
Czuło nieszczęście, chciała umknąć w nogi,  
Ale Salmina tym ją zatrzymywała:  
„Nie bądź tak (trzece), siostrzyczko, pierzchliwa.  
Może, iż jedzie kto, co się nam przyda  
Przyjaźnią, a tak byłaby ochyda  
I hańba świecka z tej ucieczki naszej,  
Że nas nikczemny łań dzień nastraszy.  
Co uwierzywszy Beralda stanęła,  
A w tym poznawszy Holka, ogarnęła  
Taka ją trwoga, że ledwie nie mdleje,  
Już pożegnawszy swobody nadzieję,  
Widząc tyrana w osobie barona,  
Który ją z drugim wzięwszy pod ramiona,  
[...]  
Potym ją mocą wsadził do karety,  
Kazawszy pędzić; ta wrzeszczy niestety!

---

<sup>622</sup> *Historia Ormunda z Libeiną...*, s. 93–94.

Narzeka, płacze, z smutku ledwie żywa,  
Myśląc, jakby te móc stargać ogniwa.  
A w tym Salmina jęła pod te czasy  
Barona łąjąc i stroić hałasy,  
Co miała cieszyć Beraldę strapioną,  
Kryjąc swą zdradę pod płaczem zasłoną.  
Ten zaś krzyk wielki z umysłu czyniła,  
By głos i lament siostry zatłumiła.  
W tym też kareta, co jeno wyskoczy  
Koń, z nią umyka i kędyś wyboczy.  
Już ani słyszeć, ani już ją widno,  
Jak popędziła z tą porwanką bidną<sup>623</sup>.

Ogród to z jednej strony przestrzeń należąca do domostwa i stanowiąca jego przedłużenie, z drugiej – znajdująca się między domem, czyli miejscem uznawanym za bezpieczne, a drogą, tym co za domem. Choć otoczony zazwyczaj murem czy płotem, pozwala na odosobnienie, odgrodzenie się od świata zewnętrznego, co sprzyja rozmowie, omówieniu sekretnych spraw<sup>624</sup>, to jednak prawdopodobnie ułatwia potencjalnemu sprawcy działanie. Podobnie jak w przypadku narracji starotestamentalnych w analizowanych romansach do porwań siłą dochodzi przede wszystkim w momencie, gdy bohaterka pozostaje na granicy opuszczenia miejsca bezpiecznego (np. w przydomowym ogrodzie) albo je opuszcza, udając się w miejsce publiczne albo odosobnione (np. na drogę, ścieżkę albo do lasu).

## Pora

Jak w życiu, tak w romansie w przypadku raptu pora dnia musi być odpowiednia i wiąże się ściśle z planem i okolicznościami, które powinny jej sprzyjać. Idealnym czasem zdaje się noc – pozwala na rapt bez wielu lub żadnych świadków, w ciemności i daje czas potrzebny do ucieczki, ponieważ ci, którzy mogą ruszyć w pogoń, pogrążeni są we śnie, zniknięcie panny zauważając dopiero rankiem. Z takiej okazji korzystają porywacze Krystyny Strusiówny:

Staną u brzegu łódzie, a sam z kilką młodzi

---

<sup>623</sup> J. E. Minasowicz, dz. cyt., s. 139–140.

<sup>624</sup> W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2015, s. 270.

Pod wieczór do pałacu Strusowego wchodzi.  
Od pana winny ukłon odda mu przystojnie,  
Będąc według godności swej częstowan hojnie.  
[...]  
Po posiedzeniu pięknym ku łożu pośpieszy  
Strus i sama, a sen je niepomiernie cieszy,  
Szumy im różne marząc w spracowanej głowie,  
Sturbowane odnawia przez cały dzień zdrowie,  
Smysły wszystkie przebiera, jakoby łańcuchem  
Ciągający Morfeowym, i coś tam za uchem  
Szepcąc, że: „Gdybyś wiedział tve przyszłe żałości,  
Czym byś okiem nie mrużąc – już twoje wnętrzności  
Odrywają się od cię! – wždy, w tak śliskim razie  
Zabiegłbyś czuhającej na twą sławę skazie!”<sup>625</sup>.

W narracji zachował się ślad szlacheckiej obyczajowości – ówczesna szlachta chętnie podejmowała przyjezdnych, urozmaicających codzienną monotonię. Pojawienie się gościa stanowiło doskonałą okazję do rozmowy, a ta nie mogła odbyć się bez suto zastawionego stołu i wypełnionych alkoholem naczyń – „jadła było w bród, a pić było zawsze przyjemniej w kompanii”<sup>626</sup>. Rapt Krystyny zdecydowanie ułatwia gościnność ojca panny – wpuszcza porywaczy, a potem nie jest w stanie im przeszkodzić, ponieważ śpi, zmożony alkoholem i trudami dnia. Struś zgodnie z obyczajem wita przybyłych, podejmuje gości wedle dobrego zwyczaju, częstując ich tym, co ma. Zwyczaj ten wykorzystuje Kalinowski, wysyłając pomocników wprost do komnaty panny. Trudność przy każdym nocnym porwaniu sprawiają z kolei spokój i cisza, które mogą zostać zakłócone, zwłaszcza jeśli do raptu dochodzi siłą:

Julia z Lucyllą nie wiedziały, co było czynić, bo się bały, że gdy będą wołały o ratunek, przez to samo swojego wydałyby Hippolita, gdy zaś nie zawołają, tego wielkiego nie ujdzie niebezpieczeństwa, nigdy większego nad te ich terazniejsze zmieszania w żadnej podobnej okazyi nikt nie widział<sup>627</sup>.

---

<sup>625</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 211–212.

<sup>626</sup> J. S. Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*, t. 2, Warszawa 1976, s. 159–161.

<sup>627</sup> *Historia angielska politico-moralis, Hippolita milorta z Duglas, z Julią...*, s. 33–34.

W części przypadków narrator nie wskazuje, o której porze dnia dochodzi do raptu – czyni tak zwłaszcza wtedy, gdy pora nie jest istotna dla narracji, nieraz jednak podaje czytelnikowi bardziej szczegółowe informacje, jak w przypadku ucieczki Włoszki i Polaka, którzy wyjątkowo jeszcze za dnia uchodzą z domu. Pora raptu uzależniona jest jednak od tego, o której godzinie ich okręt ma odpłynąć. Początkowo wiadomo tylko, że „jutro”, jednak wraz z rozwojem narracji moment ten zostaje uściślony:

Więc skoro z ratusza

Włoch się do domu puścił, znowu się pokusza  
Polak go z sobą prosić. Zachodzi mu w drodze  
na przestępnych kamieniach uprzykrzone srodze  
i kłania się, i prosi już na pożegnanie,  
mówiąc: „Cóż wiedzieć, nasze czy kiedy widanie  
będzie z sobą? Gdym się już mej doczekał żony,  
na cóż ona tam, ja tu mam być rozdzielony?  
Cale tu zabawię, tylko po obiedzie  
I ja, i ze mną żona w jeden okręt wsiedzie<sup>628</sup>.

W opisywanych romansach porywa się o każdej porze, przy czym kochankowie, jeśli tylko mogą, uciekają zawsze nocą, z kolei siłą unosi się tak często za dnia (rano, po południu), jak i wieczorem czy nocą. Taki obrót spraw wynika z tego, że kochankowie mogą wcześniej porozumieć się co do szczegółów planu, oprawcy muszą zaś wykorzystać nadarzającą się sposobność, być może jedyną. Co istotne, wszystkie porwania z domu – za zgodą panny bądź wbrew jej woli – mają miejsce nocą, ponieważ, co oczywiste, trudno byłoby dokonać czegoś takiego za dnia.

## Sposób

Z miejscem raptu silnie wiąże się sposób, na jaki może czy nawet musi zdecydować się porywacz, skoro jego celem jest jak najszybsze i najsprawniejsze przewiezienie panny w nieznane i odległe (bliżej nieokreślone) miejsce<sup>629</sup>. Sposoby te należą przy tym do dość oczywistych – zdarzenia fabularne powinny być jak najbliższe rzeczywistości i możliwe do zrealizowania.

---

<sup>628</sup> A. Korczyński, dz. cyt., s. 147.

<sup>629</sup> M. Bachtin, dz. cyt., s. 296.

Wyjątkowymi bohaterami w tym wymiarze pozostają jedynie Ormund i Libeina, bowiem w ich przypadku do raptu dochodzi drogą powietrzną:

obligował ją, aby się nie bała i do pewnej sposobila się ucieczki, deklarując, że doświadczony liwarek onych nie zawiedzie, jakoż zaraz dobywszy onej od Olkanesa krajki i tyłami obróciwszy się do siebie, tak doskonale nią się otaśmowali, że Libeina lubo na wznak, ale dość wygodnie na szerokich Ormunda leżeć mogła plecach. A gdy już niedaleko do śmiertelnego przyjeżdżali theatrum, Olkanes z wielką niecierpliwością swojej deklaracyi Zorandowi czynił satysfakcją, na jego tylko jakoweś sztukę i na Solimanów spokojnie czekając przyjazd, ale przeszły Zorand, a terazniejszy prawdziwy Ormund, zawiązawszy tymczasem Libeinie oczy, aby się nie bała, i odsłoniwszy z jednej strony cały u karety fartuch, za nakręceniem liwarka szybkim impetem jako strzała barzo wysoko z Libeiną wyniósł się na powietrze [...] <sup>630</sup>.

Ormund posługuje się magicznym liwarkiem, by uniknąć śmierci swojej i ukochanej. Bohater zdaje sobie sprawę z niebezpieczeństwa upadku z dużej wysokości i w celu uniknięcia go, przywiązuje Libeinę do siebie krajką, długim, wąskim paskiem z sukna albo płótna <sup>631</sup>. Pozostaje też świadomy, że jest jedyną osobą, która zna działanie magicznego przedmiotu <sup>632</sup> i z uwagi na delikatność kobiecej płci zawiązuje pannie oczy. Ów liwarek współcześnie znany jako lewarek, to przede wszystkim drąg albo dźwignia do podnoszenia ciężkich przedmiotów, w tym przypadku, jako bliżej nieokreślony kawałek drewna, pełniący funkcję pewnego rodzaju „dźwigni albo korby do naciągania cięciwy kuszy” <sup>633</sup>, co maluje w wyobraźni czytelnika wystrzeloną w powietrze niczym strzała parę uciekinierów. Za nakręceniem lewaru bohaterowie unoszą się błyskawicznie, uciekając przed śmiercią i możliwym pościgiem – któż wiedziałby, w którą stronę ruszyć w pogoń, skoro uciekinierzy nie wybrali żadnej ze znanych i możliwych do przebycia tras? Magiczny przedmiot daje im zaskakującą przewagę i być może stanowi jedyny możliwy sposób ucieczki, ostatecznie niechroni ich jednak przed losem, który sprawia, że i tak zostają później powtórnie rozdzieleni.

To jednak jedyny tego typu przykład, pozostałe przedstawiają porwania w większości drogą lądową – konno, jak również zaprzęgniętym pojazdem (powozem, kareta) – i morską – łodzią przy niewymagających przeprawach bądź okrętem pozwalającym przebyć dalekie

---

<sup>630</sup> *Historia Ormunda z Libeiną...*, s. 80.

<sup>631</sup> M. Borecki, *Krajka*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 11, pod red. M. R. Mayenowej, Wrocław 1978, s. 120–121.

<sup>632</sup> W. Propp, *Morfologia bajki magicznej*, tłum. P. Rojek, Kraków 2011, s. 43.

<sup>633</sup> F. Pełowski, *Lewar*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 12, pod red. M. R. Mayenowej, Wrocław 1979, s. 165.

odległości. Nieraz droga bohaterów jest skomplikowana i składa się z kilku etapów. Floresta i Tymander, by zmylić spodziewany pościg:

Jak prędko nad rzekę w milę przyjechali,  
Karoc wrócili, sami w bacik powsiadali.  
W nim jadąc niedaleko, wziąwszy rączkę panny,  
Tymandr na ląd wyskoczył, bo był już świt ranny.  
A nawet odepchnąwszy przez rzekę szeroką,  
Ta z wodą w dół płynęła, Tymandr zaś w głęboką  
Puszczę w górę szedł z damą śpiesznie i ochoczo –  
Ani się biedzą o co, ani się kłopotą<sup>634</sup>.

Niekiedy sposoby ucieczki były bardzo spektakularne, ukazując wprost, na jakie niebezpieczeństwa musieli narazić się kochankowie. W *Opisaniu Kalinowskich* przedstawiono wyraźnie pannę Strusiównę wiszącą w powietrzu w trakcie spuszczenia się po sznurze z zamkowego okna wprost do łodzi:

[...] z pałacowych lecą  
Okien po grubych sznurach, którym szybkie pierze  
Dedalus nastroiwszy, z wyniesionych zbierze  
Na dół byстрыm Ikarem. Sznury porzezawszy  
Jedwabne i ojczyste podwoje zbieżawszy,  
Bajdaki opanują<sup>635</sup>.

Z reguły jednak korzysta się z jednego środka transportu. Jego wybór był podyktowany nie tylko przez cel podróży, ale i możliwości porywacza czy uciekinierów. Cel stanowi jak najszybsze oddalenie się od miejsca porwania i bezproblemowe przebycie trasy – każda trudność zmniejsza bowiem szanse na powodzenie planu, pannie czyni z kolei okazję do ratunku czy ucieczki z rąk oprawców:

---

<sup>634</sup> K. S. Zawisza, dz. cyt., s. 102–104.

<sup>635</sup> T. Kruszewska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 213.

Wsadzili Julię do karety, a wyjechawszy Świętego Krzyża Bramą, jechali spieszo ku Sennie, lecz że przez góry trakt obrócili, po których w wielu miejscach był trudny przejazd, milę od Florencji zawadziwszy o skałę, u karety dyszel złamał się im<sup>636</sup>.

Stan ówczesnych dróg był słaby, na co zwrócili badacze obyczajów. Zależał i od warunków pogodowych (m.in. często zalegające w obniżeniach terenu błoto mogło zatrzymać pojazd w miejscu na długie godziny, a podróżujących zmusić do szukania pomocy), i od pojawiających się na drodze stałych utrudnień pochodzenia naturalnego, np. strumieni bądź rzek – każda przeprawa wodna spowalniała drogę, zwłaszcza jeśli ze względu na głębokość czy zniszczony most nie dało się przejechać konno. Sprawna podróż wymagała też od kierującego znajomości pozostawianych przy drogach umownych znaków<sup>637</sup>.

Bohaterowie romansów, którzy pochodzą z różnych dalekich, zamorskich krajów i najczęściej władają nimi bądź są następcami tronu, mają do pokonania spore odległości, w związku z tym jedynym możliwym środkiem transportu pozostaje dla nich okręt. Graf Klefardy:

zaszedłszy Zeldoirze drogę, uprosiwszy jej na stronę, rzeknie: „Dziwna rzecz i mogę mówić, że niesłychaną na jednym między tych najbliższych widziałem okręcie, to jest w wielkiej miedzianej wannie cztery piękne nimfy młodego atakujące Neptuna, który będąc w małego wieloryba podobieństwie, dziwnym sposobem raz jako ryba, drugi raz jako bożek zwyciężyć się onym nie dał, na co patrzeć każdemu bez nasycenia zdaje się. Prawda, że nie każdy to widzieć może, ponieważ od jednej osoby wiele trzeba zapłacić, aby widziała, więc życzyłbym takową osobliwość własnymi widzieć oczyma, którą W[asza] K[rólewska] M[óśc] z jedną panną możesz sama oglądać, póki dobrze widać, gdyż ten okręt bardzo rano jutro do swego odchodzi kraju. A ja ekspensy mojej dla przysługi W[aszej] K[rólewskiej] M[ósci] żałować nie będę, mając sobie i owszem za honor takowy przypadek. Zeldoir tak zdradliwej nie rozumiejąc erudycyi, takowego cudu uwiedzioną ciekawością z osobliwszą Klefarda obligacją, łatwo na swe zezwoliła nieszczęście<sup>638</sup>.

Obiecując królownie nieistniejące cudowności, porywacz zyskuje wystarczający czas, by nie dało się już zejść z okrętu nim zapadnie zmrok.

Powyższy przykład zwraca uwagę na to, że pytanie o sposób porwania może odnosić się nie tylko do tego, za pomocą jakiego środka transportu przemieszczają się bohaterowie, ale też

---

<sup>636</sup> *Historia angielska politico-moralis*, Hippolita milorta z Duglas, z Julią..., s. 115.

<sup>637</sup> J. S. Bystroń, dz. cyt., s. 553–558.

<sup>638</sup> *Historia Ormunda z Libeinq...*, s. 395–396.

jak porywacz sprawia, że unoszona siłą panna się znajduje się w odpowiednim miejscu – ofiara nie zna przecież szczegółów planu. Może jak Klefardy dopuścić się oszustwa, by podstępem zaprowadzić kobietę, zwykle naiwną, w obrane miejsce, ale też zaskoczyć pannę tam, gdzie akurat przebywała (jeśli lokalizacja była dla niego dogodna) bądź skorzystać ze wsparcia innych bohaterów.

## Pomocnicy

Porywaczowi zazwyczaj sprzyjają pomocnicy, czuwający nieraz nad powodzeniem planu. Mogą to być ludzie z bliskiego otoczenia panny, spowinowaceni lub nie z oprawcą czy ofiarą – słudzy, żołnierze, jak również krewni panny. Ich działania wpływają na powodzenie akcji. Kochankowie z reguły uciekają w jak największej tajemnicy, korzystają więc ze wsparcia jak najmniejszej liczby osób (ci niekoniecznie byli świadomi, komu i w czym pomagają), z kolei oprawcy muszą najpierw dostać się do miejsca, w którym przebywa panna, a dopiero później wydostać ją stamtąd i uwięzić. By pokazać siłę i zwiększyć ją w możliwym starciu ze ścigającymi, otaczają się zbrojnymi, jak Turkoman unoszący fałszywą Leonildę pod pozorem pokazu wojsk:

Już Szafar był uwiadomił ludzi swoich, aby we wszelkim apparamencie stali gotowi, tak że gdy przyjachali, obaczyli dobrze wszystkich uszykowanych i ustrojonych, nie bardzo wesołym okiem patrzała Leonilda zmyślona [...]. Po obiedzie przybliżyło się do zmyślonej Leonildy kilkaset kawalerów zbrojnych i wzięwszy ją za ręce, z księżną jako więźniów jakich prowadzą<sup>639</sup>.

Gdyby napaść nie miała charakteru zbrojnego, kluczowym działaniem byłoby uzyskanie wsparcia kogoś o bezpośrednim lub bliskim dostępie do panny. Niekiedy pomocnik staje się współnikiem raptu albo nawet jego pomysłodawcą czy autorem planu. U podstawy takiego zachowania leży jednak zwykle ukryta chęć zysku. Beraldę zdradza rodzona siostra, ponieważ sama zakochała się w Wojewodzicu. Chcąc pozbyć się rywalki, podsuwa baronowi Holkowi pomysł raptu i uczestniczy w porwaniu, by później z udawanym żalem posłużyć się zmyśloną historią o zdradzie:

„Gdybym nie była widziała, jak ona  
Z chęcią niezmierną przyjęła barona.  
Rozkazawszy mu według obietnicy

---

<sup>639</sup> *Kolloander wierny Leonildzie...*, k. H<sub>4</sub> verso.

Spólnej, ażeby pod koniec ulicy  
Jednej ogrodu podjechał z kobietą,  
I do dóbr swoich uwiózł ją karetą.  
To tylko do mnie, odjeżdżając, rzecze”:  
„Opierałam się, cóż, gdy los mię wlecze?  
Iść za barona muszę, chcąc tym swoje  
Ustawne pozbyć w nocy niepokoje,  
Gdyż co noc prawie ojca nieboszczyka  
Dusza do mego łóżka się przymyka  
I naśladować, nalega uparcie,  
By z Holkiem ślubu uczynić zawarcie».  
Nie mogłam jednak to przewieść na sobie,  
Żebym się miała z tym wydać osobie  
Eugeni, której (jak wiesz) dałam słowo,  
A teraz mię los z nią dzieli surowo.  
Atoli cię w tej obliguję mierze,  
Salmino, jeśliś mię kochała szczerze,  
Chciej spełnić słowo dane mu przeze mnie,  
Daruj mi serce, weź jego wzajemnie,  
Niech bez nadgrody nie będzie tak szczerza  
Miłość zacnego tego kawalera”<sup>640</sup>.

Istotne w całym oszustwie wydaje się wspomnienie o danym słowie, bezwartościowym, jeśli nie pozostającym w zgodzie z kluczową w każdej rodzinie i ostateczną wolą ojca, który, co podkreśla jego rolę, nawet z zaświatów miałby dawać znak, że panna powinna zgodzić się na ślub z baronem; Holk prawdopodobnie sam też nie wpadłby na pomysł, by ją unieść. Jednak w pozostałych romansach częściej zdarza się, że pomysłodawcą porwania jest sam adorator, który przewodniczy akcji. Ze wszystkich porywaczy jedynie Kalinowski wysłał po Krystynę zaufanych ludzi, wyznaczając pełnomocnika:

Zaraz dziesięć gundulów na Wisłę wyprawi,  
Jednemu powierzwszy efestyjonowi,  
Usta mu pieczętując, toż samą ponowi  
Mową do niego: „Słuchaj, aby takie dzieło

---

<sup>640</sup> J. E. Minasowicz, dz. cyt., s. 141–142.

Swój początek i koniec w twych wnętrznościach wzięło!”<sup>641</sup>.

Wniosek nasuwający się w wyniku obserwacji poczynąń pomocników pozwala podzielić ich na bohaterów zbiorowych (np. żołnierze) i jednostki (np. sługa, Chryzanta), pojawiających się odpowiednio do aktualnych możliwości i potrzeb narracji. Część z nich wykonuje jedynie rozkazy bądź spełnia prośby (np. służący Włoszki), z kolei niektórzy mogą (choć nie muszą) kierować się w swoich działaniach chęcią zysku czy realizacji własnych ukrytych celów, co uwiadacza się szczególnie w przypadku drugiej grupy, gdyż tam znajdują się również ci bohaterowie drugoplanowi, którzy z własnej woli usiłują doprowadzić do porwania, dopuszczając się zdrady i wpływając tym samym na zmianę biegu zdarzeń. Są jednak i tacy – jak Olkanes – nieświadomi tego, jaką pełnią rolę, ostatecznie sprzyjając parze. Obserwacje tego typu pozwalają na osobny wniosek – pomocnicy kochanków pozostają neutralni albo dobrzy dla nich (działają bez celu bądź nie dlatego, by wyrządzić szkodę), z kolei ci sprzyjający oprawcom są źli (kieruje nimi egoizm i chęć zmienienia biegu zdarzeń na zgodny z ich założeniami).

## Plan

Z reguły bohaterowie, zarówno protagoniści, jak i antagoniści, umawiają się na rapt zawsze podczas prywatnej rozmowy, przy czym w przypadku porwań siłą zdarza się, że oprawca informuje o planie przyszłych pomocników (np. Klefardy czy Taliak) albo rozważa go ze współnikiem (Holk z Salminą). Nieraz współnik ten, jak Salmina, siostra uniesionej Beraldy, jest pomysłodawcą raptu, bywa również, że w narracji o ucieczce kochanków nie wskazuje się konkretnego twórcy planu, ponieważ taka konkretyzacja nie niosłaby żadnego znaczenia dla szczegółów fabuły – dzieje się tak w *Wizerunku zlocistej przyjaźni zdrady*. Im więcej komplikacji, tym większa potrzeba uwzględnienia w planie udziału innych osób – hrabia z Betfortu, aby dostać się do ogrodu, który prowadzi bezpośrednio do pokoju Julii, decyduje się przekupić ogrodnika posiadającego klucze do furty. Wyjątkowym przypadkiem pozostaje przyjmująca aktywną postawę Krystyna Strusiówna, która obmyśla strategię porwania, pisząc o tym w liście do Kalinowskiego – jego rolą jest zaś wyłącznie wykonanie planu. Analiza narracji pozwala na pewien wniosek – bez planu trudno byłoby o rapt, ma on jednak dla narracji znaczenie mniejsze niż jego wykonanie. Dlatego przykłady można ostatecznie podzielić na dwa rodzaje: planowanie jako osobny element narracji pojawi się raczej przy okazji raptu głównej bądź drugoplanowej bohaterki (np. Krystyna, Beralda czy Zeldoira), których wątek ma większe znaczenie dla

---

<sup>641</sup> T. Kruszewska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 210.

całości utworu; z kolei nie wystąpi w przypadku porwania przez grupę osób (np. Julia bądź Lindana) albo gdy porwanie wprowadza się poprzez relację (np. Lindamora albo Tygrynda). Nieraz czytelnik dowiaduje się jedynie o rozmowie bohaterów, podczas której ci układają plan, natomiast nie poznaje jego szczegółów, a wyłącznie kluczowe elementy, pozwalające na snucie domysłów, weryfikowanych przez późniejszą narrację (np. Ormund i Libeina). W narracjach romansowych można zaobserwować pewien szczegół, niedostępny w przypadku rzeczywistych porwań – chodzi o to, ile czasu mija od momentu planu raptu do jego realizacji. Zazwyczaj do raptu dochodziło szybko, jeśli sprzyjała okazja – tej samej nocy (np. Tymander i Floresta, Klefardy i Zeldoira), kolejnego dnia (np. Włoszka i Polak, Daulet i Fascele, Taliak i Klimia), w nieokreślonym, lecz prędkim terminie (np. Strusiówna i Kalinowski, Holk i Beralda), po kilku dniach z uwagi na komplikacje (bracia i Fatymora). Wyjątkowo Argenida ma zostać porwana konkretnego dnia, w rocznicę jej urodzenia:

Dosyć na nas bezekrwie, bez wojny, bez sieczy,  
Mieć w ręku Argenidę więcej niż pół rzeczy.  
Której robocie kwietnia dziesiąty dzień znaczy [...] <sup>642</sup>.

Najdłużej na ucieczkę musieli czekać Ormund i Libeina, którym – choć początkowo planują ująć kolejnej nocy – udaje się to dopiero po sześciu tygodniach, z uwagi na komplikacje w postaci aresztowania, wtrącenia do więzienia i skazania przez cesarza Solimana, ojca Libeiny, obojga bohaterów na śmierć: „zaraz po swoich państwach wydawszy uniwersały i do sąsiednich panów rozpisawszy listy, za niedziel sześć od daty, na osobliwszy zaprosił ich festyn” <sup>643</sup>.

Choć ostatecznie o powodzeniu raptu decyduje wiele czynników, od pogody, aż po nieplanowane trudności, to autorami planu, jeśli ten pojawia się w narracji, mogą być: w przypadku kochanków jedno z nich (Ormund albo Krystyna), oboje (Argenida i Poliarch); w przypadku porwań siłą oprawca (Likogenes czy Turkoman) albo jego pomocnik (Salmina), przejmujący inicjatywę. Należy jednak pamiętać, że – zwłaszcza przy porwaniach siłą – wykonawca planu to nie zawsze jego twórca czy bohater, dla którego panna ma zostać uniesiona (np. Kalinowski), w większości przykładów kobiety są unoszone bezpośrednio przez mężczyznę im przeznaczanego.

---

<sup>642</sup> *Argenida...*, s. 200.

<sup>643</sup> *Historia Ormunda z Libeinq...*, s. 56.

## Reakcja innych bohaterów na rapt

Można wyróżnić trzy grupy bohaterów, których reakcje pojawiają się w narracji tuż po porwaniu, są to: przypadkowi świadkowie (obserwatorzy albo uczestnicy zdarzenia), ukochani panien oraz ich krewni bądź opiekunowie, a więc główni, drugoplanowi, a nawet – w pierwszym przypadku – epizodyczni bohaterowie. Zachowania poszczególnych postaci zależą zarówno od tego, czy byli oni bezpośrednimi świadkami zdarzenia, jak również od relacji łączącej ich z porwaną.

Przypadkowi obserwatorzy zdarzeń w *Ormundzie i Libeinie*, tworząc zbiegowisko, są zdziwieni, zaskoczeni i zszokowani przypadkiem, który wywołał „z wielkiego podziwienia wielu tysięcy ludzi krzyk”<sup>644</sup> z przyczyny wzniesienia się w powietrze i lotu Ormunda i Libeiny na nakręconym liwarku. Można wnioskować, że tłum zaskoczony został raczej nieprawdopodobnym zdarzeniem, nie samą ucieczką pary, a sposobem, w jaki to uczynili. Przeciwnie zachowanie można zaobserwować w *Wizerunku złocistej przyjaźni zdrady*, pisany na przestrogę „mężom żon bystrych”<sup>645</sup> – reakcja mieszkańców miasteczka jest bardzo ludzka, gdyż wyśmiewają Włocha, któremu żona doprawiła rogi, albo żałują naiwnego mężczyzny. Opis ich zachowania pełni też rolę komentarza narratora domykającego klamrę utworu:

Już i nazajutrz tego pełno jest po mieście:  
gdzie przydziesz, o Polaku mowa i niewieście.

Już żadnej kamienice ni masz tej, w której by  
nowinowładnej Sławy głos nie zasiedł tryby.

Każdy się pilno pyta, i wczora, i dzisiaj,  
najętego z karetą stangreta, forysia,  
jeżeli to jest prawda, iż w zamorską stronę  
cudzoziemiec Włochowi poślubioną żonę  
uwiózł!

[...]

Doniosło się i radnych panów, jak kolega  
żonę swą odprowadzał do morskiego brzegu,  
jak ją ją mile pożegnał i z nią wraz Polaka.  
Jedni żałują, drudzy szydzą z nieboraka,  
tym konkludując: „Kiedyć te w Polakach sztuki,

---

<sup>644</sup> Tamże, s. 80.

<sup>645</sup> A. Korczyński, dz. cyt., s. 23.

nam już do Polski przydzie jeździć na nauki”<sup>646</sup>.

Pośród przypadkowych świadków czy uczestników napadów znajdują się także kobiety. O ile Lucylli, która odkrywszy porwanie Julii, reaguje głośnym krzykiem, nic nie grozi (porywacze już opuścili dom), o tyle staruszka i Hiponella, odwożące Fatymorę do Gazy, znajdują się w niebezpieczeństwie – pierwszą z nich oprawcy od razu zabijają, drugą uprowadzają razem z główną bohaterką. Warto zauważyć również, że bohaterki takie jak Argenida, która ma zostać porwana, jak również Armelina i Julia, które wymknęły się z rąk oprawców, są przez innych bohaterów otoczone opieką i unikają ostatecznie złego losu. Również Fatymora i Hiponella uniknęły porwania, uratowane przez przypadkowo pojawiających się na ścieżce kawalerów.

Drugą grupę – ukochanych panien – reprezentują wyłącznie Wojewodzie i Hippolit. Walewski, dowiedziawszy się o „ucieczce” Beraldy z ust jej podłej siostry, czuje się przez nią zdradzony:

A tu Walewski, westchnąwszy dopiero,  
Mniemając całe Beraldę nieszczerą,  
Zawoła, smutną twarz odziawszy miną:  
Takżeś mi wdzięczna, moja Heroino?  
Takaż nagroda to za moje trudy?  
Wziąć afekt szczery, a wracać obłudy<sup>647</sup>.

Walewski, nie będąc świadkiem raptu, traci zaufanie do ukochanej, z kolei Hippolit ratuje Julię i Lucyllę, ale ujawnia też, że wbrew woli rodziców nie opuścił Londynu, widując się w ukryciu z ukochaną – przypieczętowanie tym samym swój los i staje się bohaterem oskarżonym o napad na barona:

W tymże momencie, gdy obydwaj we drzwi wchodzili, tak już blisko siebie hrabię z Betfortu obaczyli, że na pierwsze wejrzenie ujrzeni, co się działo, do czego światło miesiąca dobrze im pomogło; ktoż wypisze, jakim się stał na ten widok Hippolit, miłość i gniew do ostatniej go doprowadziły furi. Porwał się do szpady, hrabia z Betfortu, porzuciwszy Julię, nie omieszkawszy mężnie mu się z dobytym także stawić orężem, ten zaś, co Lucyllę porwał był, usłyszawszy hałas,

---

<sup>646</sup> Tamże, s. 168–169.

<sup>647</sup> Zacytowany passus stanowi ułamek obszernego monologu Walewskiego, skierowanego do nieobecnej Beraldy; J. E. Minasowicz, dz. cyt., s. 142.

biegł, puściwszy ją, i markwesa de Sussex na swą obrócił stronę, tak wszyscy czterej pewnie że mężnie się potkali<sup>648</sup>.

Celem trzeciej grupy bohaterów, krewnych i opiekunów panien, jest z reguły usiłowanie pochwycenia dziewczyny i porywacza, co czyni Mikołaj Struś, ojciec Krystyny, w wielkim gniewie ruszający za kochankami w pogoń. Szpiegów wysyła również królowa, matka Zeldoiry, wraz z senatorami nie dowierzając, że ta mogłaby uciec za zgodą z Klefardym. Uczuciem towarzyszącym opiekunom jest nie tylko gniew, złość, smutek czy niedowierzanie, ale i smutek z powodu utraty córki, odczuwany m.in. przez ojca Lindamory. Z kolei Soliman, ojciec Leonildy, który skazał zarówno ją, jak i Ormunda na śmierć przy wielu świadkach, dowiedziawszy się o ich niespodziewanej ucieczce, umiera na miejscu:

równie z onemi zadziwił się, o co z pilnością spytać się postawszy, dla uszanowania osoby swojej powinna nakazać modestyją, ale o tym tak dziwną usłyszawszy relacją, całe onej nie wierząc, rozkazawszy przed sobą rum uczynić w ciżbie, jako najprędzej jechał dowiedzieć się prawdy, która z niego przy tej ciekawości srogą wycisnęła duszę. Albowiem przybiegszy do pojazdu i w nim nic (oprócz koło niego z podziwieniem stojących i w g[ó]rę tylko patrzących żołnierzy) nie zastawszy, z okrutnej złości i wstydu, zgrzytnąwszy zębami, padł i żyć przestał nagle<sup>649</sup>.

## Final perypetii porwanych

Warto zauważyć, że przygody uprowadzonych, podobnie jak w prawdziwym życiu, ostatecznie kończą się dobrze, na co, można pomyśleć, zasługiwałyby po tak wielu zmianach losu i nieszczęściach. Panny, które uciekają z własnej woli, stają na ślubnym kobiercu (nie należy brać pod uwagę Włoszki, w momencie raptu już zamężnej), choć wyjątkowo w *Opisaniu Kalinowskich* nawiązanie do zamierzeń kochanków stanowi jedynie informacja o uzyskaniu papieskiej dyspensy. Z kolei porwanym wbrew woli zawsze towarzyszy szczęście w postaci niespodziewanego ratunku:

Fatymora [...] postrzeże raptem z daleka przeciwko nim dwóch jadących kawalerów, z których jeden wszystek zbrojny przodem na dzielnym koniu jadąc, polerowaną jej oczy w tym punkcie przeraziwszy zbroją, zaniesioną już do serca z szczyrykiem zatrzymał rękę. Rozbójnicy jadących przeciwko sobie postrzegszy kawalerów w bok z drogi ledwo żywej Hyponelli jechać za sobą

---

<sup>648</sup> *Historia angielska politico-moralis*, Hippolita milorta z Douglas, z Julią..., s. 33.

<sup>649</sup> *Historia Ormunda z Libeinq*, s. 80.

kazali. [...] kawaler, skoczywszy w tym punkcie do niech jako pioron, a blisko przybiegając, gdy spostrzeże skrwawiony pojazd i dwie na nim płaczące białogłowy, do myślił się zaraz, że nie bez racyi tę chcieli manowcową mieć drogę. Oni też jak prędko obaczyli biegnącego do siebie kawalera, dobywszy obydwu mieczów, w miejscu zastanowili się, dlaczego pojazd stanąwszy za niemi dalszych swoich kroków czekał z nieba decyzji. Kawaler prawie do nich przyłeciawszy, rzeknie, z daleka mówiąc: „Życzę nie podnosić waszego na mnie oręża, które upewniam, jeżeliście winni, małą wam będzie obroną”. Opowie z nich jeden, mówiąc: „Poznasz i ty zaraz, że ta niepotrzebna twoja ciekawość więcej nam przyniosła zuchwałości, niżeli strachu w tobie, a za temu słowy na nic niemającego w ręku skoczyli kawalera [...]. Lecz ostrożny kawaler wczas sobie przyszedłszy na obronę, nieludzką siłą i niebieską prawie twardością miecza, tak mocno w hełm ugodził pierwszego, że pół głowy z ramieniem i z odkrojonym na ziemię upadło żelazem, drugi niecnota wskroś strachem i złością przejęty, tak okrutnego zrazu i swego kompana zdradliwie chcąc się pomścić śmierci, w tym punkcie przypadłszy z boku i pomiędzy nity pchnowszy kawalera, trochę dosięgnął niespodziewanego, który z prędkości i z okrutnej cholery piorunowym chybiwszy go zamierzeniem i tylko po ramię z mieczem odciawszy mu rękę, tymże cięciem z konia zwałił go na ziemię, [...] rozciął na dwoje [...]. Fatymora [...] z Hyponellą [...] z podniesieniem rąk padając na ziemię, dziękowali obrońcy swemu<sup>650</sup>.

Podobne szczęście miały również inne bohaterki (np. Hippolit ratuje Julię przed hrabim, Tygryndę z rąk porywaczy odbija Poliart), większością zdarzeń w romansie rządzi jednak – z perspektywy narratora kontrolowany – przypadek. Dzięki niemu bohaterowie znajdują się w tym samym, nieraz odpowiednim, miejscu i czasie (równoczesność) albo rozmiągają się, oddalając się od siebie i celu, do którego dążą (różnoczesność)<sup>651</sup>. W pewnym momencie fabuły porwana przez Atysa Astynome rzuca się z okrętu wprost do morza i gdyby nie przepływający tam delfin, prawdopodobnie by utonąła:

„Widziałeś, jakom nie mogąc inaczej  
Wolności nabyć, którąm utracieła,  
Kiedy zły Atys nade mną dziwaczy,  
W bezdenną-m przepaść z okrętu skoczela;  
Ale że fala albo burza raczój  
Wodę na poły z piaskami klócieła,  
Żem i ja długo, jakoby na łódce,  
Wierzchem pływała zrazu, ale wkrótce,

---

<sup>650</sup> Tamże, s. 97–99.

<sup>651</sup> M. Bachtin, dz. cyt., s. 290–291.

Skoro namokły chusty na mym ciele,  
I wiatr powoli ucichał z odmětem,  
Poczęłam słonej upijać kąpiele.  
A w tym ze spodu podjęła mnie grzbietem  
Ryba, lecz żadnej nie widziałam skrzele,  
I srogim niosła całą noc impetem.  
Nierychło już się dzień dobry poczyną,  
Widując przedtym, poznałam delfina.

Południa sięgał blask słonecznej jary,  
Kiedy mnie z grzbietu na pusty brzeg złoży<sup>652</sup>.

Wartym odnotowania szczegółem pozostaje finał opowieści o Taliaku i Kilimii – ślub pary poprzedza proces sądowy, którego przebieg może śledzić czytelnik *Ormunda i Libeiny*. Warto przywołać fragmenty zeznań:

[Zomil – M.S.] Najaśniejszy i najwyższy Sądzie [...]. Nie może się nigdy Taliak swego zaprzecć ekscesu, na który dnia wczorajszego w oczach moich prawie rozmyślnie odważywszy się przez gwałt przezacnej Grafownie uczyniony, mnie snem smacznym śpiącego przebudził, za ogrodem widziałem go dobrze, kiedy po swojej niecnocie do gęstego lasu pomiędzy rzadkie uchodził krzewiny i uciekał tych oczu, które na niego patrzyły, rozumiejąc już pewnie, że tak szkaradna akcja żadnego nie miała mieć świadka, do czego sam jeżelibyś się dobrowolnie nie przyznał, musiałbym mu takowemi dowieść dokumentami, których równie wstydzic się jako dać życie powinien<sup>653</sup>.

[Taliak – M.S.] Tak szczerych fałszów i samych tylko wysłuchawszy bajek, dopiero poznałem więzienia mego przyczynę [...], jako już widziałem się niewinnie być zginionym, temu tylko najwięcej dziwując się przypadkowi i uważając, jako jest najokrutniejszy na serce niewinne, tak powinien być najwymyślniejszy zawsze godzien kary?<sup>654</sup>.

[Chłop Derpal – M.S.] Bo oni często z sobą w gaju bywając, nigdy nie krzyczeli, chociaż się przewracali, kiedy im nie przeszkodziłem, i wczora, Dobrodzieju [o Ormundzie, rozsądzającym

---

<sup>652</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 361–362; BOss, SD XVIII 3181, s. 410.

<sup>653</sup> *Historia Ormunda z Libeiny...*, s. 566.

<sup>654</sup> Tamże.

spór – M.S.] nie uczyniłbym tego, gdybym był ich tak postrzegł, jako zawsze widziałem, ale że niespodziewanie w krzaku na cicho leżących nadszedłem, nie mogłem się dziwić, kiedy jakomyś podobny do rozbójnika [...] jak osa do mnie skoczywszy, chciał mię podobno oddać pięścią po głębie [...], a kiedy chędogo zacząłem mu smarować boki, dopiero jakowaś upiorzyca wielkim gwałtem odezwawszy się w krzaku, tak wielki krzyk i hałas uczyniła, jakoby ją bił właśnie, nie onej kochanka<sup>655</sup>.

Rozprawa i zeznania świadków rzucają inne, pełne retoryki, spojrzenie na działania obojga bohaterów, których czytelnik był obserwatorem – to coś niezwykłego, gdyż, jak omówiono w pierwszym rozdziale rozprawy, w rzeczywistości sprawy tego typu opierały się wyłącznie na protestacji strony pokrzywdzonej, które można obecnie odnaleźć w księgach grodzkich. Z kolei na tle omawianych romansów proces tej pary bohaterów okazuje się wyjątkowy nie tylko ze względu na znany przebieg i finał, ale też zwycięstwo tego, który został o napad oskarżony.

### **Egzempli w narracjach o rapcie**

Podobnie jak w utworach literackich omówionych w poprzednim rozdziale, tak w romansowych narracjach o rapcie występują egzempli mitologiczne. Z siedmiu nawiązań aż sześć znajduje się w romansach Potockiego – po trzy w *Argenidzie* i *Sylorecie*, a jedno w *Wizerunku złocistej przyjaźni zdrady* Korczyńskiego. Potocki posłużył się najpopularniejszymi przykładami, aż dwukrotnie odnosząc się do raptu Prozerpiny i jednokrotnie do porwania Europy. Nawiązania przyjmują formę rewokacji („wykorzystanie mitu przekształconego w «zastygłą» konstrukcję zdarzeniową, która nie zawiera już opowieści, ale przywołanie pojedynczych sytuacji i zdarzeń”) poprzedzającej nieraz renarrację („wykorzystanie fabuły mitycznej w postaci opowieści”), większość z nich nie wymaga przy tym od czytelnika wiedzy wykraczającej poza podstawową znajomość tekstów antycznych, gdyż egzempli zostały wyrażone *explicite*<sup>656</sup>:

A kiedy im historyi na koniec nie stało,  
Jako bywa, podpiwszy, to się też bajało:  
[...]  
Którą stroną z podziemnej wypadał krainy  
Bogaty Pluto, kiedy dostał Prozerpiny.  
Jako się przed osobą tego Boga rwały,

---

<sup>655</sup> Tamże, s. 567–568.

<sup>656</sup> M. Walińska, *Mitologia w staropolskich cyklach sielankowych...*, s. 35–56.

Czyniąc mu wolne przejście, i góry, i skały.  
Gdzie i jako ją zdybał, gdzie porwał niebogę,  
Gdzie wieniec upuściła, gdzie pas, w którą drogę  
Puścił się z nią. Jako jej dziewczka bronić chciała  
Cyjanna. Jako się w stok w oka mgnieniu stała.  
Potym żalność Cerery, matki utrapionej,  
Po swojej Prozerpinie, bajali, straconej.  
Jako długo Jowisza prosiła i wielce,  
Żeby córkę kochaną wrócił rodzicielce,  
Lecz darmo i przy samej zostawała wina,  
Gdy już tamte potrawy jadła Prozerpina<sup>657</sup>.

Król jest, ma ręce zbrojne. Bywa tego dosyć,  
Że musi wydrzeć, gdy kto nie może wyprosić.  
Inaczej by był nie miał Prozerpiny Pluto,  
Kiedy by jej nie gwałtem dostał<sup>658</sup>.

Sam Neptun złożył trozębę widelce,  
Chcąc w niebezpiecznej toni cię ratować;  
[...]  
Pod cię delfina kazał nagotować,  
Żebyś jak druga Europa na krowie,  
Przebywszy morze, ocaliła zdrowie<sup>659</sup>.

Egzempli wyrażano też implicite, jednakże spośród nich trudność mogłoby sprawiać jedynie to zamieszczone w *Wizerunku złocistej przyjaźni zdrady*, gdyż wymaga ono od współczesnego czytelnika głębszej znajomości historii o wyprawie Jazona po złote runo:

Jako z chybkiego biegu, po płoszczyk napięta,  
przeszywa wiatry strzała cięciwą wypchnięta,  
tak prędką lecąc Argo i w niej przy tym runie  
zdobycznem Polak jako drugi Jazon sunie  
w swą przedsięwziętą drogę, ostrą sztabą morze,

---

<sup>657</sup> *Argenida*..., s. 333–334.

<sup>658</sup> Tamże, s. 512.

<sup>659</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Sylwet. Edycja krytyczna i komentarz*..., s. 367; BOssol, SD XVIII 3181, s. 417.

a wyniosłemi maszty po powietrzu orze,  
którą posmyczny Notus ponad rufą goni  
i jej żagle szeroko rozpięte kołdoni<sup>660</sup>.

Czyn Polaka – ucieczka z Włoszką – został porównany do uniesienia Medeï, córki Ajetesza, za jej zgodą<sup>661</sup>. Pozostałe nawiązania odwołują się już do jednego z najsłynniejszych tematów literackich – wojny trojańskiej, stanowiąc jego kolejną realizację. Choć tego typu przykłady nie wskazują bezpośrednio na porwanie Heleny, powszechnie wiadomo, że ów rapt był przyczyną konfliktu zbrojnego:

Nie żał by dla tak ślicznej twarzy gorzeć Troi,  
Nie żał Grekom dziesięć lat pracować we zbroi.  
Z drogi, chcieli wstydu wyść morskie Boginie,  
Bo piękna Argenida w tej galerze płynie.  
[...]  
Tak jest piękna Argenis, żeby patrząc na nie  
Znowu się bili Grecy, gorzeli Trojanie.  
I tysiąc swych okrętów ku wojennej sprawie  
Gotowych, tejby poddał Agamemnon nawie,  
Gdzie piękna Argenida w takiej minie stoi,  
Tak by rzekła: wszyscyście, wszyscy zgoła moi<sup>662</sup>.

„Już tego pełne łaźnie, pełne trety,  
Żebyś zrozumiał wszystko z fundamentów,  
W jaką waśń zaszli dla jednej kobiety,  
Jako w tysiącu Grekowie okrętów  
Na Troję swoje wywarli impety,  
Jako rozlicznych doznawali wstrętów  
Na morzu  
[...]

Aż Agamemnon, chcąc owę zawiewkę  
Uspokoić, śle do domu po dziewczkę.

---

<sup>660</sup> A. Korczyński, dz. cyt., s. 161.

<sup>661</sup> P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 1987, s. 39–40.

<sup>662</sup> *Argenida...*, s. 535–536.

A Apollinowej, jako piszą, rady,  
Jedyna była u ojca i matki,  
Przeto ją trudno wziąć było bez zdrady<sup>663</sup>.  
[...]

I łagodnemi, lecz nie bez powagi,  
Słowy go cieszy: „Wytchło mu Heleny  
I odniósł z Troją Aleksander plagi,  
Po całym świecie śpiewają Kameny,  
Jako wszetecznik przypłacił odwagi,  
Zagrzebł ojczyznę i ród swój w popiele,  
Gdy sobie łoże z cudzą żoną ściele<sup>664</sup>.

Występowanie w romansach egzemplów odnoszących się do mitologii nie pozostaje niczym szczególnym – nie tylko wzmacniają one przekaz i ubogacają fabułę, ale także uporządkowują ją. Stają się komentarzem do romansowych zdarzeń i przejawiają charakter perswazyjny, przekonując bohatera romansu bądź czytelnika o słuszności podejmowanych przez postaci działań, w tym przypadku raptu. Przykłady zaczerpnięte z kultury i tradycji wskazują na ich ciągłość, stają się swoistym uzasadnieniem działań romansowych bohaterów. Passusy, w których znajdują się egzempli, różnią się zakresem przytoczonej opowieści, jednak w każdym pojawiają się kluczowe frazy, przywołujące wprawmemu czytelnikowi najsłynniejsze mitologiczne raptu – personalia ofiary i porywacza, jak również nazwy geograficzne czy narodowości. Różnorodna jest szczegółowość przywoływanych passusów, spośród których jedne notują fakt porwania (porwanie Europy), z kolei inne skupiają się na szczegółach (nie tylko porwania, ale też próby ratunku i żalu matki po utraconej córce), wszystkie jednak stanowią część mitologicznej opowieści, z której autorzy czerpali wedle potrzeb konstruowanych narracji. Uwagę zwracają sposoby wprowadzania egzemplów w tok narracji – zdarzenia ze świata przedstawionego umożliwiają narratorowi zaprezentowanie jego wiedzy i erudycji<sup>665</sup>, zdawałoby się więc, że miejscem najodpowiedniejszym do nawiązań literackich na temat raptu byłby passus opowiadający o porwaniu, momencie go poprzedzającym bądź następującym tuż po nim. Jednak w *Argenidzie* pojawia się komentarz niezwiązany z żadnym z raptów bohaterek, podkreślający istotę tradycji

---

<sup>663</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 143–144; BOssol, SD XVIII 3181, s. 119–120.

<sup>664</sup> E. A. Jurkowska, *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz...*, s. 313; BOssol, SD XVIII 3181, s. 345.

<sup>665</sup> I. Maciejewska, *Narracja w polskim romansie barokowym...*, s. 93.

antycznej na prostym przykładzie – spotkania przeciągające się za sprawą alkoholu i dobrego towarzystwa sprzyjały rozmowom i gdy wszelkie tematy uległy wyczerpaniu, nowych poszukiwano w znanych i popularnych opowieściach mitologicznych, a do tych należała m.in. historia o uniesieniu Prozerpiny.

## Uwagi końcowe

Romans barokowy nie wydaje się już atrakcyjną formą literatury. Współczesny odbiorca znajduje się na kolejnym etapie rozwoju społeczno-kulturowego, który narzuca twórcom inne wymagania formalno-artystyczne, ma nowe przyzwyczajenia i potrzeby czytelnicze. Romanse miłośno-przygodowe, mimo pewnej przewidywalności z racji ich oparcia na stałych i typowych dla gatunku schematach kompozycyjnych, nie wydają się już proste w odbiorze. Zarówno polszczyzna, którą je zapisano, jak i wielowarstwowy i skomplikowany świat przedstawiony, zaprezentowany nieraz w zawilej narracji, w pierwszym zetknięciu tworzą barierę wymagającą od odbiorcy wyjątkowego skupienia, czujności i znajomości cech charakterystycznych gatunku, co może utrudnić, a niektórym nawet uniemożliwić odczuwanie przyjemności lektury. Można jedynie dywagować nad odbiorem omawianego gatunku, niegdyś atrakcyjnego, przez ówczesnych czytelników, jednak wydaje się, że podstawowe założenia pozostają ponadczasowe. Atrakcyjność romansu polega w dużej mierze na tym, że czytelnik może w nim odnaleźć część samego siebie, gdyż treść staje się nośnikiem silnych, ale i podstawowych ludzkich emocji, objawiających się w zdarzeniach spotykających przeciętnego człowieka – w zakochaaniu, odrzuceniu, komplikacji planów, niepewności, niebezpieczeństwie. Emocje zawarte w utworach romansowych mają charakter ponadczasowy i choć sama treść podlega pewnego rodzaju dezaktualizacji, w naturalny sposób zawsze dąży się do utrwalenia w niej uniwersalnych ludzkich emocji. Czytelnikowi ma zdawać się, że romansowa fabuła rozrasta się samoistnie, ona podlega jednak stałej kontroli twórcy, czuwającemu nad tym, by odbiorca nie doznał znużenia przytłaczającą momentami historią i nie porzucił jej. Uatrakcyjnieniu opowieści sprzyjają użyte w narracji rozwiązania, w tym interlacja – rozdziela się poszczególne historie, przeplata je, opóźniając tym samym zamknięcie głównego i pobocznych wątków<sup>666</sup>. Wystąpienie raptu jako jednego z działań postaci pozostaje zależne zarówno od sytuacji narzuconej przez otaczający ją świat (gdyby Floresta nie uciekła z Tymandrem, zostałaby kolejnego dnia zabita),

---

<sup>666</sup> P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści...*, s. 389–390.

jak i wynika z jej własnych intencji (Turkoman pragnie porwać Leonildę w celu uzyskania władzy) i wcześniejszych poczyną (Libeina zaszła w ciążę z Ormundem)<sup>667</sup>.

To, jak bardzo rozbudowana jest narracja o porwaniu, wiąże się z rolą, jaką pełnią w obrębie całej fabuły bohaterowie, których ów wątek dotyczy – im istotniejsi, tym w narracji pojawia się więcej szczegółów na temat samego raptu (przyczyna, cel, miejsce, pora, pomocnicy itd.) oraz wydłuża się sam przebieg zdarzeń; i przeciwnie – gdy porywa się bohaterkę epizodyczną (Lindamora), treść staje się uboższa. Szczegółowość opowiadania zależy również od potrzeb samej narracji i funkcji, jakie ta pełni w obrębie dzieła. Porwanie ma na celu zmianę losu postaci i opóźnienie zakończenia jej przygód, sposób jego przedstawienia powinien jednak uwiarygodniać przebieg zdarzeń. Kluczowa dla wątku głównych bohaterów narracja (porwanie Fatymory/Libeiny przez braci czy ucieczka Ormunda i Libeiny na liwarku) staje się więc bardziej skomplikowana i bogatsza w szczegóły – zawila akcja romansu, choć nie musi być „prawdziwa” pod względem historycznym, powinna sprawiać wrażenie prawdopodobnej i stanowić jedność z całością zdarzeń. Również krótkie wspomnienie o porwaniu panny, którym jeden z bohaterów dzieli się z innym, okazuje się próbą powiązania odległych nieraz od siebie czasowo wydarzeń (ucieczka Lindamory)<sup>668</sup>. W zależności od potrzeb fabularnych opowieść o rapcie przyjmuje więc różne formy – od wspomnienia o wydarzeniu po zawiłą, rozciągniętą w czasie akcję o szczegółowym przebiegu, a także konkretnych i widocznych skutkach.

Na tle omawianych romansów wyróżnia się *Opisanie Kalinowskich*, literackie spojrzenie powstałe po latach w oparciu o rzeczywiste wydarzenia i bohaterów. Opowieść sprawia wrażenie prawdziwości, ale wykreowana została w oparciu o konwencję fikcji romansowej. To jednak jedyny utwór, którego porwanie panny było tematem, a treść wypełniała w większości narracja o rapcie – od planu ucieczki, poprzez przebieg, aż do pogoni za kochankami. W historii Kalinowskiego i Strusiówny charakterystyczne pozostaje również jej zakończenie, wcale nie szczęśliwe, nawet jeśli para ostatecznie się połączyła, ale pełne niepewności, ukazujące skutki działania bohaterów działających wbrew woli opiekunów i społecznemu porządkowi. Sprawa Strusiówny ukazuje też, z jakim wykluczeniem społecznym musiały zmierzyć się panny, które nie tylko były w ciąży z nieślubnym dzieckiem, ale i uciekły z domu. Bohaterki fikcyjne nie miały takich problemów – uciekały z miłości, przed śmiercią czy napiętnowaniem ze względu na nieślubną ciążę, jednak społeczne konsekwencje były w treści utworu jedynie sugerowane, a nie zobowiązujące.

---

<sup>667</sup> H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, przeł. i oprac. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002, s. 604–605.

<sup>668</sup> Tamże, s. 603–619.

Opisując rapt w narracji romansowej, nie powinno się wyłącznie ograniczać do analizy opowiadania o momencie porwania, a także poprzedzającym go i następującym po nim. Istotna pozostaje również konstrukcja postaci, bowiem częściowo z niej wynikają ich decyzje i działania; częściowo, ponieważ na przebieg wydarzeń wpływa przede wszystkim los<sup>669</sup>, nieznany tak romansowym bohaterom, jak prawdziwym uczestnikom porwań. Romansowi kochankowie, w odróżnieniu od rzeczywistych, choć równi stanem, wywodzą się z rodów panujących. Zgodnie z wzorami ukształtowanymi w piśmiennictwie europejskim zasadniczym wyznacznikiem ich działań jest

uczucie, którego obrazowaniu służyły topoty deskryptywne (np. przedstawianie miłości jako choroby: z błądliwością, omdleniami, chudnięciem, opadaniem z sił itp.); obrazom tym towarzyszyła zazwyczaj metaforyka rany, bólu, pieczenia, spalania się, niknięcia w oczach; wylewano łzy, broczono krwią z miłości (bohaterowi rannemu w walce, pod wpływem wzruszenia wywołanego widokiem kochanki odnawiały się rany), podejrzewano zdradę<sup>670</sup>.

Kochankowie – młodzi, piękni, o czystych intencjach – wierzą w miłość aż po grób, a jeśli schemat ten zostaje zaburzony, to nie z winy zakochanych, lecz w wyniku działań ich przeciwników, co niekiedy wiąże się z raptem. Bohaterowie nie poddają pod możliwość, że mogą zostać zdradzeni, dlatego też moment rzekomego porzucenia tuż po złożonej w tajemnicy przysiędze wiecznej miłości i wierności zdaje się im nierealny. Wierzący w ideał miłości dworskiej, poddani losowi i niebezpieczeństwom grożącym im ze strony innych postaci sprawiają wrażenie delikatnych, słabych, jednak w momentach kluczowych dla rozwoju akcji, a takim był rapt, przejawiają aktywność, starając się odmienić swój los. Bohaterowie stają się dla czytelnika „wzorami do naśladowania, kształtując uczuciową wrażliwość i nowy typ zachowań”<sup>671</sup>, romanse powstawały jednak

przede wszystkim nie po to, by wychowywać, ale by czytelnika zabawić i zainteresować, trafiając w gusta wielu odbiorców. Stąd też np. pojawianie się zaskakujących rozwiązań dotyczących pierwszoplanowych bohaterek, jak choćby kobiet obdarzonych nie tylko urodą i duchowymi cnotami, ale także odwagą i siłami równymi męskim. [...] Takie ukazanie kobiety przeczyło

---

<sup>669</sup> T. Michałowska, *Romans*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 730.

<sup>670</sup> Tamże.

<sup>671</sup> I. Maciejewska, *Romansowi kochankowie - wzory cnót czy źródło deprawacji młodych*, w: *Wzorce osobowe w dawnej literaturze i kulturze polskiej*, pod red. B. M. Puchalskiej-Dąbrowskiej, E. A. Jurkowskiej, Białystok 2018, s. 296.

utrwalonemu w dawnym społeczeństwie modelowi patriarchalnemu podporządkowującemu słabą pleć dominującym mężczyznom<sup>672</sup>.

Funkcjonowanie w obrębie fabuły antagonistów – brzydkich, groźnych, pałających chęcią zemsty i przemocy – uwydatnia naturalny podział na bohaterów na dobrych i złych (cnotliwych i grzesznych)<sup>673</sup>. Pragnienie bogactwa, władzy, zemsty, zdobycia obiektu uczuć za wszelką cenę czy nieumiejętność przyjęcia odrzucenia prowadzą ogarnięte bezrozumnym szałem postaci do

czynów niegodnych, z próbą gwałtu włącznie. Wśród takich bohaterów spotykamy również kobiety, które żądza prowadzi do zachowań irracjonalnych, niegodnych czy wręcz niebezpiecznych. Są one gotowe zrobić wszystko, by zdobyć obiekt swych pragnień, uwięzić go lub bezpośrednio napastować. Takie postęпки dotyczą nie tylko zakochanych panien, ale co gorsza, także mężatek, w niepowstrzymanej chuci przypominających biblijną Putyfarową<sup>674</sup>.

Czytelnikowi romansów niejednokrotnie sugeruje się w dziele, by sprzyjał kochankom i stawiał przeciwko antagonistom, zwłaszcza że „rozwój fabuł niejednokrotnie pokazuje, że odrzucanie miłosnych wyroków w imię rodzicielskich nakazów i obowiązującego dzieci posłuszeństwa może przynieść opłakane skutki”<sup>675</sup>. Najwyższą wartością, którą gloryfikuje romans, jest miłość, która trwa ponad wszystko i to do jej spełnienia dążą bohaterowie romansowej narracji. Nawet porwanie, czyn potępiany i niezgodny z prawem, w przypadku kochanków może zyskać na znaczeniu, a w ocenie narratora i czytelnika stać się jedynym sposobem na osiągnięcie szczęścia, gdyż

cała uwaga opowiadacza i czytelnika zanurzonego w skomplikowanej na ogół fabule koncentruje się na tym, co przed, na swoistej celebracji uczucia bohaterów, na wydarzeniach, które mają poprzez mnożone komplikacje utrudnić dojście do sakramentalnego „tak”, zarazem ukazując, jak bardzo bohaterowie są w swej miłości zdeterminowani i jak wiele są gotowi dla niej poświęcić<sup>676</sup>.

Porwania w romansach barokowych odmiany miłosno-przygodowej, podobnie jak rzeczywiste raptury, noszą znamię sensacji. Przebieg wydarzeń, obserwowany przez czytelnika,

---

<sup>672</sup> Tamże, s. 295.

<sup>673</sup> T. Michałowska, *Bohater literacki – pojęcie*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 102.

<sup>674</sup> I. Maciejewska, *Romansowi kochankowie...*, s. 294.

<sup>675</sup> Tamże.

<sup>676</sup> Tamże, s. 287.

wzorowany był na elementach znanych z życia, przejętych i zastosowanych w ramach utworu literackiego jako realizacja stałych schematów kompozycyjnych – bohaterowie decydują się na rapt albo by być razem, albo w celu uzyskania korzyści (majątku czy władzy); fikcja pozwalała jednak narratorom urozmaicić opowieść, nieraz o elementy fantastyczne. Narracje romansowe ukazują wprost przebieg raptu, a czytelnik staje się naocznym świadkiem wydarzeń. Taka relacja nie mogła powstać w przypadku porwań rzeczywistych, gdyż treści protestacji charakteryzowały się jednostronnością i subiektywizmem. Zdaje się, że narracje o raptach w pewien sposób stają się uzupełnieniem tego fragmentu opowieści o życiu, którego w rzeczywistości nie mielibyśmy szansy poznać. Jednak ostatecznie to właśnie życie, niezmiennie związane z literaturą, dostarcza twórcom materii i możliwości, czego doskonałym przykładem jest literacka opowieść o Strusiównie i Kalinowskim, powstała na kanwie prawdziwych zdarzeń, lecz przybrana w romansowy strój.

## Ślady *raptus puellae* w staropolskim utworze elegijnym

### Zakreślenie materii badawczej

Porwanie Krystyny Strusiówny przez Adama Kalinowskiego to jedyna z opisywanych w rozprawie spraw, którą poświadczają nie tylko świadectwa archiwalne i epistolarne, ale także aż dwa literackie<sup>677</sup>. Omówione w poprzednim rozdziale *Opisanie Kalinowskich* prezentuje rapt z perspektywy romansu. Inny gatunek, w ramach którego można rozpoznawać funkcjonowanie *raptus puellae* w literaturze, reprezentuje *Lament Strusowny*<sup>678</sup>, co z Kalinowskim, bratem ciotecznym rodzonym, starostą winnickim, braclawkim, z Halicza, od rodziców zjechała anno 1626<sup>679</sup>.

Tekst, wydany w 1960 r. przy okazji edycji *Opisania Kalinowskich*, lecz przez edytora nieomówiony<sup>680</sup>, należy do zbiorów Biblioteki Narodowej (Archiwum Morstinów, rkps BN 6634 III, dawna sygn. akc. 5435). Utworzony z luźnych kart i składek<sup>681</sup>, współtworzy *Odpisy materiałów historycznych i literackich z lat 1601–1658 związanych z osobą Jakuba Michałowskiego*<sup>682</sup> lub przez niego zebranych, zawierające na 271 kartach zapisane kilkoma rękami, m.in.: liczne kopie listów, wota, diariusz sejmu z 1652 r., dekret sądu, jak również mowy i utwory okolicznościowe, opisy uroczystości i w końcu wiersze polskie, łacińskie<sup>683</sup>. Anonimowy *Lament*, którego czas powstania Kruszevska określiła na połowę XVII w.<sup>684</sup>, mieści się na kartach 260 verso – 261 recto, bezpośrednio poprzedza go niepełny zbiór kilku listów Parysa do Heleny i jej responsów<sup>685</sup>, z kolei po nim umieszczono okolicznościowy utwór „Cześć albo uczta w Balenie na weselu”<sup>686</sup>. W szerszej perspektywie *Lament* znajduje się między

<sup>677</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 187, 194.

<sup>678</sup> W rkps. „Strusowny”.

<sup>679</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 194.

<sup>680</sup> Badaczka napisała jedynie, że *Lament* świadczy o popularności sprawy porwania. Zob. tamże.

<sup>681</sup> Karty pochodzą z rozprutego kiedyś kodeksu lub kodeksów; nie były liczbowane, więc ich kolejność w obrębie sylwy jest przypadkowa, stworzona na podstawie cech formalnych; niepełne fragmenty materiałów wskazują na brak nieokreślonej liczby kart. Zob. *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. Rękopisy 6601–7000. Zbiory Morstinów, Radziwiłłów, Potockich i inne rękopisy XVI–XVIII w.*, t. 7, pod red. K. Muszyńskiej, Warszawa 1969, s. 53.

<sup>682</sup> Jakub Michałowski, h. Jasińczyk, piastował urzędy wojskiego lubelskiego (1634–1659), a następnie kasztelan bielecki (1659–1663). Zob. *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. 4, z. 2, *Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, pod red. A. Gąsiorowskiego, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990, s. 46; *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. 4, z. 4, *Urzędnicy województwa lubelskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, pod red. A. Gąsiorowskiego, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, Kórnik 1991, s. 60.

<sup>683</sup> *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej...*, s. 46–53.

<sup>684</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 194.

<sup>685</sup> BN 6634 III, k. 256 recto – 260 verso.

<sup>686</sup> Tamże, k. 261 recto – 262 verso.

pozostałymi wierszami polskimi, nieraz o żartobliwym charakterze („Do Panny”<sup>687</sup>, „Na ministra”<sup>688</sup>, „Na relikwie w Witembergu”<sup>689</sup>, „Nagrobek IMX ministra toruńskiego”<sup>690</sup>, inc. „Pchła pannę ukąsiła w słabinę pod brzuszek”<sup>691</sup> i „Wierszyki na herby szlachty polskiej oraz herby ziem”<sup>692</sup>), a także pośród tekstów okolicznościowych, takich jak „Mowa przy dziękowaniu JMP Aleksandra Przyłęckiego za JMPannę Ewę Rupniowską”<sup>693</sup>. *Lament* umieszczono więc w obrębie materiałów w języku polskim, w tym utworów okolicznościowych i związanych z zaślubinami czy intymnymi relacjami damsko-męskimi.

### ***Lament Strusowny – żale czynione zbyt późno***

O okolicznościowym charakterze *Lamentu* nie świadczy jego treść. Wyłącznie za sprawą konkretyzującego tytułu czytelnik jest w stanie odnieść tekst do rzeczywistego porwania Strusiówny z 1625 r. (a nie 1626, jak zanotowano w rękopisie)<sup>694</sup>. Niezatytułowany, lecz samodzielnie funkcjonujący utwór byłby zapisem sytuacji lirycznej złożonej z rozmyślań opartych na żalu Dziewczyny o nieznanych personaliach. Treść o uogólniającym charakterze przejawiałaby tendencje lamentacyjne, elegijne, odnosząc się do niewskazanego bezpośrednio, tragicznego zdarzenia, którego skutków nie sposób cofnąć, nad czym ubolewa podmiot liryczny. Początkowo wiadomo jedynie, że kobietę spotkały lub spotkają konsekwencje społeczne, wynikające z podjętych przez nią działań. W wierszu pojawia się sugestia, że chodzi o świadomą utratę dziewictwa przez niezamężną pannę szlachciankę, którego skutkiem, jak można się domyślić, była niepożądana ciąża. Nie do końca wiadomo, w którym momencie panna snuje rozważania – według treści na pewno po odkryciu odmienności swojego stanu. Tytuł wskazywałby ponadto, że już po ucieczce z Kalinowskim, należy jednak mieć na uwadze jego typowo okolicznościowy charakter, co mogło wpłynąć na jego konstrukcję.

Zasugerowaną w tytule przynależność gatunkową wiersza wyraźnie określa jego wewnętrzna struktura. W połowie XVII w. lament obok trenu, epicedium, epitafium, neniei, przede wszystkim zaś elegii mieścił się w kategorii poezji elegijnej<sup>695</sup>. Od starogreckich początków elegia miała opierać się na płaczu i zawrocie głowy<sup>696</sup>, a rzymska recepcja gatunku za sprawą

---

<sup>687</sup> Tamże, k. 262 verso.

<sup>688</sup> Tamże.

<sup>689</sup> Tamże.

<sup>690</sup> Tamże.

<sup>691</sup> Tamże.

<sup>692</sup> Tamże, k. 266 recto – 271 verso.

<sup>693</sup> Tamże, k. 254 verso – 255 verso. Brak zakończenia mowy.

<sup>694</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 194.

<sup>695</sup> Tamże, s. 157.

<sup>696</sup> Tamże, s. 156.

Horacego wielotematycznemu gatunkowi przypisała również tematy miłosne<sup>697</sup>. W oparciu o rezerwuar środków wypracowywanych na kolejnych etapach rozwoju gatunku, takich jak posługiwanie się określonym kodem językowym oraz czerpanie ze zbioru odpowiednich motywów, rekwizytów i *loci communes*, wytworzył się

system miłości skonwencjonalizowanej, pierwszy literacki system mówienia o miłości jako wszechogarniającym uczuciu „totalnym”, podporządkowującym sobie całe życie kochającego, wszystkie jego myśli, działania, a nawet samą wolę życia lub jej brak<sup>698</sup>.

Także konstrukcja utworu omawianego w niniejszym rozdziale, mimo konkretyzującego tytułu, nadającego mu charakter okolicznościowy i objaśniającego treść, pozostaje dalece skonwencjonalizowana. Sprawę Strusiówny z innej perspektywy pokazano w *Opisaniu Kalinowskich* – dla romansowej narracji kluczowe było dzianie się, stąd dążenie do uczynienia czytelnika niemalże naocznym świadkiem rozgrywających się właśnie wydarzeń, w tym przypadku ucieczki panny w ciąży i pościgu zorganizowanego przez jej ojca. Z kolei *Lament* stanowi odniesienie *post factum*, a w centrum znajdują się nie czyny, lecz refleksja bohaterki zaszłych wydarzeń. Oba spojrzenia, tak romansowe, jak i elegijne, łączą silne emocje – w romansie nagłe, gwałtowne i zmienne, w lamencie zaś głębokie, stałe i przede wszystkim negatywne, pozbawione nadziei. Ponadto w utworze elegijnym można zaobserwować echo zaszłych wydarzeń, wybrzmiewające raz po raz za sprawą konsekwencji decyzji i działań bohaterów. W omawianym utworze wyraźny pozostaje jednak całkowity brak opowieści, odznaczają się zaś przede wszystkim partie w tonie lirycznym i dydaktycznym<sup>699</sup>. Od wczesnego baroku zanikały w elegii elementy epickie, również w omawianym utworze zdają się one niepotrzebne, nie wiadomo jednak, czy wynika to z założenia, że nadawca tekstu oczekiwał od jego odbiorcy znajomości tła obyczajowego, do którego nawiązuje utwór, czy w wierszu wybrzmieć miała raczej liryczność. Liczbę nadawców w tekście ograniczono wyłącznie do lamentującej postaci, pominięto natomiast epickiego sprawozdawcę i opowiadacza, zgodnie z tendencją rozwojową gatunku<sup>700</sup>. Charakterystyczne dla romansu dążenie do konkretności i namacalności, w lamencie zastępuje dążenie do uogólniającej refleksji opartej na solidnej podstawie – przykładzie z życia.

---

<sup>697</sup> Tamże; zob. też *The Cambridge Companion to Latin Love Elegy*, oprac. T. S. Thorsen, Cambridge 2013, s. 23.

<sup>698</sup> G. Urban-Godziek, *Elegia na progu. Antyczne dziedzictwo motywu paraklausithyron w twórczości elegijnej renesansu (usque ad Ioannem Cochanovium)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, 18 (38), s. 49.

<sup>699</sup> T. Banasiowa, *Staropolskie lamentacje na przewrotność fortuny. Literacka geneza i wstępne fazy rozwoju formy gatunkowej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Staropolskie Teksty i Konteksty”, 3 (1997), s. 72.

<sup>700</sup> Tamże, s. 63–72.

W narracjach romansowych, jak pokazano w poprzednim rozdziale, nieraz bagatelizuje się też możliwe skutki działań bądź umniejsza się ich wagę, tu – wprost przeciwnie.

*Lament Strusowny* dzieli się na dwie części. Początkowe wersy pełnią rolę zapowiadającą temat (*propositio*), brak jednak w nich informacji, które wskazywałyby jednoznacznie przyczynę rozważań. Bohaterka zdarzeń określiła siebie jako Dziewczynę, a zatem młodą i niezamężną kobietę, zmagającą się z konsekwencjami swoich decyzji. Za oczywistą uznaje niemożność cofnięcia czasu, bowiem skutki podjętych przez nią działań pozostają nienaprawialne:

Coż było potym mnie myśleć o tym  
Dziewczynie,  
Nie tak się stało, jako być miało  
W godzinie.  
Już odmian próżno mnie szukać różno,  
A z Bogiem walczyć nie równo<sup>701</sup>.

Rozmyślająca panna, odwołująca się w ocenach do Boskiego porządku, pozostaje świadoma swojej niemocy i znikomości ludzkich działań wobec Bożej sprawiedliwości – jak Bóg okazuje łaskę, tak każe łamiących przykazania. Dziewczyna swoim zachowaniem musiała świadomie podejmować ryzyko, za co zapłaciła wysoką cenę. Wers ten, podobnie jak cały utwór, przejawia charakter dydaktyczny, przekazując prawdę o świecie – ma przypomnieć odbiorcy o stałości i niezmienności podstawowych zasad funkcjonowania świata i pełnej odpowiedzialności człowieka za jego działania<sup>702</sup>, także o ludzkiej słabości, skłonności do złego. Można postawić pytanie: konsekwencje jakiego haniebnego działania ponosi bohaterka?

Temat rozwija druga, zasadnicza część utworu, składająca się z pięciu pytań i odpowiedzi o pesymistycznym wydźwięku, czynionych na niektóre z nich. Ich istotnymi elementami pozostają: „sława, co mię strzec miała”, „cnota, lepsza od złota”, „wychowanie, matki staranie”, „miłych ono przyjaciół grono”<sup>703</sup>. Lamentująca *post factum* zdaje się prawdziwie doceniać to, co lekkomyślnie i bezpowrotnie utraciła, a co stanowiło dotychczasową podstawę jej funkcjonowania w społeczeństwie i było gwarancją przyszłego zamążpójścia. W końcu passusy pośrednio podają przyczynę lamentu:

---

<sup>701</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 194.

<sup>702</sup> M. K. Sarbiewski, *O poezji doskonałej czyli Wergiliusz i Homer (De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus)*, tłum. M. Plezia, oprac. S. Skimina, Wrocław 1954, s. 12.

<sup>703</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 194.

Sukienkę wzięwszy mej niewinności,  
 Zostawiła mnie we żłości.  
 [...]
 Przyjaciół rzecze: „Gdzieżeś po świecie  
 Jeździła,  
 Czemużeś u nas przez tak długi czas  
 Nie była?”  
 A mnie z twarzy ogień się żarzy,  
 Prawda mi się mowić nie zdarzy<sup>704</sup>.

Prawdą tą okazuje się nieplanowana ciąża, a fakt ten stanowi kluczowy element zarówno *Lamentu Strusowny*, jak i *Opisania Kalinowskich*. Tajemnicze i nagłe zniknięcie panny służyłoby w związku z tym ratowaniu wizerunku jej i rodziny oraz stanowiłoby próbę zatuszowania narodzin bękarta. Pannę z dzieckiem, zwłaszcza jeśli ta nie porzuciła go zaraz po urodzeniu, lecz samotnie wychowywała, czekał trudny los, pełen prześladowania ze strony społeczności lokalnej, świadomej przebiegu zdarzeń. Wbrew obu źródłom literackich genealogia konsekwentnie notuje, że małżeństwo Kalinowskich pozostało bezdzielne (Adam zmarł w 1638 r.)<sup>705</sup>, a sama Krystyna nie doczekała się potomstwa również z kolejnymi małżonkami<sup>706</sup>. Zatem już samo wskazanie niechcianego dziecka jako przyczyny raptu świadczy o wyjątkowości literackich świadectw sprawy Kalinowskich. Należy jednak zaznaczyć, że notują one jedynie ciążę, brak natomiast jakiegokolwiek informacji, czy zakończyła się ona pomyślnie i jakie były dalsze losy dziecka. Przedmażeńskie stosunki pary krytykuje Jakub Sobieski w liście do Sieniawskiego, w którym wypowiada się krytycznie o Strusiównie – według niego urodziwej, choć niezbyt bystrej pannie<sup>707</sup>:

Mężczyzna ukradnie, rozbije, sfałszuje, z potrzeby ucieknie; to *probrum* [hańba] domu, to wstyd powinińnych, a przedcie *nulla comparatio* [żadne to porównanie] z tym, kiedy jedna białogłowa *prurienti lascivia* [swędzącą lubieżnością] podrapie oraz wszystkie ozdoby domu swego. Bywały równo ze światem i są, i będą *incerti amores* [wątpliwe miłości] i *furta Veneris* [ukryte czułości]

<sup>704</sup> Tamże.

<sup>705</sup> *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 5, Lipsk 1840, s. 12; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 9, Warszawa 1906, s. 152; Z. Spieralski, *Kalinowski Adam z Husiatyna h. Kalinowa*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 452; M. Nagielski, *Struś Mikołaj z Komorowa h. Korczak*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 44, Warszawa–Kraków 2006, s. 475.

<sup>706</sup> H. Kowalska, *Leszczyński Andrzej h. Wieniawa*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, pod red. E. Rostworowskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 103–104.

<sup>707</sup> BOssol, sygn. 400/II, k. 4 verso–5 recto.

nie tylko w szlacheckich domach, ale pałace i łoża monarchów uznawali te *dedecora* [zgorszenia]. Ale że wždy jakikolwiek honoru płaszczyk zostawał, *arcana* [ukrytą] tę *libidinis velamen summae etiam et extremae petulantiae* [rozpusty osłonę najwyższej i ostatniej zuchwałości bowiem] czynili. Ta zaś rzecz tak jawna tak *probrosa* [haniebna] potkała i ojca od córki i wuja ledwo nierodzonego od siostrzeńca, nad którego bliższego żadnego nie miał na świecie, *dehiscat tellus* [niech ziemia rozstąpi się] im obojgu, owemu *immemor* [niepomnemu] wprzód Boga, potym wokatiej swojej tak się szpetnym występkiem zmasał, tej zaś że *contemptrix* [gardzicielka] i Bożego, i przyrodzonego prawa nad strapionymi rodzicami *parricidium* [ojcobójstwo] popełniwszy tak *impudico ausu* [bezczełną zuchwałością] wiecznej hańby i niewinnym matronom przykład *in horrorem* [ku przestrodze] dała [...] <sup>708</sup>.

Dzieci niechciane rodziły się w każdym środowisku społecznym<sup>709</sup> – zawarte w wierszu szczególnie na temat życia panny i jej próby poszukiwania możliwości uniknięcia skandalu potwierdzają przynależność lamentującej do szlachty. Odpowiedzi udzielane samej sobie wskazują jeszcze bardziej konsekwencje, które musi znosić i żal po utraconej przeszłości. Jednym ze skutków pozostaje wykluczenie jej z towarzystwa: „Wstydać się będą, gdziekolwiek siędą, / Żle o mnie mówić będą”<sup>710</sup>. Znaczący okazuje się też komentarz odnoszący się do losu niezrodzonego w małżeństwie potomka:

A to dziś tacy ludzie jak ptacy,  
Wnet wierzą,  
Żle się urodzi, mówią, że szkodzi,  
I szydzą.  
Coż czynić temu nieszczęściu złemu –  
Oddać to Bogu samemu<sup>711</sup>.

Dzieci „źle urodzone”, jak wskazano w utworze, nawet mimo prób ukrycia ciąży i porodu, społeczność nierzadko dyskryminowała w każdym momencie życia wyłącznie ze względu na pochodzenie, co rzutowało negatywnie na przyszłość bastardów<sup>712</sup>. Jedynym ratunkiem dla potępionej według niej samej pozostaje pokładanie nadziei w Bogu i powierzenie Mu wszystkich nieszczęść, trosk i żalów. Zamykające komentarz kolejne odwołanie do Stwórcy,

---

<sup>708</sup> Tamże. Wyrazy z łaciny przetłumaczyła autorka rozprawy.

<sup>709</sup> D. Żołądź-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002, s. 263.

<sup>710</sup> T. Kruszevska, *Romans o Kalinowskim w Strusównie...*, s. 194.

<sup>711</sup> Tamże.

<sup>712</sup> D. Żołądź-Strzelczyk, dz. cyt., s. 263.

sprawiedliwego lecz miłosiernego, uwydatnia rolę okazywanej przez Niego „łaski, jedyne ratunku człowieka w pozaziemskim obrachunku z Bogiem”<sup>713</sup>.

Wybrane passusy wiersza za sprawą słów kluczy odnoszą się zarówno do funkcjonowania szlachcianki w społeczeństwie (odpowiednie wychowanie, znajomości, przynależność do rodu i wynikająca z tego sława), pożądaną cechy panny (cnotliwość, skromność, niewinność, dziewictwo), jak i trudności wynikających z narodzin bękarta. Stanowią one reprezentację typowych wyobrażeń na temat nieplanowanej panińskiej ciąży, nałożoną na indywidualne doświadczenia lamentującej<sup>714</sup>. W rzeczywistości

fakt posiadania dzieci nieślubnych w najbogatszych kręgach społecznych (...) nie był wprawdzie pochwalany, ale nie stanowił ani dla dzieci, ani dla ich rodziców, szczególnie matek, tragedii. O wiele gorzej sprawa przedstawiała się na niższych szczeblach drabiny społecznej<sup>715</sup>.

Niemniej jednak ślub zawarty już po narodzinach dziecka nie wpływał znacząco na polepszenie statusu bękarta. Prawo ziemskie I Rzeczypospolitej wykluczało możliwość legitymacji i uprawniania potomstwa przedślubnego za sprawą małżeństwa jego rodziców<sup>716</sup>. Z kolei prawo kościelne, mimo piętnowania grzechu utrzymywania stosunków przedmażeńskich, pozwalało na legitymację niechcianych dzieci, jeśli ich rodzice wstąpili w związek małżeński<sup>717</sup>.

Refleksję na temat ciąży panińskiej, stanowiącą podstawę snutych rozważań, osadzono w tradycji elegijnej i przyjmuje ona ton żałobny, naznaczony melancholią<sup>718</sup>. Monolog, prowadzony z punktu widzenia kobiety, ma formę strumienia świadomości, stanowiąc ujście emocji bohaterki, przepełnionej skrajną rozpaczą, lękiem i żalem. Postać lamentująca, poddając się autoanalizie, wskazuje „przedmiot opłakiwań”<sup>719</sup> – nie tylko panińską ciążę, ale i swego rodzaju utratę życia i perspektyw. Nie widzi wyjścia z aktualnego położenia, a jej przyszłość rysuje się wyłącznie w ciemnych barwach, ponieważ tak naprawdę nic nie zdoła zmyć piętna jej grzechu. Słaby stan psychiczny bohaterki poświadczają ekspresja, a także chaotycznie i raz po raz stawiane pytania, pojawiające się w natłoku natrętne myśli i jednoznaczny wniosek, że

<sup>713</sup> S. Nieznanowski, dz. cyt., s. 158.

<sup>714</sup> R. Rusnak, *Elegii ksiąg czworo Jana Kochanowskiego – w poszukiwaniu formuły zbioru*, Warszawa 2019, s. 337.

<sup>715</sup> D. Żołędź-Strzelczyk, dz. cyt., s. 264.

<sup>716</sup> J. S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, Warszawa 1976, s. 153–154; D. Żołędź-Strzelczyk, dz. cyt., s. 268–269.

<sup>717</sup> D. Żołędź-Strzelczyk, dz. cyt., s. 267.

<sup>718</sup> G. Urban-Godziek, dz. cyt., s. 79.

<sup>719</sup> A. Litwornia, *Problematyka lamentów chłopskich*, w: *Literatura i metodologia. Konferencje teoretycznoliterackie w Spale i w Ustroniu*, pod red. J. Trzynadlowskiego, Wrocław 1970, s. 28.

w wyniku ciągu złych decyzji wystawiła siebie i rodzinę na pośmiewisko<sup>720</sup>. Utwór realizuje charakterystyczny dla elegii staropolskiej dwuczęściowy schemat, na który składają się „kontrastowo zestawione emocje: radosna przeszłość (waloryzowana dodatnio) i smutna terażniejszość” (waloryzowana ujemnie)<sup>721</sup>, w przypadku szlachcianki odpowiadałoby to jej życiu i możliwościom, które bezpowrotnie utraciła, wywołując skandal obyczajowy.

By lepiej zrozumieć monolog Strusiówny-Dziewczyny, warto sięgnąć do innych lamentów kobiecych. Konsekwencje przynajmniej częściowo podobne do tych opisanych przez nią poniosła również Zimorowicowa Josaris, która „skosztowała omylnego przyjaciela”<sup>722</sup>. Dając wiarę jego obietnicom i czułym słowom, oddała się kochankowi, stając się ofiarą podboju miłosnego bez perspektyw na zamążpójście. Bohaterka erotyku, podobnie do Krystyny, nie tylko zawarła w monologu wyznanie winy, ale i opisała społeczne skutki swoich działań:

A ja, nieszczęsna, u wszystkich  
Zostałam w obmowach brzydkich,  
[Nie]sławie.

Wszyscy się [ze mnie] urągają,  
Matki mię na przykład swoim córeczkom dają.  
Cóż mam czynić<sup>723</sup>?

Postawę identyczną do powyższej przejawia bohaterka liryczna *Tańca*, również łatwowierna i w związku z tym oszukana przez mężczyznę:

Jeśli nie pomnisz, ja tobie przypomnieć muszę,  
Czego żałuję, póki mam w ciele duszę.  
[...]  
Ja już mam za swe, iżemci uwierzyła.

Żem się dała zwieść, nędzna białogłowa,  
Że mię zdradziły jego obłudne słowa<sup>724</sup>.

---

<sup>720</sup> R. Krzywy, *Adama Władysławiusza lamenty „moskiewskie” w imieniu kobiet pisane*, „Napis”, 12 (2006), s. 202–205.

<sup>721</sup> S. Nieznanowski, dz. cyt., s. 158; R. Krzywy, dz. cyt., s. 206.

<sup>722</sup> S. Zimorowic, dz. cyt., s. 111.

<sup>723</sup> Tamże.

<sup>724</sup> *Polska liryka mieszczańska. Pieśni – tańce – padwany*, oprac. K. Badecki, Lwów 1936, s. 18.

Typ lamentu, reprezentowany zarówno przez obie panny, jak i Strusiównę, trafnie określa początek tytułu kolejnego z utworów – *Lament panny upadłej z pociechą jej własnego młodzieńca*<sup>725</sup>, który przyjmuje formę dialogu między żalącą się kobietą i reagującym na jej słowa mężczyzną. Jak poprzedniczki, tak i Panna odwołuje się do tych samych skutków pochopnego działania, które podjęła:

Z obmowisk się nie wybiegam.  
[...]  
Gdyż mi wszyscy nie sprzyjają.  
[...]  
Więc się rodzicy mną brzydzą,  
Towarzyszki ze mnie szydzą.  
[...]  
Zaledwie te żarty znoszę,  
Ach, cóż dalej pocznę, proszę<sup>726</sup>!

Marna pociecha i komentarze czynione przez interlokutora zdają się zupełnie nie odpowiadać aktualnym potrzebom żalącej się dziewczyny. Kluczowy pozostaje również fakt, że snująca rozważania jako jedyna oprócz Strusiówny w wyniku pochopnych decyzji zaszła w panińską ciążę – informacja ta, padająca z ust Młodzieńca, kończy bowiem rozmowę: Milcz, oto sławy nabędziesz, / Bywszy panną, matką będziesz<sup>727</sup>.

Dla porównania z powyższymi przykładami warto wspomnieć o zupełnie innym typie wypowiedzi żalącej się kobiety, który można odnaleźć m.in. w *Krotofilach uciesznych i żartach rozmaitych* Adama Władysławiusza. Znajdujący się tam *Lament carowej moskiewskiej* odnosi się do carowej płaczącej po nagłej śmierci małżonka („Nieszczęsne i małżeństwo, które się skończyło, / Bo mię nagłego tylko smutku nabawiło”<sup>728</sup>). Przykre koleje losu Maryny Mniszchówny, których na próżno szukać w emocjonalnych rozważaniach carowej, objaśnia inny utwór Władysławiusza – *Lament serdeczny jednej szlachetnej paniej, której mąż w Moskwie zginął przy carowej*<sup>729</sup> („Naszych Polaków, którzy prowadzili / Zacną Marynę, w Moskwie ich

---

<sup>725</sup> Tamże, s. 44.

<sup>726</sup> Tamże, s. 45–48.

<sup>727</sup> Tamże, s. 49.

<sup>728</sup> *Polska fraszka mieszczańska. Minucje sowiżrzańskie*, oprac. K. Badecki, Kraków 1948, s. 25.

<sup>729</sup> Tamże, s. 73–76.

probili”)<sup>730</sup>. Monolog kobiety niemalże w całości składa się z wersów wyrażających nieskończone cierpienie i tęsknotę za utraconym mężem, bez którego wdowa, odczuwając wyłącznie pustkę, nie jest w stanie funkcjonować.

Jak *Lament Strusowny* prezentuje się na tle żalów innych kobiet? Krystyna, przeciwnie do Josaris i kobiety snującej rozważania w *Tańcu* nie reprezentuje typu niesprawiedliwie pokrzywdzonej ofiary oszustwa, starającej się obarczyć mężczyznę winą choćby częściowo, lecz panny upadłej, mającej świadomość, że pozostaje winna rzeczywistości, w której obecnie się znajduje<sup>731</sup>. Jej lament przyjmuje zatem formę skargi, kierowanej wyłącznie ku sobie, nie przeciw czynnikom zewnętrznym. Kreślona w przytoczonych tekstach „sytuacja pojedynczego człowieka”, czyli poszczególnych kobiet z osobna, staje się każdorazowo jedynie kreacją artystyczną, w której dochodzi do uretorycznienia wypowiedzi<sup>732</sup>. Należy jednak zaznaczyć, że niemalże w każdym z przytoczonych tekstów lamentujące odwołują się do Boga, zaznaczając, że ich los – nawet jeśli to one winne są jego odmianie na gorszy – ostatecznie należy do Niego. Można zatem powiedzieć, że wszystkie na swój sposób snują refleksję nad przewrotnością fortuny<sup>733</sup>. Szczególnie z narzekań Strusiówny wyłania się model cnotliwego życia, do którego powinna stosować się każda dobrze prowadząca się panna szlachcianka – sama jest jednak zaprzeczeniem tych zasad, właśnie dlatego cierpi. Ostatecznie zarówno ona, jak i pozostałe upadłe nie mogą już wypełnić ideału panny, a następnie żony i matki<sup>734</sup>. Snute przez Dziewczynę, Josaris i pozostałe nieobyčajne panny retrospektywne rozważania przejawiają charakter lamentacyjny, a także dydaktyczno-refleksyjny<sup>735</sup>, w myśl *docere* za sprawą przykładu płaczące przestrzegają panny przed lekkomyślnym zachowaniem przynoszącym hańbę nie tylko im, ale także ich krewnym. Szczególnie w *Lamencie Strusowny* przypomina się rodzicom i opiekunom, by odpowiednio strzegli córki, co podkreślił również w liście Sobieski: „niech się uczą rodzice *exemplo* i tak słabe naczynie w lepszym mieć chowaniu i w ściślejszej straży”<sup>736</sup>. Wszystkie przywołane lamenty poza gamą silnych emocji wywołują u odbiorcy potrzebę współczucia

---

<sup>730</sup> Tamże, s. 73.

<sup>731</sup> T. Banasiowa, *Staropolskie lamentacje na przewrotność fortuny...*, s. 57; R. Krzywy, dz. cyt., s. 200–205.

<sup>732</sup> J. Kotarska, *Erotyk staropolski. Inspiracje i odmiany*, Wrocław 1980, s. 15.

<sup>733</sup> T. Banasiowa, *Staropolskie lamentacje na przewrotność fortuny...*, s. 57: „Nowożytna tradycja teoretyczna, dotycząca gatunku lamentu [...] nie przekazała definicji, która odpowiadałaby pojęciu genologicznemu lamentu «na przewrotność fortuny». [...] Niektóre późnobarokowe definicje trenu ujmowały ten gatunek jako utwór, w którym «coś opłakujemy» (*aliquid deploramus*), lub też jako tekst, w którym opłakiwane są nieszczęścia i samotność (*infortunia, desolationes*). Nie precyzowano jednak, jakie mają być cechy formalne takiej odmiany lamentu”. Zob. też. A. Litwornia, dz. cyt., s. 32–33.

<sup>734</sup> T. Banasiowa, *Konsolacyjne i laudacyjne wiersze żałobne autorów polskich z pierwszej połowy XVII wieku – wybrane zagadnienia z zakresu genologii i topiki*, „Napis”, 9 (2003), s. 41.

<sup>735</sup> Tejże, *Staropolskie lamentacje na przewrotność fortuny...*, s. 58.

<sup>736</sup> BOssol, sygn. 400/II, k. 5 recto.

i zależnie od sytuacji, w której ten się znajdował – uczucie ulgi, jeśli problem tego typu nie dotyczył go, albo zrozumienia, jeśli doświadczył podobnego bólu.

Przedstawione w każdym z utworów echo zeszłych wypadków, jak również sytuacja Dziewczyny w momencie snucia rozważań jedynie naśladują rzeczywistość – mówią o rzeczach i zdarzeniach w sposób wskazujący na możliwość, a nawet prawdopodobieństwo ich istnienia<sup>737</sup>. Ostatecznie jednak:

ani elegia, ani liryka nie przynoszą doskonałego [...] naśladownictwa pewnej rzeczywistości. Bo z natury swojej nie podejmują się naśladować pewnych czynności ani drogą działania i rozmowy [...], ani drogą opowiadania [...], lecz opierają się na pewnego rodzaju rozumowaniu i nieomal operują argumentami tak, jak to bywa w mowach. Nie mają nawet właściwie fabuły, która jest jedyną prawdziwą duszą poezji<sup>738</sup>.

Omawiane utwory, choć opierają się na konkretnych przykładach, w pełnym brzmieniu dążą do swego rodzaju okolicznościowej ogólności, gdzie indywidualny nadawca snujący refleksję staje się „«ja» reprezentatywnym, autocharakteryzującym nie tylko siebie i swoją sytuację, ale mieszczącym się w określonej typowości losu grupy społecznej”<sup>739</sup>. Zachowanie bohaterki wydarzeń każdorazowo opiera się na silnym wybuchu emocjonalności, a odbiorca „zastaje” je w chwili największego żalu, a nawet skrajnej rozpacz, w której trudno rozmyślać o możliwej przyszłości, zwłaszcza że według lamentujących najszcześniejsze dni już minęły.

## Uwagi końcowe

Tytuł *Lamentu Strusowny* stanowi odwołanie do konkretnego, znanego z historii przypadku, wskazuje również, że wyłącznie świadomość tła obyczajowego tej sprawy pozwala czytelnikowi domniemywać, że wypowiadająca się w wierszu Dziewczyna nie tylko była w ciąży, lecz również została bohaterką raptu. Konstrukcja *Lamentu Strusowny*, u podstaw którego znajdują się prawdziwe zdarzenia, realizuje gatunkowe założenia gatunku, jak również czerpie z konwencji erotyku, ukazując „skomplikowany świat miłosnych wzruszeń”<sup>740</sup>. Doświadczenia Dziewczyny wyraźnie przejawiają charakter moralizująco-dydaktyczny<sup>741</sup>, funkcjonujący w formie przestrogi przed konkretnym losem. Omawiany utwór, w którym poruszono temat

---

<sup>737</sup> M. K. Sarbiewski, *O poezji doskonałej...*, s. 12, 131.

<sup>738</sup> Tamże, s. 19–20.

<sup>739</sup> A. Litwornia, dz. cyt., s. 32–33.

<sup>740</sup> J. Kotarska, dz. cyt., s. 255.

<sup>741</sup> Tamże, s. 17.

miłości, prezentuje konkretne wzorce przeżywania i model kobiety upadłej bądź uwiedzionej z własnej winy, lecz zawsze nieodpowiedzialnej, przeczącej ustalonym wzorcom. Ostatecznie snująca rozważania nie konkretyzuje, z jakiej perspektywy czasowej odnosi się do wydarzeń. Istotne pozostaje natomiast wskazanie wynikające z ogólnego przesłania utworu – większe obciążenie społeczne wiązało się z posiadaniem niechcianego potomka niż z ucieczką zakończoną małżeństwem. Mimo konsekwencji prawnych, ślub w wyniku porwania był przynajmniej częściowo społecznie akceptowalny<sup>742</sup>, w przeciwieństwie do posiadania niechcianego potomka przez niezamężną kobietę, nawet jeśli ojciec dziecka ostatecznie ją poślubił.

Realizację tematu raptu Strusiówny w zupełnie różny sposób w *Opisaniu Kalinowskich* i *Lamencie* wskazują wyraźnie, jak dany gatunek determinuje sposób przedstawienia – zdarzenie określone szeroko jako porwanie (składa się na nie to, co dzieje się przed, w trakcie i po), może zostać zaprezentowane z różnych perspektyw, ze szczególnym uwzględnieniem konkretnych narzędzi, charakterystycznych dla danego gatunku i wymaganych przez niego. Dla romansowego ujęcia, opartego na opisie i opowiadaniu (dzianiu się), istotny pozostaje przebieg zdarzenia, w rzeczywistości znany jedynie tym, którzy w rapcie brali czynny udział. Z kolei lament reprezentuje inną niż romans realizację tematu, bo i bohaterka zdarzeń znajduje się w odmiennej sytuacji – zły przypadek (nieplanowana ciąża) spowodował narzekanie<sup>743</sup>. Wyraża ekspresywnie żal, zamiast poszukiwać rozwiązań i podejmować próbę wyjścia z trudności, może wyłącznie wracać myślą do przeszłości, lecz nie śmie mieć już nadziei i wiary w odwrócenie losu. To wyjątkowe spojrzenie na tle innych omawianych narracji o rapcie, w których panny ukazują się w momencie przed podjęciem decyzji i w momencie działania, ale też w roli marzycielek, wierzących w powodzenie planu. Strusiówna z *Opisania Kalinowskich* uciekła z konieczności, zaś Stusiówna z *Lamentu* jako jedyna z rzeczywistych i jednocześnie literackich bohaterek *raptus puellae* prezentuje historię „z drugiej strony lustra”. Literackie świadectwa sprawy Kalinowskich jasno przypominają o konsekwencjach wiążących się z przekroczeniem uprawnień wynikających z urodzenia, płci czy stanu cywilnego. Oba gatunki wskazują też na wytyczone miejsce, które kobieta zajmuje „nie tylko w ówczesnym życiu społecznym i rodzinnym, lecz również w umysłowości i świadomości ludzi tamtych czasów”<sup>744</sup>.

---

<sup>742</sup> Zob. np. J. S. Bystroń, dz. cyt., s. 138.

<sup>743</sup> T. Banasiowa, *Staropolskie lamentacje na przewrotność fortuny...*, s. 73.

<sup>744</sup> H. Dziechcińska, *Rodzina w życiu w literaturze XVI i XVII wieku*. „Barok” VI/1 (11) 1999, s. 129.

# Boronowska opowieść, czyli uzupełnienie literackiej tradycji raptu

## Charakterystyka źródła

Nieznany utwór *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka, opisany przez J[ego]m[ości] P[an]a Aleksandra Minora, Cześnika Chełmskiego*<sup>745</sup> znajduje się w rękopisie z dawnej kolekcji Baworowskich (fond 4, dział 1, sygn. 691) i należy do zbiorów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. Utwór odnalazła w sylwie Maria Barłowska, inspirując do badań nad tym i innymi tekstami znajdującymi się w manuskrypcie. Jego zawartość, mieszczącą się na ponumerowanych 180 zapisanych dwustronnie kartach, określono ogólnie jako *Rozmaitości Polski 1664–1705. Kopie listów i responsów. Mowy sejmowe i okolicznościowe. Wiersze różne, polskie i łacińskie*.

Sylwa jest zdefektowana<sup>746</sup>. Zawartość rękopisu jest niepełna – brak wyraźnego początku i końca zapisów. Na pierwszą stronę, której większa, zewnętrzna część została oderwana i podklejona, składają się zakończenie prawdopodobnie kopii jakiegoś listu („[...] życzliwości et <...> pilnie usługi moje <...>”) oraz fragment tytułu i początku nowego („Kopia listu <...> [...]go Koro<...> Prze<...>”) <sup>747</sup>. Jego zakończenie wyznacza datę początkową wszystkich zapisów – 6 sierpnia 1664 r.; ostatnią zapisaną datą końcową byłby z kolei 28 sierpnia 1705 r.<sup>748</sup>. Również ostatnia karta manuskryptu pozostaje w niewielkim stopniu naderwana. Choć nie wszystkie materiały są datowane, można przyjąć, że w większości pojawiają się one w porządku chronologicznym. Zapisy zawarte w manuskrypcie prowadzone są w większości starannie, dominuje jeden charakter pisma, jedynie kilkakrotnie pojawia się inna ręka, pióro i atrament<sup>749</sup>. Trudności w pracy z kilkudziesięcioma stronami mogą wiązać się głównie z wyblakłym inkaustem, z kolei w dalszej części pojawiają się powstałe przez jego rozmazanie lub

<sup>745</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść. Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka [– –] – edycja utworu*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” (online, dostęp 16.06.2025), t. 65, s. 275–295.

<sup>746</sup> Z uwagi na sytuację pandemiczną oraz trwającą na terenach Ukrainy wojnę niemożliwa była praca z oryginałem, w ramach konsultacji udało się jednak wyjaśnić nieścisłości wersji elektronicznej. W przypadku użytkowania tej wersji manuskryptu warto zwrócić uwagę na pewien szczegół – kartę 166 zamiast na odpowiednim miejscu umieszczono po czwartej stronie okładki. W procesie digitalizacji doszło do przestawienia także kolejności kilku ostatnich stron. Mianowicie po karcie 179 recto pojawiają się dwie nienumerowane karty verso, a następnie karta 180 recto. Z treści tych czterech stron, detali i stanu zachowania papieru wynika, że są to strony 179 recto, potem 180 verso, 179 verso i w końcu 180 recto.

<sup>747</sup> Wszystkie numery kart, podane w przypisach do rozdziału, odnoszą się do LNNBU, rkps 691, chyba że zaznaczono inaczej. Tu k. 1 recto.

<sup>748</sup> Np. k. 178 verso.

<sup>749</sup> Np. k. 137 verso–138 verso.

rozlanie zabrudzenia<sup>750</sup> przebijające nawet na kolejne strony, przekreślenia<sup>751</sup>, podkreślenia<sup>752</sup>, zapisy na marginesach<sup>753</sup>, w tym próby pióra<sup>754</sup> i niewielkie rysunki<sup>755</sup> – większość z nich świadczy o pracy nad tekstem.

Zawarte w rękopisie materiały reprezentują „kulturę pamięci [...], przechowują niejako zatrzymane w czasie momenty przeszłości, zaświadczać o autorach, przedmiocie i okolicznościach wpisów”<sup>756</sup>. Teksty, które pojawiają się w sylwie, charakteryzują jej właściciela, wskazują ponadto na jego działalność, zainteresowania i użytkowy charakter zbioru. Ponad trzydzieści zapisów zawiera personalia Aleksandra Minora, herbu Półkozic, utrwalone w tytułach nadanych przez spisującego, starającego się utrzymać porządek w obrębie księgi. W sylwie pojawiają się także imiona innych członków rodziny Minorów: Krystyny i Mariusza („Mowa [...] Mariusza Minora, oddając rodziną swoją starszą Krystynę [...] Zygmuntowi Doninowi *in con-nubiis*”<sup>757</sup>; „Podziękowanie za wieniec [...] Grzegorzowi Otfinowskiemu od [...] Panny Rójewskiej, Cześnik[ówny] Dobrzyń[skiej], [...] Mariusza Minora”<sup>758</sup>; „List napisany przez [...] Pana Mariusza Minora do [...] Pana Kasztelana Chełmskiego, Sędziego Wojskowego de data [2 6] A[nno] 1700”<sup>759</sup>). Adresatem jednego z listów był Kazimierz Minor („Kopia listu [...] Pana Aleksandra Minora do rodzonego swego [...] Pana Kazimierza”<sup>760</sup>), z kolei nadawcą innego Tobiasz Minor („Kopia listu [...] Pana Tobiasza Minora, Cześnika Chełmskiego, do [...] Pana Kaskiego, Sędziego Wojskowego”<sup>761</sup>).

Z uwagi na fakt, że Aleksander to postać znana niemalże wyłącznie z herbarzy<sup>762</sup>, zawierających niewiele informacji na jego temat, sylwa zdaje się ważnym źródłem, mogącym rzucić światło na jego biografię. Większość materiałów to listy pisane przez Aleksandra lub do niego (np. „Kopia listu [...] Pana Aleksandra Minora do [...] Pana Wieloburskiego, Podkomorzego Włodzimirskiego”<sup>763</sup>; „Kopia listu [...] Pana Pawła Stokowskiego, Kasztelana Oświęcimskiego

---

<sup>750</sup> Np. k. 92 verso, 97 recto.

<sup>751</sup> Np. k. 92 recto, 110 verso.

<sup>752</sup> Np. k. 96 recto, 139 verso.

<sup>753</sup> Np. k. 95 verso – 98 recto.

<sup>754</sup> Np. k. 98 recto, 138 verso.

<sup>755</sup> Np. k. 106 recto, 110 verso.

<sup>756</sup> B. Mazurkowa, *O kulturowych i komunikacyjnych aspektach marginaliów uwag kilka*, w: *Marginalia w książce dawnej i współczesnej*, pod red. B. Mazurkowej, Katowice 2019, s. 12–13.

<sup>757</sup> k. 44 recto – 45 verso.

<sup>758</sup> k. 53 verso – 54 recto.

<sup>759</sup> k. 137 verso – 138 verso.

<sup>760</sup> k. 71 verso – 72 verso.

<sup>761</sup> k. 73 recto – 74 verso.

<sup>762</sup> B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 253; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, Warszawa 1914, t. 11, s. 106–107; H. Wisner, Minor Tobiasz z Przybysławic h. Półkozic, w: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/tobiasz-minor-z-przybyslawic-h-polkozic> (dostęp: 21.06.2025);

<sup>763</sup> k. 54 recto – 54 verso.

do [...] Aleksandra Minora, prosząc na pogrzeb syna swego de da[ta] 25 *april*i 1672 z Niewiarowa<sup>764</sup>). Minor pisywał też w imieniu innych osób (np. „Kopia listu do [...] Ks[iędza] Grabianowskiego, Kanonika Krakowskiego pisany za [...] Panią Grabkowską [...] Pana Aleksandra Minora, Cześnika Chełmskiego A[nn]o 1677<sup>765</sup>) i utrzymywał korespondencję z jego perspektywy interesującą i istotną (np. „Kopia listu [...] Pana Marszałka Koron[ne]go Lubomirskiego do P[ana] Samuela Świderskiego, Marszałka Konfederackiego<sup>766</sup>; „List [...] Ks[iędza] Biskupa Chełm[iń]skiego Olszowskiego, który potym arcybiskupem został do P[ana] Samuela Świderskiego, marszałka konfederackiego<sup>767</sup>; Kopia listu Ks[ię]cia [...] Ks[ię]dza Andrzeja Olszewskiego, Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, do Ks[ię]cia [...] Dimitra Wiśniowieckiego, Hetmana W[ielkiego] Kor[on]nego<sup>768</sup>).

Minor to także mówca, którego działalność obejmowała zarówno krąg rodzinny, jak i sąsiedzki, szlachecki. Przemawiał na dwóch uroczystościach obłóczyn („Mowa na obłóczynach [...] Panny Katarzyny Rojewskiej, Cześnikówny Dobrzyńskiej, w Krakowie na Zwierzyńcu, [...] Pana Aleksandra z Przybysławic Minora, Cześnika Chełmskiego [...] 24 *Ap[r]il* 1672<sup>769</sup>; „Mowa na obłóczynach [...] Panny Heleny Lipnickiej [...] P[ana] Aleksandra Minora, Cześnika Chełmskiego, w Chęcinach<sup>770</sup>), na weselu (np. „Przemowa na weselu [...] Panny Helżbiety Rojewskiej, Cześnikownej Dobrzyńskiej, [...] Pana Aleksandra Minora, Cześnika Chełmskiego, oddając ją [...] P[anu] Kasprowi Otfinowskiemu w Krakowie [...] 17 *F[e]b[rua]rii* 1673<sup>771</sup>), jak również podczas kilku pogrzebów („np. Mowa [...] Pana Aleksandra Minora, Cześnika Chełmskiego, na pogrzebie [...] P[ana] Floriana Maja w Krakowie, [...] 29 *Jan[ua]rii* 1674<sup>772</sup>; Mowa na pogrzebie [...] Pana Piotra z Tegoborza Tęgoborskiego w Chęcinach Aleksandra Minora cześnika chełmskiego<sup>773</sup>; „Mowa na pogrzebie [...] Pani Lipskiej, Starościny Sądeckiej, z domu Potockiej, przez [...] Pana Aleksandra Minora miana na Stradomiu w kościele O[j]ców Bernardynów A[nn]o 1677<sup>774</sup>). Nieobce było mu ponadto zainteresowanie sprawami publicznymi państwa i Kościoła (np. „Przemowa na sejmie walnym warszawskim <...> 9<sup>bris</sup> roku 1664 złożonym [...] Pana <...>skiego, Podkomorzego Pomorskiego,

<sup>764</sup> k. 66 recto – 66 verso.

<sup>765</sup> k. 63 recto – 63 verso.

<sup>766</sup> k. 15 recto – 16 verso.

<sup>767</sup> k. 17 verso – 20 verso.

<sup>768</sup> k. 39 verso – 40 verso.

<sup>769</sup> k. 29 verso – 33 recto.

<sup>770</sup> k. 33 recto – 35 verso.

<sup>771</sup> k. 58 recto – 60 recto.

<sup>772</sup> k. 37 verso – 39 verso.

<sup>773</sup> k. 52 verso.

<sup>774</sup> k. 60 recto – 62 verso. Oracja doczekała się omówienia, zob. A. Łapajska, *Mowa na pogrzebie Zofii Lipskiej z Potockich*, „Śląskie Studia Polonistyczne”, 2 (12) 2018, s. 137–164.

Marszałka na tymże sejmie izby poselskiej zasiadającego miejsce”<sup>775</sup>; „*Sermo [...] D[omi]ni Andrea Olsowski, Episcopi Culmensis et Pomerania Procancellarii Regni ad S[acram] Caesaream Magistratem pro matrimonio inter S[acrae] Regiae Poloniae et [...] Eleonoram Hungariae Bohaemia Principissam Archiducissam Austriae et tractando et concludaendo oratoris Legati Plenipotentiarum [...] 13 8bris 1664 A[nn]o*”<sup>776</sup>; „Witanie J[ego] K[rólewskiej] M[ości] od Izby Poselskiej [...] Pana Gnińskiego, Podkomorzego Pomorskiego”<sup>777</sup>; Votum [...] P[ana] Klemensa z Rusce Branickiego, Stolnika Koronnego, Starosty Chęcińskiego w Opatowie na sejmiku pod konfederacją 30 *Januarii* 1667<sup>778</sup>; Mowa J[ego] K[rólewskiej] M[ości] po zerwanym tymże sejmie *in senatus Consilio*”<sup>779</sup>).

Wybrane materiały odnoszą się do funkcji pełnionych przez Minora – ten lokalny polityk i żołnierz uczestniczył 15 października 1668 r. w sejmiku w Proszowicach<sup>780</sup>, przemawiał również podczas elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego w 1669 r. („Jakiego Polacy powinni obierać Pana zdanie [...] Pana Aleksandra Minora cześnika chełmskiego w Warszawie na electiey *An[n]o D[omi]n[i] 1669no*”)<sup>781</sup>, z kolei w imieniu całej chorągwi pisał do kasztelana krakowskiego („Kopia listu [...] Pana Aleksandra Minora imieniem całej chorągwi do rotmistrza [...] Pana Warszyckiego, Kasztelana Krakowskiego”)<sup>782</sup>. Aleksander miał słynąć przede wszystkim z tego, że był żołnierzem – piastował stanowisko rotmistrza wojsk królewskich za czasów Jana Kazimierza i służył mu w walce z Jerzym Lubomirskim, miał także odznaczyć się w bitwie pod Kozakami<sup>783</sup>. Według Bartosza Paprockiego Minorowie, herbu Półkozic, to „w krakowskiej ziemi ród starodawny”<sup>784</sup>, z kolei o Tobiaszu i Aleksandrze, właśnie jako wybitnych żołnierzach, wspominał również autor panegiryku weselnego, wydane przy okazji zaślubin siostry Aleksandra – Ludwiny:

Jego Mość P[an] Aleksander Minor, syn starszy tegoż Jego Mości P[ana] Pułkownika, spod chorągwie usarskiej wielmożnego J[ego] M[ości] P[ana] starosty krakowskiego, *motu proprio* [z własnej inicjatywy], prawie we wszystkim zapale, znak cudzy porwawszy, ochotnika pod samą bramę

---

<sup>775</sup> k. 8 recto – 8 verso.

<sup>776</sup> k. 10 recto – 12 verso.

<sup>777</sup> k. 12 verso – 15 recto.

<sup>778</sup> k. 20 verso – 23 recto.

<sup>779</sup> k. 77 verso – 79 recto.

<sup>780</sup> *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 3, oprac. A. Przyboś, Wrocław 1959, s. 234; M. Szafrńska, *Aleksander Minor w kręgu czytelników Wacława Potockiego*, w: *Wacław Potocki. W 400-lecie urodzin poety*, pod red. K. Koehlera, D. Chemperka, Warszawa 2023, s. 320.

<sup>781</sup> k. 35 recto – 37 verso.

<sup>782</sup> k. 41 recto – 41 verso.

<sup>783</sup> A. Łapajska, dz. cyt., s. 144.

<sup>784</sup> B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego...*, s. 253.

ostropolską mężnie przywiódł; a wtenże ją, ogień założywszy, wysiekl. Prawdziwe *omen ex nomine suo* [tłumaczenie] biorąc, prawym się Aleksandrem, to jest walecznego pułkownika mężnym synem być pokazał<sup>785</sup>.

Aleksandra określono w sylwie wielokrotnie cześnikiem chełmskim, jednak żadna dokumentacja nie potwierdza, iż piastował taki urząd<sup>786</sup>. Jako autor poszczególnych materiałów bądź adresat listów Minor przestaje pojawiać się w manuskrypcie tuż przed rokiem 1700, nic jednak nie wiadomo o jego śmierci, której nie odnotowują również herbarze, nie można zatem ściśle ustalić, w których konkretnie latach rękopis należał do tego przedstawiciela rodziny. Z pewnością większość zapisów pochodziło z lat 60. i 70. XVII w.

Strategia organizacji zawartości manuskryptu nie opiera się wyłącznie na chronologii, która dominuje w przypadku odpisów dokumentów. W pewnym sensie można też mówić o zróżnicowaniu tematycznym, co nie byłoby odosobnioną sytuacją na tle innych sylw szlacheckich doby staropolskiej<sup>787</sup>. Po materiałach z lat 70. XVII w. a przed tymi z początku XVIII w., pojawia się bogaty zbiór odniesień literackich po łacinie: „Różne z różnych poetów i historyków sententia przez tegoż Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego, zebrane i skonnotowane”<sup>788</sup>. Pełnił on rolę tzw. pomocnika mówcy, ale i stanowił zaplecze erudycyjne Minora jako twórcy. Co istotne, to również świadectwo zakorzenienia kultury antyku i jej silnego wpływu na kulturę europejską. Kluczowy dla niniejszych rozważań pozostaje jednak fakt, że Aleksander Minor to również człowiek zainteresowany literaturą i wykazujący twórcze aspiracje. Wiersze często wypełniały szlacheckie księgi, świadcząc o literackim guście posiadaczy sylw, a także mentalności kręgów społecznych, do których należeli<sup>789</sup>. Poezja pojawiała się w rękopiśmiennych księgach szlacheckich z potrzeb:

---

<sup>785</sup> *Koniunkcja szczęśliwa dwóch herbownych planetów, Ostoje i Półkozica, wschodzących przy wesoluch godach Jego Mości P[ana] Jana z Solca Soleckiego, z Jej Mością Panną Ludwiną z Przybyśławic Minorówną, córką J[ego] M[ości] Pana Tobiasza Minora, pułkownika J[ego] K[rólewskiej] M[ości]. Nie bez harmoniej applaudujących niebios, dla spolnej pociechy od życzliwego przyjaciela napisana i pod tenże akt ofiarowana przez Franciszka Cezarego, studenta Akad[emii] Krakowskiej. Roku jubileuszu wielkiego 1650, BN SD XVII.4.438.*

<sup>786</sup> Jak podał Henryk Wisner, ojciec Aleksandra, Tobiasz, miał z kolei zostać cześnikiem chełmskim między 11 czerwca 1652 a 8 marca 1653 roku. Warto zwrócić uwagę na komentarz znajdujący się w spisie urzędników ziemi chełmskiej, w którym określono Tobiasza Minora jako „rzekomego” cześnika. Zob. S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 11, Warszawa 1914, s. 106–107; H. Wisner, *Minor Tobiasz z Przybyśławic h. Półkozic...; Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, s. 247.

<sup>787</sup> A. Karpiński, *Tekst staropolski. Studia i szkice o literaturze dawnej w rękopisach*, Warszawa 2003, s. 56.

<sup>788</sup> k. 95 recto – 102 verso, 103 recto – 137 verso (zbiór przerwany został zapisem krótkiego wotum pamięci).

<sup>789</sup> A. Karpiński, dz. cyt., s. 46.

kopiowania, czytania, przekazywania dalej utworów [...], tych wartościowych literacko i tych bez większych estetycznych aspiracji, powstających niejako na marginesie życia prywatnego i publicznego, wskazuje [to – M. S.] i na gusty ówczesnej publiczności, i na rolę szeroko rozumianej literatury w prywatnym życiu przeciętnego szlachcica. Gromadzenie, kopiowanie, tworzenie sumariuszy i komponowanie nowych zbiorów – wszystko to [...] składało się na rzeczywiste życie literackie w obrębie „kultury rękopisów”<sup>790</sup>.

W manuskrypcie można wydzielić dwa miejsca, w których pojawiają się utwory literackie i okolicznościowe (dwa na kartach 49 verso – 52 verso i dwanaście na kartach 88 verso – 95 recto). Sporą część stanowi zbiór epitafiów, układanych po łacinie lub polsku: trzy „Nagrobki [...] P[anu] Łysakowskiemu napisane przez [...] Aleksandra Minora, Cze[śnika] Chełmskiego”<sup>791</sup>, „*Epitaphium Ducis Longavillae*”<sup>792</sup> i „Nagrobek [...] Panu Majowi, napisany przez Aleksandra Minora, Cze[śnika] Chełm[skiego]”<sup>793</sup>. Oprócz typowych nagrobków w sylwie pojawia się też jeden w formie fraszki: „Nagrobek musze, która w złotym utonęła kubku”<sup>794</sup>, stanowiąca opracowanie motywu śmierci małego stworzenia w bursztynie, znanego już z Marcjałisa<sup>795</sup>. Kolejne krótkie utwory to „Temuż wiersz napisany przez tegoż”<sup>796</sup> i dwuwersowy epigram (trynka) „Tegoż wiersz do Miłości”<sup>797</sup>. Z kolei inny z zapisanych wierszy – „Do starosty brzeźnickiego Aleks[ander] Minor”<sup>798</sup> – ze względu na pokrywającą go niemalże w całości plamę atramentu pozostaje niemożliwy do odczytania. Interesujący okazuje się zespół trzech tekstów: „J[ego]m[ości] P[an]a Potockiego Podstarościego Bieckiego Córkę Herbu Podkowa pojął [...] P[an] Wielopolski herbu Koń, napisał tedy [...] Pan Aleksander Minor albo raczej Koniecpolską nie Potocką pojął”<sup>799</sup>, „Tenże Wielopolski herbu Koń pojął Komorowską herbu Trzy Rzeki, napisał tenże”<sup>800</sup> i epigram „Jeden arianin napisał do Rakocego skoro uciekł z Polski: «będzie też słońce przed naszymi wroty»”<sup>801</sup>. Napisane w żartobliwym tonie epitalamia i nie związane z nimi epigram to nie utwory Minora (mimo że podpisał się pod dwoma z nich), lecz okolicznościowe fraszki z czwartej części *Ogrodu nieplewionego* Wacława Potockiego:

---

<sup>790</sup> Tamże, s. 46.

<sup>791</sup> k. 90 verso – 91 recto.

<sup>792</sup> k. 92 verso – 94 verso.

<sup>793</sup> k. 94 verso – 95 recto.

<sup>794</sup> k. 52 recto – 52 verso.

<sup>795</sup> M. Szafrńska, *Aleksander Minor w kręgu czytelników Wacława Potockiego*, w: *Wacław Potocki. W 400-lecie urodzin poety*, pod red. K. Koehlera, D. Chemperka, Warszawa 2023, s. 314.

<sup>796</sup> k. 91 verso.

<sup>797</sup> Tamże.

<sup>798</sup> k. 92 verso.

<sup>799</sup> k. 92 recto.

<sup>800</sup> Tamże.

<sup>801</sup> k. 92 recto – 92 verso.

*Na ożenie Jegomości Pana Wielopolskiego herbu Koń z Jejmością Panną Koniecpolską herbu Podkowa argucja, Na ożenie drugie tegoż z Jejmością Panną Komorowską herbu Trzy Rzeki i Do szlachcica jednego podczas inkurszej węgierskiej przy Rakocym zostającego respons na list*<sup>802</sup>. Można by postawić pytanie o to, czy Minor był świadomy, czyje utwory przepisał do sylwy, zwłaszcza że takie kopiowanie cudzych tekstów to powszechna praktyka. Między odpisami tych samych tekstów nie tylko mogły zachodzić różnice w obrębie różnych sylw, ale i nie-raz „traciły” one nazwiska ich prawdziwych twórców, ponieważ dla kopisty ważniejsza była raczej treść niż autor<sup>803</sup>, również epigram skopiowany w sylwie jako ostatni przynosi nową, nieco inną lekcję wiersza Potockiego<sup>804</sup>. W powyższych przykładach to jednak oczywiste, że Minor dopuścił się kradzieży literackiej – taki wniosek sugeruje fakt, że pomylił się w tytule jednego z epitalamiów i podał nazwisko Potockiego jako ojca Angeli Koniecpolskiej. Wiedział też przecież, kim był Potocki, skoro przemawiał na pogrzebie jego córki Zofii w r. 1677<sup>805</sup>. Być może Minor nawet znał go osobiście – obaj szlachcice, mieszkańcy województwa krakowskiego, podpisali się pod datą 15 października 1668 r. jako uczestnicy proszowickiego sejmiku<sup>806</sup>.

Minor nie tylko notował cudze wytwory, lecz sam był domorośłym poetą, a jego teksty, w tym wymienione już epitafia, wyrastały lokalnych okoliczności. Jeden z dwóch dłuższych utworów to siedemdziesięciopięciowersowe *Opisanie Witowa pod Koszyczkami przez J[ego]m[ości] Pana Aleksandra Minora cześnika chełmskiego*<sup>807</sup>. Jego autor opisał w panegirycznym tonie wieś Witów oraz znajdującą się na jej terenie, lecz niezachowaną do dziś budowlę. Nie wiadomo, kto ją ufundował i do jakiej rodziny należał Witów, ponieważ żadne personalia nie zostały umieszczone w tekście, jednak musiał to być ktoś znany Minorowi. Faktem pozostaje natomiast, że jedyny ślad poświadczający jej istnienie stanowi właśnie owa poetycka topografia<sup>808</sup>. Drugi tekst to liczący sto siedemnaście wersów *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka, opisany przez J[ego]m[ości] P[an]a Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego*<sup>809</sup>. Ta unikatowa literacka opowieść przybliży dzieje

<sup>802</sup> Fraszkę noszą numery 122, 123 i 127. Zob. W. Potocki, *Ogród fraszek*, t. 2, oprac. A. Brückner, Lwów 1907, s. 241–243; W. Potocki, *Dzieła*, t. 1..., s. 255–257.

<sup>803</sup> M. Szafrńska, *Aleksander Minor w kręgu czytelników Wacława Potockiego...*, s. 318.

<sup>804</sup> Tamże, s. 317–318.

<sup>805</sup> Minor w imieniu Jana Lipskiego dziękował uczestnikom pogrzebu, zob. *Mowa na pogrzebie j[ej]m[ości] pani lipskiej, starościny sądeckiej, z domu Potockiej przez j[ego]m[ości] pana Aleksandra Minora miana na Stradomiu w kościele Oj[cy]ców Bernardynów a[nn]o 1677* (k. 60 recto – 62 verso); A. Łapajska, dz. cyt., s. 137–164.

<sup>806</sup> *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 3, oprac. A. Przyboś, Wrocław 1959, s. 234.

<sup>807</sup> k. 88 verso – 90 recto; A. Niewiadomska, *Edycja utworu Opisanie Witowa Aleksandra Minora z sylwy rękopiśmiennej autora*, „Meluzyna. Dawna Literatura i Kultura” 1 (2) 2015, s. 73–82.

<sup>808</sup> A. Niewiadomska, dz. cyt., s. 75–76.

<sup>809</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 275–295.

możliwej ucieczki nieznanych z imienia panny i kawalera. Utwór zapisano w sylwie bez podziału na strofy, zaś nieparzysta liczba wersów wynika najprawdopodobniej z braku tekstu lub pomyłki autora bądź kopisty – dwudziesty pierwszy wers utworu jako jedyny nie ma swojej pary rymowej, co zaznaczono w edycji<sup>810</sup>.

## Nowiniarska opowieść o porwaniu

Już sam początek tytułu (*Rapt*) wskazuje na okolicznościowy charakter tekstu. Poza sferą dociekań pozostaje jednak sposób, w jaki Minor zainspirował się tematem porwania – nie wiadomo bowiem, czy przebywał w okolicy możliwych zdarzeń, czy znał obie rodziny; a może wiadomość o sensacyjnej sprawie, przekazywana z ust do ust, dotarła do niego przypadkiem, stając się interesującą materią twórczą.

Jak tytuł zapowiada temat utworu, tak właściwy przebieg zdarzeń poprzedza czterdziestopięciowersowy wstęp, umieszczający je w szerokim kontekście kulturowym i historyczno-literackim. Wprowadzenie ma na celu również przykucie uwagi czytelnika i wzbudzenie jego zainteresowania<sup>811</sup>, służy ponadto dowodzeniu tezy postawionej w incipicie: „Cudowna miłość! Kto wymówić może / odwagi onej? Kto wypisać?”<sup>812</sup>. Owe pytania za sprawą odwołania do niewyraźności obranego tematu, podkreślają tym samym jego wagę. Argumentacja składa się z egzemplów nawiązujących do historii mitologicznych i faktów historycznych, w których porwanie to jeden z przejawów działania siły miłości<sup>813</sup>. Z jednej strony rapt, brany przez poetę „na warsztat”, dla społeczności lokalnej byłby sprawą niezwykłą na tle codzienności, wartą utrwalenia; z drugiej strony to jedno z wielu porwań, a literackie świadectwo, z którym zapoznaje się czytelnik, stanowi po prostu kolejny przykład do bogatego zbioru („Wszędzie dość tego”)<sup>814</sup>.

Zarówno tytuł, w którym pojawiają się nazwiska bohaterów, jak również siedemdziesięciowersowa część właściwa, opowiadająca o zdarzeniu, wskazuje, że *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej* to wierszowana nowina z elementami romansowymi<sup>815</sup>. O przynależności gatunkowej świadczą już początkowe wersy tej partii utworu, odnoszące się do aktualności, lokalności oraz podkreślające sensacyjność i niecodzienność wydarzeń<sup>816</sup>:

---

<sup>810</sup> Edycję zamieszczono w aneksie do rozprawy.

<sup>811</sup> P. Grochowski, *Staropolskie pieśni nowiniarskie*, „Pamiętnik Literacki”, nr 99 (2008), s. 108; M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 281.

<sup>812</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 285.

<sup>813</sup> Tamże, s. 281.

<sup>814</sup> Tamże, s. 289.

<sup>815</sup> P. Grochowski, dz. cyt., s. 108.

<sup>816</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 280.

Wszędzie dość tego, ale mi to miło,  
co tu niedawno w Boronowie było.  
Rzadki to przykład, słuchać go rzecz miła,  
jak młoda panna tam odważna była<sup>817</sup>.

Prawdopodobny czas akcji, w tekście określony lakonicznie i niekonkretny („niedawno”), można wskazać tylko pośrednio, wyłącznie za sprawą analizy sylwy. Utwór Minora zapisano pośród materiałów publicznych i prywatnych z lat 70. XVII w., a ponieważ w obrębie całego manuskryptu obowiązywał w większości porządek chronologiczny, do raptu mogłoby dojść właśnie w tym dziesięcioleciu bądź ewentualnie wcześniej<sup>818</sup>. Oprócz nazwisk pary uciekinierów pojawia się także pomocnik porywacza, niejaki Starzyński („Życzliwszego nikt nie miał nigdy sługi / [...] / jako tam w ten czas doznał Starzyńskiego / życzliwej chęci i umiejętnego”)<sup>819</sup>. Poszczególne elementy, zgrabnie wkomponowane w tytuł i treść wiersza, nie tylko nadają tekstowi cechy nowiny, ale i okazują się – przynajmniej częściowo – możliwe do sprawdzenia.

Wspomniany już Boronów to wieś leżąca na granicy Śląska i Małopolski, którą w XVII w. rzeczywiście zamieszkiwała rodzina Dzierżanowskich, herbu Gozdawa. Na początku stulecia stali się oni kolejnymi właścicielami miejscowości, nabywszy ją z rąk Andrzeja, syna księcia Jana II z Kochcic. Dzierżanowscy byli spowinowaceni z Kochcickimi herbu Czapla – Faustyna Jordanówna, *primo voto* Kochcicka, już jako wdowa po Janie (z którym miała syna, również Jana) poślubiła Marcina Dzierżanowskiego, założyciela górnośląskiej linii rodu pochodzącego z okolic Kalisza<sup>820</sup>. Rodzicami Marcina byli Stanisław i Anna Dzierżkówna, prawdopodobnie miał również czterech braci, w tym być może Andrzeja i Sebastiana, o których wspominają Bartosz Paprocki i Josef Pilnáček<sup>821</sup>.

Jako właściciele Boronowa znani są dwaj synowie Marcina Dzierżanowskiego – Adam (zm. w 1638 r.)<sup>822</sup> i Wacław (zm. przed 1612 r.), którzy wspólnie zarządzali wsią. Herbarze pośród możliwego potomstwa Marcina i Faustyny wymieniają jeszcze Kaspra (być może syna Sebastiana Dzierżanowskiego, wychowanek Marcina) i Annę (żonę N. von Skal). Adam

---

<sup>817</sup> Tamże, s. 289.

<sup>818</sup> Tamże, s. 280.

<sup>819</sup> Tamże, s. 289.

<sup>820</sup> *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 3, Lipsk 1839, s. 170.

<sup>821</sup> J. Pilnáček, *Rody starého Šlezska*, t. 1, Praha 1969, s. 192–193.

<sup>822</sup> Nie zawsze można ustalić daty narodzin, śmierci itd., dlatego też pojawiają się one tylko przy niektórych osobach.

Dzierżanowski był dwukrotnie żonaty: najpierw z Ewą Kiczką, a potem z Barbarą Holly (*primo voto* Gierałtowską), z którą doczekał się dwóch córek – Zuzanny (żony Jana Jerzego barona von Gaschin; zm. w 1644 r.) i być może Heleny (która w 1633 r. podpisała intercyzę z Janem Moschinskim). Wychowywał ponadto Katarzynę Gierałtowską, córkę Barbary z jej pierwszego małżeństwa. Wacław Dzierżanowski, brat Adama, ożenił się z kolei z Ewą z Posadowskich, z którą miał mieć dwóch synów – Wacława juniora i Andrzeja. Obaj bracia mieli ożenić się z pannami z Lasotów ze Stebłowa. Według Pilnáčka synem Andrzeja był Dietrich. Boronowem od 1612 r. zarządzał hrabia Andrzej Dzierżanowski, a następnie jego syn, Aleksander Ernest, na temat którego herbarze milczą. Jednak już od lat 80. XVII w. aż do 1774 r. wieś przechodzi w posiadanie Jadwigi Salomei baronowej von Kotulińskiej, *de domo* Dzierżanowskiej<sup>823</sup> (od 1660 r. żony Fryderyka Aleksandra Kotulińskiego, herbu Kopacz). Roman Sękowski w ogóle nie wymienia Aleksandra Ernesta jako syna Andrzeja, twierdzi natomiast, że Kotulińska występowała w dokumentach jako właścicielka Boronowa już w 1667 r.<sup>824</sup>, trudno jednak znaleźć szczegółowe informacje na jej temat.

Nie wiadomo, czy Dzierżanowscy zamieszkiwali Boronów stale, czy tylko czasowo – byli przecież również właścicielami rozległych ziem na Morawach. Według podania, zanotowanego w boronowskiej kronice parafialnej z 1857 r., po raz ostatni mieli przebywać tam w 1651 r. Zgodnie z legendą *O cudownym wskrzeszeniu hrabianki* rodzinę spotkała tragedia – w drodze na nabożeństwo:

jedna z hrabiowskich córeczek potoczyła się na drewnianej kładce pomostu, prowadzącego na skróty przez staw, wpadła do wody i utonęła. Wydobyte ciało zrozpaczeni rodzice zanieśli do kościoła. Tam położyli je pod wielkim krzyżem, następnie wspólnie z zebranych w kościele udem zaczęli odmawiać różaniec za duszę tragicznie zmarłego dziecka. [...] Wówczas na oczach zdumionych rodziców i zgromadzonych wiernych, dziewczynka została cudownie wskrzeszona z martwych. Radość rodziców nie miała granic, ale jak powiadano, od tego czasu Dzierżanowscy już nigdy nie odwiedzili Boronowa<sup>825</sup>.

Jak wskazuje legenda, Dzierżanowscy mogli mieć co najmniej dwie córki, z których jedna ok. 1651 r. była w dość młodym wieku. Trudno byłoby udowodnić, czy podanie o cudownym uzdrowieniu ma w sobie ziarno prawdy, jednak w predelli ołtarza umieszczonego w lewej

---

<sup>823</sup> D. Gołąbek, *Kościół i parafia N.M.P. Królowej Różańca św. w Boronowie*, Boronów 2002, s. 9–10.

<sup>824</sup> R. Sękowski, *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, t. 2, Katowice 2003, s. 107.

<sup>825</sup> D. Gołąbek, *Boronowskie legendy i opowieści*, Boronów 2005, s. 16–17. Zob. też D. Gołąbek, *Kościół i parafia N.M.P. Królowej Różańca św. w Boronowie*, Boronów 2002, s. 131–132.

kaplicy kościoła znajduje się obraz przedstawiający rodziny fundatorów (w sumie 24 osoby, w tym dorośli i dzieci) klęczące przed krzyżem i odmawiające różaniec w boronowskiej świątyni<sup>826</sup>. Tylko jedna z postaci, prawdopodobnie dziecko, znajdująca się najbliżej prezbiterium, leży zwrócona twarzą do ziemi, z widoczną jedną ręką, odrzuconą na bok. Obraz zdaje się odzwierciedlać przekaz znany z podania. Gdyby brać pod uwagę ów zapis kronikarski, można również postawić pytanie o to, czy do opisanego przez Minora porwania panny Dzierżanowskiej rzeczywiście mogło dojść w latach 70. XVII w., skoro rodzina po tragicznych zdarzeniach z lat 50. miała już nigdy nie powrócić do wsi. Jednocześnie warto mieć na uwadze, że Boronów był w ich posiadaniu aż do lat 60. (jak twierdzi Sękowski) czy 80. XVII w. Według Józefa Lompy i Bernarda Szczecha zdarzenia zawarte w legendzie przedstawiały się inaczej – obraz umieszczony w predelli ufundować mieli Kotulińscy jako wotum po tragicznej śmierci jednego z ich dzieci i to oni znajdują się na malowidle<sup>827</sup>. Zamieszkający Boronów Dzierżanowscy wyznawali wiarę rzymskokatolicką<sup>828</sup>, jednak aby wziąć udział w nabożeństwach, rodzina musiała udawać się do sąsiednich kościołów. Z tej przyczyny hrabia Andrzej Dzierżanowski na miejscu po spalonej niegdyś świątyni ufundował w 1611 r. nową<sup>829</sup>, o czym wspomniał jego syn, Aleksander Ernest:

Śp. ojciec mój upatrując, że na tymże państwie [majątku – przyp. autora] żadnego nie ma kościoła, że sam, z małżonką, dziatkami i podwładnymi swymi ku nabożeństwie gdziekolwiek jeździć musiał, na swe duszne zbawienie przy Boronowie kaplicę lub kościółek pod tytułem Św. Andrzeja zbudować dał<sup>830</sup>.

Jako drugą potrzebę budowy nowej świątyni badacze wskazują również szerzące się na Śląsku (graniczącego przecież z Niemcami i Czechami) wpływy reformacji i konflikty na tle religijnym<sup>831</sup>. W bliskim sąsiedztwie Boronowa znajdowała się Lubsza – świątynię leżącą w tych dobrach z katolickiej przemianowano w końcu XVI w. na kalwińską, a stan ten utrzymywał się aż do r. 1661<sup>832</sup>.

<sup>826</sup> D. Gołąbek, *Kościół i parafia...*, s. 35.

<sup>827</sup> B. Szczech, *W kręgu górnośląskich podań i legend. Miasto i Gmina Woźniki*, Woźniki 2011, s. 80.

<sup>828</sup> D. Gołąbek, *Kościół i parafia...*, s. 22.

<sup>829</sup> Z uwagi na to, że nie zachował się żaden dokument poświadczający dokładną datę budowy kościoła, wymienia się 1611 i 1621 r. Opracowania wskazują jednak, iż byłyby to raczej r. 1611, z kolei do 1621 r. prawdopodobnie ukończono całość prac. Zob. Tamże, s. 20.

<sup>830</sup> Tamże, s. 20–21.

<sup>831</sup> Tamże, s. 21.

<sup>832</sup> B. Szczech, *Lubsza. Szkice z dziejów gminy i parafii*, Lubsza–Zabrze 1998, s. 19–23.

Ze wspomnianymi już Kotulińskimi była również spowinowacona zamieszkująca Lubszę kalwińska familia Frankenbergów<sup>833</sup>. Oba rody charakteryzowały się rozległymi gałęziami, a ich przedstawiciele przynajmniej kilkakrotnie żenili się między poszczególnymi domami. Właścicielem Lubszy, ale też Woźnik, Izbicka, Krzywiczyn i folwarku Brodnica był Baltazar von Frankenberg, herbu Grzymała. Według Sękowskiego należał on do domu Komorzno, Woskowice Małe, Maciejów i Izbicko, który założyli Melchior (zm. 1626) i Adam (zm. 1650), bracia Mikołaja z Proślic, a synowie Jana (Hansa) von Frankenberga (ur. 1512), żonatego z Małgorzatą Kotulińską z Jelcza. Adam von Frankenberg miał z Marią Elżbietą Posadowską córkę Katarzynę (od 1672 r. zamężną z Ernestem von Frankenberg-Ludwigsdorf) i dwóch synów – Adama juniora (ur. 1616, zm. 1690) oraz właśnie Baltazara. Spośród dziewięciorga dzieci starszego z braci, zrodzonych z Anny von Frankenberg-Proschlitz (zm. 1689) przeżyło jedynie czworo, lecz posiadali oni liczne potomstwo. Baltazar był żonaty dwukrotnie – z Elżbietą von Twardawa miał córkę Salomeę (zm. 1678; od 1646 r. żonę Jerzego, barona von Pückler), zaś z Anną Marią Posadowską syna Kaspra Adama Henryka (żonatego z Anną Barbarą von Frankenberg-Proschlitz). Synem Kaspra Adama był z kolei Kasper Henryk (ur. 1679, zm. 1718), mąż Zofii Elżbiety von Seydlitz i ojciec pięciorga dzieci<sup>834</sup>. Na tle rozbudowanego drzewa genealogicznego nawet najbliższej rodziny Baltazara Frankenberga, zaskakujące wydaje się, że miał on tylko dwoje dzieci i jednego wnuka. Szczegół ten nasuwa pytanie o to, czy rodowód skonstruowany przez Sękowskiego jest niekompletny. Opisujący dzieje regionu Bernard Szczech i Edward Goszyk wskazują na Jana Jerzego Frankenberga jako dziedzica Lubszy, wymienia się również Jerzego Fryderyka, barona na Lubszy – po jego śmierci w drugiej połowie XVII w. właścicielami wsi mieli zostać Pücklerowie – Jerzy wraz z żoną Salomeą, córką Baltazara Frankenberga<sup>835</sup>.

Do treści omawianego wiersza wprowadzono również postać niejakiego Starzyńskiego, w roli pomocnika, co wydaje się możliwe do zaistnienia w rzeczywistości, gdyż takie nazwisko znajduje się w materiałach źródłowych z XVII w., zwłaszcza z lat 50., 60. i 70., należących do zbiorów dokumentów byłego Archiwum Miejskiego miasta Bytomia. Łączą one Starzyńskich z Frankenbergami: w 1652 r. Daniel Starzyński miał się stawić na posiedzeniu sądu ziemskiego w Bytomiu w związku z oskarżeniem go o przywłaszczenie pieniędzy „podczas pobytu w wojsku polskim w 1646 r. w pułku von Frankenberga”<sup>836</sup>; również w 1652 r. wezwano go do

---

<sup>833</sup> Tamże, s. 22.

<sup>834</sup> R. Sękowski, *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, t. 2, Katowice 2003, s. 205–208, 238–245.

<sup>835</sup> E. Goszyk, B. Szczech, *Piasek. Szkice z dawnych dziejów*, Woźniki 2001, s. 37–38.

<sup>836</sup> APK, sygn. 12/650/0/3/3120, zob. też 12/650/0/3/3119.

złożenia zeznań „w sprawie strzałów oddanych z kolasy” w stronę niejakiego Rymułtowskiego przez „Adama starszego Frankenberga”, z którym „Starzyński wraz z «jakimsi Niemcem» jechał w tej samej kolasie z Polski”<sup>837</sup>. Prawdopodobnie chodzi o sprawę w 1650 r., której przebieg sądowy na pewno trwał jeszcze w 1653 r.: Daniel Starzyński dopuścił się znieważenia Jerzego Rymułtowskiego i doprowadzenia do jego pobicia, następnie „z Adamem Frankenbergiem i jakimś «Niemcem z Polski» [...] najechał dwór Rymułtowskich w Kozłowej Górze, wzywając Rymułtowskiego na pojedynek; doszło wówczas do napaści owego Niemca na ojca Rymułtowskiego; jedynie interwencja Frankenberga zapobiegła rozlewowi krwi”<sup>838</sup>. Obok Daniela w materiałach archiwalnych wymienia się również innych Starzyńskich – Adama, Henryka, Andrzeja, Stanisława czy Jerzego, jednak z reguły nazwisko to pojawia się przy okazji typowych spraw sąsiedzkich tamtego okresu, zwłaszcza sporów majątkowych, w tym m.in. spadkowych, o zwrot długu, zapłatę odszkodowania czy kradzież<sup>839</sup>. Dzierżanowscy, Frankenbergowie i Starzyńscy funkcjonowaliby więc podobnym czasie na terenach Śląska (szczególnym uwzględnieniem okolic Boronowa czy Lubszy).

Wiersz wyraźnie przejawia cechy nie tylko nowiny, ale i romansu – treść skonstruowano jednak nie na kształt narracji romansowej o porwaniu, lecz o porywanej pannie, bowiem to jej postać umieszczono w centrum opowieści, to jej zachowanie poddano obserwacji i opisowi. Poeta nie rozpoczyna *ad rem*, lecz *ab ovo*, wprowadzając do sprawy niezaznajomionego z jej szczegółami czytelnika, prezentuje krótko cechy charakterystyczne bohaterów i poprzez dobór kluczowych elementów akcji zapowiada, że przytaczana historia miała sensacyjny przebieg:

Rzadki to przykład, słuchać go rzecz miła,  
jak młoda panna tam odważna była.  
Frantemberkowi konieczne być było  
frantem i mężnem, inaczej służyło  
szczęście, bo panna stała się w przygodzie  
mężem, on – panną, zostając przy wozie.  
Życzliwszego nikt nie miał nigdy sługi,  
choć w różnym szczęściu przepędził wiek sługi,

---

<sup>837</sup> APK, sygn. 12/650/0/3/3135.

<sup>838</sup> APK, sygn. 12/650/0/3/3146. Stosunki między Rymułtowskimi a Starzyńskimi zdają się skomplikowane, gdyż w 1661 r. o napad „w Kozłowej Górze na dwór (...) Augustyna Fursta” oskarżono „Adama i Jerzego Rymułtowskich oraz Adama Starzyńskiego”. Adam Starzyński w 1608 r. sądził się też w jakiejś sprawie z Wacławem Rymułtowskim, zob. sygn. 12/650/0/2/1065, 12/650/0/2/1045, 12/650/0/2/26.

<sup>839</sup> Zob. np.: APK, sygn. 12/650/0/3/4132, 12/650/0/3/3104, 12/650/0/5/5564, 12/650/0/3/2788, 12/650/0/3/2356, 12/650/0/3/2433, 12/650/0/3/3404, 12/650/0/3/4213, 12/650/0/3/3668, 12/650/0/3/2358, 12/650/0/3/2423, 12/650/0/4/4657, 12/650/0/5/5720.

jako tam w ten czas doznał Starzyńskiego  
życzliwej chęci i umiejętnego<sup>840</sup>.

Jak w tytule utworu, tak w treści autor podał nieprecyzyjnie personalia Frankenberga<sup>841</sup>, w treści wiersza lapsus ten pełni jednak niejako funkcję gry słownej – nazwisko porywacza w tym brzmieniu sugeruje cechy, które ten winien posiadać, a więc spryt i przebiegłość. Relacjonowany przebieg właściwych wydarzeń, opisywanych po cytowanym wyżej wewnątrztekstowym wprowadzeniu, składa się z dwóch części – planu i jego realizacji. Czytelnik aż do samego końca utworu czeka na odpowiedź na najważniejsze pytanie, stanowi ona jednocześnie cel narracji, mianowicie: czy parze zakochanych udało się uciec? Przygotowania do ucieczki zaprezentowano w formie reakcji bohaterki na napisany przez porywacza list:

Jeszcze czerwone nie powstały zorza,  
jeszcze i Febus do swojego łoża  
nie doszedł, a już jakoby dziewczynę  
wykraść przemyśla i w którą godzinę.  
List naprzód daje, który gdy czytała,  
jak często nad nim nieboga wzdychała.  
Znowu go piersiom w depozyt powierza  
i sznuróweczce, znowu jako zamierza  
ukraść ją, czyta, z jagody rumiany  
glans znowu gubi słona łza, w przemiany  
smutek z radością serduszku panuje –  
niebożateczko zgoła się nie czuje<sup>842</sup>.

List ten pozostaje największą tajemnicą, dlatego też panna umieszcza go w gorsecie, miejscu najbezpieczniejszym. Dla narracji nie jest kluczowe przedstawienie szczegółów planu zawartych w romansowym rekwizycie, lecz kreślenie psychologicznego portretu bohaterki, gdy ta znajduje się w momencie, w którym może albo odrzucić, albo przyjąć propozycję raptu. Obserwacja zmian w jej wyglądzie, wynikająca z silnych doznań psychicznych, ma zwrócić uwagę czytelnika na aspekt kluczowy w przypadku ucieczki i niezwykle trudny – Dzierżanowska, raz po raz powracając do listu, rozważa możliwość ucieczki. To oczywiste, że towarzyszy jej strach

---

<sup>840</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 289.

<sup>841</sup> Ślad ten może pasować do hipotezy, że Minor nie znał osobiście bohaterów raptu, lecz jedynie zanotował zasłyszaną historię, przystrajając ją literackim kunsztem.

<sup>842</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 290.

przez nieznanym i konsekwencjami wynikającymi z wystąpienia nie tylko przeciw woli ojcowskiej czy zasadom społecznym, ale i przeciw religii – źródła wskazują przecież na to, że Dzierżanowscy wyznawali wiarę katolicką, a Frankenbergowie protestancką (byli kalwinami). Obie części narracji o raptie, a więc momenty decyzji i ucieczki, dzieli krótki, lecz interesujący pasus, w którym poruszono ponadczasową kwestię niewoli i wolności, poszerzającą możliwości interpretacyjne o jej realizację w literaturze polskiego renesansu i baroku<sup>843</sup>:

Przecię by rada prędko wyleciała  
jako ptaszyna, choć wszystkiego miała  
w klateczce dosyć, rada na świebodzie.  
Ten mól, panienki, serce wasze bodzie<sup>844</sup>.

W myśl prawa kościelnego i świeckiego *raptus puellae* to przestępstwo naruszające prawo do wolności, jednak Dzierżanowska świadomie zdecydowała się na ucieczkę. Kreślony przez narratora portret bohaterki nie służy wyłącznie realizacji marzenia o pogoni za nieznanym, które – nieraz złudnie – wydaje się atrakcyjniejsze i lepsze niż znana rzeczywistość<sup>845</sup>. Z jednej strony ukazuje się tę pannę jako bohaterkę swojej własnej historii, z drugiej narrator wtłacza ją w schemat „wszystkich panien” tęskniących do nieznanego, które może okazać się atrakcyjniejsze niż to, co znane i nieraz nieakceptowane. Ów komentarz narratora *Raptu J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej* wskazuje też na trud podejmowanej przez pannę decyzji, wszak występują one przeciwko normom i obyczajom. Mól, który bodzie serca niewieście, pełen jest niepewności, a jednocześnie silnej potrzeby samostanowienia i poczucia pełnej wolności. Naturalnym miejscem do tego typu rozmyślań i niepokojów wydaje się okno, które w literaturze i sztuce pełnić może rolę przestrzeni tęsknoty – bohaterki tekstów barokowych spoglądają przez nie „z obawą, ale bez lęku, gdyż świat, któremu tyle chciałyby dać i tyle od niego dostać, jeszcze nie zdążył ich rozczarować”<sup>846</sup>. To, że Dzierżanowska może wyobrażać sobie wspaniałą przyszłość, mimo sposobu, w jaki chce rozpocząć nowe życie, oznacza więc też, że dom rodzinny realizuje jej

---

<sup>843</sup> M. Szafrńska, „Choć wszystkiego w klateczce dosyć, rada na świebodzie” – na marginesie rękopiśmiennego utworu o porwaniu panny. *Niewola i wolność w bajkach zwierzęcych*, „Meluzyna. Dawna Literatura i Kultura”, 2 (15) 2021, s. 8–15.

<sup>844</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 290. Sytuację tego typu doskonale zobrazował Wacław Potocki w *Libuszy*: „Nic nie masz nad swobodę, najprzedniejsze złoto / Wolność ceną przechodzi na świecie, próżno to. / Jawny w biednej ptaszynie dokument natury: / Daj mu jeść, daj pić, przecie w klatce szuka dziury”, zob. W. Potocki, *Dziela*, t. 1, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987, s. 94.

<sup>845</sup> D. Kępa-Figura, *Kategoryzacja w komunikacji językowej na przykładzie leksemu ptak*, Lublin 2007, s. 113.

<sup>846</sup> R. Grześkowiak, *Amor curiosus. Studia o osobliwych tematach dawnej poezji erotycznej*. Warszawa 2013, s. 291.

podstawowe potrzeby, „daje poczucie bezpieczeństwa, które pozwala snuć marzenia o niedalekiej przyszłości z wiarą i ufnością”<sup>847</sup>. Nazwanie boronowskiej uciekinierki ptaszyną otwiera przed czytelnikiem szersze możliwości interpretacyjne, kierując jego myśl na ogólną kwestię niewoli i wolności, rozpatrywanej wielokrotnie choćby w tradycji bajkopisarskiej<sup>848</sup>. Ponadto ogólny wydźwięk tekstu wskazuje również na to, że narrator ani nie potępia Dzierżanowskiej i Frankenberga, ani ich nie usprawiedliwia, koniec końców w ostatnim wersie utworu składa jej życzenia pomyślności („Jać życzę tego, / byś w zgodzie żyjąc, nic nie znała złego”)<sup>849</sup>. Utwór zawiera jednak ostrzeżenie, o którym wielu zakochanych, znanych z tradycji literackiej, nie pamięta:

Bo rzadko dobrego  
słysząc mieszkania, gdy Wenus szalona  
tak kogo sparzy, lubo przysiężona  
przyjaźń ma wiecznie być<sup>850</sup>.

Jednak ostatecznie w wierszu nie ma słowa o przyszłości pary uciekinierów. Passusy opowiadające o realizacji planu kochanków opierają się na konstrukcji typowej dla narracji roman-sowej – narrator, niby obserwator wydarzeń, relacjonuje kolejne etapy raptu, tj. wyjście panny przez okno jej sypialni, zejście po drabinie i w końcu ucieczkę poza teren domostwa. Budowane napięcie znajduje swój punkt kulminacyjny w pełnym niepewności i napięcia momencie – ot, nieprzemyślany i pozornie nieistotny szczegół mógł zniweczyć wszelkie powzięte działania, bowiem okazało się, że drabina, po której miała zejść panna, była za krótka:

Potym, kiedy w pomrokę pod okno przybyli  
z drabinką, kędy swój łożymient miała  
panna, która iść z nimi obiecała.  
Namniej nie dbając na ojcowską stratę,  
pospieszy chętnie, ale trafi na tę  
niedolą – nisko przystawiona była,  
że niebożątko jej nie dostąpiła  
i wisi tedy – jak gdy słowik lecie

---

<sup>847</sup> Tamże.

<sup>848</sup> M. Szafrńska, „*Choć wszystkiego w klateczce dosyć, rada na świebodzie*”..., s. 8–16.

<sup>849</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść*..., s. 291.

<sup>850</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść*..., s. 291.

swój głos po rannym gdy rozpuszcza świcie –  
i nożętami za różdżkę się trzyma,  
sam wszytek na dół, bez ratunku<sup>851</sup>.

Noc, podczas której para postanowiła uciec, z jednej strony pozwalała opóźnić możliwy pościg i uniknąć bezpośredniego starcia z krewnymi panny, stającymi w jej obronie, z drugiej zaś wymagała od uczestników wydarzeń zachowania bezwzględnej ciszy. Nieszczęśliwy zbieg okoliczności, w wyniku którego Dzierżanowska zawisła fizycznie w powietrzu, a metaforycznie między domem a nieznaną i niepewną przyszłością, niemalże podniósł alarm:

W tymże alkierzu pani stara była  
i w tym momencie prawie ocuciła.  
Ocknąwszy, pyta: „Czy śpisz, panno miła?”  
Ona odpowie: „Śpię”, by nie budziła,  
prosi. A gdy się zaś uspokoiła,  
panna już lepiej niż pirwej zstąpiła<sup>852</sup>.

Z kolei właściwie nic nie dowiaduje się czytelnik wiersza o rzeczywistych pierwowzorach literackich bohaterów, co nie dziwi, gdyż służą one jedynie jako fundament kreacji literackiej. Interesująca okazuje się pani stara, której zachowanie odpowiada wizerunkowi tej postaci, znanemu z tekstów literatury staropolskiej, a więc strażniczki panieńskiej cnotliwości, demaskującej pary i przerywającej im igraszki miłosne. Działania takiej piastunki przedstawił m.in. Twardowski w *Lekcyjach kupidynowych*:

Prawie kiedym miał na tak ślicznym łonie  
wdzięczną ofiarę poczynąć Dyjonie,  
niezbędną nogę do izby wstawiła  
przemierzła baba.  
[...]  
ale nam smaczną robotę przerwała.  
Bodajżeś wiecznie, szpitalu mierziony,  
mieszkała w domu czarnej Persefony,  
a teraz, w sprosnej tej twojej starości,

---

<sup>851</sup> Tamże, s. 290.

<sup>852</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 291.

niech cię zrze ogień chciwej cielesności,  
bez żadnej folgi – jak Japetowego  
syna w pustyniach Kaukazu zimnego  
sęp żywe serce szarpa rozgniewany,  
a on się próżno miece przykowany<sup>853</sup>!

Pani stara, opiekująca się panną Dzierżanowską, nie podjęła jednak działania, gdyż ucieczka tej pary, która miała dojść do skutku w świecie rzeczywistym, musiała powieść się także w tym fikcyjnym.

Autor *Raptu J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej* kreśli literacki przykład i umieszcza go na tle tradycji od starożytności kształtującej sposób myślenia o rapcie jako działaniu w wielu przypadkach powodowanemu siłą miłości. Brak w tekście wyraźnej krytyki bohaterów, którzy są jednymi z wielu uciekinierów – chodzi raczej o życzenie tej jednej z wielu par powodzenia. Prawdopodobnie autor nie chciał wyłącznie utrwalić jednostkowego przykładu, lecz ten służył mu także jako pretekst do skonstruowania tekstu pozwalającemu na skorzystanie z bogatego zbioru odwołań intertekstualnych i tym samym ukazanie zaplecza erudycyjnego.

## Ślady jawne i ukryte

Treść *Raptu J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej* urozmaicają wewnątrztekstowe komentarze narratora, nieraz umoralniające, przywołujące powtarzane i uniwersalne prawdy, przysłowia. Tekst główny ponadto uzupełnia piętnaście łacińskojęzycznych marginaliów. Szczególnie bogata w zapiski jest część wstępna, rozpoczęta tezą o wielkiej sile miłości, którą autor argumentuje, nawiązując zarówno do dzieł antycznych, mitologii greckiej oraz rzymskiej, jak i rzeczywistych zdarzeń. W utworze Minora znajdują się zarówno dłuższe, rozbudowane marginalia – składające się nawet z trzynastu słów, jak i krótkie, proste – jednowyrazowe. Pojawiają się też takie dwa zapisy, które są pozostałością pracy autora nad tekstem i choć znajdują się one częściowo na marginesie, należą do tekstu głównego.

Niektóre marginalia nie tyle komentują wersy tekstu głównego, ile oddają je po łacinie, wskazując wprawmemu czytelnikowi passusy tekstów źródłowych, z których pochodzą. Domniemany odbiorca powinien jednak mieć zaplecze erudycyjne i być wykształcony podobnie jak autor na kanwie kultury humanistycznej. Brak obeznania z literaturą klasyków ograniczyłby z pewnością przyjemność obcowania z tekstem, a nieraz zrozumienie poszczególnych

---

<sup>853</sup> K. Twardowski, dz. cyt., s. 30.

nawiązań. Pierwszy zapis – *[Semp]er amat li[tes] aeternaue iur[gia] lectus in [quo] nupta iacet* (‘Łoże, w którym żona leży, zawsze kocha się w kłótniach i wiecznych złorzeczeniach’)<sup>854</sup>, odnosi się do początkowych wersów utworu, brzmiących:

#### Łoże

tak wiele ciągnie niebezpieczeństw z sobą,  
w którym kochanka leży<sup>855</sup>.

Odniesienia do tego marginalium należy szukać u Juwenalisa, który pisze: *Semper habet lites alternaue iurgia lectus in quo nupta iacet* (VI 268–269)<sup>856</sup>, co oznacza: ‘Łoże, w którym żona leży, pełne jest kłótni i wzajemnych złorzeczeń’. Minor zacytował *passus* utworu poety rzymskiego, jednak u niego zamiast *habet* (‘posiada’) pojawia się *amat* (‘kocha się’), ponadto *alternaue* (‘i wzajemnych’) zostaje zastąpione przez *aeternaue* (‘i wiecznych’), co wynika być może z tego, że Minor, wzorując się na Juwenalisie, korzystał albo z zasobów swej pamięci, albo sięgał do tekstu z taką właśnie lekcją, zapisanego w jakichś zbiorach topik. Opiewając cudowność miłości, pisze dalej Minor:

rzec mogą: tylo w sobie ma żałości  
jak wiele w kwiatach wiosna ma piękności<sup>857</sup>.

i uzupełnia tekst kolejnym marginalium: *{Quo}t vere flores {to}t sunt in amore {do}lores. Ovid[ius]*, co znaczy: ‘Ile wiosną kwiatów, tyle cierpień w miłości’. Tym razem pozostawia jednak wyraźną wskazówkę, że czerpał z drugiej księgi *Ars amatoria* Owidiusza, w której znajduje się *passus*: *Quot lepores in Atho, quot apes pascuntur in Hybla, Caerula quot bacas Palladis arbor habet, Litore quod conchae, tot sunt in amore dolores* (II 517–519)<sup>858</sup>, co tłumaczy się jako: ‘Ile rozkoszy na Athos, ile pszczoł pasie się na Hybli, ile siwych owoców ma drzewo Pallady, ile muszli na brzegu, tyle cierpień w miłości’. Podobnego odniesienia można szukać też w *Edypie* Seneki, w wersie: *nec vere flores Hybla tot medio creat* (601)<sup>859</sup>, co znaczy: ‘I Hybla w pełni wiosny nie rodzi tylu kwiatów’. Zdaje się, że autor, korzystając z dwóch źródeł,

<sup>854</sup> Tłumaczenia marginaliów pochodzą od autorki rozprawy, chyba że podano inaczej. Dla ułatwienia przy każdym odwołaniu do konkretnego dzieła podano lokalizację cytowanych wersów.

<sup>855</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 285.

<sup>856</sup> A. Persii Flacci et D. Iunii Iuvenalis *Saturae*, oprac. W. V. Clausen, Oxonii 1992, s. 81.

<sup>857</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 285.

<sup>858</sup> P. Ovidi Nasonis, *Amores, Medicamina Faciei Femineae, Ars Amatoria, Remedia Amoris*, oprac. E. J. Kenney, Oxonii 1995, s. 175.

<sup>859</sup> L. Annaei Senecae *Tragoediae*, oprac. O. Zwielerlein, Oxonii 1986, s. 235.

poddał oba ustępy kontaminacji albo korzystał ze źródła, w którym pojawiła się taka kontaminacja. Można zauważyć, że sensy omówionych marginaliów i passusów, mimo pewnych przesunięć w obrębie zapisu, pokrywają się, z kolei tylko przy jednym podany jest twórca, do którego dzieła nawiązano. Marginalia są śladem działań inwencyjnych autora, któremu to właśnie inne teksty służyły jako podpowiedź, jak rozpocząć nowy utwór. Poza tym oba zapisy zdają się też ogólnym komentarzem odnoszącym się do trudów i siły miłości.

W kolejnych wersach pojawia się natomiast ogólne nawiązanie do historii o Tejrezjaszu:

Terezyjasz to tylko u Plutona  
ma dank mądrości, a i tego ona  
w ciężkie trudności wprowadziła<sup>860</sup>.

Nie podano jednak, jakie były te trudności i co je spowodowało. Nieco dokładniejsze wyjaśnienie umieszcza autor w marginalium: *Teresias unus apud inferos Sapiens q[uo]d Vir evaserit ex faemina*, co oznacza: ‘Tejrezjasz uchodzi za jedynego mędrca w świecie podziemnym, bo ponoć stał się z kobiety mężczyzną’. Cytat ten został zaczerpnięty z łacińskiego przekładu Pauzania (być może za jakąś sylwą). Ów ustęp z Pauzania brzmi: *Quae de Tiresia dicuntur alia, de annorum scilicet quem vixisse scripserunt numero, et quod vir evaserit ex foemina, quodque in Oddysea Homerus eum unum sapientem esse apud inferos dixerit, omnia haec omnes iam toties audita norunt*<sup>861</sup> (IX 33) i można go tłumaczyć jako: ‘Inne rzeczy, które mówi się o Tejrezjaszu, a mianowicie to, co piszą o liczbie przeżytych przez niego lat, i to, że stał się mężczyzną z kobiety, a także, że Homer w *Odysei* nazwał go jedynym mędrce w świecie podziemnym, wszyscy o wszystkim tym już tylekroć słyszeli i o tym wiedzą’. Opowieść o Tejrezjaszu można znaleźć również w trzeciej księdze *Metamorfoz* Owidiusza – chodzi o zakład, jaki podjął Jowisz z Saturnią o to, która płć osiąga większą rozkosz. Aby wyłonić zwycięzcę, zasięgnięto sądu Tejrezjasza, który przez siedem lat żył w postaci kobiety. Kiedy Tejrezjasz poświadczył na korzyść Jowisza, Saturnia w złości oślepiła sędziego, wtedy Jowisz ofiarował mu dar przepowiadania przyszłości (III 319–341)<sup>862</sup>. Owo marginalium uzupełnia tekst, który podaje jedynie, że Tejrezjasz doświadczył w wyniku swojej wiedzy pewnych trudności. Dzięki temu uzupełnieniu czytelnik może poznać zarys historii, do której odwołuje się narrator.

---

<sup>860</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 286.

<sup>861</sup> Πανσανίων της Ελλάδος περιήγησις, hoc est, *Pausaniae accurata Graeciae descriptio*, [...], tłum. R.Q. Amaseo, Hanoviae 1613, s. 592; zob. też *Pausaniae Graeciae Descriptio*, t. 3, oprac. M.H. Rocha-Pereira, Leipzig 1989, s. 64.

<sup>862</sup> Owidiusz, *Metamorfozy...*, s. 73–74.

Kolejny, niesparafrazowany dopisek na marginesie: *Vitia erunt donec ho[*min*]*e*{*s*}* odnosi się do wersów:

Darmo tę ganić, która szczerze płuży,  
darmo winować wolen, choć się dłuży<sup>863</sup>.

Tę znaną myśl można znaleźć m.in. w *Dziejach Tacta* (IV 74)<sup>864</sup>, a oznacza ona: 'Błędy będą, dopóki będą ludzie'. U Minora to powiedzenie staje się zaś ogólnym komentarzem, łączącym się jeszcze z wersami:

W szczerzej przyjaźni nieba to zaczęły,  
nieba też skończą<sup>865</sup>.

Druga część wstępu, która ma służyć argumentacji tezy o wielkiej sile miłości, składa się z nagromadzonych od wersu 22. do 45. przykładów miłosnych historii mitologicznych i historycznych, z których większość opowiada o porwaniu z miłości i powszechności raptów. Odpowiadają im zapisy marginalne, niezwykle krótkie. Ich nagromadzenie może stanowić próbę uporządkowania egzemplów w obrębie całości, może też mieć na celu ułatwienie szybkiego zlokalizowania poszczególnych *passusów*. Jako pierwsza została zaprezentowana opowieść o Jowiszu, Platei i Junonie:

Jowisz sam Plateą  
pod Kiteronem porwał, aż w Eubeę  
Juno gniewliwa za to ustąpiła  
i darmo córkę Azopową biła<sup>866</sup>.

Marginalium *Iovis Plataeam rap{it}* wskazuje jedynie na to, że 'Jowisz porywa Plateę'. W trzeciej księdze *Wędrówki po Helladzie* Pausaniasza można jednak znaleźć informację, że do żadnego raptu nie doszło. Pomocne w poszukiwaniach źródłowych jest w tym przypadku nie marginalium (bo to stanowi jedynie krótkie podsumowanie treści i jej uporządkowanie), ale tekst utworu, a zwłaszcza podane w nim szczegóły. Kitajron to masyw górski i wzniesienie

---

<sup>863</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 286.

<sup>864</sup> *Cornelii Taciti libri qui supersunt*, t. 2, oprac. S. Borzák, K. Wellesley, Leipzig 1989, s. 162.

<sup>865</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 287.

<sup>866</sup> Tamże.

rozciągające się pomiędzy Beocją, Attyką i Megarydą w Grecji środkowej. Na jego północnym zboczu leżały Plateje. Wersy utworu odnoszą się natomiast do legendy o Zeusie i Herze. Hera pogniwała się pewnego razu na Zeusa i udała się na Eubeę (według innej wersji – na Kitajron). Zeus, dążąc do zgody, spotkał się z Kitajronem, który panował w Platejach. Ten, uznawany za mędrca, poradził Zeusowi wykonać posąg kobiety z drewna, umieścić go na wozie zaprzężonym w woły i zakryć go tkaniną, a podczas obwożenia go ogłaszać, że wiezie przyszłą swą małżonkę, Plateję, która była córką Azoposa. Hera, dowiedziawszy się o działaniach Zeusa, prędko przybyła na miejsce, zerwała tkaninę i zrozumiałwszy podstęp, pojednała się z Zeusem (III)<sup>867</sup>.

Do kolejnego passusu:

W byka przebrany porwał Prozerpinę  
Neptun z sykulskich pól bujnych, dziewczynę<sup>868</sup>.

odnosi się marginalium *Neptunus Cereri* <...>, co oznacza ‘Neptun Cerery ...’. Ceres (Cerera) to bogini płodów rolnych i urodzaju, utożsamiana z grecką Demeter. Zarówno marginalium, jak i tekst wskazują, że raptu dokonał Neptun, jednak Owidiusz w *Metamorfozach* wskazuje, że córkę Ceres (Demeter), Prozerpinę, porwał z pól sykulskich (*Siculus* – łac. ‘sycylijski’) Pluton, władca podziemia (V 342–413)<sup>869</sup>. Niestety w związku z niemożnością ostatniego wyrazu tego marginalium, można jedynie domniemywać, że rozpoczyna się od „P”, co prawdopodobnie prowadziłoby do Prozerpiny. Jeśli zaś chodzi o samo marginalium, to jedyny szczegół, o jaki ono uzupełnia tekst, to imię Ceres jako matki Prozerpiny.

Trudności w objaśnieniu następcza również kolejny passus: „Pasterzem bydła bóg od Delu został”<sup>870</sup>. Marginalium: *Bacchus Lib[er]*, wprost wskazuje, że chodzi tu o Bachusa, boga winnej latorośli, wina i mistycznego szaleństwa, zwanego też Dionizosem. Bacchus identyfikowany był z italskim bogiem Liber Pater, Dionizosa często przedstawiano też pod postacią byka.

Następne wersy utworu:

syn Alemeny od wrzeciona dostał  
nazwiska. Aboż rzecz niepiękna była,

---

<sup>867</sup> Pauzaniusz, *Wędrówka po Helladzie. W świątyni i w mieście*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1973, s. 269–356.

<sup>868</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 287.

<sup>869</sup> Owidiusz, *Metamorfozy...*, s. 128–130.

<sup>870</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 287.

gdy ona rączka więc kłębuszki wiła<sup>871</sup>?

autor opatruje na marginesie jedynie zapisem: *Hercul[es]*, podsumowującym, kto jest bohaterem owych zdarzeń. Chodzi o Herkulesa (Heraklesa), syna śmiertelniczki Alkmeny. Opowieść o nim można odnaleźć w *Fedrze* Seneki (317–324):

Możny Alkmeny syn rzucił kołczany  
I łup, zdobyty z lwem olbrzymim w walce,  
Zgodził się włożyć szmaragdy na palce  
I dał poskromić włos zawsze stargany.  
Nagolennice złociste wspaniale,  
Stopa w żółciutkim obuta sandale,  
Ręka, co dawniej groziła maczugą,  
Teraz z wrzeciona nie wyciąga długi<sup>872</sup>.

Nazwisko „od wrzeciona”, oznacza najprawdopodobniej nie przydomek, ale sławę, która przylgnęła do niego poprzez historię z Omfale. Omfale, królowa Lydii, kupiła go za trzy talenty. Herakles służył jej jako niewolnik przez trzy lata. Gdy Omfale nosiła należącą do niego lwią skórę i dzierżyła maczugę, on miał uczyć się prząść len u jej stóp, ubrany w długą lidyjską szatę, co podkreślało jego zniewieszczenie.

W następnym passusie Minor w końcu nawiązuje do jednej z najsłynniejszych historii porwań i umieszcza na marginesie dwa zapiski, w tym pierwszy to: „Parys Helenę”. Treść utworu, w porównaniu do uogólniającego marginalium, wyjaśnia w tym przypadku nieco więcej:

Menelaowi porwał Parys żonę,  
piękną Helenę<sup>873</sup>.

Chodzi tu o porwanie Heleny, żony Menelaosa, przez Parysa, młodszego syna Priama, i uprowadzenie jej do Troi, co było przyczyną wojny trojańskiej. Drugie marginalium, oceniające i komentujące, okazuje się już nieco bardziej rozbudowane: *Digna fuit causa / Troia perire sua* (‘Godna chwały była przyczyna [ta przyczyna to Helena – M.S.], przez którą moja Troja

---

<sup>871</sup> Tamże.

<sup>872</sup> Seneka, *Fedra*, tłum. A. Świderkówna, oprac. W. Strzelecki, Wrocław 1959, s. 26.

<sup>873</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 288.

umarła’). Podobny do tego passus można znaleźć na przykład w *Elegiach* Propertjusza: *pulchrius hac fuerat, Troia, perire tibi* (IIIA 30–34)<sup>874</sup>, co oznacza: ‘Lepiej Trojo, żebyś umarła z tej przyczyny’.

Dwa ostatnie znajdujące się we wstępnej części utworu przykłady nawiązują do niesamowitych historii, które wydarzyły się w świecie rzeczywistym, co wyraźnie podkreślono w wierszu: „Świeższych zaś czasów godzina ta była”. Początkowo oba passusy mówią niewiele, jednak dzięki szczegółowym, znacznie ułatwiającym poszukiwania źródłowe marginaliom można rozszyfrować pozostawione zagadki. Tekst utworu podaje, że:

córa cesarska na swoich nosiła  
gamrata plecach<sup>875</sup>.

Uzupełnia go zapis na marginesie: *Caroli Ca[esari] Filia Egin[ardum] Can[cellarium]*, który można przetłumaczyć jako: ‘Córka Cesarza Karola Eginarda Kancelarzystę’. Chodzi o słynną historię kochanków Emmy i Eginharda, jednak pod tymi imionami skrywają się Bertha, córka Karola Wielkiego, oraz Angilbert, jego sekretarz i poeta. Emma (Bertha) niosła na plecach Eginharda (Angilberta) po śniegu, aby ten nie zostawił śladów, jednak wedle przekazów jej ojciec i tak domyślił się, że są kochankami. Źródła jednoznacznie nie potwierdzają jednak, czy para ostatecznie się pobrała<sup>876</sup>.

Kolejny passus:

druga zaś w tłumoku  
kochanka swego niesiona do boku  
i już powoli, nie jak Wenus z morza,  
ale z pierzynki wychodzi do łoża<sup>877</sup>.

opowiada skrótowno historię Kleopatry i Cezara. Marginalium: *Cleop[atra] ad Caium Caesa[rem] L<...>s*: tłumaczyć można jako: ‘Kleopatra do Gajusza Cezara L<...>s’. Wyjaśnienia tej historii należy szukać w *Żywotach sławnych mężów* Plutarcha z Cheronei. Kleopatra, usiłując dostać się do Cezara, poprosiła o pomoc zaufanego sługę, Apollodora z Sycylii. Wsiadła do

<sup>874</sup> *Sexti Properti Elegos*, oprac. S.J. Heyworth, Oxonii 2007, s. 40.

<sup>875</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 288.

<sup>876</sup> Por. M. Flacius, J. Wigand, M. Richter, *Octava Centuria Historiae Ecclesiasticae*, Basileae 1564, szp. 418–419; Bühler J., *Angilbert*, w: *Neue Deutsche Biographie*, s. 294 <https://www.deutsche-biographie.de/sfz69346.html> (online, dostęp: 5.08.2025).

<sup>877</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 288.

jego łodzi, a kiedy zapadał zmrok, podpłynęła pod pałac królewski. Następnie, aby nie zostać zauważoną, ukryła się w skórzanym worku na pościel, kładąc się w nim na wzdłuż, a Apollodor zasnuwał worek rzemieniem. Potem zaniósł tak Kleopatę do Cezara<sup>878</sup>.

Przykłady prawdziwych historii kochanków kończą wstępną część utworu, ale także pozwalają na płynne przejście do drugiej, siedemdziesięciodwuwersowej. Ta ma już na celu wprowadzenie do powyższego zbioru egzemplów nowego przykładu przywołującego historię porwania panny Dzierżanowskiej. Również tę część okalają marginalia, jednak są tylko trzy takie uzupełnienia. Pierwsze z nich, jedno z dwóch najkrótszych zapisków okalających utwór, to: *Vesper[i]*, co znaczy ‘wieczorem’. Nazywa to, co opisane poetyckim językiem, zakreślając ramy czasu w utworze. To jedyny raz, gdy marginalium wprost odnosi się do akcji:

Jeszcze czerwone nie powstały zorza,  
jeszcze i Febus do swojego łoża  
nie doszedł<sup>879</sup>.

Dopiero około trzydzieści wersów dalej pojawia się passus:

i wisi tedy – jak gdy słowik lecie  
swoją głę po rannym gdy rozpuszcza świecie –  
i nożętami za różdżkę się trzyma<sup>880</sup>.

Nawiązuje do niego zapis na marginesie: *Pendet sumo stridula ramo pennasque novo etc.*, zaczerpnięty niemal dokładnie cytat z *Herculesa* Seneki: *summon stridula ramo / pinnasque novo tradere soli*<sup>881</sup> (146–147), co tłumaczyć można jako: ‘Zwisa piskliwa z najwyższego konara i sięga ku wschodowi’ (czyli inaczej ku nowemu słońcu, nowemu porankowi). Marginalium to pełni dla czytelnika rolę niezobowiązującej ciekawostki i nawiązuje do historii Filomeli, córki Pandiona, króla Aten. Filomela, nazwana tracką kochanką, została zgwałcona przez Traka Te-reusa, męża Prokne, jej siostry. Aby nie mogła opowiedzieć o zdarzeniu, mężczyzna miał uciąć jej język, jednak Filomela zdołała za pomocą haftu przekazać siostrze informację, a następnie wspólnie uciekły. Jeden z wariantów mitu (pojawiający się m.in. w *Metamorfozach* Owidiusza)

---

<sup>878</sup> Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów (z żywotów równoległych)*, tłum. i oprac. M. Brożek, Kraków 1976, s. 611.

<sup>879</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 289.

<sup>880</sup> Tamże, s. 290.

<sup>881</sup> *L. Annaei Senecae Tragoediae...*, s. 8.

mówi, że siostry, błagając bogów o ratunek przed ścigającym je Tereusem, zostały zamienione w ptaki – Prokne w jaskółkę, Filomela zaś w słowika (gr. *philoméle* – słowik). Związek tego marginalium z tekstem jest luźny, a jedynym elementem wiążącym oba utwory jest ów ptak.

Najdłuższe marginalium umieszczone zostało wzdłuż dłuższego boku ostatniej karty, na której znajduje się wiersz. Najprawdopodobniej odnosi się do passusu:

Bo rzadko dobrego  
słysząc mieszkania, gdy Wenus szalona  
tak kogo sparzy, lubo przysiężona  
przyjaźń ma wiecznie być<sup>882</sup>.

Brzmi ono: *Laus male sana Venus iunxit caecusque Cupido litibus hos rexisque ferox Discordia rixat* i może zostać przetłumaczone jako: ‘Niezdrowa pochwała Wenus i ślepego Kupidyna, łączy tych [kochanków – M.S.] waśniami i dzika niezgoda sprzecza się w trakcie kłótni’. Do tej pory nie udało mi się jednak ustalić, czy tekst ten został zaczerpnięty z konkretnego źródła, samo marginalium pojawia się jednak w charakterze ogólnooceńającym i stanowi podsumowujący komentarz.

## Uwagi końcowe

*Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej*, który Minor ze znanych sobie powodów zanotował w sylwie, pozostaje jedynym literackim świadectwem konkretnych miejsc, osób i zdarzeń. Co wyjątkowe na tle wszystkich omawianych w rozprawie utworów, opisuje inny oprócz ucieczki kluczowy moment raptu – podjęcie decyzji. Zwykle to ucieczka jest w tekstach najważniejsza i najbardziej eksponowana, ale to od decyzji zależy, czy w ogóle do niej dojdzie. Minor, dostosowując się do konwencji romansowej, prezentuje czytelnikowi obraz bohaterki delikatnej, lecz ostatecznie pewnej swego. Snując historię konkretnej ucieczki, jednocześnie chwali się czytelnikowi swą erudycją i dołącza przytaczany przykład raptu do bogatego zbioru egzemplów znanych z literatury i historii.

Zapiski odautorskie, okalające wiersz, mają na celu uporządkowanie treści, jej organizację i uzupełnienie. Kilka z nich przyjmuje też funkcję oceniającą i komentującą. Marginalia te pojawiają się również jako odpowiedź dla czytelnika, niosąc wprost (przeciwnie do tekstu wiersza) jasny i konkretny przekaz. Zdarza się, że tekst powtarzają w pewien sposób treść

---

<sup>882</sup> M. Szafrńska, *Boronowska opowieść...*, s. 291.

marginaliów, stanowiąc jak gdyby ich rozbudowaną parafrazę. W końcu część z nich okazuje się odesłaniami do innych dzieł czy zdarzeń rzeczywistych i mitologicznych. Pełnią one nie tylko funkcję dekoracyjną czy służą łatwiejszemu odnalezieniu odpowiednich wersów, ale również rolę uzupełniającą, poszerzając kontekst wypowiedzi o to, co istotne, ale na co nie ma miejsca w wierszu. Zapisy marginalne okazują się kodem, którego stosowanie i rozumienie świadczyło o przynależności do ówczesnej elity, wymagającej biegłej znajomości łaciny i literatury<sup>883</sup>. Są też śladem pozostawionym przez twórcę, pozwalającym przybliżyć się choć odrobinę do jego osoby, upodobań i doświadczeń jako czytelnika. Służą także „oswajaniu” okoliczności polegającym na zaproponowaniu ich rozumienia poprzez włączenie ich w znany kod kulturowy. Pozwalają również nadać utworowi dodatkowe sensy, przydatne zwłaszcza w interpretacji, pogłębiają znaczenie i świadczą o erudycji autora. Przede wszystkim ukazują jednak, że okolicznościowy wiersz nie pozostaje w izolacji, ale funkcjonuje gdzieś między tekstami, przywołując liczne i wzajemnie uzupełniające się głosy z przeszłości.

---

<sup>883</sup> A. Axerowa, *Próba klasyfikacji wtrętów łacińskojęzycznych w staropolskich tekstach dwujęzycznych*, w: *Łacina jako język elit*, pod red. J. Axera, Warszawa 2004, s. 157.

## Zakończenie

Temat *raptus puellae*, znany i nierzadko podejmowany, funkcjonował w kulturze europejskiej od starożytności, wpisany w wypracowane wzorce, z których czerpali twórcy wieków kolejnych. Rapt, jak i jego mimesis, obserwuje się w literaturze jako szeroki problem społeczno-kulturowy, a także zagadnienie możliwe do podejmowania z różnych perspektyw badawczych i z wykorzystaniem interdyscyplinarnych metod.

W początkowym rozdziale, poświęconym funkcjonowaniu *raptus puellae* w prawie i obyczaju, podjęto próbę odpowiedzi na postawione w ramach rozdziału pytanie ogólne: jak funkcjonował rapt w prawie i obyczaju? Wraz z rozwojem analizy pojawiły się pytania szczegółowe, np.: jakie były mechanizmy działania porywaczy? kim byli porywacz i ofiara? skąd, kiedy i jakimi sposobami porywano? Czy porywacz działał sam, czy z pomocą innych? Analiza kilkudziesięciu przykładów pozwoliła zaobserwować, że porwań dopuszczała się zwłaszcza szlachta osiadła, w większości za zgodą panny lub jej opiekunów; porywano o różnych porach dnia i nocy, przeważnie z domu, lecz także z pola, ulicy, kościoła czy klasztoru; miejsc publicznych czy odosobnionych; zwykle działało też zgodnie z opracowanym uprzednio planem. Wydobyte z różnych źródeł historycznych przykłady rzeczywistych porwań obrazują przede wszystkim świat charakteryzujący się brutalnością, oparty głównie na kalkulacjach i zachłanności nie tylko porywaczy, ale także opiekunów i krewnych panien.

Powszechność raptu w życiu społecznym skonfrontowano z jego szerokim występowaniem w literaturze. Niezwykle liczną grupę utworów, stanowią teksty literatury polskiej powstałe od XVI do połowy XVIII w., w których rapt funkcjonuje na zasadach egzemplum, wprowadzanego w formie rewokacji lub renarracji. Wychowani na gruncie tradycji humanistycznej twórcy czerpali raczej z rezerwuaru klasycznego niż Biblii, gdyż przykłady biblijne odnoszące się do raptu i gwałtu nie weszły do formułującego się kodu kulturowego jako reprezentacje problemu. Egzemplum odwołują się do konkretnych historii, znanych z historiografii i mitologii, realizując przede wszystkim funkcję perswazyjną, a także estetyczną, umoralniającą i pouczającą, wprowadzane zaś są z reguły mechanicznie, choć wybrane przejawiają twórczy charakter. Przykłady funkcjonujące w literaturze omawianego okresu okazują się realizacją antycznych konwencji. Ich zebranie pozwoliło zaobserwować uniwersalność pierwotnych przykładów. W miarę powstawania kolejnych dzieł dokonuje się poszerzenie zbioru o nowe zastosowania znanych historii, a dane egzemplum obrasta w nowe możliwości czy konteksty, jednak funkcjonuje niezmiennie w swoim uniwersalnym, retorycznym rozumieniu. Autorzy dalej

wykorzystują dość ograniczony zbiór przykładów (głównie z tradycji antycznej), jedynie dostosowując go do swoich potrzeb.

Zarówno egzemplia antyczne, jak i nowożytnie reprezentują powtarzalne wzorce realizacji, np. tezę o bezsilności wobec siły i wszechwładzy miłości, której nikt nie jest w stanie się oprzeć; topos miłości jako choroby czy zestawienie miłości i wojny. Bogaty zbiór przykładów grecko-rzymskich oraz nowożytnych odnosi się do kwestii takich jak cnota i hańba, role płci kulturowej czy przemoc seksualna. Pozwala także podzielić raptu na takie, których dokonano w imię wyższych wartości (tzw. gwałt fundacyjny jako element dziejów narodów) czy te, których dopuszczono się pod wpływem siły miłości. Przykłady mają ponadto wskazywać na erudycję posługujących się nimi autorów. Wspólna dla twórców renesansu i baroku erudycja klasyczna wymagała od nich nieustannego sięgania do literatury antyku jako bogatego rezerwuaru egzempli, powiększanego potem przez twórców nowożytnych o ich nowe realizacje. Zarysowują również społeczno-obyczajową perspektywę, choćby poprzez moralizatorski wydźwięk niektórych tekstów, stygmatyzujących porywaczy, uciekinierów i ich czyny. Ten niezwykle bogaty zbiór przykładów literackich stanowi reprezentację konkretnych sposobów funkcjonowania motywu raptu na przestrzeni wieków.

Zanurzony w literackiej rzeczywistości skonwencjonalizowany obraz raptu pojawia się jako topos w romansowych narracjach o porwaniu. Analiza romansów miłosno-przygodowych, powstałych od XVI do poł. XVIII w., pozwoliła na obserwację mechanizmów działania porywaczy na wzór tych, które wyróżniono w ramach wcześniejszej obserwacji rzeczywistych spraw o rapt. Postawione pytania dotyczyły: bohaterów (osobno porywaczy i ofiar, np. do jakiej warstwy społecznej należeli, w jakim byli wieku, czy ofiary wykazywały aktywność w momencie porwania, jak objawiała się ich emocjonalność itp.) i działań (przyczyna i cel raptu, miejsce, pora, sposób, pomocnicy, plan, konsekwencje, reakcja pozostałych bohaterów na rapt, finał perypetii porwanych). Do napastników zalicza się zawsze mężczyzn, działających samodzielnie bądź w grupie, z kolei ofiarami są zarówno kobiety, jak i mężczyźni. Uczestnicy zdarzeń mają królewskie, szlacheckie czy ewentualnie mieszczańskie pochodzenie, jednakże kochankowie planujący ucieczkę są sobie równi stanem, co nie zawsze zdarza się w przypadku porwań pod przymusem. Działania postaci dopełnia ich wygląd – mężczyzn opisuje się ze szczególnym uwzględnieniem cech ich charakterów i siły, są też młodzi i przystojni, z kolei skupienie szczególnej uwagi na fizyczności panien nie wyklucza, że w innych partiach utworów prezentuje się ich atrybuty umysłowe. W przypadku antagonistów uroda pełni rolę drugorzędną, z kolei kochankowie upodabniają się do siebie, a ich miłość w pewnym sensie opiera się na zasadach symetrii. Każdorazowo nadrzędnym celem raptu pozostaje chęć połączenia się

z obiektem uczuć (czy dodatkowo realizacja innych zamiarów). Jak w rzeczywistości, tak w romansach porywanie z domu jest w większości przykładów charakterystyczne dla kochanków, z kolei do porwań siłą dochodzi przede wszystkim tam, gdzie bohaterka pozostaje w granicach miejsca bezpiecznego lub poza nim. Kochankowie niemal w każdym przypadku uciekają nocą, z kolei do napaści dochodzi tak często za dnia, jak i nocą. Sposoby porwań również należą do dość oczywistych – zdarzenia fabularne powinny być jak najbliższe rzeczywistości i możliwe do zrealizowania. Oczywiście pojawia się wyjątek – jedna z par ucieka na latającym liwarku. To jednak jedyny tego typu przykład, pozostałe przedstawiają porwania w większości drogą lądową, jak i wodną/morską. Porywacz nigdy nie działa na własną rękę, lecz ze wsparciem pomocników, realizując punkty uprzednio umówionego planu. Warto również zauważyć, że perypetie uniesionych panien, mimo wielokrotnych zmian losu, kończy wyczekiwany przez czytelnika *happy end*.

Narracje romansowe o porwaniach przeanalizowano z perspektywy ukazującej schematyczność miłosnych relacji, na którą składa się tzw. pięć stopni miłości (spojrzenie, rozmowa, dotyk, pocałunek, akt miłosny). Jak ów *locus communis* funkcjonował przy okazji romansowych narracji o rapcie, w których pojawiają się zarówno protagoniści (rapt za zgodą), jak i antagoniści (porwanie pod przymusem)? Czy można w tym drugim przypadku mówić, jeśli nie o pełnej realizacji, to choć o możliwości wystąpienia któregośkolwiek z pięciu stopni? Analizowane narracje wskazują, że o ile w przypadku relacji kochanków (a więc chodzi o rapt za zgodą) mogą zostać zrealizowane wszystkie elementy toposu, o tyle w przypadku chęci napaści o charakterze seksualnym czy porwania siłą ostatecznie nie dochodzi do pocałunku i aktu miłosnego, czyli tych najintymniejszych. Jeśli chodzi o dotyk, to narracje o porwaniach siłą za sprawą odpowiednio dobranego słownictwa wyraźnie ukazują go nie tylko jako niechciany, ale i gwałtowny, zbyt silny i mający na celu uczynienie krzywdy kobiecie traktowanej jako zdobycz.

Omawiane w pracy utwory wyrosłe z okoliczności (według kolejności występowania: *Opisanie Kalinowskich*, *Lament Strusowny* i *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej*) pozostają częścią szeroko ujmowanej obyczajowości i prawa, których ślady są wyraźnie zauważalne w ich treści. Ponadto reprezentują różne gatunki, w ramach których można rozpatrywać funkcjonowanie motywu *raptus puellae* – lament, romans czy nowinę. Refleksja literacka, stawiając w centrum rapt oraz dzieje porywacza i panny, prezentuje zdarzenia z punktu widzenia autora, kształtującego treść zarówno w oparciu o fakty, jak i tradycję literacką. Charakterystyczne dla literackich świadectw raptu pozostają dwie perspektywy przedstawiania – życie i literatura. Z jednej strony okoliczność, stanowiąca bezpośrednią przyczynę powstania utworu, wymagała podjęcia próby urealnienia treści, stąd pojawiające się w wierszach ślady spraw o rapt – pełne



Kluczowe dla czynionych w ramach rozprawy obserwacje wiążą się również z jednym z kluczowych pojęć z zakresu poetyki, teorii literatury oraz estetyki – mimesis, której szczególnie rozkwit i ekspansja rozpoczęły się w renesansie<sup>885</sup>. W kontekście analizy utworów należałoby postawić pytanie o to, jak funkcjonuje mimesis wyłącznie w odniesieniu do passusów traktujących o rapcie. Zebrane i uporządkowane przykłady stają się konkretnymi reprezentacjami wybranych elementów rzeczywistości<sup>886</sup>, zarówno tej realnej, ziemskiej (namacalnej), jak i poetyckiej, stworzonej przez godnych naśladowania starożytnych mistrzów. Już sprawy o rapt, zaprezentowane w rozdziale pierwszym, wykazały pewne konkretne mechanizmy porwania, które znalazły odzwierciedlenie w rzeczywistości literackiej. Imitacja ma na celu odtworzenie świata rzeczywistego, jednakże jego odbicie, przetworzone przez literaturę, choć powinno pozostać prawdopodobne do zaistnienia, nie jest całkowicie wierne temu, co realne. Ta konstrukcja, oparta na pewnej fikcyjnej analogii, pełni rolę rzeczywistości wykreowanej w oparciu o tę prawdziwą, stając się w pewnym sensie „wzorcową, uszlachetnioną i udoskonaloną, a zatem bardziej godną odwzorowania aniżeli natura rzeczywista”<sup>887</sup>. Prezentowane w rozprawie jednostkowe literackie przykłady raptów, omawiane nie w izolacji, lecz jako zbiór, przekazują ogólną prawdę o świecie<sup>888</sup> – reprezentują typowe dla danych czasów i aktualnego rozumienia płci kulturowej sposoby zachowania porywaczy i porwanych (a także gwałcicieli i zgwałconych). Zwykle kontekstualizują je – bohaterowie mają odpowiedni wygląd, wiek, przynależność środowiskową, status społeczny. Omawiane passusy wskazują jednak na charakterystyczną i uprawomocnioną dla literatury możliwość do naśladowania jednocześnie rzeczywistości i wzorów literackich, które ją odtwarzają – za pośrednictwem różnych narzędzi i sposobów twórcy dążą do odpowiedniego wyeksponowania tego, co naśladowane, muszą jednak udowodnić, że to, o czym mówią, pozostaje wierne prawdzie<sup>889</sup>. Jak wskazują omówione w kolejnym podrozdziale przykłady, teksty literackie nie tylko imitują rzeczywistość w sposób odpowiedni dla zakładanego odbiorcy (i jego kompetencji kulturowych), lecz także mają za zadanie oddziaływać na rozumienie tego przekazu i wywoływać określone reakcje<sup>890</sup>. Funkcja dydaktyczna zawarta w realizacjach literackich porwań wskazuje czytelnikowi nie tylko wzorzec lub antywzorzec postępowania, ale jednocześnie pozwala zdystansować się do sprawy<sup>891</sup>

---

<sup>885</sup> B. Otwinowska, E. Sarnowska-Temierusz, *Mimesis*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 473.

<sup>886</sup> Tamże; Z. Mitosek, *Mimesis. Zjawisko i problem*, Warszawa 1997, s. 17

<sup>887</sup> B. Otwinowska, E. Sarnowska-Temierusz, dz. cyt., s. 474.

<sup>888</sup> Tamże, s. 475.

<sup>889</sup> E. Kasperski, *Aspekty mimesis (zarys problematyki)*, w: *Mimesis w literaturze, kulturze i sztuce*, pod red. Z. Mitoska, Warszawa 1992, s. 85.

<sup>890</sup> Tamże, s. 79–80.

<sup>891</sup> Tamże, s. 81.

i dać poczucie ulgi, że mimo przeżywania perypetii bohatera razem z nim konsekwencje tak naprawdę spotykają wyłącznie postać literacką. Krótko mówiąc: mimesis pozwala doświadczyć tego, czego nie chcielibyśmy przeżyć w rzeczywistości. Do czerpania z antycznych wzorców (czyli imitacji, która jest pojęciem węższym niż mimesis) autor mógł przyznać się już w tytule dzieła (uczynił tak m.in. Potocki w *Sylorecie*) czy w marginaliach (taką formę przyjął Minor w wierszu *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej*), mógł też bez zbędnego tłumaczenia umieścić w tekście odwołania do wybranego utworu bądź ich większej liczby, z których czerpał jako kontynuator tradycji literackiej (Szymonowicz konstruował swoje sielanki w oparciu o ich pierwowzory u Teokryta). Oczywiście formą naśladownictwa pozostają prezentowane w dysertacji przykłady odtwarzane i przetwarzane przez kolejne pokolenia twórców, jednak ostatecznie kontynuujące utrwalone w starożytności wzorce formalne i semantyczne<sup>892</sup> i przekazujące uniwersalne życiowe prawdy i typowe wzorce osobowe.

Z jednej strony raptu funkcjonują w literaturze w znacznej części jako powtarzane wielokrotnie i mocno osadzone kulturowe egzemplarze. Z drugiej strony pojawiają się osobne opowieści, dotyczące konkretnych bohaterów i ich perypetii. Jednocześnie pozostają one ograniczone i powtarzalne względem konstrukcji jako wynik wspólnych doświadczeń kulturowych kolejnych pokoleń twórców, czerpiących wzorce z tych samych źródeł tradycji, co objawia się zwłaszcza w formie wykorzystywanych egzemplarzy.

W epoce wczesnonowożytnej polscy autorzy właściwie po raz pierwszy podjęli się w pełni realizacji i adaptacji klasycznych wzorców kulturowych do rodzimej twórczości literatury. Obecność literackiego raptu nie znikła wraz z końcem epoki, *raptus puellae*, spopularyzowany, pojawia się później jako relikwyt dawnych czasów i obyczajów w powieści historycznej, wchodząc na stałe do narodowej wyobraźni w wersji Henryka Sienkiewicza. Zużyta konwencja mistrzowsko posłużył się Juliusz Słowacki, rozpoczynając *Beniowskiego*. Parodia ta gra znanymi motywami: jest ucieczka nocą, lecz porwanym okazuje się nie panna, a mężczyzna, porywaczem zaś przerażająca „jędzowata” piastunka<sup>893</sup>. Do dziś z większą bądź mniejszą świadomością obcujemy z wykreowanymi w epoce staropolskiej językowymi i literackimi wzorcami, stanowiącymi jedną z podstaw naszej kulturowej świadomości.

---

<sup>892</sup> B. Otwinowska, *Imitacja*, w: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 298.

<sup>893</sup> A. Kowalczykowa, *Wstęp*, w: J. Słowacki, *Beniowski. Poema*, Wrocław 1996, s. 27: Jak w początkowej, tak i w dalszej części poematu Słowacki „nie wykroczył [...] w zakresie fabuły poza popularne motywy romansu awanturniczego – miłosne sentymenty, utarczki zbrojne w obronie dziewicy, pojedynek”.

## Aneks

*Rapt*<sup>894</sup> *J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej*<sup>895</sup> przez *J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka*<sup>896</sup>, opisany przez *J[ego]m[ości] P[an]a Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego*<sup>897</sup>

Cudowna miłość! Kto wymówić<sup>898</sup> może  
odwagi onej, kto wypisać? Łoże  
tak wiele ciągnie niebezpieczeństw z sobą<sup>899</sup>,  
w którym kochanka leży<sup>900</sup>, że ja z tobą,  
smętnych elegów kondytorze, śmieje,  
któryś wygnańcem cierpiał dla nich wiele<sup>901</sup>,  
rzec mogę: tylo<sup>902</sup> w sobie ma żalości,  
jak wiele w kwiatach wiosna ma piękności<sup>903</sup>.  
Jeszcze na ziemi nie był tak szczęśliwy,  
co by się ustrzec spuszczonej z cięciwy

[Semp]er amat  
li[tes] / aeternaque  
iur[gia] / lectus in /  
[quo] nupta iacet

{Quo}t vere flores /  
{to}t sunt in amore /  
{do}lores. Ovid[ius]

<sup>894</sup> *Rapt* – uprowadzenie, porwanie.

<sup>895</sup> *Panny Dzierżanowskiej* – nieznana z imienia bohaterka utworu. Najprawdopodobniej pochodziła z rodu Dzierżanowskich h. Gozdawa, właścicieli Boronowa w XVII w. i fundatorów tamtejszego kościoła.

<sup>896</sup> *Pana Frantemberka* – nieznany z imienia bohater utworu. Autor podaje nazwisko jako Frantemberk, ale najprawdopodobniej chodzi o rodzinę von Frankenberg h. Grzymała, właścicieli Lubszy – wsi zlokalizowanej nieopodal Boronowa, czyli ziem sąsiadujących z dobrami Dzierżanowskich.

<sup>897</sup> *Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego* – Aleksander Minor herbu Półkozic.

<sup>898</sup> *wymówić* – wyrazić, wypowiedzieć.

<sup>899</sup> *ciągnie niebezpieczeństw z sobą* – przyciąga niebezpieczeństwa, naraża na niebezpieczeństwa.

<sup>900</sup> *Łoże / tak wiele ciągnie niebezpieczeństw z sobą, / w którym kochanka leży*, marg. „Łoże, w którym żona leży, zawsze kocha się w kłótniach i wiecznych złorzeczeniach”; por. „semper habet lites alternaque iurgia lectus in quo nupta iacet” (Łoże, w którym żona leży, pełne jest kłótni i wzajemnych złorzeczeń (*A. Persii Flacci et D. Iunii Iuvenalis Saturae...*, s. 81). Autor zostawia ślad w marginaliach, cytując passus utworu poety rzymskiego, jednak zamiast *habet* (‘posiada’) pojawia się *amat* (‘kocha się’), również *alternaque* (‘i wzajemnych’) zostaje zastąpione przez *aeternaque* (‘i wiecznych’), co wynika być może z tego, że Minor, wzorując się na Juwenalisie, korzystał albo z zasobów swej pamięci, albo sięgał do tekstu rękopiśmiennego z taką właśnie lekcją.

<sup>901</sup> *smętnych elegów kondytorze, śmieje, / któryś wygnańcem cierpiał dla nich wiele* – chodzi o Owidiusza (Publius Ovidius Naso).

<sup>902</sup> *tylo* – tyle.

<sup>903</sup> *rzec mogę: tylo w sobie ma żalości* [miłość – M.S.] / *jak wiele w kwiatach wiosna ma piękności*, marg. „Ile wiosną kwiatów, tyle cierpień w miłości”; por. „Quot lepores in Atho, quot apes pascuntur in Hybla, / Caerula quot bacas Palladis arbor habet, / Litore quod conchae, tot sunt in amore dolores” (*P. Ovidi Nasonis, Amores, Medicamina Faciei Femineae, Ars Amatoria...*, s. 175), oraz „nec vere flores Hybla tot medio creat” (*L. Annaei Senecae Tragoediae...*, s. 235). Autor pozostawia w marginaliach ślad prowadzący do Owidiusza, jednak korzystając z dwóch źródeł, poddał prawdopodobnie oba ustępy kontaminacji albo korzystał ze źródła, w którym pojawiła się taka kontaminacja.

strzały hardego mógł wždy<sup>904</sup> Kupidyna<sup>905</sup>.

Starych i młodych jednakowa wina.

Terezyjasz to tylko u Plutona

ma dank<sup>906</sup> mądrości, a i tego ona

w ciężkie trudności wprowadziła<sup>907</sup>. Dlatego

ludziom nadane prawa, żeby złego

bojąc się, onych<sup>908</sup> strzegli. Lecz to taki

pisał, miłości, co nie wie, sztych<sup>909</sup> jaki.

Darmo tę ganić, która szczerze pluży<sup>910</sup>,

darmo winować wolen<sup>911</sup>, choć się dłuży<sup>912</sup>.

W szczerzej przyjaźni nieba to zaczęły,

nieba też skończą. Jowisz sam Plateą

pod Kiteronem porwał, aż w Eubeą

Juno gniewliwa za to ustąpiła

i darmo córkę Azopową biła<sup>913</sup>.

*Teresias unus apud  
inferos / Sapiens  
q[uo]d Vir evaserit /  
ex faemina*

*Vitia erunt donec  
h[omi]ne[s]*

*Iovis Plataeam  
rap[it]*

<sup>904</sup> wždy – w końcu.

<sup>905</sup> Jeszcze na ziemi nie był tak szczęśliwy / co by się ustrzec spuszczonej z cięciwy / strzały hardego mógł wždy Kupidyna – Kupidyn (Amor, Eros) znany jest jako bóg miłości, uosobienie pragnienia, przedstawiany jako chłopiec, często uskrzydłony, który budzi w sercach niepokój, wznieca uczucie albo rani strzałą.

<sup>906</sup> dank – pierwszeństwo, sławę.

<sup>907</sup> w ciężkie trudności wprowadziła – doprowadziła do trudności, spowodowała trudności; Terezyjasz to tylko u Plutona / ma dank mądrości, a i tego ona / w ciężkie trudności wprowadziła, marg. „Terezyjasz uchodzi za jedynego mędrca w świecie podziemnym, bo ponoć stał się z kobiety mężczyzną”. Frazeologia łacińskiej frazy wskazuje, że cytat ten został zaczerpnięty z łacińskiego przekładu Pausaniasza, być może za jakąś sylwą. Por. „Quae de Tiresia dicuntur alia, de annorum scilicet quem vixisse scripserunt numero, et quod vir evaserit ex foemina, quodque in Odyssea Homerus eum unum sapientem esse apud inferos dixerit, omnia haec omnes iam toties audita norunt” (Παυσανίου της Ελλάδος περιήγησις, hoc est, Pausaniae accurata Graeciae description..., s. 592; Pausaniae Graeciae Descriptio, t. 3..., s. 64). Chodzi o zakład, jaki podjął Jowisz z Saturnią o to, która płęć osiąga większą rozkosz. Aby wyłonić zwycięzcę, zasięgnięto sądu Terezyjasza, który przez siedem lat żył w postaci kobiety. Kiedy Terezyjasz poświadczył na korzyść Jowisza, Saturnia w złości oślepiła sędziego, wtedy Jowisz ofiarował mu dar przepowiadania przyszłości; zob. Owidiusz, Metamorfozy, tłum. A. Kamińska, S. Stabryła, oprac. S. Stabryła, Wrocław 1995, s. 319–341.

<sup>908</sup> onych – tych.

<sup>909</sup> sztych – ukłucie, cios.

<sup>910</sup> pluży – służy, sprzyja.

<sup>911</sup> winować wolen – oskarżać, obwiniać.

<sup>912</sup> Darmo tę ganić, która szczerze pluży, / darmo winować wolen, choć się dłuży – najprawdopodobniej do tego ustępu odnosi się dopisek na marginesie, niesparafrazowany jak w innych przypadkach (zob. np. Cornelii Taciti libri qui supersunt, t. 2..., s. 162.), marg. „Błędy będą, dopóki będą ludzie”.

<sup>913</sup> Jowisz sam Plateą / pod Kiteronem porwał, aż w Eubeą / Juno gniewliwa za to ustąpiła / i darmo córkę Azopową biła, marg. „Jowisz porywa Plateę”. Kitajron to masyw górski i wzniesienie rozciągające się pomiędzy Beocją, Attiką i Megarydą w Grecji środkowej. Na jego północnym zboczu leżały Plateje. Wersy utworu odnoszą się natomiast do legendy o Zeusie i Herze. Hera pogniwiała się pewnego razu na Zeusa i udała się na Eubeę (według innej wersji – na Kitajron). Zeus, dążąc do zgody, spotkał się z Kitajronem, który panował w Platejach. Ten, uznawany za mędrca, poradził Zeusowi wykonać posąg kobiety z drewna, umieścić go na wozie zaprzężonym w woły i zakryć go tkaniną, a podczas obwożenia go ogłaszać, że wiezie przyszłą swą małżonkę, Plateję, która była

W byka przebrany porwał Prozerpinę  
 Neptun z sykulskich pól bujnych, dziewczynę<sup>914</sup>.  
 Pasterzem bydła bóg od Delu został<sup>915</sup>,  
 syn Alemeny od wrzeciona dostał  
 nazwiska. Aboż<sup>916</sup> rzecz niepiękna była,  
 gdy ona rączka więc kłębuszki wila<sup>917</sup>?  
 Plemię<sup>918</sup> zaś bogów azaż<sup>919</sup> nie dawali

*Cleop[atra] ri ...  
 ad Caium  
 Caesa[rem] / L.:  
 daccus Liv[er]  
 Hercu[es]*

.....  
 ..... hołdu<sup>920</sup> miłości?<sup>921</sup>.  
 Ach, jest w Achajej pełniuchno wdzięczności.  
 Menelaowi porwał Parys żonę,  
 piękną Helenę<sup>922</sup>, przez co przywiódł w onę  
 ruinę Troję<sup>923</sup>, i nie żałowano  
 ojczyzny, iż śliczną panią miano.  
 Świeższych zaś czasów godzina ta była,  
 córka cesarska na swoich nosiła  
 gamrata<sup>924</sup> plecach<sup>925</sup>, druga zaś w tłumoku

*Parys Helenę  
 Digna fuit causa /  
 Troia perire sua*

*Caroli Ca[esari]  
 Filia Egin[ardum] /  
 Can[cellarium]*

córką Azoposa. Hera, dowiedziawszy się o działaniach Zeusa, prędko przybyła na miejsce, zerwała tkaninę i zrozumiawszy podstęp, pojednała się z Zeusem.

<sup>914</sup> *W byka przebrany porwał Prozerpinę / Neptun z sykulskich pól bujnych, dziewczynę*, marg. „Neptun Cerery ...”; Ceres (Cerera) to bogini płodów rolnych i urodzaju, utożsamiana z grecką Demeter. Jej córką była Prozerpina, którą porwał z pól sykulskich (sycylijskich) Pluton, władca podziemia (Owidiusz, *Metamorfozy*..., s. 128–130).

<sup>915</sup> *Pasterzem bydła bóg od Delu został*, marg. „Bakchus Liber” – Bachus, bóg winnej latorośli, wina i mistycznego szału, zwany też Dionizosem, identyfikowany był z italskim bogiem Liber Pater.

<sup>916</sup> *Aboż* – czyż.

<sup>917</sup> *syn Alemeny od wrzeciona dostał / nazwiska. Aboż rzecz niepiękna była, / gdy ona rączka więc kłębuszki wila*, marg. „Herkules” – por. *Możny Alkmeny syn rzucił kołczany / I lup, zdobyty z lwem olbrzymim w walce, / Zgodził się włożyć szmaragdy na palce / I dał poskromić włos zawsze stargany. / Nagolennice złociste wspaniale, / Stopa w żółciutkim obuta sandale, / Ręka, co dawniej groziła maczugą, / Teraz z wrzeciona nie wyciąga długą* (Seneka, Fedra..., s. 26). Chodzi o Herkulesa (Heraklesa), syna śmiertelniczki Alkmeny; nazwisko „od wrzeciona”, oznacza najprawdopodobniej nie przydomek, ale sławę, która przylgnęła do niego poprzez historię z Omfale. Królowa Lydii kupiła go za 3 talenty. Herakles służył jej jako niewolnik przez trzy lata. Gdy Omfale nosiła należącą do niego lwią skórę i dzierżyła maczugę, on miał uczyć się prząść len u jej stóp.

<sup>918</sup> *Plemię* – potomkowie.

<sup>919</sup> *azaż* – czyż.

<sup>920</sup> *nie dawali hołdu* – nie oddawali hołdu.

<sup>921</sup> Zaburzenie rymu parzystego wskazuje na brak fragmentu obejmującego minimum półtora wersu.

<sup>922</sup> *Menelaowi porwał Parys żonę, / piękną Helenę*, marg. „Parys Helenę” – chodzi o porwanie Heleny, żony Menelaosa, przez Parysa, syna Priama, i uprowadzenie jej do Troi.

<sup>923</sup> *przywiódł w onę / ruinę Troję* – doprowadził do ruiny, doprowadził do zniszczenia; marg. „Godna chwały była przyczyna [Helena – M.S.], przez którą moja Troja umarła”. Por. np. „pulchrius hac fuerat, Troia, perire tibi” (*Sexti Properti Elegos*..., s. 40).

<sup>924</sup> *gamrata* – kochanka.

<sup>925</sup> *Świeższych zaś czasów godzina ta była, / córka cesarska na swoich nosiła / gamrata plecach*, marg. „Córka Cesarza Karola Eginarda Kancelarzystę”. Chodzi o słynną historię kochanków Emmy i Eginharda, jednak pod tymi imionami skrywają się Bertha, córka Karola Wielkiego, oraz Angilbert, jego sekretarz i poeta. Emma (Bertha)

kochanka swego niesiona do boku  
 i już powoli, nie jak Wenus z morza,  
 ale z pierzynki wychodzi do łoża<sup>926</sup>.  
 Wszędyc dość tego, ale mi to miło,  
 co tu niedawno<sup>927</sup> w Boronowie<sup>928</sup> było.  
 Rzadki to przykład, słuchać go rzecz miła,  
 jak młoda panna tam odważna była.  
 Frantemberkowi<sup>929</sup> koniecznie być było  
 frantem<sup>930</sup> i mężnem, inaczej służyło  
 szczęście, bo panna stała się w przygodzie  
 mężem, on – panną, zostając przy wozie.  
 Życzliwszego nikt nie miał nigdy sługi,  
 choć w różnym szczęściu przepędził wiek długi<sup>931</sup>,  
 jako tam w ten czas doznał Starzyńskiego<sup>932</sup>  
 życzliwej chęci<sup>933</sup> i umiejętnego.  
 Jeszcze czerwone nie powstały zorza<sup>934</sup>,  
 jeszcze i Febus do swojego łoża  
 nie doszedł<sup>935</sup>, a już jakoby dziewczynę  
 wykraść przemyśla i w którą godzinę.  
 List naprzód daje, który gdy czytała,

*Vesper[i]*

---

niosła na plecach Eginharda (Angilberta) po śniegu, aby ten nie zostawił śladów, jednak wedle przekazów jej ojciec i tak domyślił się, że są kochankami. Źródła jednoznacznie nie potwierdzają jednak, czy para ostatecznie się pobrała; por. np. M. Flacius, J. Wigand, M. Richter, *Octava Centuria Historiae Ecclesiasticae...*, szp. 418–419; Bühler J., *Angilbert*, w: *Neue Deutsche Biographie*, s. 294.

<sup>926</sup> druga zaś w tłumoku / kochanka swego niesiona do boku / i już powoli, nie jak Wenus z morza, / ale z pierzynki wychodzi do łoża, marg. „Kleopatra do Gajusza Cezara L..s.”. Kleopatra, usiłując dostać się do Cezara, poprosiła o pomoc zaufanego sługę, Apollodora z Sycylii. Wsiadła do jego łodzi, a kiedy zapadał zmrok, podpłynęła pod pałac królewski. Następnie, aby nie zostać zauważoną, ukryła się w skórzanym worku na pościel, kładąc się w nim na wzdłuż, a Apollodor zasznurował worek rzemieniem i zaniósł tak Kleopatę do Cezara (Plutarch z Cheroni, *Żywoty sławnych mężów...*, s. 611).

<sup>927</sup> niedawno – prawdopodobnie w latach siedemdziesiątych XVII w.

<sup>928</sup> w Boronowie – wieś zlokalizowana obecnie na terenach Górnego Śląska, w pow. lublinieckim.

<sup>929</sup> Frantemberkowi – właśc. Frankenbergowi.

<sup>930</sup> frantem – spryciarzem.

<sup>931</sup> przepędził wiek długi – przeżył długie lata.

<sup>932</sup> Starzyńskiego – nieznany z imienia bohater utworu, sługa Frantemberka.

<sup>933</sup> doznał Starzyńskiego / życzliwej chęci – doświadczył życzliwości.

<sup>934</sup> zorza – zorze.

<sup>935</sup> jeszcze i Febus do swojego łoża / nie doszedł – tu w znaczeniu: dzień się nie skończył. Febus (Apollon) był bogiem wróżbiarstwa, muzyki i pasterzy, przewodniczył Muzom na Parnasie; marg. „wieczorem” – czas akcji utworu.

jak często nad nim nieboga<sup>936</sup> wzdychała.  
 Znowu go piersiom w depozyt powierza  
 i sznuróweczce<sup>937</sup>, znowu jako zmierza  
 ukraść ją, czyta, z jagody<sup>938</sup> rumiany  
 glans<sup>939</sup> znowu gubi, słona łza, w przemiany<sup>940</sup>  
 smutek z radością serduszku panuje –  
 niebożęczo<sup>941</sup> zgoła się nie czuje.  
 Przecię<sup>942</sup> by rada prędko wyleciała  
 jako ptaszyna, choć wszystkiego miała  
 w klateczce dosyć, rada na świebodzie<sup>943</sup>.  
 Ten mól, panienki, serce wasze bodzie.  
 Potym, kiedy się wszyscy uciszyli,  
 spieszo w pomrokę<sup>944</sup> pod okno przybyli  
 z drabinką, kędy<sup>945</sup> swój łożymen<sup>946</sup> miała  
 panna, która iść z nimi obiecała.  
 Namniej nie dbając na ojcowską stratę,  
 pospieszy chętnie, ale trafi na tę  
 niedolę – nisko przystawiona była,  
 że niebożętko jej nie dostała  
 i wisi tedy<sup>947</sup> – jak gdy słowik lecie  
 swój głos po rannym gdy rozpuszcza świcie –  
 i nożętami za różdżkę<sup>948</sup> się trzyma<sup>949</sup>,

*Pendet sumo stridula  
 ramo pennasque /  
 novo etc.*

<sup>936</sup> *nieboga* – nieszczęśnica, godna politowania.

<sup>937</sup> *sznuróweczce* – gorsetowi.

<sup>938</sup> *z jagody* – z policzków.

<sup>939</sup> *glans* – blask.

<sup>940</sup> *w przemiany* – na przemian.

<sup>941</sup> *niebożęczo* – nieszczęśniczka.

<sup>942</sup> *Przecię* – przecież.

<sup>943</sup> *świebodzie* – wolności, swobodzie; *Przecię by rada prędko wyleciała / jako ptaszyna, choć wszystkiego miała / w klateczce dosyć, rada na świebodzie* – bohaterka została porównana do ptaszki w klatce; por. np. B. Paprocki, *Koło rycerskie*, Kraków 1903, s. 93–94 (LIX: *Nad wolność nie masz nic miłszego. Przykład o dudku i papudze*); Biernat z Lublina, *Ezop*, oprac. J. S. Gruchała, Kraków 1997, s. 302–303 (*Niewolej się chronić*); zob. też popularny motyw okna jako przestrzeni tęsknoty; R. Grześkowiak, *Amor curiosus...*, s. 291.

<sup>944</sup> *w pomrokę* – po zmroku, po ciemku, nocą.

<sup>945</sup> *kędy* – gdzie.

<sup>946</sup> *łożymen* – sypialnię.

<sup>947</sup> *tedy* – więc.

<sup>948</sup> *różdżkę* – gałązkę.

<sup>949</sup> marg. por. „Pendet summo stridula ramo / pinnasque novo tradere soli”; *L. Annaei Senecae Tragoediae...*, s. 8.

sam wszytek na dół, bez ratunku. Nie ma  
już miłość miary, pójdzie przez żarzyste  
miłośnik<sup>950</sup> ognie<sup>951</sup> – rzeczy oczywiste.  
Podstawił potym posłaniec drabiny  
i dwie sprowadził służebne dziewczyny.  
Lecz iż odmiany ludzkie mają rzeczy,  
gwałt zawsze, lubo to na pilnej pieczy  
zamysły mają<sup>952</sup>, zawsze co przeszkodzi,  
że radość swojej miary nie dochodzi.  
W tymże alkierzu<sup>953</sup> pani stara<sup>954</sup> była  
i w tym momencie prawie ocuciła<sup>955</sup>.  
Ocknąwszy, pyta: „Czy śpisz panno miła?”  
Ona odpowie: „Śpię”, by nie budziła,  
prosi. A gdy się zaś uspokoiła,  
panna już lepiej niż pirwej<sup>956</sup> zstąpiła.  
Zstąpiwszy na dół, jak dalej prowadzić  
zdobycz, poczęła czeladź sprawna radzić  
dalej. „Nie raczcie” – prawi – „brać w uwagę<sup>957</sup>,  
wszak tu potrzeba porzucić powagę,  
bo miłość, mówią, z majestatem wszędzie  
na jednym stołku zasiadać nie będzie<sup>958</sup>.  
Jeślim dla niego ojca odstąpiła,  
przez ciernie stąpać jest mi to rzecz miła”.  
Nie chciano jednak, by ślicznego ciała  
i nóżek ostra darnia<sup>959</sup> nie zdrapała

---

<sup>950</sup> *miłośnik* – kochanek, amant, zalotnik.

<sup>951</sup> *żarzyste [...] ognie* – żarzące się; por. „Miłość nie zna niebezpieczeństwa”; *Nowa księga przysłów polskich i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 2, oprac. J. Krzyżanowski, Warszawa 1970, s. 481.

<sup>952</sup> *na pilnej pieczy [...] mają* – troszczą się usilnie, gorliwie o coś.

<sup>953</sup> *alkierzu* – sypialni.

<sup>954</sup> *pani stara* – ochmistrzyni.

<sup>955</sup> *ocuciła* – obudziła się.

<sup>956</sup> *pirwej* – najpierw.

<sup>957</sup> *brać w uwagę* – brać pod uwagę.

<sup>958</sup> *miłość, mówią, z majestatem wszędzie na jednym stołku zasiadać nie będzie*, por. „Na jednym tronie nierada miłość z powagą zasiada” oraz „Miłość i panowanie nie chcą kompanii (towarzystwa)”; *Nowa księga przysłów polskich...*, t. 2, s. 483, 479.

<sup>959</sup> *darnia* – darń.

albo nie chwila ta, co pirwej była,  
 by się spódnicką zaś nie obiesiła<sup>960</sup>,  
 dół tedy kopią – hieroglifik<sup>961</sup> twego  
 przyszęgo szczęścia. Bo rzadko dobrego  
 słyhać mieszkania<sup>962</sup>, gdy Wenus szalona  
 tak kogo sparzy, lubo przysiężona<sup>963</sup>  
 przyjaźń ma wiecznie być<sup>964</sup>. Jać życzę tego,  
 byś w zgodzie żyjąc, nic nie znała złego.

*Laus male sana  
 Venus iunxit  
 caecusq[ue] Cupido /  
 Litibus hos rixisq[ue]  
 ferox discordia  
 Rexat [?]*

## Zasady transkrypcji

Przyjęto pisownię małą literą na początku wersu, zgodnie z praktyką serii Biblioteka Pisarzy Staropolskich. Zostały zastosowane zasady interpunkcji współczesnej. Zmodernizowano zapis „i”, „y”, „j”: i → j (Dzierżanowskiei → Dzierżanowskiej; ią → ją); y → j (oney → onej); i → y (Conditorze → kondytorze). Pozostałości grafi i łacińskiej uwspółcześniono (Alexandra → Aleksandra; Conditorze → kondytorze; Theresias → Terezyjasz; Plataea → Platea; Proserpine → Prozerpine; Paris → Parys; Venus → Wenus; Phaebus → Febus; Citeronem → Kiteronem; Achaiey → Achajej; Troię → Troję). Zastosowano zgodnie z wymową (potwierdzoną zgodnością sylab w wersie) rozszerzoną pisownię -yj- (Theresias → Terezyjasz). Wprowadzono znaki diakrytyczne na oznaczenie miękkości spółgłosek (miłosc → miłość; wygnancem → wygnańcem). Litera „z” w funkcji głosek „z” lub „ż” była oddawana wedle współczesnych zasad (lezy → leży; moze → może; łoze → łoże; azaz → azaż). Litera „f” (długie „s”) oddana została jako „s”. Uwspółcześniono zapis o/ó (wymowić → wymówić; którym → którym; elegow → elegów). Zmodernizowano pisownię głosek dźwięcznych i bezdźwięcznych (niebezpieczeństw → niebezpieczeństw; ustrzedz → ustrzec; zpuszczoney → spuszczonej; ciężkie → ciężkie; zaz → zaś; Swieszszych → Świeższych; bydz → być; prętko → prędko). Ujednolicono zapisy szeregów spółgłosek s/ś/sz (Jeszcze → Jeszcze; szczęśliwy → szczęśliwy; zpuszczoney → spuszczonej; szcerze → szczerze; nosziła → nosiła; snuroweczce → sznuróweczce; wiszi → wisi; szpisz → śpisz; czesznik → cześnik). Uzupełniono niekonsekwentnie stosowane oznaczenia samogłosek

<sup>960</sup> się [...] obiesiła – zahaczyła.

<sup>961</sup> hieroglifik – znak, oznaka.

<sup>962</sup> w. 114 rzadko dobrego / słyhać mieszkania – rzadko słyszy się o wspólnym pożyciu (małżeńskim).

<sup>963</sup> „tak kogo sparzy, lubo poprzysiężona” → „tak kogo sparzy, lubo przysiężona” – hipermetria (12 sylab), wyrównanie liczby sylab w wersie do 11.

<sup>964</sup> marg. „Niezdrowa pochwała Wenus i ślepego Kupidyna, łączy tych [kochanków – M.S.] waśniami i dzika niezgoda sprzecza się w trakcie kłótni”. Nie udało się ustalić źródła marginalium.

nosowych (piekności → piękności; sie → się) i usunięto oznaczenia wtórnej nosowości (sām → sam). Zastosowano współczesne normy pisowni łącznej i rozdzielnej (niewie → nie wie; niedawali → nie dawali; wprzygodzie → w przygodzie; w ten czas → wtenczas; wprzemiany → w przemiany; znimi → z nimi; dla tego → dlatego; nieżałowano → nie żałowano). Zachowano końcówki fleksyjne narzędnika w l.poj. r.m. (mężnem). Pozostawiono konsekwentnie stosowane formy wszytkiego, pirwej. Zastosowano współczesne zasady pisowni wielkich i małych liter. W obrębie tytułury zachowano wielkie litery dla zwrotów grzecznościowych (J[ej]m[ości] Panny, J[ego]m[ości] P[an]a). Zachowano stosowaną przez autora formę nazwiska Frantemberk, jak również inne nazwy własne, np. Citeronem – Kiteronem (tj. Kitajronem), Alemeny (tj. Alkmeny). Wyrazy łacińskie transkrybowano zgodnie z normą *Słownika łacińsko-polskiego* pod red. Mariana Plezi (np. *Digna fuit causa Troia perire sua*). Dwa miejsca, których nie udało się odczytać, wykropkowano. W pierwszym przypadku zastosowano wielokropek z racji niewiadomej liczby liter w ostatnim wyrazie (*Neptunus Cereri ...*), w drugim liczba kropek odpowiada liczbie nieodczytanych liter. Pozostawiono tam też dwukropek oznaczający, że autor posłużył się skrótem (*Cleop[atra] ad Caium Caesa[rem] L..s:*). Nie rozwijano skrótu „etc.” (*Pendet sumo stridula ramo pennasque novo etc.*).

## Komentarz edytorski

Marginalia zlokalizowano obok tekstu głównego przy pierwszym wersie, do którego się odnoszą, natomiast opisano je i przetłumaczono w objaśnieniach. W nawiasach kwadratowych umieszczono rozwiązania skrótów i abrewiacji (J[ego]m[ości] P[an]a; Cleop[atra]; *Can[cellarium]*). Litery i wyrazy niewidoczne (znajdujące się np. na skrajach postrzępionych kart poza obszarem wzroku), co do których zapisu nie było pewności, uzupełniano w nawiasach klamrowych (*{Quo}t vere flores {to}t sunt in amore {do}lores*), natomiast litery i wyrazy, których brzmienie było domyślne i z reguły pokrywało się z brzmieniem tekstów antycznych, stanowiących źródła tych cytatów/parafraz, zapisywano w nawiasach kwadratowych (*[Semp]er amat li[tes]*). Koniektura zastosowana do w. 115 nie została oznaczona w tekście, natomiast omówiono ją w aparacie krytycznym. W wierszu występuje nieparzysta liczba wersów (jest ich 117), przy czym w. 21 nie ma swojej pary rymowej (autor nie pozostawił również miejsca na późniejsze uzupełnienia), tekst zachowuje jednak sens.

# Bibliografia

## Źródła

### Rękopisy

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Archiwum Radziwiłłów: 1/354/0/5/6775, 1/354/0/10/482, 1/354/0/10/483, 1/354/0/10/484, 1/354/0/10/485, 1/354/0/10/486, 1/354/0/10/487, 1/354/0/10/488, 1/354/0/10/489, 1/354/0/10/485; V teka 264 nr 11560, Listy Kazimierza Sarneckiego

Płockie grodzkie wieczyste 137.

Archiwum Państwowe w Katowicach (Byłe Archiwum Miejskie miasta Bytomia): 12/650/327, 12/650/270, 12/650/3012, 12/650/0/3/3120, 12/650/0/3/3119, 12/650/0/3/3135, 12/650/0/3/3146, 12/650/0/3/4132, 12/650/0/3/3104, 12/650/0/5/5564, 12/650/0/3/2788, 12/650/0/3/2356, 12/650/0/3/2433, 12/650/0/3/3404, 12/650/0/3/4213, 12/650/0/3/3668, 12/650/0/3/2358, 12/650/0/3/2423, 12/650/0/4/4657, 12/650/0/5/5720, 12/650/0/2/1065, 12/650/0/2/1045, 12/650/0/2/26.

Biblioteka Jagiellońska, 1047, *Miscellanea do czasów Augusta III Sasa i Stanisława Poniatowskiego z lat 1733–1769*.

Biblioteka Narodowa, 6634 III, *Odpisy materiałów historycznych i literackich z lat 1601–1658 związanych z osobą Jakuba Michałowskiego lub przez niego zebranych*.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 400/II, *Pisma i mowy różnych czasów je[go] m[o]ści pana Jakuba Sobieskiego, krajczego koronnego, a na ten czas wojewody bełskiego*.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 4298/I, *Historya Ormunda królewicza numidyjskiego z Libeiny, cesarzówną jerozolimską, z pięknymi i ciekawymi awanturami na cztery rozdzielona części*.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 40/II, [Potocki Wacław], *Siloret albo prawdziwy abrys po ciężkim straconych synów żalu im niespodziewańskiego, tym większego, smutnego ojca wesela. Starodawna z różnych greckich i łacińskich pisarzy wyjęta i polskiem stylem nowo podana historia*.

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy, 691, *Rozmaitości Polski 1664–1705. Kopie listów i responsów. Mowy sejmowe i okolicznościowe. Wiersze różne, polskie i łacińskie.*

## **Druki stare**

*Argenida, którą Jan Barklaius po łacinie napisał, Wacław zaś Potocki, podczaszy krakowski, wierszem polskim przetłumaczył, do druku podana, czyniąc zaś zadosyć żądaniu czytelników, z pozwoleniem zwierzchności duchownej roku 1743 de novo przedrukowana, Poznań 1743.*

Flacius M., Wigand J., Richter M., *Octava Centuria Historiae Ecclesiasticae*, Basileae 1564.

Heliodor, *Historia murzyńska o nadobnym Teagenesie i pięknej Charyklej*, tłum. Andrzej Zacharzewski, Wilno 1606.

*Historia angielska politico-moralis, Hippolita milorta z Duglas, z Julią, córką hrabi z Warwiku awantury przyjaźni opisująca [...] przez J. P. Józefa Jana Nepomucena Raczyńskiego, podczaszego wieluńskiego roku pańskiego 1743 do druku podana w Poznaniu [...].*

Knapski G., *Thesauri Polono Latino Graeci [...]*, t. 2, Kraków 1644.

*Kolloander wierny Leonildzie przyjaźni dotrzymujący przy różnych nienawiści wojennych awanturach i przypadkach, z okazji niedotrzymania słowa między Poliartem cesarzem konstantynopolitańskim, Enceladona synem, i między Tygryndą, królową trabizońską, Tygranora króla córką. Albo Historyja polityczna kawalerskie ich dzielności i skrytą miłość przez Hymeneusz dożywotniej przyjaźni między niemi zakończone, [brak miejsca wydania 1762].*

*Koniunkcja szczęśliwa dwóch herbownych planetów, Ostoje i Półkozica, wschodzących przy wesoluch godach Jego Mości P[ana] Jana z Solca Soleckiego, z Jej Mością Panną Ludwiną z Przybysławic Minorowną, córką J[ego] M[ości] Pana Tobiasza Minora, pułkownika J[ego] K[rólewskiej] M[ości]. Nie bez harmoniej applaudujących niebios, dla spolnej pociechy od życzliwego przyjaciela napisana i pod tenże akt ofiarowana przez Franciszka Cezarego, studenta Akad[emii] Krakowskiej. Roku jubileuszu wielkiego 1650.*

Łaski Jan, *Commune Incliti Poloniae regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque cum nonnullis iuribus tam divinis quam humanis per serenissimum principem et dominum dominum Alexandrum, Dei gratia Regem Poloniae, magnum ducem Lithwanie, Russie, Prussieque dominum et haeredem etc. Non tamen in illud priuilegium*

*sed motu proprio regio serenitatis sue p[er] adhortationem p[ro] instructione Regnicolarum, proque regni eiusdem, ac iusticie statu feliciter dirigendis eidem priuilegio annexis et ascriptis*, wyd. J. Haller, Kraków 1506.

Puccitelli V., *Idyllium albo akt o porwaniu Heleny, przed najaśniejszym Władysławem IV, królem polskim, i przed jaśnie wielmożnem króla hiszpańskiego posłem, w zamku wileńskim w śpiewaniu przez muzykę je[g]o k[rólewskiej] m[ości]wystawiony roku 1636, mense augusto die*.

Rycault P., *The Present State of the Ottoman Empire. Containing the Maxims of the Turkish Politie, the Most Material Points of the Mahometan Religion, Their Sects and Heresies, Their Convents and Religious Votaries, Their Military Discipline, With an Exact Computation of Their Forces Both by Land and Sea*, London 1668.

*Syloret albo Prawdziwy obraz nieosłabionego najdotkliwszymi przeciwnościami męstwa i uszczęśliwionej w poddawaniu się boskim wyrokom ufności, w starodawnej historii z różnych greckich i łacińskich pisarzy wyjętej odmalowany, a przez W. Jmści Pana Wacława z Potoka Potockiego, podczaszego krakowskiego, w rymie polskim żywszemi kolorami odnowiony*, A.D. 1764.

*Zbiór rytmów polskich Józefa Epifaniego Minasowicza, J. K. Mci sekretarza, cz. 2*, Warszawa 1755.

*Żywot Jaśnie Wielmożnej, a wielce pobożnej Pani, Jej M[os]ci Pani Elżbiety z Leżenice Sieniawskiej, Marszałkowej Koronnej; Starościny Ratyńskiej, etc.. Pisany przez ks. Wawrzyńca Suslię Societatis Jesu*, Kraków 1629.

*Πανσανίου της Ελλάδος περιήγησις, hoc est, Pausaniae accurata Graeciae descriptio, [...]*, tłum. R.Q. Amaseo, Hanoviae 1613.

## **Druki nowe**

*Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 3, oprac. A. Przyboś, Wrocław 1959.

Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, oprac. M. Plezia, Wrocław 1989.

*Antologia liryki greckiej*, tłum. i oprac. W. Steffen, Wrocław 1955.

*Antologia poezji łacińskiej w Polsce. Renesans*, tłum. i oprac. I. Lewandowski, Poznań 1996.

*Antologia poezji polsko-łacińskiej 1470–1543*, oprac. A. Jelicz, Szczecin 1985.

Apollodorus, *The Library*, t. 1, tłum. i oprac. J. G. Frazer, London 1921.

- Ariosto L., *Orland szalony*, tłum. P. Kochanowski, oprac. R. Pollak, Wrocław 1965.
- Biernat z Lublina, *Ezop*, oprac. J. S. Gruchała, Kraków 1997.
- Biernat z Lublina, *Żywot Ezopa Fryga*, oprac. J. Gruchała, Kraków 2003.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 9, Warszawa 1906.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 11, cz. 1, Warszawa 1907.
- Cicero M. T., *Pisma filozoficzne*, t. 2. *O państwie*, tłum. W. Kornatowski, oprac. K. Leśniak, Warszawa 1960.
- Cornelii Taciti libri qui supersunt*, t. 2, oprac. S. Borzsák, K. Wellesley, Leipzig 1989.
- Dantyszek J., *Pieśni*, tłum. A. Kamińska, Olsztyn 1987.
- Diodor Sycylijski, *Od mitu do historii*, tłum. S. Dworacki, A. Pawlaczyk, oprac. S. Dworacki, K. Mrozewicz, Poznań 2020.
- Dion K., *Historia rzymska*, t. 1, tłum. i oprac. W. Madyda, Wrocław 1967.
- Dionysius of Helicarnassus, *The Roman Antiquities*, t. 1, tłum. E. Cary, London 1960.
- Dionysius of Helicarnassus, *The Roman Antiquities*, t. 2, tłum. E. Cary, London 1961.
- Dokumenty soborów powszechnych*, t. 1, tłum. T. Wnętrzak, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ, Kraków 2002.
- Dokumenty soborów powszechnych*, t. 2, tłum. ks. A. Baron, ks. H. Pietras, T. Wnętrzak, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ, Kraków 2003.
- Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4, tłum. ks. A. Baron, M. Karas, A. Maniecka, ks. H. Pietras, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ, Kraków 2005.
- Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski*, t. 4/1, tłum. ks. A. Baron, A. Caba, ks. H. Pietras, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras, Kraków 2007.
- Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski*, t. 4/2, tłum. ks. A. Baron, A. Caba, ks. H. Pietras, oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras, Kraków 2007.
- Drużbacka E., *Wybór poezji*, oprac. J. Niedźwiedź, Kraków 2003.
- Fałęcki H., *Wojsko serdecznych nowo rekrutowanych na większą chwałę boską afektów*, oprac. M. Pieczyński, Warszawa 2019.
- Florus L. A., *Zarys dziejów rzymskich*, tłum. i oprac. I. Lewandowski, Wrocław 1973.
- Gawiński J., *Dworzanki albo epigrammata polskie*, oprac. J. Głazewski, Warszawa 2005.
- Gawiński J., *Sielanki z gajem zielonym*, oprac. E. Rot, Warszawa 2007.
- Haur J. K., *Merkuryjusz polski*, oprac. J. Partyka, Warszawa 2019.
- Heliodor, *Opowieść etiopska o Theagenesie i Chariklej*, tłum. S. Dworacki, Poznań 2000.
- Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia), Prace i dni, Tarcza*, tłum. i oprac. J. Łanowski, Warszawa 1999.

- Homer, *Iliada*, tłum. K. Jeżewska, oprac. J. Łanowski, Wrocław 1986.
- Jan z Wiślicy, *Wojna pruska*, tłum. J. Smereka, oprac. I. Lewandowski, Poznań 1996.
- Janicki K., *Carmina. Dzieła wszystkie*, tłum. E. Jędrkiewicz, oprac. J. Krókowski, J. Mosdorf, Wrocław 1966.
- Juniewicz K. M., *Refleksyje duchowne*, oprac. M. Pieczyński, Warszawa 2009.
- Jurkowski J., *Utwory panegiryczne i satyryczne*, oprac. C. Hernas, M. Karplukówna, Wrocław 1968.
- Katullus, *Poezje*, tłum. A. Świderkówna, oprac. J. Krókowski, Wrocław 1956.
- Klonowic S. F., *Flis, to jest spuszczenie statków Wisłą i innymi rzekami do niej przypadającymi*, oprac. A. Karpiński, Warszawa 1984.
- Kochanowski J., *Dzieła wszystkie*, t. 4, *Pieśni*, oprac. M. R. Mayenowa i in., Warszawa 1991.
- Kochanowski J., *Dzieła wszystkie*, t. 5, *Fragmenta*, oprac. E. Buszewicz et al. Warszawa 2022.
- Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 6, *Odprawa posłów greckich*, oprac. T. Witczak i in. Warszawa 2021.
- Kochanowski J., *Dzieła wszystkie*, t. 8, *Poematy*, oprac. M. Karpluk i in., Warszawa 2024.
- Kochanowski J., *Elegie*, tłum. L. Staff, Warszawa 1953.
- Kochanowski J., *Fraszki*, oprac. J. Pelc, Wrocław 1991.
- Kochanowski J., *Z łacińska śpiewa Słowian Muza. Elegie, foricenia, liryki*, tłum. L. Staff, oprac. Z. Kubiak, Warszawa 1982.
- Korczyński A., *Wizerunk złocistej przyjaźni zdrady*, oprac. R. Grześkowiak, Warszawa 2000.
- Kronika wielkopolska*, tłum. K. Abgarowicz, Kraków 2010.
- Krzycki A., *Poezje*, tłum. E. Jędrkiewicz, oprac. A. Jelicz, Warszawa 1962.
- L. Annaei Senecae Tragoediae*, oprac. O. Zwierlein, Oxonii 1986.
- Lacki A. T., *Pobożne pragnienia*, oprac. K. Mrowcewicz, Warszawa 1997.
- Liryka starożytnej Grecji*, tłum i oprac. J. Danielewicz, Wrocław 1984.
- Liwiusz T., *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, ks. I, tłum. A. Kościółek, oprac. M. Brożek, Wrocław 1968.
- Lubomirski S. H., *Poezje zebrane*, t. 1, oprac. A. Karpiński, Warszawa 1995.
- Maksymus W., *Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*, tłum. i oprac. I. Lewandowski, Poznań 2019.
- Malczewski A., *Maria*, oprac. R. Przybylski, Wrocław 1958.
- Miaskowski K., *Zbiór rytmów*, oprac. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 1995.
- Morsztyn H., *Filomachija*, oprac. R. Grześkowiak, Warszawa 2000.
- Morsztyn J. A., *Utwory zebrane*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1971.

- Morsztyn Z., *Muza domowa*, t. 1, 2, oprac. J. Dür-Durski, Warszawa 1954.
- Morsztyn Z., *Wybór wierszy*, oprac. J. Pelc, Wrocław 1975.
- Naborowski D., *Poezje*, oprac. J. Dür-Durski, Warszawa 1961.
- Najstarszy zwód prawa polskiego*, tłum. i oprac. J. Matuszewski, Warszawa 1959.
- Owidiusz, *Lekarstwa na miłość*, tłum. i oprac. A. W. Mikołajczak, Poznań 1993.
- Owidiusz, *Fasti. Kalendarz poetycki*, tłum. i oprac. E. Wesołowska, Wrocław 2008.
- Owidiusz, *Heroidy*, tłum. i oprac. W. Markowska, Kraków 1986.
- Owidiusz, *Metamorfozy*, tłum. A. Kamińska, S. Stabryła, oprac. S. Stabryła, Wrocław 1995.
- Owidiusz, *Przemiany*, tłum. B. Kiciński, oprac. J. Krókowski, Wrocław 1953.
- Owidiusz, *Sztuka kochania*, tłum. i oprac. E. Skwara, Wrocław 2016.
- P. Ovidi Nasonis, Amores, Medicamina Faciei Femineae, Ars Amatoria, Remedia Amoris*, oprac. E. J. Kenney, Oxonii 1995.
- Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, Wrocław 1961.
- Paprocki B., *Koło rycerskie*, Kraków 1903.
- Pausaniae Graeciae Descriptio*, t. 3, oprac. M.H. Rocha-Pereira, Leipzig 1989.
- Pauzaniusz, *Wędrowka po Helladzie. W świątyni i w micie*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1973.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, pod red. Zespołu biblistów polskich, Warszawa 1971.
- Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. 1, 2, tłum. K. Korus, oprac. L. Trzcionkowski, K. Korus, Warszawa 2004.
- Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów (z żywotów równoległych)*, tłum. i oprac. M. Brożek, Kraków 1976.
- Polska fraszka mieszczańska. Minucje sowiżrzalskie*, oprac. K. Badecki, Kraków 1948.
- Polska liryka mieszczańska. Pieśni – tańce – padwany*, oprac. K. Badecki, Lwów 1936.
- Pomezańska M., *Gertruda Komorowska*, t. 1–3, Warszawa 1853.
- Potocki W., *Dzieła*, t. 1, 2, 3, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987.
- Potocki W., *Ogród fraszek*, t. 2, oprac. A. Brückner, Lwów 1907.
- Potocki W., *Transakcja wojny chocimskiej (redakcja druga, z rękopisu Czartoryskich nr 2079)*, oprac. J. Okoń przy współpracy M. Kurana, Łódź 2024.
- Propercjusz, *Poezje wybrane*, tłum. i oprac. M. Brożek, Warszawa 1986.
- Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.

- Rej M., *Wybór pism*, oprac. A. Kochan, Wrocław 2006.
- Sarbiewski M. K., *Liryki oraz Droga rzymska i fragment Lechiady*, tłum. T. Karyłowski, oprac. M. Korolko przy współudziale J. Okonia, Warszawa 1980.
- Sarbiewski M. K., *O poezji doskonałej czyli Wergiliusz i Homer (De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus)*, tłum. M. Plezia, oprac. S. Skimina, Wrocław 1954.
- Sarbiewski M. K., *Peregrinatio terrestris. Carmina selecta. Ziemskie pielgrzymowanie. Wiersze wybrane*, tłum. E. Buszewicz, Kraków 2003.
- Seneka, *Fedra*, tłum. A. Świderkówna, oprac. W. Strzelecki, Wrocław 1959.
- Sexti Properti Elegos*, oprac. S.J. Heyworth, Oxonii 2007.
- Słowacki J., *Beniowski. Poema*, Wrocław 1996.
- Starowolski S., *Wybór z pism*, tłum. i oprac. I. Lewandowski, Wrocław 1991.
- Statuta polskie króla Kazimierza w Wiślicy złożone*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1847.
- Szemiot S. S., *Sumariusz wierszów*, oprac. M. Korolko, Warszawa 1981.
- Szymonowicz S., *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*, oprac. J. Okoń, Wrocław 2000.
- The Eligies of Propertius*, oprac. H. E. Butler, E.A. Barber, Oxford 1933.
- Trembecki J. T., *Wirydarz poetycki*, t. 1, oprac. A. Brückner, Lwów 1910.
- Trembecki J. T., *Wirydarz poetycki*, t. 2, oprac. A. Brückner, Lwów 1911.
- Trepka W. N., *Liber generationis plebeanorum (Liber chamorum)*, oprac. R. Leszczyński, Wrocław 1995.
- Trzeciecki A., *Carmina. Wiersze łacińskie*, tłum. i oprac. J. Krókowski, Wrocław 1958.
- Trzeciecki A., *Pisma polskie*, cz. 1, oprac. S. Bąk, oprac. muzykologiczne Z. M. Szwejkowski, Wrocław 1961.
- Twardowski K., *Lekcje kupidynowe*, oprac. R. Grześkowiak, Warszawa 1997.
- Twardowski S., *Dafnis drzewem bobkowym*, oprac. J. Okoń, Wrocław 1976.
- Twardowski S., *Księżę Wiśniowiecki Janusz*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2014.
- Twardowski S., *Nadobna Paskwalina*, oprac. J. Okoń, Wrocław 1980.
- Twardowski S., *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do Soltana Mustafy*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2000.
- Twardowski S., *Władysław IV, król polski i szwedzki*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2012.
- Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do 1782, wydane*, t. 1–3, wyd. J. Ohryzki, Petersburg 1859.
- Wergiliusz, *Eneida*, tłum. i oprac. Z. Kubiak, Warszawa 1998.
- Wergiliusz, *Georgiki*, tłum. i oprac. A. L. Czerny, Warszawa 1956.
- Zawisza K. S., *Miłość bez odmiany mocna jako śmierć*, oprac. R. Rusnak, Warszawa 2015.

Zbylitowski A., *Wiersze zebrane*, tłum. E. Żybert-Pruchnicka, oprac. A. Kochan, Warszawa 2018.

Zimorowic J. B., *Sielanki nowe ruskie*, oprac. L. Szczerbicka-Ślęk, Wrocław 1999.

Zimorowic S., *Roksolanki*, oprac. L. Ślękowa, Wrocław 1983.

## Opracowania

Abraham W., *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, Lwów 1925.

Adler A., *The Topos Quinque Lineae Sunt Amoris Used by Ronsard in "Amours" (1552) CXXXVI*, "Bibliothèque d'humanisme et renaissance" 15 (1953), s. 220–225.

Bachtin M., *Problemy literatury i estetyki*, tłum. W. Grajewski, Warszawa 1982.

Bader M. A., *Sexual Violation in the Hebrew Bible. A Multi-Methodological Study of Genesis 34 and 2 Samuel 13*, New York, 2006.

Banasiowa T., *Staropolskie lamentacje na przewrotność fortuny. Literacka geneza i wstępne fazy rozwoju formy gatunkowej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Staropolskie Teksty i Konteksty”, 3 (1997), s. 56–75.

Bardach J., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1965.

Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2009.

Barycz H., *Z zaścianka na Parnas. Drogi kulturalnego rozwoju Jana Kochanowskiego i jego rodu*, Kraków 1981.

Bednarski Ł., *Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 3 (2012), s. 29–40.

Bezzubik E., *Rapt w okresie staropolskim*, „Studia Podlaskie”, t. 9, Białystok 1999, s. 65–72.

Blyth C., *The Narratives of Rape in Genesis 34. Interpreting Dinah's silence*, New York 2010.

Bohuszewicz P., *Gramatyka romansu. Polski romans barokowy w perspektywie narratologicznej*, Toruń 2009.

Bohuszewicz P., *Od „romansu” do powieści. Studia o polskiej literaturze narracyjnej (druga połowa XVII wieku–pierwsza połowa XIX wieku)*, Toruń 2016.

Borkowska M. OSB, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Kraków 2017.

Brownmiller S., *Against Our Will. Men, women and rape*, New York 1975.

Brückner A., *Dawne powieści i romanse polskie*, „Biblioteka Warszawska” 2 (1901), s. 506–544.

- Brückner A., *Z rękopisów petersburskich*, cz. 3: *Powieści polskie z w. XV–XVI*, „Prace Filologiczne” 5 (1899), s. 354–392.
- Bystroń J. S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, Warszawa 1976.
- Chemperek D., *Rzeczpospolita babińska. Monografia staropolskich źródeł literackich*, Warszawa 2023.
- Chemperek D., *Z chłopki księżna. Historia wielkiej mistyfikacji z XVII wieku. Jan Gawiński, Mowa ostatnia, umierającej przez miecz Jadwigi z Kolbuszowa; Wespazjan Kochowski, Epitaphium inscriptum M. D. Domaszewska*, Lublin 2000.
- Chomętowski W., *Przypadki księcia Marcina Lubomirskiego*, Warszawa 1888.
- Cieśluk M., *Bohater i gra przeznaczenia w „Opowieści etiopskiej” Heliodora*, Szczecin 2008.
- Cooper-White P., *The Cry of Tamar. Violence Against Women and the Church’s Response*, Minneapolis 2012.
- Curran L., *Rape and Rape Victims in the Metamorphoses*, „Arethusa”, 11 (1978), s. 213–241.
- Curtius E. R., *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 2018.
- Czerniatowicz J., *Romans grecki w Polsce doby odrodzenia*, „Eos Commentarii Societatis Philologiae Polonorum” 54, 1964, s. 315–328.
- Der adel und der adlige grundbesitz in Polnisch-Preussen zur zeit der preussischen besitzergreifung*, pod red. M. Bära, Lipsk 1911.
- Derrida J., *Acts of Religion*, oprac. G. Anidjar, Routledge 2002.
- Devadas A., *Crimes of Passion: Representation of Women and Female Sexuality in Mythological Abduction Paintings of Peter Paul Rubens*, „Journal of Research in Humanities and Social Science” t. 6, 12 (2018), s. 6–13.
- Dziechcińska H., *Rodzina w życiu w literaturze XVI i XVII wieku*. „Barok” VI/1 (11) 1999, s. 129–142.
- Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. 2, pod red. S. Tarnowskiego i in., Kraków 1918.
- Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. 2, pod red. M. Kridl i in., Kraków 1936.
- Eaton A. W., *Where Ethics and Aesthetics Meet: Titian’s Rape of Europa*, „Hypatia”, 18/4 (2003), s. 159–188.
- Edmunds L., *Stealing Helen. The Myth of the Abducted Wife in Comparative Perspective*, Princeton & Oxford 2016.
- Empatia, gościnność, solidarność w literaturze polskiej od XIX do XXI wieku*, pod red. D. Wojdy, M. Skuchy, Kraków 2023.
- Encyclopedia of Rape*, pod red. M. D. Smith, London 2004.

- Escaping Eden. New Feminist Perspectives on the Bible*, oprac. H. C. Washington, S. L. Graham, P. Thimmes, Sheffield 1998.
- Evans-Grubbs J., *Abduction Marriage in Antiquity: A Law of Constantine (CTh IX. 24. I) and Its Social Context*, „The Journal of Roman Studies”, 79 (1989), s. 59–83.
- Evans-Grubbs J., *Women and the Law in the Roman Empire. A Sourcebook of Marriage, Divorce and Widowhood*, London–New York 2002.
- Even Y., *Commodifying Images of Sexual Violence in Sixteenth-Century Italian Art*, „Notes in the History of Art” t. 20, 2 (2021), s. 13–19.
- Feinstein E. L., *Sexual Pollution in the Hebrew Bible*. New York 2014.
- Female Networks and the public Sphere in Roman Society*, pod red. P. Settäli, L. Savunen, Roma 1999.
- FitzRoy C., *The Rape of Europa. The Intriguing History of Titian’s Masterpiece*, New York 2015.
- Freedman D. N., *Dinah and Shechem, Tamar and Amnon*, „Austin Seminary Bulletin: Faculty Edition”, 105 (1990), s. 51–63.
- Friedman L. J., *Gradus Amoris*, „Romance Philology”, 19 (1965), s. 167–177.
- Fuchs B., *Romance*, London–New York 2004.
- Frymer-Kensky T., *Reading the Women of the Bible. A New Interpretation of Their Stories*. New York 2002.
- Fuchs E., *Sexual Politics in the Biblical Narrative. Reading the Hebrew Bible as a Woman*, Sheffield 2000.
- Gacki J., *O rodzinie Jana Kochanowskiego, jej majątnościach i fundacjach. Kilkanaście pism urzędowych*, Warszawa 1869.
- Głowiński M., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., *Zarys teorii literatury*, Warszawa 1986.
- Gołąbek D., *Boronowskie legendy i opowieści*, Boronów 2005.
- Gołąbek D., *Kościół i parafia N.M.P. Królowej Różańca św. w Boronowie*, Boronów 2002.
- Goszyk E., Szczech B., *Piasek. Szkice z dawnych dziejów*, Woźniki 2001.
- Grimal P., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 1987.
- Grochowski P., *Staropolskie pieśni nowiniarskie*, „Pamiętnik Literacki”, 99 (2008), s. 105–123.
- Grześkowiak R., *Amor curiosus. Szkice o osobliwych tematach dawnej poezji erotycznej*, Warszawa 2013.
- Grześkowiak R., *Poeta z logogryfu. O „Wizerunku złocistej przyjaźni zdrady” Adama Korczyńskiego*, „Teksty Drugie”, 4 (1997), s. 51–67.

- Grześkowiak R., *Z dziejów poetyckiej recepcji rycin do Tryumfów Petrarcki: Mikołaj Rej, Maciej Strykowski, Stanisław Witkowski*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 64 (2020), s. 7–33.
- Gubrynowicz B., *Romans w Polsce za czasów Stanisława Augusta*, Lwów 1904.
- Gumpert M., *Grafting Helen. The Abduction of the Classical Past*, Wisconsin 2001; L. Edmunds, *Stealing Helen. The Myth of the Abducted Wife in Comparative Perspective*, Princeton & Oxford 2016.
- Gur-Klein T., *Sexual Hospitality in the Hebrew Bible. Patronymic, Metronymic, Legitimate and Illegitimate Relations*, New York 2014.
- Heffernan J. A. W., *Hospitality and Treachery in Western Literature*, London 2014.
- Hanusiewicz M., *Barokowy komplement*, „Teksty Drugie”, 1 (2003), s. 7–22.
- Hanusiewicz M., *Miłość i śmierć. O niektórych kliszach wyobraźni erotycznej w poezji staropolskiej*, „Teksty Drugie” 1–2 (2007), s. 60–73.
- Hanusiewicz M., *Pięć stopni miłości. O wyobraźni erotycznej w polskiej poezji barokowej*, Warszawa 2004.
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 2–5, 7, Lipsk 1839–1841.
- Internetowy Polski Słownik Biograficzny, [www.ipsb.nina.gov.pl](http://www.ipsb.nina.gov.pl).
- Isom-Verhaaren C., *Royal French Women in the Ottoman Sultans' Harem: The Political Uses of Fabricated Accounts from the Sixteenth to the Twenty-First Century*, „Journal of World History”, 17 (2) 2006, s. 159–196.
- Jurkowska E. A., *Wacław Potocki Syloret. Edycja krytyczna i komentarz*. Nieopublikowana rozprawa doktorska (IBL PAN) napisana pod kierunkiem dr hab. M. Mejora, prof. IBL PAN, Warszawa 2014, BIBL masz. 6365.
- Karpiński A., *Tekst staropolski. Studia i szkice o literaturze dawnej w rękopisach*, Warszawa 2003.
- Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. Rękopisy 6601–7000. Zbiory Morstinów, Radziwiłłów, Potockich i inne rękopisy XVI–XVIII w.*, t. 7, pod red. K. Muszyńskiej, Warszawa 1969.
- Kempa T., *Dzieje rodu Ostrogskich*, Toruń 2002.
- Kępa-Figura D., *Kategoryzacja w komunikacji językowej na przykładzie leksemu ptak*, Lublin 2007.
- Kielak O., *The linguocultural image of raspberries (Rubus idaeus) in Polish*, „Ethnobotany Research and Applications”, listopad 2020, s. 1–15.

- Klint P., *Sprawy o rapt w księgach grodzkich wielkopolskich w XVII wieku*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. 18 (2006), s. 7–26.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 2015.
- Kopka A., *Pytanie o gościnność w filozofii Jacquesa Derridy*, „Folia Philosophica”, 32 (2014), s. 319–335.
- Kostkiewiczowa T., *Echa Triumfów Petrarke w poezji staropolskiej i oświeceniowej*, „Pamiętnik Literacki”, 95 (2004), z. 3, s. 139–144.
- Kotarska J., *Erotyk staropolski. Inspiracje i odmiany*, Wrocław 1980.
- Krawiec A., *Seksualność w średniowiecznej Polsce*, Poznań 2000.
- Kruszewska T., *Romans o Kalinowskim w Strusównie*, „Ze Skarbca Kultury”, 1(12), 1960, s. 187–223.
- Kruszewska T., *Stan badań i problematyka studiów nad romansem polskim XVI wieku*, „Ze Skarbca Kultury”, 1(12) 1960, s. 31–72.
- Krzyżanowski J., *Romans polski wieku XVI*, Warszawa 1962.
- Krzyżanowski J., *Romans pseudohistoryczny w Polsce wieku XVI*, Kraków 1926.
- Kuchowicz Z., *Miłość staropolska. Wzory–uczuciowość–obyczaje erotyczne XVI–XVIII wieku*, Łódź 1982.
- Kuchowicz Z., *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*, Łódź 1972.
- Kulesza–Woroniecka I., *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*. Poznań–Wrocław 2002.
- Kuś A., *Rzeczpospolita Babińska – parodia i utopia*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 47 (2003), s. 129–141.
- Lauriola R., *Brill’s Companion to Episodes of ‘Heroic’ Rape/Abduction in Classical Antiquity and Their Reception*, Leiden–Boston 2022.
- Lauriola R., *Re-Proposing ‘Heroic’ Abduction in Art: On the Side of the Victims. The Abduction of the Daughters of Leucippus by Peter Paul Rubens (1616) and Classic Tragedy by Michael Merck (2004)*, „New Voices in Classical Reception Studies”, 6 (2011), s. 32–52.
- Lausberg H., *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tłum. i oprac. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002.
- Lee A. G., *Ovid’s ‘Lucretia’*, „Greece & Rome”, t. 22, 66 (1953), s. 107–118.
- Literatura i metodologia. Konferencje teoretycznoliterackie w Spale i w Ustroniu*, pod red. J. Trzynadlowskiego, Wrocław 1970.
- Łacina jako język elit*, pod red. J. Axera, Warszawa 2004.

- Łapajska A., *Mowa na pogrzebie Zofii Lipskiej z Potockich*, „Śląskie Studia Polonistyczne”, 2 (12) 2018, s. 137–164.
- Łoziński W., *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, oprac. J. Tazbir, Warszawa 2005.
- Maciejewska I., *Narracja w polskim romansie barokowym*, Olsztyn 2001.
- Maciejewska I., *Narracja w polskim romansie barokowym – o kształtowaniu się rodzinnej epiki powieściowej*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, 11/2 (21) 2004, s. 147–166.
- Maciejewski J., *Z problematyki badań nad okolicznościową poezją polityczną lat 1763–1788 (rekonesans)*, „Przegląd Humanistyczny”, 3 (30) 1962, s. 107–121.
- Marginalia w książce dawnej i współczesnej*, pod red. B. Mazurkowej, Katowice 2019.
- Michałowska T., *Między poezją a wymową. Konwencje i tradycje staropolskiej prozy noweli-stycznej*, Wrocław 1970.
- Michałowska T., *„Różne historyje”. Studium z dziejów nowelistyki staropolskiej*, Wrocław 1965.
- Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czas saski*, pod red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996.
- Mimesis w literaturze, kulturze i sztuce*, pod red. Z. Mitosek, Warszawa 1992.
- Miszalska J., *„Kolloander wierny” i „Piękna Dianeja”. Polskie przekłady włoskich romansów barokowych w XVII w. i w epoce saskiej na tle ówczesnych teorii romansu i przekładu*, Kraków 2003.
- Mitosek Z., *Mimesis. Zjawisko i problem*, Warszawa 1997.
- Mroczek K., *Epitalamium staropolskie. Między tradycją literacką a obrzędem weselnym*, Wrocław 1989.
- Murgatroyd P., *Mythical and Legendary Narrative in Ovid's Fasti*, Leiden–Boston 2005.
- Mycielski J., *Porwana z klasztoru. Kartka z dziejów obyczajowych Polski XVII wieku*, Kraków 1886.
- Nerczuk Z., *Pochwała Heleny Grzegorza z Leontinoi*, „Studia Antyczne i Mediewistyczne”, 10 (45) (2012), s. 17–36.
- Neue Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de>.
- Niewiadomska A., *Edycja utworu Opisanie Witowa Aleksandra Minora z sylwy rękopiśmiennej autora*, „Meluzyna. Dawna Literatura i Kultura”, 1 (2) 2015, s. 73–82.
- Nowa księga przysłów polskich i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 2, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1970.
- Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858.

- Pawlak W., *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Lublin 2012.
- Pawlikowski M., *Sądownictwo grodzkie w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, Strzałków 2012.
- Pawłowska M., *Mimesis a teorie siedemnastowiecznej powieści francuskiej*, Wrocław 2011.
- Pilnáček J., *Rody starého Slezska*, t. 1, Praga 1969.
- Podgórski W. J., *Ryzyko podrywacza w dawnej Polsce*, „Prawo i Życie”, R. 11, 8 (1966), s. 8.
- Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, 11, 13, 17, 21, 34, 44, pod red. E. Rostworowskiego i in., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1959–2006.
- Pragert P., *Herbarz szlachty kaszubskiej*, t. 2, 4, Gdańsk 2007–2015.
- Problemy literatury staropolskiej*, pod red. J. Pelca, Wrocław 1972.
- Propp W., *Morfologia bajki magicznej*, tłum. P. Rojek, Kraków 2011.
- Przędziecki A., *Jagiellonki polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich*, t. 2, Kraków 1868.
- Przyłęcki S., *Pamiętniki do Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*, Lwów 1842.
- Pytel J. K., *Gościnność w Biblii. Studium źródłowo-porównawcze*, Poznań 1990.
- Rancew-Sikora D., *Gościnność – rozstanie z ideałem*, Warszawa 2021.
- Rape. An Historical and Social Enquiry*, pod red. S. Tomaselli, R. Portera, Oxford 1989.
- Rape in Antiquity. Sexual Violence in the Greek and Roman Worlds*, pod red. S. Deacy, K. F. Pierce, London 2002.
- Rediger Schulte L., *The Absence of God in Biblical Rape Narrative*. Minneapolis, 2017.
- Revisiting Rape in Antiquity. Sexualized Violence in Greek and Roman Worlds*, pod red. S. Deacy, J. Malheiro Magalhães, J. Zacharskiego Menzies, London 2023.
- Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 7, 11, 15, oprac. S. Uruski i in., Warszawa 1910–1931.
- Rusnak R., *Elegii ksiąg czworo Jana Kochanowskiego – w poszukiwaniu formuły zbioru*, Warszawa 2019.
- Sajkowski A., *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiętników*, Poznań 1981.
- Saunders C., *Rape and Ravishment in the Literature of Medieval England*, Cambridge 2001.
- Scholz S., *Introducing the Women's Hebrew Bible. Feminism, Gender Justice, and the Study of the Old Testament*, New York 2017.
- Scholz S., *Sacred Witness. Rape in the Hebrew Bible*, Minneapolis 2010.
- Sękowski R., *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, t. 2, Katowice 2003.

- Sękowski R., *Nielatwe sąsiedztwo. Szkice i wypisy źródłowe do dziejów stosunków sąsiedzkich na pograniczu śląsko-polskim w XVI i XVII wieku*, Opole 2012.
- Skwara M., *O dowodzeniu retorycznym w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Szczecin 1999.
- Słownik języka polskiego*, pod red. S.B. Lindego, t. 2 (cz. 2), 5, 6, Warszawa 1811–1860.
- Słownik języka polskiego PWN*, [www.sjp.pl](http://www.sjp.pl).
- Słownik literatury staropolskiej (średniowiecze, renesans, barok)*, pod red. T. Michałowskiej, Wrocław 1990.
- Słownik łacińsko-polski*, pod red. M. Plezi, t. 4, Warszawa 1974.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 11, 12, 35, pod red. M. R. Mayenowej i in., Wrocław 1978–2011.
- Słownik staropolski*, [www.staropolska.pl](http://www.staropolska.pl) (5.07.2021).
- Solodow J. B., *The World of Ovid's Metamorphoses*, Chapel Hill & London 1988.
- Studia o literaturze i książce dawnej*, pod red. R. Ociecek, M. Jarczykowej, Katowice 2009.
- Szafańska M., *Boronowska opowieść. Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka [–] – edycja utworu. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”*, 65 (2021), s. 275–295.
- Szafańska M., „Choć wszystkiego w klateczce dosyć, rada na świebodzie” – na marginesie rękopiśmiennego utworu o porwaniu panny. *Niewola i wolność w bajkach zwierzęcych*, „Meluzyna. Dawna Literatura i Kultura”, 2 (15) 2021, s. 8–15.
- Szczech B., *Dokument Górnośląski 1646–1649 ze zbiorów byłego Archiwum Miejskiego w Bytomiu*, Zabrze 1997.
- Szczech B., *Lubsza. Szkice z dziejów gminy i parafii*, Lubsza–Zabrze 1998.
- Szczech B., *W kręgu górnośląskich podań i legend. Miasto i Gmina Woźniki*, Woźniki 2011.
- Teoria form narracyjnych w niemieckim kręgu językowym. Antologia*, tłum. i oprac. R. Handke, Kraków 1980.
- The Cambridge Companion to Latin Love Elegy*, oprac. T. S. Thorsen, Cambridge 2013.
- Trible P., *Texts of Terror. Literary-Feminist Readings of Biblical Narratives*. Philadelphia 1984.
- Urban-Godziek G., *Elegia na progu. Antyczne dziedzictwo motywu paraklausithyron w twórczości elegijnej renesansu (usque ad Ioannem Cochranovium)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, 18 (38), s. 45–82.
- Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. 4, z. 2, 4, pod red. A. Gąsiorowskiego i in., Kórnik 1990–1991.

- Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1992.
- von Ledebur L. F., *Adelslexicon der Preussischen Monarchie*, t. 1, 2, Berlin 1854–1855.
- Wacław Potocki. *W 400-lecie urodzin poety*, pod red. K. Koehlera, D. Chemperka, Warszawa 2023.
- Walińska M., *Mitologia w staropolskich cyklach sielankowych*, Katowice 2003.
- Walińska M., „*Żywoty świętych ten Apollo pieje*”. *Studia nad tradycją mitologiczną w literaturze staropolskiej*, Katowice 2018.
- Wesołowska E., *Persefona raz jeszcze oraz pewna hipoteza metryczna*, „*Classica Cracoviensia*”, 14 (2011), s. 371–381.
- Wielki słownik języka polskiego*, [www.wsjp.pl](http://www.wsjp.pl).
- Wiewiorowski J., *Porywanie kobiet jako zjawisko społeczne w późnym antyku. Moralność a prawo*, w: *Homo, qui sentit. Ból i przyjemność w średniowiecznej kulturze Wschodu i Zachodu*, pod red. J. Banaszkiewicza i K. Ilskiego, Poznań 2013, s. 197–219.
- Winawer M., *Najdawniejsze prawo zwyczajowe polskie*, Warszawa 1900.
- Wolfthal D., *Images of Rape: the “Heroic” Tradition and its Alternatives*, Cambridge 1999.
- Woron-Trojanowska J., *Topos quinque gradus amoris w polskim romansie barokowym*, „*Meluzyna. Dawna Literatura i Kultura*”, 2 (5) 2016, s. 23–34.
- Wyrobisz A., *Staropolskie wzorce rodziny i kobiety – żony i matki*, „*Przegląd Historyczny*”, 83/3 (1992), s. 405–421.
- Wzorce osobowe w dawnej literaturze i kulturze polskiej*, pod red. B. M. Puchalskiej-Dąbrowskiej, E. A. Jurkowskiej, Białystok 2018.
- Yamada F. M., *Configurations of Rape in the Hebrew Bible: a Literary Analysis of Three Rape Narratives*, New York 2008.
- Zagórska S., *Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami*, Warszawa 2006.
- Zissos A., *The Rape of Proserpina in Ovid Met. 5.341–661. Internal Audience and Narrative Distortion*, „*Phoenix*”, 53, 1/2 (1999), s. 97–113.
- Zielińska T., *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997.
- Żołędź-Strzelczyk D., *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002.

## **Wykaz skrótów nazw archiwów i bibliotek**

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych

APK – Archiwum Państwowe w Katowicach

BJ – Biblioteka Jagiellońska

BK – Biblioteka Kórnicka

BN – Biblioteka Narodowa

BOssol – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich

IBL PAN – Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk

LNNBU – Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka

## Streszczenie

Rozprawa stanowi pierwszą na gruncie polskim próbę obserwacji funkcjonowania tematu *raptus puellae* w literaturze polskiej XVI–XVIII w. Bez względu na to, czy dany utwór opierałby się na rzeczywistym wydarzeniu, czy nie, rządzą nim kulturowe wzorce, kształtujące każdy z omawianych tekstów. Dla uporządkowania wywodu wyróżniono dwa obszary badawcze związane z tytułowym podziałem na życie i literaturę. Pierwszy pozwalał na obserwację raptu w prawie i obyczaju, z kolei drugi dotyczył jego funkcjonowania w piśmiennictwie, począwszy od Biblii, poprzez literaturę grecką i rzymską, a zakończywszy na ich recepcji w utworach polskiego renesansu i baroku. Tradycje starożytna i biblijna stanowią kulturowe tło dla ugruntowanych na niej polskich przedstawień raptu, które stały się głównym przedmiotem badawczego zainteresowania. Teksty rodzimych twórców ukazują zarówno specyfikę kultury polskiej XVI–XVIII w., definiowanej przez świat szlachecki i jego normy społeczne, jak i jej związek z tradycją europejską.

Rozdział pierwszy (*Raptus puellae w prawie i obyczaju*) służył wprowadzeniu czytelnika do tematu oraz zarysowaniu tła historyczno-kulturowego zjawiska w oparciu o przykłady rzeczywistych porwań na terenach I Rzeczypospolitej. Jak prawo ma się do raptu i jak obyczaj ma się do prawa? W ramach badań odniesiono się do funkcjonowania raptu w prawie kościelnym i świeckim. Analiza wybranych źródeł i opracowań pozwoliła na zebranie ponad 50 przykładów rzeczywistych porwań, do których doszło w latach 1553–1765. Na podstawie zbioru spraw wskazano również na konkretne mechanizmy działania porywaczy, odnoszące się m.in. do sposobu, pory czy miejsca porwania.

W ramach rozdziału drugiego (*Źródła – reprezentacje raptu w kulturze Europy*) zapytano o to, jak objawia się erudycja humanistyczna, wspólna dla twórców renesansu i baroku, w podejmowaniu tematu *raptus puellae*. Analizę źródeł poprzedzono obserwacją tradycji judeo-chrześcijańskiej (Biblia) oraz grecko-rzymskiej, stanowiących fundament dla twórców nowożytnej Europy. Przeanalizowano liczną grupę utworów literatury polskiej od XVI do połowy XVIII w., w których rapt pojawia się głównie na zasadach egzemplum.

W dalszej części dysertacji poddano obserwacji funkcjonowanie *raptus puellae* w polskich utworach poświęconych temu tematowi, realizujących go w różnych gatunkach literackich. Analiza narracji romansowych i funkcjonowania charakterystycznego dla nich toposu raptu, przeprowadzona w rozdziale trzecim (*Staropolskie narracje romansowe o porwaniach*), pozwoliła na wskazanie mechanizmów działania porywaczy i porównanie ich z tymi

wyróżnionymi w ramach wcześniejszej obserwacji rzeczywistych spraw o rapt. Do grupy dzieł w całości fikcyjnych romansów, powstałych od XVII do połowy XVIII w., włączono także napisane przez ks. Hermana Drobiszewskiego *Opisanie Kalinowskich: Jerzego stuprum, Strusowny fuga, ojcowski żal, obu stron zawziętość i inwencyje dowcipne, decyzja wydania pięciu osób, które z Strusowną uciekły*, wyraźnie poddane romansowej konwencji.

W rozdziale czwartym (*Ślady raptus puellae w staropolskim utworze elegijnym*) omówiono anonimowy utwór *Lament Strusowny, co z Kalinowskim, bratem ciotecznym rodzonym, starostą winnickim, bractawskim, z Halicza, od rodziców, zjechała anno 1626*. Lament ten, stworzony z perspektywy kobiety upadłej, pozwolił na obserwację obyczajowych skutków porwania i niechcianej ciąży oczyma bohaterki, której refleksja, wyrażoną językiem elegii i erotyku, czyniona *post factum*, stanowi centrum przedstawionych w utworze snutych rozważań.

Rozdział ostatni (*Boronowska opowieść, czyli uzupełnienie literackiej tradycji raptu*) dotyczy wiersza *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka, opisany przez J[ego]m[ości] P[an]a Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego*. Utwór ten, odnaleziony w rękopisie i po raz pierwszy odczytany, określony przez autorkę rozprawy jako nowiniarski, stanowi ślad zainteresowania społeczności lokalnej sprawą porwania, która na tle codzienności staje się czymś sensacyjnym. Uzupełniające go polsko- i łacińskojęzyczne marginalia oraz liczne intertekstualne i kulturowe odniesienia, zawarte w tekście głównym, które wskazują na klasyczną erudycję autora. Interesującymi elementami tekstu pozostają również próba obrazowania kobiecej perspektywy i psychiki za pomocą opisu zmian fizycznych bohaterki, a także odniesienie jej sytuacji do znanej z literatury opozycji niewoli i wolności. Opracowany tekst został przedstawiony w aneksie.

Literatura polska XVI–XVIII w. przedstawia rapt w formie toposu, umocowanego w konwencji romansowej, ale też jako egzemplum, przywołujące antyczne wzorce czy nawet rzeczywiste wydarzenia. Rzeczywiste porwanie panny, jak się okazało, mogło także stanowić temat utworu. Przeprowadzone badania umożliwiły wpisanie analizowanych źródeł w szerszy kontekst zjawiska *raptus puellae* w kulturze europejskiej. Pozwoliły na ustalenie miejsca tego typu odniesień w ogólnej recepcji tradycji judeochrześcijańskiej i klasycznej w dawnej literaturze polskiej, a także rozpoznanie nierozzerwalnego spłotu kulturowych wzorców i literackich konwencji w żywą tkankę szlacheckiego życia wieków XVI–XVIII. Dysertacja ta otwiera dyskusję, wskazując możliwe kierunki dalszych i pogłębionych badań.

**Słowa kluczowe:** *raptus puellae*, porwanie panny, romans, lament, literatura okolicznościowa, rękopis, erudycja klasyczna

## Summary

The dissertation is the first attempt in Poland to observe the functioning of the *raptus puellae* theme in Polish literature of the 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> centuries. Whether a given work is based on a real event or not, it is governed by cultural patterns that shape each text discussed. Two research areas were distinguished to structure the argument about the titular division between life and literature. The first allowed the observation of *raptus puellae* in law and custom, while the second focused on its functioning in written works, beginning with the Bible, through Greek and Roman literature, and culminating in its reception in Polish Renaissance and Baroque works. Ancient and biblical traditions provide the cultural background for the Polish representations of *raptus puellae*, which are grounded in them and have become the primary focus of research. Polish authors' texts reveal the specificity of Polish culture from the 16<sup>th</sup> to the 18<sup>th</sup> centuries, defined by the nobility, its social norms, and its connection with European tradition.

The first chapter (“Raptus puellae in law and custom”) introduced the reader to the topic and outlined the historical and cultural background of the phenomenon, based on examples of actual abductions in the First Polish Republic. How does law relate to *raptus puellae*, and how does custom relate to the law? The research addressed the functioning of *raptus puellae* in ecclesiastical and secular law. An analysis of selected sources and studies allowed to collect over 50 examples of actual abductions between 1553 and 1765. Based on the collection of cases, specific mechanisms of abductors' actions were also identified, including the method, time, and location of the abduction.

The second chapter („Sources – Representations of *Raptus Puellae* in European Culture”) examines how the humanist erudition common to Renaissance and Baroque authors manifests itself in addressing the theme of *raptus puellae*. The analysis of the sources is preceded by the examination of the Judeo-Christian (Bible) and Greco-Roman traditions, which constitute the foundation for the creators of modern Europe. A large group of Polish literary works from the 16<sup>th</sup> to the mid-18<sup>th</sup> century is analysed, in which *raptus puellae* appears primarily as an *exemplum*.

The dissertation then examines the functioning of *raptus puellae* in Polish works devoted to this topic, exploring it in various literary genres. The analysis of romance narratives and the functioning of the *raptus puellae* topos there, conducted in the third chapter („Old Polish Romance Narratives of Abductions”), allowed the identification of the mechanisms of abductors' actions and their comparison with those identified in earlier observations of actual rape cases.

To the group of nine entirely fictional romances, written between the 17<sup>th</sup> and mid-18<sup>th</sup> centuries, was added also Herman Drobiszewski's *Opisanie Kalinowskich: Jerzego stuprum, Strusowny fuga, ojcowski żal, obu stron zawziętość i inwencyje dowcipne, decyzja wydania pięciu osób, ktore z Strusowną uciekły*, clearly influenced by romance conventions.

The fourth chapter („Traces of raptus puellae in an old Polish elegiac work”) discusses the anonymous work *Lament Strusowny, co z Kalinowskim, bratem cioteczny rodzonym, starostą winnickim, braclawskim, z Halicza, od rodziców, zjechała anno 1626*. This lament, written from the perspective of a fallen woman, allowed the observation of the moral consequences of abduction and unwanted pregnancy through the eyes of the heroine, whose reflection, expressed in the language of elegy and erotic poem, done *post factum*, is the centre of the considerations presented in the text.

The final chapter („Boronow Story, or a Supplement to the Literary Tradition of *Raptus Puellae*”) concerns the poem *Rapt J[ej]m[ości] Panny Dzierżanowskiej przez J[ego]m[ości] P[an]a Frantemberka, opisany przez J[ego]m[ości] P[an]a Aleksandra Minora, cześnika chełmskiego*. This work, discovered in the manuscript and read for the first time, and described by the author as a ‘novelty’ (*nowina*), is a trace of the local community's interest in the abduction case, which becomes sensational against the background of everyday life. It is supplemented by Polish and Latin marginal notes and numerous intertextual and cultural references, which are included in the main text and indicate the author's classical erudition. Other interesting text elements include an attempt to illustrate the female perspective and psyche by describing the protagonist's physical changes and relating her situation to the literary opposition between captivity and freedom. The edition of the poem is presented in the appendix.

Polish literature from the 16<sup>th</sup> to 18<sup>th</sup> centuries presents *raptus puellae* as a topos, anchored in the romance convention, but also as an *exemplum*, evoking ancient patterns or actual events. As it turned out, the actual abduction of a maiden could also have been the subject of the work. The research allowed the placement of the analysed sources within the broader context of the *raptus puellae* phenomenon in European culture. It allowed to determine the place of such references in the general reception of Judeo-Christian and classical traditions in early Polish literature, as well as to recognise the inextricable intertwining of cultural patterns and literary conventions in the living fabric of noble life in the 16<sup>th</sup> to the 18<sup>th</sup> centuries. This dissertation opens the discussion, suggesting possible directions for further in-depth research.

**Key words:** *raptus puellae*, abduction, romance, lament, occasional poetry, manuscript, classical erudition